

ISSN 1817-3772

ЕКОНОМІЧНИЙ ВІСНИК ДОНБАСУ

науковий журнал

2018

№ 2(52)

Київ – Старобільськ

Економічний вісник Донбасу
Экономический вестник Донбасса
Economic Herald of the Donbas

Науковий журнал № 2 (52) 2018

Заснований у 2004 році

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 14442-3413 ПР видано Міністерством юстиції України 14.08.2008 року

Журнал внесений до переліку наукових фахових видань України (економічні науки).

Постанова Президії ВАК України від 14 жовтня 2009 р. № 1-05/4

Рекомендований до друку рішеннями Вчених рад

Інституту економіки промисловості НАН України (протокол № 6 від 19.06.2018 р.)

Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 123 від 22.06.2018 р.)

Журнал індексується українською загальнодержавною реферативною базою даних "Україніка наукова" (угода про інформаційну співпрацю №30-05 від 30.03.2005 р. Видання включено до міжнародної наукометричної бази

"Наукова електронна бібліотека E-Library.Ru (Російського індексу наукового цитування – РІНЦ)" – договір №571-09/2013 від 16.09.2013 р. Видання індексується вільно доступною системою GoogleScholar.

У 2016 році журнал включено до наукометричної бази Research Bible (Токіо, Японія).

Статті видання індексуються в наукометричній базі IndexCopernicus (Польща) з 2015 р.

Засновники:

Державний заклад "Луганський національний університет імені Тараса Шевченка",
Інститут економіки промисловості Національної академії наук України

Міжнародна наукова рада

Голова Ради – Амоша О. І., академік НАН України, доктор економічних наук, професор,
директор Інституту економіки промисловості НАН України (Україна);

Курило В. С., академік НАПН України, доктор педагогічних наук, професор, ректор Луганського
національного університету імені Тараса Шевченка (Україна);

Пономаренко В. С., доктор економічних наук, професор, ректор Харківського національного
економічного університету ім. С. Кузнеця (Україна);

Иван Марчевски, PhD (Economics), доцент, ректор Господарської академії ім. Д. А. Ценова (Болгарія);

Шимов В. М., доктор економічних наук, професор, ректор Білоруського державного економічного університету (Білорусь);

Вольчик В. В., доктор економічних наук, професор Південного Федерального університету (Росія);

Павлов К. В., доктор економічних наук, професор Іжевського державного університету (Росія);

Фатєєв В. С., доктор економічних наук, професор Гродненського державного університету (Білорусь);

Краузе Г., DrHab (Technique), президент Міжнародного центру науки і техніки (Німеччина);

Хагеманн Н., PhD (Economics), Центр дослідження навколишнього середовища ім. Гельмгольца (Німеччина);

Данило Лучес, PhD (Sociology), професор, Західний Університет Тимішоари (Румунія);

Богдан Надолу, PhD (Sociology), професор, Західний Університет Тимішоари (Румунія);

Кушнірович Н. О., PhD (Economics), доцент, Академічний центр Руппін (Ізраїль);

Столяров В. Ф., доктор економічних наук, професор, ректор Буковинського університету (Україна);

Пайонк К., DrHab (Economics), професор, Економічний університет в Познані (Республіка Польща);

Джвіголь Г., DrHab (Economics), професор Шльонської політехніки в Глівіцах (Республіка Польща);

Глінківська Б., PhD (Economics), Лодзький університет (Республіка Польща);

Квілінський О. С., PhD (Economics), ректор Вищої школи комунікації та управління (Познань, Республіка Польща)

Редакційна колегія:

Головний редактор

Ляшенко В. І., доктор економічних наук, професор

Заступник головного редактора

Матросова Л. М., доктор економічних наук, професор

Відповідальний секретар

Чеботарьова Н. М., кандидат економічних наук, доцент

Члени колегії:

Александров І. О., доктор економічних наук, професор

Амоша О. І., академік НАН України, доктор економічних наук, професор

Булєєв І. П., доктор економічних наук, професор

Дементьєв В. В., доктор економічних наук, професор

Драчук Ю. З., доктор економічних наук, професор

Дубницький В. І., доктор економічних наук, професор

Житний П. Є., доктор економічних наук, професор

Кабанов А. І., доктор економічних наук, старший науковий співробітник

Колосов А. М., доктор економічних наук, професор

Макогон Ю. В., доктор економічних наук, професор

Махортов Ю. О., доктор економічних наук, професор

Осадча Н. В., доктор економічних наук, доцент

Пушак Я. Я., доктор економічних наук, професор

Тараш Л. І., доктор економічних наук, старший науковий співробітник

Хоменко Я. В., доктор економічних наук, професор

Чеботарьов В. А., доктор економічних наук, доцент

Шевцова Г. З., доктор економічних наук, доцент

E-mail: slaval.aenu@gmail.com

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Evd/index.html

<http://alma-mater.luguniv.edu.ua/electronversions.htm>

© Інститут економіки промисловості Національної академії наук України, 2018

© ДЗ "Луганський національний університет імені Тараса Шевченка", 2018

© Акіндєєв Д. В., Ляшенко В. І., дизайн обкладинки, 2018

ЗМІСТ

НАУКОВІ СТАТТІ

Соціально-економічні проблеми Донбасу

1. Колосов А. М., Снітко Є. О., Восьмачкина Н. В. Реінтеграція Донбасу: суспільно-економічні аспекти..... 4
2. Макогон Ю. В. Годы политического противостояния – некоторые итоги экономического и социального развития Донецкой области 11
3. Беззубко Б. І., Беззубко Ю. І. Проблеми сучасного етапу стратегічного планування розвитку територіальних громад у Донецькій області..... 17
4. Стежко Н. В. Динаміка та проблеми розвитку аграрного сектору Донецької області в сучасних умовах 21
5. Смирнова І. І., Ровенська В. В. Проблеми відновлення економіки Донбасу в контексті реформи децентралізації..... 29
6. Попова Г. Ю. Подолання інституційних протиріч в умовах відновлення економіки Донецького регіону..... 35

Економічна теорія та історія

7. Майдуків Г. Л. Энергетика и демография на рубеже XXI века: Камо грядеши, человечество? 42

Міжнародна і регіональна економіка

8. Алиева Р. О. Модернизация налоговой службы Азербайджанской Республики 50
9. Бабаева В. М. Государственная политика в обеспечении экономической устойчивости и продовольственной безопасности в сельском хозяйстве Азербайджана..... 55
10. Куриляк М. Ю. Еволюція концепції «Європи регіонів» у рамках регіональної політики ЄС..... 60
11. Стефанюк О. Д. Теоретические основы экономической оценки административно-территориального устройства региона 68
12. Латишева О. В., Касьянюк С. В., Касьянюк О. С. Аналіз результативності впровадження природоохоронних заходів регіонального розвитку України 72

Фінанси

13. Михайличенко Н. М., Мірошніченко О. О. Адаптивне прогнозування як інструмент дослідження тенденцій розвитку фондового ринку України 79
14. Рабыко И. Н. Методика оценки управления стратегическим риском банка 84
15. Годжаева Э. М., Алиева Т. Т. Главные тенденции бюджетно-налоговой политики Азербайджанской Республики..... 89
16. Арэф'єва О. В., Пілецька С. Т., Мяких І. М. Особливості дії інфляції та її вплив на економіку України..... 95
17. Грибкова С. М., Білоус Д. С. Удосконалення методики оцінювання надійності клієнтів при наданні їм товарного кредиту..... 102
18. Проценко Я. В. Ризикоорієнтованість у розвитку фінансового планування на підприємстві..... 108

Маркетинг

19. Швець Н. В., Шевцова Г. З. Удосконалення методичних підходів до оцінювання конкурентоспроможності галузі 114
20. Ковчуга Л. І. Про взаємообумовленість конкуренції, інновацій та конкурентоспроможності підприємств 124

Менеджмент

21. Жуков С. А. Інтеграція системи операційних бюджетів і збалансованої системи показників у стратегію промислового підприємства 134

Менеджмент інновацій

22. Пушак Я. Я., Дума О. І. Роль трансферу технологій у забезпеченні економічної безпеки України..... 140
23. Колтунович А. С. Институциональные и производственно-технические предпосылки инновационно-технологической модернизации отдельных сегментов водохозяйственного комплекса 146
24. Шевченко Н. Ю., Мала Ю. В. Управління інноваційною діяльністю підприємства: концепція та методи прийняття рішень 151
25. Подлужна Н. О. Оцінка спроможності підприємств з позицій сприяння розвитку економіки знань в Україні та її регіонах..... 155
26. Ляшенко А. Ю. Використання даних про патенти для оцінки інтенсивності та ефективності міжнародного трансферу технологій 164

Менеджмент персоналу

27. Крапівіна Г. О. Волонтерство та волонтуризм: нестандартні форми зайнятості в туризмі 175
28. Придятько Е. М. Внутрішні умови забезпечення ефективності процесу формування персоналу промислового підприємства..... 183
29. Бриль І. В. Интеллектуальный капитал как фактор добавленной стоимости щодо забезпечення підвищення інвестиційної активності в державі 191
30. Коритько Т. Ю. Мотиви та методи мотивації інвестиційної активності підприємств 201
31. Гітис Т. П., Гітис В. Б., Діденко Д. П. Дослідження рівня задоволеності працею персоналу промислових підприємств України 206

НАУКОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ

32. Лях О. В., Ляшенко В. І., Кузьменко Н. В. Концепція інституційної підтримки інклюзивного підприємництва на регіональному рівні 212
33. Павлов К.В., Котлячков О.В. Проблемы и основные направления деятельности потребительской кооперации: региональный аспект..... 233

ДИСКУСІЙНИЙ КЛУБ

34. Обговорення проекту «Змін до наказу Міністерства освіти та науки України від 17.10.2012 № 1112» на Методологічному семінарі Інституту економіки промисловості НАН України 240
35. Дроздов И. А. Инновационная система формирования стратегических целей 246

РЕЦЕНЗІЇ

36. Маликов Р. И. Рецензия на монографию доктора экономических наук, профессора Павлова Константина Викторовича «Приграничные регионы: теория и практика»..... 249

НАШІ ЮВІЛЯРИ

37. БЕЛОПОЛЬСЬКОМУ МИКОЛІ ГРИГОРОВИЧУ – 80! 251

ПАМ'ЯТІ КОЛЕГ

38. Пам'яті МАМУТОВА ВАЛЕНТИНА КАРЛОВИЧА 252

НАУКОВІ СТАТТІ

Соціально-економічні проблеми Донбасу

УДК 332.135+316.323+338.246.8(477.62)

А. М. Колосов,
доктор економічних наук,

Є. О. Снітко,
кандидат технічних наук,

Н. В. Восьмачкіна,
*Луганський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Старобільськ*

РЕІНТЕГРАЦІЯ ДОНБАСУ: СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ

Постановка проблеми. Продовження збройного конфлікту в Донбасі залишається найгострішою проблемою сучасного становища України, без вирішення якої неможливо ні припинення загибелі українських військових, ні втрат мирного населення, ні задоволення потреб внутрішньо переміщених осіб (ВПО), ні прискореного економічного зростання країни. Обговорення даної проблеми в суспільстві останнім часом набуло нового підйому у зв'язку із розповсюдженням ідеї реінтеграції Донбасу, як інтегральної лінії на звертання збройного конфлікту й започаткування процесів його політичного вирішення, яку підтримують як проурядові політичні кола, так і політичні опоненти.

При цьому сам термін «реінтеграція» несподівано набув характеру компромісу, до використання якого залучилися різні політичні сили, від провладних до опонентів з усіх сторін політичного спектру. Широке вживання цього терміну замінило справжнє обговорення реальної проблематики відновлення миру в Донбасі, зокрема, стало поширеним навіть стосовно речей, ніяк не пов'язаних з реінтеграцією як такою. Одним з таких прикладів є продовження вживати назву «Закон про реінтеграцію Донбасу» стосовно нещодавно прийнятого закону «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях», який у дійсності не містить ніяких аспектів реінтеграції. Останнім часом вживання терміну «реінтеграція» поширилося ще у зв'язку із обговоренням тематики запровадження міжнародної миротворчої місії для повного припинення воєнної стадії конфлікту в Донбасі та започаткування його політичного вирішення. Однак, і на далі, ні в межах політичних і економічних кіл, ні взагалі в суспільстві практично не ведеться дискусій щодо конкретного наповнення процесу інтеграції будь-якими певними ідеями, інструментами, умовами їхнього здійснення, що й ви-

мусило авторів даної статті торкнутися в неї саме суспільно-економічних аспектів реінтеграції Донбасу.

Аналіз публікацій за визначеною темою. Основним офіційним документом, що окреслює в загальних рисах процес мирного завершення збройного конфлікту, залишається прийнятий ще 12 лютого 2015 року «Комплекс заходів з виконання мінських домовленостей» [1]. У подальшому події показали неготовність сторін конфлікту виконувати мінські домовленості в чистому виді, що й породило нові надії, пов'язані із введенням миротворчої місії та започаткуванням процесу економічної реінтеграції Донбасу. Сам процес обговорення особливостей застосування миротворчої місії, що здійснюється в закритому режимі, у суспільній свідомості відображається лише через інформаційний потік засобів масової інформації, тематика якого здебільшого пов'язана взагалі з історією, видами, призначенням міжнародних місій, як, наприклад, це відображено в інформаційному огляді [2]. Численні наукові праці стосовно стану й перспектив розвитку й припинення збройного конфлікту, видані під керівництвом В.П. Горбуліна, такі як [3], все ж таки здебільшого викривають дійсний стан, сценарії розвитку суто в політико-військовому аспекті і не містять тих нових здвигів у суспільній думці щодо очікувань від запровадження миротворчої місії й здійсненні певних кроків з реінтеграції Донбасу.

Що ж стосується усвідомлення суспільством процесів мирної інтеграції Донбасу до єдиного виробничого комплексу України, то воно формується поза результатами наукових досліджень, які найчастіше оминають гострі кути даної тематики. Найбільш дослідженими є питання оцінювання економічних втрат України від збройного конфлікту на певні дати його здійснення [4; 3], частина наукових праць розглядає проблематику економічного розвитку Донбасу в контексті сценаріїв сталого розвитку або глобальної трансформації [5; 6]. У низці

робот автори впритул підходять до розгляду шляхів відновлення економіки України, як наприклад [7; 8], навіть прийнята Концепція державної політики щодо такого відновлення [9]. В аспекті розвитку локальних ринків проблематику відновлення економіки Донбасу розглянуто в останній публікації на цю тематику [10]. Втім, питання, що досліджуються в перелічених і багатьох інших працях, здебільшого розглядаються ще на рівні теоретичного обґрунтування, без провокації подальшого поглиблення бачення проблеми та навіть без найменших натяків на можливість планування цих процесів, застосування необхідних інструментів тощо.

Отже, **метою статті** є спроба представити бачення суспільно-економічних передумов реінтеграції Донбасу для провокування розгортання подальшої дискусії на цю тему.

Виклад основного матеріалу статті. Розуміння величезних негативних наслідків збройного конфлікту в Донбасі для економіки країни і життя людей поєднує суспільство в прагненні до припинення збройного протистояння й започаткування процесу політичної та економічної реінтеграції Донбасу до України. Але на цьому шляху постає багато проміжних питань щодо того, чи стан збройного протистояння відповідає умовам запровадження миротворчої операції, чи статус даної операції відповідає цілі реінтеграції Донбасу і що саме складає суть цієї реінтеграції. На жаль, свідомість суспільства стосовно реінтеграції Донбасу складається на фоні майже повного вакууму інформації щодо розкриття можливих шляхів цього процесу під впливом численних розрізнених інформаційних вкидань стосовно різних сторін реінтеграції: воєнної, суспільної, економічної.

Так, воєнна сфера відіграє ту провідну роль, що саме застосування міжнародних миротворчих сил можливе лише за умови досягнення рівня значного замирення на лінії протистояння, але при відсутності інструментів об'єктивної оцінки гостроти протікання збройного конфлікту і таке питання потребує додаткового узгодження. Досі в загальному використанні лунають різні оцінки одного й того ж стану конфлікту, від чергових перестрілок до справжньої війни, навіть спеціальний представник США К. Волкер, що веде перемовини стосовно умов застосування миротворчих сил, при відвіданні зони збройного конфлікту в його більш-менш спокійній фазі дозволив себе висловлення щодо нього як до «гарячої війни» [11].

У опублікованій раніше нашій статті було проаналізовано змінювання стану збройного конфлікту від найбільш «гарячої» стадії у 2014 році, протягом певних загострень протягом 2015 року (після укладення Комплексу заходів з виконання мінських угод) і поступовим зменшенням гостроти конфлікту за показником середніх добових втрат військових (загиблими і пораненими) на рівні 0,82 особи, що

може вважатися цілком відповідним умовам введення миротворчої місії [12]. Втім, відсутність певної дипломатичної визначеності стану припинення збройного конфлікту породжує суспільні побоювання загострення збройного протистояння, спровокованого будь-якими приводами у будь-який час.

Суспільно-політичний аспект усвідомлення можливості реінтеграції Донбасу взагалі формується під впливом виключно заяв політичних діячів та їх коментаторів стосовно двох питань:

- 1) прийняття або принципового неприйняття мінських домовленостей як єдиного міжнародно визначеного шляху врегулювання проблеми Донбасу;
- 2) особливостей запровадження миротворчої місії в Донбасі.

Найбільші коливання поглядів викликає невизначеність модальності застосування міжнародних миротворчих сил. Особливістю формування суспільного відношення до цього питання є те, що жодна зі стадій, які проходить усвідомлення даного процесу, не може вважатися здійсненою, оскільки кінцеве рішення потребує затвердження Радою безпеки ООН. Втім, інтенсивність очікування цього кроку переважно схиляє до думки про його невідворотність. Саму стадійність процесу вироблення рішення про особливості запровадження миротворчих сил можна представити за його усвідомленням одним із найголовніших учасників перемовин на найвищому рівні – спеціальним представником США К. Волкером [13], який підтверджує можливість прийняття рішення від найменшого застосування миротворчої місії у якості допоміжних сил контролю лінії збройного протистояння до максимального охоплення їхньою контрольною функцією всієї окупованої території Донбасу, навіть із виходом до державного кордону між Україною і Росією.

Усвідомленість суспільством економічних аспектів реінтеграції Донбасу формується між плюсами міркувань щодо економічних втрат від продовження збройного конфлікту і, навпаки, можливості й здатності Донбасу до відновлення свого економічного потенціалу.

У раніше опублікованій нами статті [14] показано рівень утрати виробничого потенціалу Донбасу внаслідок збройного конфлікту, оцінений за показниками зменшення індексів обсягів виробництва продукції по проходженні кожної фази збройного конфлікту:

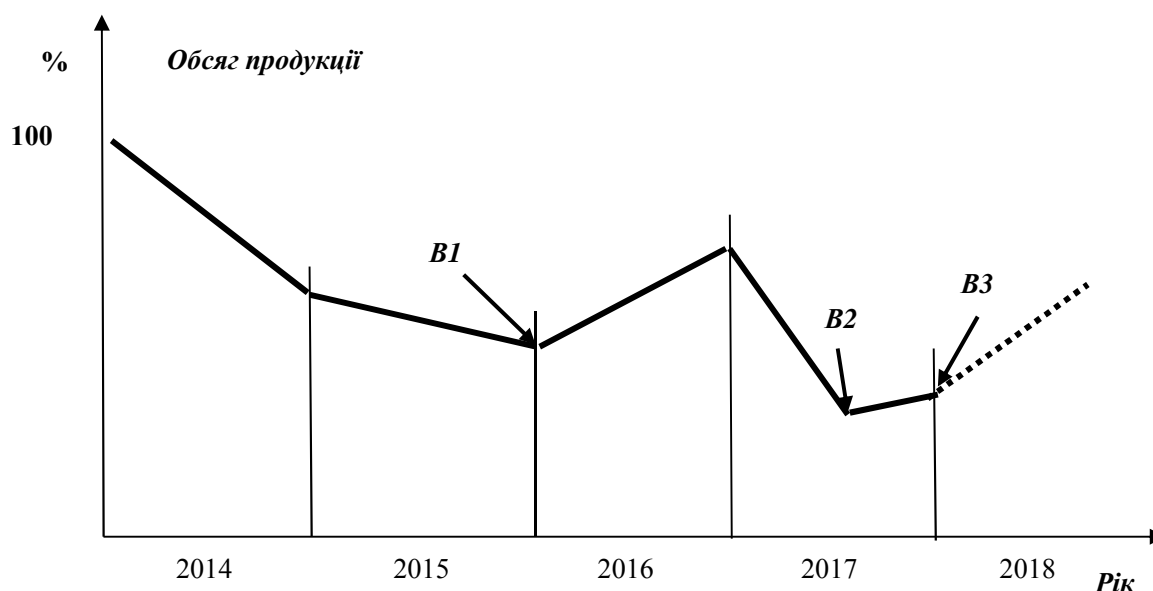
1) після найбільш гострої фази 2014 року, коли обсяги виробництва в Донбасі різко впали внаслідок бойових дій;

2) протягом 2015 року, коли значна частка підприємств опинилася на непідконтрольній Україні території;

3) внаслідок здійсненої на початку 2017 року економічної блокади підприємств на непідконтрольній території, що працювали в законодавчому полі України.

Одночасно було розкрито й внутрішні відновлювальні здатності виробничого комплексу Донбасу, який демонстрував змінювання від'ємних показників індексів виробництва продукції на позитивні після кожного чергового етапу втрати обсягів виробництва. Так, вже по результатах 2016 року виробничий потенціал Донбасу вперше продемонстрував зростання на фоні більш-менш стабільної ситуації в зоні збройного конфлікту. Вдруге, після втрати виробничих потужностей у результаті економічної

блокади, ще до закінчення 2017 року виробничий потенціал Донбасу знов продемонстрував деяке зростання, продовження якого, за відкрито проголошеними планами Донецької і Луганської обласних державних адміністрацій, передбачено вже з початку 2018 року. Отже, інтеграція наявних статистичних даних стосовно динаміки змінюваності індексів виробництва виробничого продукції по фазах протікання збройного конфлікту, дозволяє відобразити його діаграмою на рис. 1.

Рис. 1. Графік втрати й відновлення виробничого потенціалу Донбасу: B1, B2, B3 – точки прояву відновлюваної здатності

На рис. 1 відзначимо три точки початку відновлення виробничого потенціалу Донбасу:

B1 – у результаті стабілізації лінії збройного протистояння і налагодження співробітництва підприємств по обидві його боки;

B2 – у результаті призупинення негативних наслідків економічної блокади підприємств, які працювали на невідконтрольній території Донбасу за українським законодавством;

B3 – передбачена поточними планами відновлення Донбасу на 2018 рік.

Суто внутрішні плани обласних державних адміністрацій стосовно відновлення виробничого потенціалу Донбасу можуть бути значно підсилені й самими підприємствами за рахунок відновлення, хоча й частково, деякої співпраці між суб'єктами з обох боків лінії розмежування. Перш за все, у сфері розрахунків за енергоресурси, що подаються на невідконтрольовану територію, та у вугільному постачанні з невідконтрольованою територією безпосередньо в Україну, минаючи постачання того ж вугілля через Російську Федерацію у ролі посередника. Цьому завданню може посприяти й положення прийнятого Закону України «Про особливості державної полі-

тики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях», яким порядок перетину лінії розмежування вантажами залишається за рішенням Кабінету Міністрів України, чим можна скористатися для оптимізації виробничої взаємодії підприємств по обидві сторони розподілу в загальних інтересах України.

Загальне уявлення процесу формування суспільної свідомості щодо проблематики реінтеграції Донбасу представимо в вигляді табл. 1.

Блокове представлення процесу формування суспільної свідомості стосовно реінтеграції Донбасу в табл. 1 показує, що конкретне наповнення програми реінтеграції (у блоці 44) залежить від темпів і характеру вирішення питань із застосування міжнародних миротворчих сил (у блоках 22-24). Очевидно, що за відсутністю остаточно прийнятих політичних рішень процеси економічної реінтеграції Донбасу не можуть поки що бути предметом планування, але залишаються предметом прогнозування у вигляді певних сценаріїв, пов'язаних з варіантами можливого перебігу подій із запровадження миротворчої місії.

**Стан формування суспільної свідомості щодо реінтеграції Донбасу
по блоках (значком «х» позначено здійснені блоки)**

1. Усвідомлення гостроти збройного конфлікту		2. Усвідомлення щодо застосування міжнародних миротворчих сил (ММС)		Економічні аспекти			
				3. Оцінка втрат від збройного конфлікту		4. Наявність здатності до відновлення	
11. Гостра стадія з літа 2014 по 15.02.2015 р.	Х	21. За планом мінімального використання на лінії зіткнення	Х	31. Внаслідок бойових дій протягом 2014 року	Х	41. У результаті стабілізації лінії збройного протистояння	Х
12. Поступове зниження гостроти конфлікту в період з 20.02.2015 р. до вересня 2017 р.	Х	22. Із застосуванням ММС по всій окупованій території Донбасу		32. Внаслідок залишення частки підприємств на окупованій території	Х	42. У результаті призупинення негативних наслідків економічної блокади Донбасу	Х
13. Найменший рівень гостроти конфлікту після вересня 2017 року	Х	23. Із передачею до ММС контролю над державним кордоном між Україною і Росією		33. Внаслідок втрати підприємств в результаті економічної блокади початку 2017 року	Х	43. У результаті запланованих на 2018 рік заходів економічного зростання	Х
14. Теоретично допустиме загострення збройного протистояння		24. Із створенням органів місцевої адміністрації перехідного періоду		34. У разі загострення збройного протистояння		44. У результаті започаткування економічної реінтеграції Донбасу	

Підсумовуючи очікуваний перебіг подій слід ураховувати, як мінімум, три наступні сценарії реінтеграційних процесів:

1) уповільнений, коли процес реального політичного врегулювання буде започаткований не раніше 2020 року;

2) помірний, пов'язаний із здійсненням миротворчої місії в термінах, що обговорюються, а саме починаючи вже з кінця 2019 – початку 2020 років;

3) прискорений, коли процес мирного врегулювання конфлікту може бути започаткованим уже в 2019 році.

Відповідно до того чи іншого сценарію може й формуватися перелік напрямків і завдань відновлення й економічного розвитку Донбасу, представлений у якості прикладу в табл. 2, за яким:

1) при уповільненому сценарії найбільш актуальними вбачаються заходи підтримки діючої інфраструктури на підконтрольній Україні території та ліквідації тих її критичних розривів, без яких неможливий її розвиток;

2) при помірному – додаткові до попереднього сценарію ресурси повинні бути спрямовані на створення умов поєднання виробничих можливостей обох частин Донбасу у передбаченому майбутньому;

3) при прискореному сценарії можуть безпосередньо вирішуватися завдання з підготовки до реально можливої реінтеграції Донбасу до єдиного економічного комплексу України.

Висновки. Представлене блокове бачення стану формування суспільної свідомості щодо реінтеграції Донбасу дозволяє сконцентрувати увагу центрального керівництва країни і органів місцевого самоврядування в Донецькій і Луганській областях на розробці дієвої програми відродження цілісного виробничого комплексу Донбасу за різними сценаріями розвитку процесів його реінтеграції. Очевидно, що затримка процесів прийнятті політичних рішень щодо застосування миротворчої місії і характер її повноважень можуть привести до повного зламу сьогоденного бачення розглянутих процесів, але це лише повинно стати приводом більш широкого залучення різних суспільних кіл до визначення стратегії економічного розвитку України з урахуванням неминучої реінтеграції всього Донбасу до її цілісного виробничого комплексу.

Література

1. **Комплекс** заходів з виконання мінських угод: електронний ресурс. *Українська правда*. 2015. 12 лют. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/02/12/7058327>. 2. **Миротворча** місія на Донбасі: що підказує Україні світовий досвід. Інститут світової політики. *Європейська правда*. 2016. 18 берез. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/03/18/7046393>. 3. **Світова** гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с. 4. **Відродження** Донбасу: оцінка соціально- економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики: до-

Перелік напрямків і завдань відновлення й економічного розвитку Донбасу за окремими галузями та за сценаріями його реінтеграції

Перелік завдань по варіантах сценаріїв розвитку подій		
Уповільнений (починаючи після 2020 року)	Помірний, (на 2019-2020 роки – додатково до попереднього сценарію)	Прискорений (починаючи з 2019 року)
1	2	3
Металургія		
<p>1. Незначне збільшення випуску металургійної продукції за рахунок більш повного завантаження металургійних підприємств.</p> <p>2. Збільшення експортних поставок чорних металів до рівня 1,8-2,0 млрд. доларів і кольорових металів – до 300-400 млн. доларів.</p> <p>3. Оптимізація постачань на діючі металургійні комбінати Маріуполя, зокрема, із побудовою нової залізничної інфраструктури</p>	<p>Підготовка металургійних підприємств та інфраструктури їхнього постачання до налагодження кооперативних зв'язків із підприємствами неконтрольованої території на шляху їхньої реінтеграції до єдиного виробничого комплексу України із нарощуванням на цій основі обсягів виробництва й експорту на 50-60%</p>	<p>Підготовка до модернізації металургійної промисловості цілого Донбасу в результаті його реінтеграції на основі запровадження безперервного розливу сталі, розширення номенклатури виробів, зокрема, призначених для експорту, зокрема, із залученням зовнішніх інвестицій</p>
Хімічна і коксохімічна промисловість		
<p>1. Збереження й приріст виробництва і експортних постачань хімічної (зокрема, фармацевтичної) продукції міст Рубіжне, Сєвєродонецьк, Костянтинівка (сірчана кислота), Слов'янськ (сода).</p> <p>2. Розвиток інфраструктури забезпечення функціонування ПрАТ «Авдіївський коксохімічний завод» з метою виключення впливу воєнних дій.</p> <p>3. Нарощування випуску мінеральних добрив у ПрАТ «Сєвєродонецьке Об'єднання «АЗОТ»</p>	<p>Підготовка хімічних і коксохімічних підприємств та інфраструктури їхнього постачання до налагодження кооперативних зв'язків із підприємствами неконтрольованої території на шляху їхньої реінтеграції до єдиного виробничого комплексу України із нарощуванням на цій основі обсягів виробництва й експорту продукції</p>	<p>1. Відтворення умов максимального завантаження найбільших підприємств галузі (ПрАТ Об'єднання «АЗОТ» у Сєвєродонецьку, ПАТ «Концерн «Стірол» у Горлівці та ін.) з урахуванням підвищеної потреби у мінеральних добривах для звільнених від воєнних дій і введених до сільськогосподарського обороту земель, зокрема, за рахунок збільшення закупівель природного газу зі Східної Європи, у тому числі, із залученням зовнішніх інвестицій.</p> <p>2. Відновлення функціонування фармацевтичних підприємств із включенням їх до виробничих програм згідно із завданнями започаткування медичної реформи</p>
Машинобудування		
<p>Збереження й поступове нарощування випуску продукції, зокрема, шляхом більшого завантаження машинобудівних підприємств м. Краматорська, а також запуску Маріупольського ПАТ «Азовмаш»</p>	<p>1. Підготовка машинобудівних підприємств до налагодження кооперативних зв'язків із підприємствами неконтрольованої території на шляху їхньої реінтеграції до єдиного виробничого комплексу України.</p> <p>2. Збільшення обсягів випуску експортної продукції підприємствами Краматорська, Маріуполя та інших міст, у тому числі, на основі зарубіжних замовлень у порядку міжнародної фінансової підтримки</p>	<p>Відновлення роботи машинобудівних підприємств Лисичанська, Дружковки, Попасної та інших міст у зв'язку із очікуваним зростанням потреби в їхній продукції для вугільної промисловості Донбасу в процесі його реінтеграції, зокрема, на основі програм міжнародної фінансової підтримки</p>

Закінчення табл. 2

1	2	3
Енергетика		
1. Оптимізація постачання вугіллям теплових електричних станцій (ТЕС) на підконтрольній території, зокрема, зокрема, вирішення питання підвозу вугілля до ТЕС у м. Щасті з тимчасово не-підконтрольної території, через відсутність прямого залізничного сполучення м. Щастя ц рештою території України. 2. Модернізація агрегатів ТЕС під інші марки вугілля, що добувається на підконтрольній території. 3. Будівництво електромереж високої напруги для з'єднання ТЕС у м. Щастя з Єдиною енергетичною системою України	1. Підготовка до відновлення Єдиної енергетичної системи України у зв'язку із очікуваною реінтеграцією до неї ТЕС, розташованих на не-підконтрольній території. 2. Відновлення пошкоджених і наразі не використовуваних електричних мереж, маючи на меті їхню потребу для відновлення Єдиної енергетичної системи України	1. Відтворення Єдиної енергетичної системи України з урахуванням темпів реінтеграції до неї ТЕС, розташованих на не-підконтрольній території. 2. Нарощування виробництва електричної енергії, зокрема, з метою відновлення її постачання на експорт до країн Східної Європи
Вугільна промисловість		
Збільшення видобутку вугілля на підконтрольній Україні території для часткової компенсації втрати вугілля від вугільних підприємств на неконтрольованій території	Підготовка до відновлення функціонування вугільної галузі Донбасу як цілісного виробничого комплексу в рамках передбачуваної реінтеграції Донбасу	1. Започаткування корінної реструктуризації вугільної промисловості Донбасу із виведенням з експлуатації нерентабельних шахт одночасно із розвитком виробничої і соціальної інфраструктури вугільних міст і селищ. 2. Відновлення видобування й експорту антрацитів

повідь НАН України. Київ, 2015. 167 с. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/10.pdf>.

5. **Модернізація** економіки Донецької області: стратегічні сценарії реалізації з позицій сталого розвитку до 2020 року: наук. доп. / В.І. Ляшенко, Ю.М. Харазішвілі, Л.Л. Шамілева, Ю.І. Жихарева; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2016. 120 с.

6. **Східноукраїнський** конфлікт в контексті глобальних трансформацій: зб. статей. Вип. 2. Київ: Український інститут стратегій глобального розвитку і адаптації, 2016. 270 с.

7. **Булєєв І. П., Брюховецька Н. Ю.** Шляхи відновлення економіки України та Донбасу. *Економічний вісник Донбасу*. 2015. № 1 (39). С. 4-11.

8. **Беззубко Л.В., Беззубко Б.І.** Розробка стратегії відновлення Донбасу як складник державної політики України. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2017. № 1 (17). С. 1-10.

9. **Концепція** Державної цільової програми відновлення та розбудови миру в східних регіонах України: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 серпня 2016 р. № 892 – р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/892-2016-%D1%80>.

10. **Попова Г.Ю.** Проблеми відновлення економіки Донбасу в контексті модернізації локальних ринків. *Економічний вісник Донбасу*. 2017. № 3 (49). С. 25-30.

11. **США** понимают, что конфликт на Донбассе является следствием российской агрессии. *РБК-Україна / Новости. Политика*. 2017. 23 июля. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/ssha-ponimayut-konflikt-donbasse-vlyayetsya-1500816194.html>.

12. **Колосов А.М., Цибулько О.С.** Оцінка стану гостроти збройного протистояння в Донбасі з міркувань достатності умов для прийняття політичних рішень. *Економічний вісник Донбасу*. 2018. № 1 (51). С. 180-186.

13. **Peacekeeping** in Ukraine's Donbas: Opportunities and Risks / International Crisis Group. *Commentary. Europe and Central Asia*. 2018. 6 march. URL: <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/eastern-europe/ukraine/donbas-peacekeeping-opportunities-and-risks>.

14. **Колосов А.М.** Економічна блокада підприємств не-підконтрольної частини Донбасу дає свої негативні наслідки. *Економічний вісник Донбасу*. 2017. № 3 (49). С. 4-10.

Колосов А. М., Снітко Є. О., Восьмачкіна Н. В. Реінтеграція Донбасу: суспільно-економічні аспекти

Розглянуто стан формування суспільного усвідомлення реінтеграції Донбасу у розрізі воєнного, політичного й економічного аспектів за стадіями їх розвитку в процесі мирного врегулювання збройного конфлікту й застосування міжнародних миротворчих сил для всебічного досягнення умов і вимог комплексу заходів з виконання мінських угод. Еко-

номічні аспекти реінтеграції Донбасу розглянуто в розрізі усвідомлення втрат від збройного конфлікту і наявності здатностей виробничого комплексу Донбасу до відновлення. Представлено перелік напрямів і завдань з економічного розвитку Донбасу у відповідності із сценаріями уповільненого, помірного або прискореного варіантів вирішення питань із запровадження міжнародної миротворчої місії. Представлене блокове бачення стану формування суспільної свідомості щодо реінтеграції Донбасу дозволяє сконцентрувати увагу центрального керівництва країни і органів місцевого самоврядування в Донецькій і Луганській областях на розробці дієвої програми відродження цілісного виробничого комплексу Донбасу за різними сценаріями розвитку процесів його реінтеграції.

Ключові слова: Донбас, реінтеграція, воєнні, політичні й економічні аспекти, суспільна свідомість, сценарії розвитку подій.

Колосов А. Н., Снітко Е. А., Восьмачкіна Н.В. Реінтеграція Донбасса: общественно-экономические аспекты

Рассмотрено состояние формирования общественного сознания относительно реинтеграции Донбасса в разрезе военного, политического и экономического аспектов по стадиям их развития в процессе мирного урегулирования вооруженного конфликта и применения международных миротворческих сил для всестороннего достижения условий и требований комплекса мер по выполнению минских соглашений. Экономические аспекты реинтеграции Донбасса рассмотрены в разрезе осознания потерь от вооруженного конфликта и наличия способностей производственного комплекса Донбасса к восстановлению. Представлен перечень направлений и задач по экономическому развитию Донбасса в соответствии со сценариями замедленного, умеренного или ускоренного вариантов решения вопросов по внедрению международной миротворческой миссии. Представленное блочное видение форми-

рования общественного сознания относительно реинтеграции Донбасса позволяет сконцентрировать внимание центрального руководства страны и органов местного самоуправления в Донецкой и Луганской областях на разработке действенной программы возрождения целостного производственного комплекса Донбасса по разным сценариям развития его реинтеграции.

Ключевые слова: Донбасс, реинтеграция, военные, политические и экономические аспекты, общественное сознание, сценарии развития событий.

Kolosov A., Snitko E., Vosmachkina N. Reintegration of Donbass: socio-economic aspects

The state of formation of public consciousness of the reintegration of the Donbass in the context of the military, political and economic aspects of the stages of their development in the process of peaceful the settlement of an armed conflict and the use of international peacekeeping forces to fully achieve the conditions and requirements of a set of measures to implement the Minsk agreements. The economic aspects of the reintegration of Donbass are examined in the context of the awareness of losses from armed conflict and the availability of the capabilities of the Donbass's production complex for restoration. A list of directions and tasks for the economic development of Donbass in accordance with scenarios of slow, moderate or accelerated options for resolving issues on the implementation of an international peacekeeping mission. The presented block view of the formation of public consciousness regarding the reintegration of the Donbass makes it possible to concentrate the attention of the central government of the country and local governments in Donetsk and Lugansk regions on the development of an effective program for the revival of the integrated production complex of the Donbass under different scenarios for the development of its reintegration.

Keywords: Donbass, reintegration, military, political and economic aspects, public consciousness, scenarios.

Стаття надійшла до редакції 15.03.2018
Прийнято до друку 19.06.2018

Ю. В. Макогон,
доктор экономических наук,
Мариупольский государственный университет

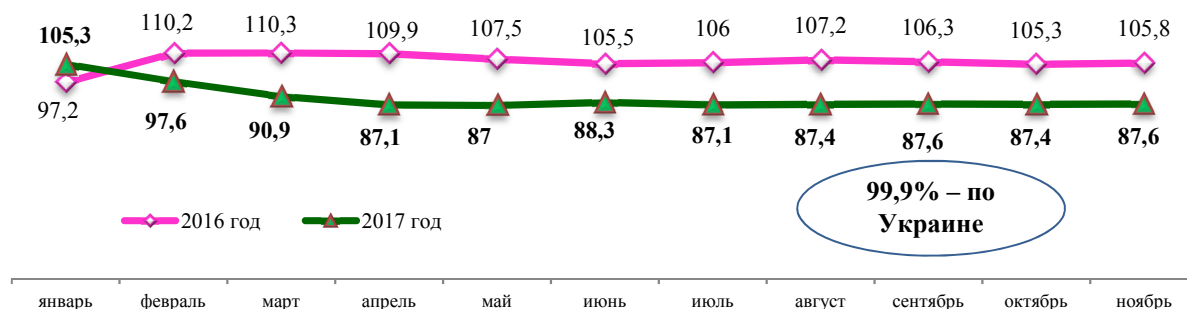
ГОДЫ ПОЛИТИЧЕСКОГО ПРОТИВОСТОЯНИЯ – НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО И СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ДОНЕЦКОЙ ОБЛАСТИ

В течение 2017 обеспечивалась реализация задач и мероприятий Программы экономического и социального развития Донецкой области на 2017 год. Выполнение задач и мероприятий Программы осуществлялось по четырем направлениям, которые согласовываются со стратегическими приоритетами развития региона:

- содействие стабилизации экономической ситуации в регионе;
- содействие социальному развитию и справедливости;
- развитие среды, безопасного для жизнедеятельности человека;
- повышение эффективности социально-экономического развития территорий.

Фактически в этот период за счет всех источников финансирования реализовывалось 390 мероприятий на сумму 6200,0 млн грн.

Общий объем промышленного производства в сопоставимых ценах уменьшился на 12,4% по сравнению с 2016 годом (Программой предусмотрено увеличение на 4,0%). На негативную динамику производства базовых отраслей и всей промышленности региона (рис. 1) влияет приостановлении перемещения грузов через линию соприкосновения в пределах Донецкой области. Существенное снижение зафиксировано в базовых отраслях промышленности региона, основой которых служат технологические цепи «уголь-кокс-металл» и «уголь-электроэнергия».

Рис. 1. Динамика промышленного производства
(нарастающим итогом в % к соответствующему периоду предыдущего года)

Объемы производства продукции уменьшились по многим видам деятельности. Снижение произошло в производстве и распределении электроэнергии на 29,9%, производстве кокса, продуктов нефтепереработки – на 22,1, добывающей промышленности и разработке карьеров – на 15,1, металлургии – на 7,9, производстве химических веществ и химической продукции – на 7,6%. При этом, объем производства вырос в машиностроении – на 6,5%, легкой промышленности – на 23,7%.

Объем реализованной промышленной продукции в отпускных ценах предприятий составил 231,2 млрд (105,1% к Программе), что на 45,1 млрд грн (или на 24,2%) больше, чем в январе-ноябре 2016 года, за счет увеличения цен производителей промышленной продукции на 27,5% и рост курса доллара на 3,5%. Доля продукции области в общем объеме реализованной продукции по Украине составила 12,0%. В металлургическом комплексе объем производства уменьшился на 7,9% (по Программе – увеличение на 5,0%). Выпуск чугуна уменьшился на 14,9%, стали – на 8,0, готового проката черных металлов – на 12,4%. Задача Программы выполнена на

74,3, 79,6 и 76,5% соответственно. Среднесуточное производство чугуна составило 22,5 тыс. т, что на 14,5% меньше, чем в 2016 году (рис. 2).

Несмотря на сложную общественно-политическую ситуацию в области, на предприятиях области продолжалась реализация мероприятий по модернизации и техническому перевооружению. В ПАО «Металлургический комбинат «Азовсталь» осуществлялась реконструкция канализации в районе доменного цеха ТЭЦ и порта, в ЗАО «Мариупольский металлургический комбинат им. Ильича»; реконструкция очистных сооружений в ККЦ. По 2017 году в области получен отрицательный финансовый результат от обычной деятельности до налогообложения в сумме 20,0 млрд убытков (в 2016 году – 2,1 млрд убытков).

Коксохимическими предприятиями области произведено 2,3 т кокса, что на 26,5% меньше, чем в январе-ноябре 2016 года (задание Программы выполнено на 66,7%). В настоящее время на территории области, подконтрольной украинской власти, выпускают кокс два коксохимических завода (ОАО «Авдеевский коксохимический завод» и коксохими-

ческое производство ОАО «Металлургический комбинат «Азовсталь»). Осуществляет производственную деятельность ООО «НПО «Инкор и К» (г. Торце), которое специализируется на переработке продукции коксохимических предприятий.

На коксохимических предприятиях острыми остаются проблемы с поставками сырья и вывозом готовой продукции железнодорожным транспортом. В ПАО «Авдеевский коксохимический завод» проводятся работы по реконструкции электриче-

ской централизации станции «Углекоксовая-1». Предприятиями по производству кокса за январь-сентябрь 2017 года получен отрицательный финансовый результат от обычной деятельности до налогообложения в сумме 1803,7 млн грн (в январе-сентябре 2016 года – 576,9 млн грн прибыли). На выполнение мероприятий Программы металлургическими и коксохимическими предприятиями потрачено 38,1 млн грн собственных средств, или 11,6% от объема, предусмотренного в год.

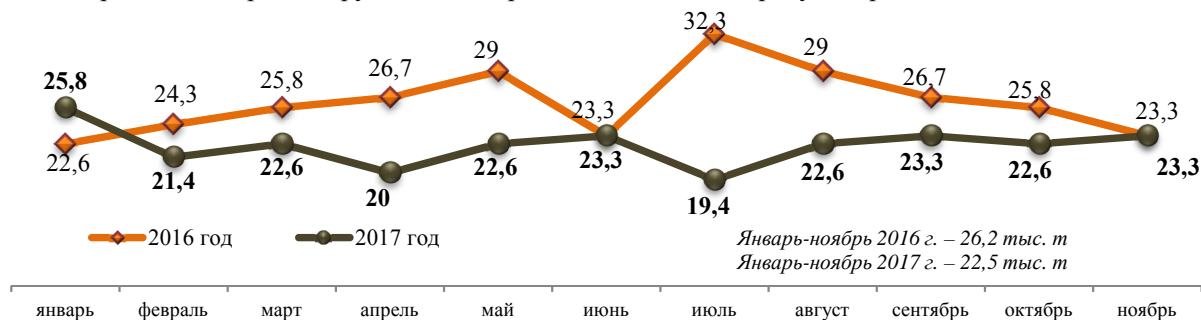

Рис. 2. Среднесуточное производство чугуна, тыс. т

В машиностроительном комплексе объем производства увеличился на 15,3% (Программой предусмотрено на уровне 2016 года). Машиностроительные предприятия г. Краматорск (ПАО «Новокраматорский машзавод», ОАО «Энергомашспецсталь», ОАО «Старокраматорский машзавод», ОАО «Краматорский завод тяжелого станкостроения»), г. Дружковка (ОАО «Грета», ООО «Горные машины – Дружковский машиностроительный завод») и г. Славянск (ООО «ПО «Славянский завод высоковольтных изоляторов», ОАО «Бетонмаш») работают в обычном режиме. В ПАО «Новокраматорский машиностроительный завод» проводились работы по реконструкции термической печи №1, усовершенствование термической обработки поковок и отливок, приобретение и ввод в действие современного металлорежущего станка. В ОАО «Краматорский завод тяжелого станкостроения» разработаны

проекты и введены в эксплуатацию новые станки, рельсовый скат подъёмник. В ОАО «Грета» внедрено серийное производство новых напольных газозлектрических плит.

В целом по отрасли за 2017 год получен отрицательный финансовый результат от обычной деятельности до налогообложения 0,6 млрд убытков (в 2016 году – 0,9 млрд убытков). На выполнение мероприятий Программы предприятиями отрасли потрачено 78,2 млн грн собственных средств, или 81,5% от объема, предусмотренного в год.

В угольной промышленности объем производства уменьшился на 15,1% (по Программе – рост на 7,0%). Добыча угля сократилась на 26,7% (составила 9,6 млн т), производство готового угля – на 28,0% (составило 7,7 млн т) (рис.3). Задача Программы выполнена на 62,7 и 61,6% соответственно.

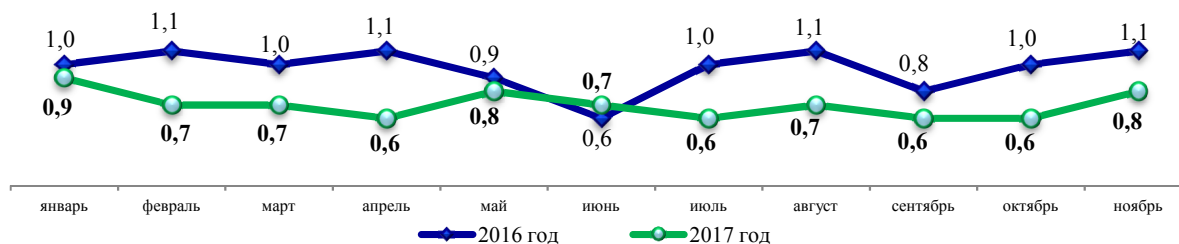

Рис. 3. Динамика производства готового угля, млн т

С начала года на шахтах, подчиненных Министерству энергетики и угольной промышленности Украины, расположенных на территории области, подконтрольной украинской власти, введено в действие 7 новых очистных забоев (на 4 забоя больше, чем в 2016 году). Выбыли из работы 5 очистных забоев (на 2 забоя больше, чем в 2016 году). Экономика предприятий отрасли остается несбалансированной, расходы на производство угольной продукции не покрываются поступлением средств от ее ре-

ализации. Среднемесячная себестоимость 1 тонны товарной угольной продукции по указанным угледобывающим предприятиям составляет 2773,4 грн. При этом, средняя цена 1 тонны товарной угольной продукции в оптовых ценах составляет 1581,7 грн (разница – 1191,7 грн).

В 2017 году на предприятия угольной отрасли из государственного бюджета поступили бюджетные средства в сумме 1119,5 млн грн, из них 984,4 млн грн – государственная поддержка на ча-

стичное покрытие расходов по себестоимости готовой товарной угольной продукции, 103,8 млн грн – на содержание Государственной военизированной горноспасательной службы, 31,3 млн грн – по программе «Реструктуризация угольной промышленности».

Предприятиями добывающей промышленности и разработки карьеров получен отрицательный финансовый результат от обычной деятельности до налогообложения в сумме 0,5 млрд убытков (в 2016 году – 1,6 млрд убытков). На выполнение мероприятий Программы предприятиями отрасли потрачено 148,0 млн грн, или 89,4% от объема, предусмотренного в год.

В электроэнергетике объем производства и распределения электроэнергии в сопоставимых ценах уменьшился на 29,9% (по Программе – увеличение на 2,0%). Произведено электроэнергии 14,6 млрд кВт (60,3% к Программе), что на 31,6% меньше, чем за 2016 год расчетов за потребленную электроэнергию в целом по области составил 86,0%. Низким остается уровень оплаты предприятиями угольной отрасли – 53,3%, жилищно-коммунального хозяйства – 46,6, КП «Компания «Вода Донбасса» – 15,9%. На выполнение мероприятий Программы предприятиями отрасли потрачено 27,2 млн грн или 9,4% от объема, предусмотренного на год. На Угледорской ТЭС ПАО «Центрэнерго» проводились работы по реконструкции золоотвала, монтаж системы противопожарной защиты. На Славянской ТЭС ПАО «Донбассэнерго» – реконструкция энергоблока № 6, № 7 на Кураховской ТЭС ООО «ДТЭК Востокэнерго» проводился комплекс мероприятий, направленных на снижение затрат топливно-энергетических ресурсов. В ОП «Северная электроэнергетическая система» ГП «НЭК «Укрэнерго» – замена

воздушного выключателя на электрогазовый. В целом по отрасли за январь-сентябрь 2017 года получен отрицательный финансовый результат от обычной деятельности до налогообложения – 1,9 млрд убытков (в 2016 году – 2,1 млрд убытков).

Предприятиями автомобильного транспорта и субъектами предпринимательской деятельности перевезено 81,6 млн пассажиров, что на 10,1% больше показателя января-ноября 2016 года. Объем перевозок грузов автопредприятиями и физическими лицами, осуществляющими грузоперевозки, уменьшился в 2,4 раза и составил 11,0 млн т. На выполнение мероприятий Программы израсходовано 67,4 млн грн, или 11,3% от объема, предусмотренного на год.

В 2017 году по региональному филиалу «Донецкая железная дорога» ПАО «Украинская железная дорога» объем отправления грузов на территории, подконтрольной украинской власти, составил 48,7 млн т, что на 32,1% меньше показателя 2016 года. Объем перевозок пассажиров увеличился на 26,5% и составил 8,0 млн чел. На выполнение мероприятий Программы Донецкой железной дороги потрачено 36,7 млн грн (13,9% от объема, предусмотренного на год).

Предприятиями сферы услуг в январе-сентябре 2017 года для всех потребителей реализовано услуг в рыночных ценах на сумму 465,3 млн грн, в том числе для населения – 12,1 млн грн (28,5% от общего объема).

Внешнеторговый оборот товарами за 2017 год по сравнению с 2016 годом увеличился на 37,5% и составил 5103,0 млн долл. США, в том числе экспорт – на 24,3% (3514,5 млн долл. США), импорт – в 1,8 раза (1588,5 млн долл. США). Сальдо внешнеторгового оборота положительное – 1926,0 млн долл. США (уменьшение – на 0,8%) (рис. 4).

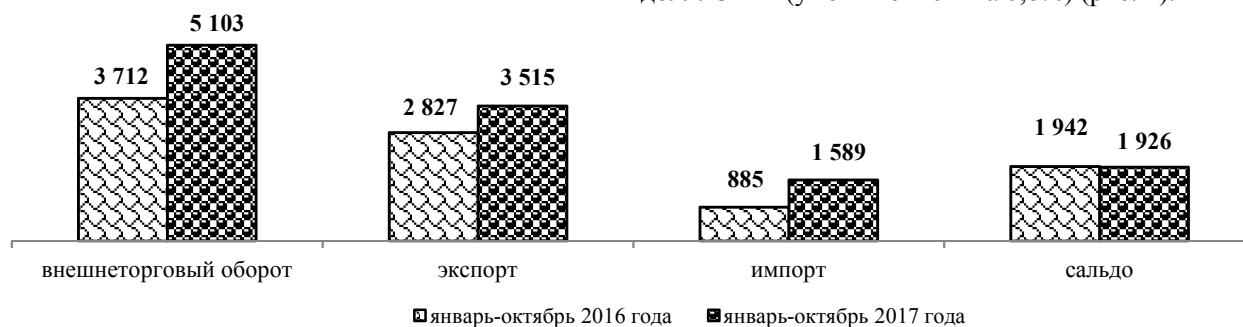

Рис. 4. Динамика внешнеторгового оборота товарами, млн долл. США

Субъекты хозяйствования области осуществляли внешнеэкономические операции с партнерами из 119 стран мира, при этом продукция предприятий и организаций области экспортировалась в 89 стран, импортировалась – из 67 стран.

Область остается мощным субъектом внешнеэкономических отношений. Так, по доле в общегосударственном экспорте товаров область с удельным весом в 10,0% занимает 3 место после г. Киев (22,7%) и Днепропетровской области (16,4%), по доле в общегосударственном импорте товаров с

удельным весом в 4,0% – 5 место после г. Киев (39,5%), Днепропетровской (9,4%), Киевской (7,1%), Львовской (4,5%) областей.

Крупнейшие торговые партнеры: Италия (21,7% в общем объеме экспорта товаров), Российская Федерация (16,2%), США (8,9%), Турция (7,3%), Польша (5,6%), Великобритания и Испания (по 3,0%), Беларусь и Объединенные Арабские Эмираты (по 2,2%), Румыния (2,1%), Болгария (2,0%).

Экспорт товаров в страны Европейского Союза составил 1658,3 млн долл. США или 47,2% от об-

щего объема экспорта, и увеличился на 22,1% по сравнению с январем-октябрем 2016 года. Основу экспорта составили недрагоценные металлы и изделия из них – 79,8% от общего объема (в том числе черные металлы – 76,2%, изделия из черных металлов – 1,7%). Экспорт минеральных продуктов составил 10,6%, машин, оборудования и механизмов – 3,7%.

Основными партнерами в импорте товаров были США (удельный вес в импорте товаров – 29,6%), Россия (32,9%), Канада (7,3%), Австралия (5,3%), Германия (3,5%), Китай (2,8%), Норвегия (2,1%), Казахстан (1,8%). Импорт товаров из стран Европейского Союза составил 194,9 млн долл. США, или 12,3% от общего объема, и увеличился по сравнению с январем-октябрем 2016 года на 19,3%.

В товарной структуре импорта преобладали минеральные продукты – 73,5% от общего объема импорта (в том числе топлива минеральные, нефть и продукты ее перегонки – 69,9%), недрагоценные металлы и изделия из них – 9,9% (в том числе черные металлы – 4,9%), машины, оборудование и механизмы – 7,7%, продукция химической и связанных с ней отраслей промышленности – 2,9%, изделия из камня, гипса и цемента – 2,1%.

Общий объем прямых иностранных инвестиций (акционерный капитал), привлеченных в экономику области, по сравнению с началом 2017 года увеличился на 113,3 млн долл. США и по состоянию на 01.10.2017 года составил 1330,8 млрд долл. США, что в расчете на одного человека составляет 313,7 долл. США.

В 2017 году предприятиями области выполнено строительных работ на сумму 2559,8 млн грн, что в сопоставимых ценах составляет 102,2% к объемам строительства в январе-ноябре 2016 года (по Украине – 122,5%).

В течение года на долгосрочное льготное кредитование индивидуальных сельских застройщиков по программе «Собственный дом» из государственного бюджета направлено 500,0 тыс. грн, местных бюджетов – 50,0 тыс. грн. Реконструировано и введено в эксплуатацию 8 жилых домов общей площадью 712,0 м² (Лиманская ОТГ (2), Волновахский район (3), Славянский район (3)).

В рамках работ по ликвидации последствий проведения на территории области антитеррористической операции продолжалась реализация мероприятий по восстановлению объектов инфраструктуры региона. В результате проведенных мероприятий по восстановлению жизнедеятельности и поврежденных объектов инфраструктуры населенных пунктов области на 04.01.2018 года, по оперативным данным, на территории области, подконтрольной украинской власти, восстановлено 5114 объектов на общую сумму 733,4 млн грн, в том числе 4402 жилых дома (на сумму 112,0 млн грн), 213 объектов электроснабжения (256,5 млн грн), 26 объектов теплоснабжения (2,3 млн грн), 37 объектов водоснабжения (140,2 млн грн), 54 объекта газоснабжения (10,4 млн грн), 14 объектов водоотведения (36,7 млн

грн), 30 учреждений здравоохранения (15,9 млн грн), 85 общеобразовательных учебных заведений (30,0 млн грн), 66 дошкольных учебных заведений (14,1 млн грн), 13 профессионально-технических учебных заведений (3,3 млн грн), 10 высших учебных заведений (0,6 млн грн), 5 объектов физической культуры и спорта (0,1 млн грн), 26 объектов культуры (1,7 млн грн), 35 объектов дорожно-транспортной инфраструктуры (53,9 млн грн), 37 промышленных объектов (48,2 млн грн), 32 учреждения торговли (0,4 млн грн), 29 объектов других сфер (7,1 млн грн).

В сфере малого предпринимательства по состоянию на начало 2017 года действовало 9,9 тыс. малых предприятий, что почти на 8,9% меньше показателя 2016 года. В расчете на 10 тыс. чел. населения количество малых предприятий в среднем по области составила 23 единицы. Количество наемных работников на малых предприятиях уменьшилась на 6,1% (до 43,1 тыс. чел.).

Объем реализованной продукции (товаров, услуг) малых предприятий увеличился по сравнению с 2015 годом на 12,7% и составил 26,3 млрд грн, или 7,7% общего объема реализации продукции (товаров, услуг) области (в 2015 году этот показатель составлял 7,2%). Количество зарегистрированных субъектов предпринимательской деятельности – физических лиц, которые платили налоги, по состоянию на 01.10.2017 года составило 39,9 тыс. чел., что на 4,4% больше, чем на аналогичный период 2016 года, у них по найму работали 31,1 тыс. чел. (на 23,3% больше показателя аналогичного периода 2016 года). Поступления в бюджеты всех уровней от деятельности субъектов малого предпринимательства по состоянию на 01.01.2018 года составили 3172,1 млн грн.

В течение 2017 года, в рамках выполнения мероприятий Региональной программы развития малого и среднего предпринимательства в Донецкой области на 2017-2018 годы, утвержденной распоряжением председателя облгосадминистрации, руководителя областной военно-гражданской администрации от 27.03.2017 года № 266 (с изменениями) (далее – Программа) в области проводилась работа по реализации государственной регуляторной политики, обеспечению финансово-кредитной, материально-технической, информационно-консультационной, кадровой поддержки малого и среднего предпринимательства.

С целью расширения доступа субъектов малого предпринимательства к финансовым ресурсам продолжена реализация программы предоставления частичной компенсации процентных ставок по кредитам, привлеченным на реализацию проектов субъектов малого предпринимательства, и внедрена программа финансовой поддержки субъектам малого предпринимательства на реализацию проектов на безвозмездной и безвозвратной основе (проект «Украинский кулак»).

В 2017 году проведено 5 конкурсных отборов проектов. По итогам конкурса право на финансовую

поддержку получили 140 субъектов предпринимательства, в том числе 10 – на частичную компенсацию процентных ставок, 130 – на финансовую поддержку на безвозвратной основе (без учета 3-х отказов победителей). Из указанного количества 16 победителям отказано в софинансировании местными органами власти.

В течение 2017 года профинансировано 107 проектов на общую сумму 31,9 млн грн (97 предпринимателям оказана финансовая поддержка на сумму 30,2 млн грн, в том числе 15,1 млн грн – средства местных бюджетов, 10 победителям – частичную компенсацию процентных ставок на сумму 1,7 млн грн). Из 107 проектов в полном объеме профинансированы 65 на общую сумму 26,7 млн грн, в том числе 13,35 млн грн – средства местных бюджетов.

Введена стажировка в странах ЕС – в декабре 2017 года пятеро победителей конкурсных отборов, которые получили средства на развитие животноводства и птицеводства, посетили Латвию.

В рамках Меморандума о сотрудничестве между Донецкой облгосадминистрацией и ПАО «Ощадбанк», ПАО «Приватбанк», подписанном в апреле 2017 года, проводится работа в части привлечения субъектов малого и среднего предпринимательства к участию в программе компенсации процентов.

Совместно с Донецкой торгово-промышленной палатой, Региональным фондом поддержки предпринимательства по Донецкой области проведены публичные мероприятия, направленные на укрепление существующих и установление новых взаимовыгодных связей и деловых контактов, чествование успешных предпринимателей, которые вносят весомый вклад в экономическую и социальную жизнь общества.

В частности, в рамках Международного Экономического Форума «Discover Dn.UA» 29.09.2017 года в г. Краматорске проведена Национальная практическая конференция «Малый и средний бизнес – будущее обновленной Донетчины», в работе которой приняли участие около 200 человек. В рамках празднования Дня предпринимателя состоялась торжественная церемония награждения победителей и лауреатов Девятого регионального конкурса «Предприниматель года Донецкой области – 2017» в 9 номинациях. В мероприятии приняли участие около 140 человек. Реализован ряд мероприятий образовательной и информационно-консультационной направленности:

- проведено определенное количество учебных семинаров по вопросам инвестирования, бизнес-планирования, анализа хозяйственной деятельности в 6 городах области (Бахмут, Краматорск, Славянск, Мирноград, Мариуполь, Константиновка), в которых приняли участие 152 человека;

- обеспечена деятельность выездных информационно-консультационных мобильных офисов ProZotto в 8 городах области (Авдеевка, Бахмут, Мариуполь, Славянск, Селидово, Мангуш, Никольское, Торецкое). Участникам предоставлены инфор-

мационно-консультационные материалы (сборник нормативных документов системы публичных закупок ProZotto, брошюра «Реформа публичных закупок в Украине: развитие, планы, выполнение», мультимедийный диск с актуальной нормативной информацией). В конце 2017 года проведено итоговое мероприятие внедрения электронной системы публичных закупок в Донецкой области – форум «Публичные закупки. Новые составляющие 2018». В мероприятии приняли участие 110 представителей государственных учреждений, коммунальных учреждений и бизнеса Донецкой области. В текущем году через систему ProZotto объявлено более 73 тыс. тендеров на сумму 34,7 млрд грн.

Экономия бюджетных средств по завершением торгам составила 3,6% (или 678,5 млн грн). По количеству объявленных и завершенных закупок область занимает второе место в стране по сравнению с другими областями, без учета г. Киев.

Наиболее активно осуществляли закупки распорядители средств городов: Мариуполь (10,1% стоимости завершенных закупок, 1878,9 млн грн), Краматорск (3,2%, 598,0 млн грн) и Покровск (3,1%, 577,3 млн грн), среди структурных подразделений – департамента капитального строительства (24,2%, 957,2 млн грн), здравоохранения (21,3%, 844,0 млн грн) и ЖКХ (17,1%, 678,2 млн грн). Низкий показатель применения конкурентных электронных закупок имеют Покровский (0,4%) и Краматорский (11,9%) городские советы, Мангушская райгосадминистрация (6,0%).

Облгосадминистрацией совместно с исполкомами городских советов и райгосадминистрациями области приняты все необходимые организационные мероприятия и обеспечена деятельность 27 центров предоставления административных услуг (далее – ЦНАП), в том числе 14 – в городах и 12 – в районах, 1 – в объединенной территориальной общине, из них обновлены 4 ЦНАП – г. Мариуполь (2016), г. Дружковка, г. Доброполье, Лиманская ОТГ.

В области продолжается работа по реализации проекта «Развитие сети Центров предоставления административных услуг, повышения качества и доступности предоставления административных услуг субъектам предпринимательской деятельности и жителям Донецкой области», общая сумма (расчетная) по проекту (с учетом потребностей электронного управления) по состоянию на 01.01.2018 года составляет 821,6 млн грн. В течение 2017 года на реализацию данного проекта было направлено 12,8 млн грн средств местных бюджетов, за счет которых обеспечена разработка проектно-сметной документации, оплата договоров на проведение экспертной оценки, благоустройство прилегающей территории, разработка проекта землеустройства по отводу земельного участка, софинансирование 10% по ДФРР и т.д.

9 проектов по развитию ЦНАП были включены в перечень инвестиционных программ и проектов регионального развития, которые начали реализо-

виватися в 2017 году за счет средств Государственного фонда регионального развития (распоряжение КМУ от 12.07.2017 года № 461-р) на общую сумму 78,9 млн грн (г. Краматорск, г. Новогородовка, г. Покровск, г. Светлодарск, г. Торезкое, г. Часов Яр, Ясиноватский и Мангушский районы, Соледарская ОТГ). Переходные проекты на 2018 год – города Краматорск, Покровск, Светлодарск, Торезкое, Соледарская ОТГ. Из областного бюджета на реализацию проекта ЦНАП запланировано 7,8 млн грн, использовано – 7,2 млн грн. За счет субвенции из государственного бюджета местным бюджетам на формирование инфраструктуры ОТГ в 2017 году реализовывались проекты в Шаховской и Черкасской ОТГ. За средства ПРООН International Partner UNDP началась реализация 2 проектов по развитию и реконструкции ЦНАП в г. Славянск и Николаевской ОТГ, г. Мирноград (постановлением КМУ от 04.10.2017 года № 754 включен в перечень соответствующих проектов) и Никольским районом поданы заявки на участие в совместном с Европейским Инвестиционным Банком проекте «Чрезвычайная кредитная программа для восстановления Украины» П транш в части создания современных ЦНАП.

На выполнение мероприятий Программы экономического и социального развития Донецкой области за счет всех источников финансирования направлено 6205,7 млн грн, в том числе 830,8 млн грн средств государственного бюджета, 2342,8 млн грн – областного бюджета, 1111,7 млн грн – бюджеты городов и районов, средств предприятий – 1538,1 млн грн, других источников – 382,3 млн грн.

Таким образом, для выполнения Программы и вообще улучшения состояния социально-экономического развития необходимо установить мирную жизнь и постепенно перейти к политическому процессу нормализации жизни региона и страны в целом. Притом что не при каких обстоятельствах невозможно допустить деиндустриализации Донбасса и вообще Украины, а наоборот развивать неоиндустриализацию по новому уровню технологий, которых достаточно много на уровне научных разработок и, в определенной степени уже реализованных в реальной экономике.

Литература

1. **Макогон Ю., Осупенко К.** The Silk Road: the history, conditions and perspectives. *North-East Asia Academic Forum* (Publications of scientific articles). Printed in China by Hatbin University of Commerce, 2017. P. 12-18. 2. **Макогон Ю.В.** Причины і чинники економічної кризи в Україні в умовах військово-політичного протистояння на сході країни. *Економічний вісник Донбасу*. 2017. №2(48). С. 220-235. 3. **Макогон Ю.В.** Форсайт та побудова стратегії соціально-економічного-розвитку України на середньо-строковому (до 2020 року) і довгостроковому (до 2030 року) часових горизонтах / наук. кер. проекту М. З. Згуровський ; Міжнар. Рада з науки, Комітет із системного аналізу при Президії НАН України; Нац. техн. ун-т України «КПІ ім. І. Сі-

корського» ; Ін-т прикладного системного аналізу МОН України і НАН України ; Світ. центр даних з геоінформатики та сталого розвитку ; Фундація «Аграрна наддержава». – Київ : Політехніка, 2016. – 184 с. 4. **Макогон Ю.В.** Інновації в сфері енергетики в Україні. *Вісник МДУ. Серія: Економіка*. 2017. Вип. 14. С.80-90. 5. **Макогон Ю.В.** Забезпечення енергетичної безпеки підприємства в умовах сталого розвитку. *Вісник економічної науки України*. 2018. №1(34). С.106-110.

Макогон Ю. В. Роки політичного протистояння – деякі підсумки економічного і соціального розвитку Донецької області

Стаття присвячена дослідженню стану економічного і соціального розвитку Донецької області в умовах політичного протистояння. Проведено аналіз діяльності промисловості, будівництва, транспорту, малого і середнього бізнесу тощо, а також зовнішньоекономічних зв'язків та надання послуг в останні роки. Зроблено висновки та надано напрями вирішення проблем на даному етапі розвитку економіки регіону.

Ключові слова: соціально-економічний розвиток, інноваційні процеси, зовнішньоекономічна діяльність, залучення іноземних інвестицій.

Макогон Ю. В. Годы политического противостояния – некоторые итоги экономического и социального развития Донецкой области

Статья посвящена исследованию состояния экономического и социального развития Донецкой области в условиях политического противостояния. Проведен анализ деятельности промышленности, строительства, транспорта, малого и среднего бизнеса и т.д., а также внешнеэкономических связей и предоставления услуг в последние годы. Сделаны выводы и даны направления решения проблем на данном этапе развития экономики региона.

Ключевые слова: социально-экономическое развитие, инновационные процессы, внешнеэкономическая деятельность, привлечение иностранных инвестиций.

Макогон Ю. The years of political confrontation – some results of the economic and social development of the Donetsk region

The article is devoted to the research of the state of the Donetsk region economic and social development in terms of political confrontation. The analysis of industry, construction, transport, small and medium business functioning, etc., as well as foreign economic relations and services provision in recent years is conducted. The conclusions are made and the directions of solving problems at this stage of region's economy development are presented.

Keywords: social and economic development, innovation processes, foreign economic activity, foreign investments attraction.

Стаття надійшла до редакції 14.05.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

Б. І. Беззубко,
кандидат наук з державного управління,
Донбаська національна академія будівництва
і архітектури, м. Краматорськ,

Ю. І. Беззубко,
Харківський національний університет ім. В. Каразіна, м. Харків

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ЕТАПУ СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД У ДОНЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

Постановка проблеми. Стратегії розвитку територій являють собою ефективний засіб, за допомогою якого забезпечується використання місцевих ресурсів та конкурентних переваг територій в умовах глобалізації. Вони забезпечують територіям не тільки значні переваги, які пов'язані із підвищенням конкурентоспроможності території на національному рівні, але і є вагомим аргументом при обґрунтуванні пропозицій щодо надання бюджетних і позабюджетних інвестицій, грантів, отриманні іноземної допомоги тощо.

Під стратегічним плануванням територій розуміється визначення основної мети та завдань розвитку, спрямованого на досягнення стійкого соціально-економічного розвитку місцевої громади, розробку та реалізацію стратегічних документів (стратегій, стратегічних програм, планів), моніторинг реалізації цих документів.

Актуальність проведеного дослідження пов'язана з тим, що в Україні тільки почали створюватися відповідні нормативно-правовий, економічний, організаційний, інформаційний, соціальний механізми стратегічного планування розвитку територій в умовах децентралізації. Для Донецької області, яка опинилася в епіцентрі військового конфлікту, наявність стратегічного планування розвитку територій є необхідною умовою комплексного відновлення на основі принципів сталого розвитку. Створення об'єднаних громад у Донецькій області буде сприяти подальшому соціально-економічному розвитку територій. У Донецькій області створена найбільша за чисельністю населення об'єднана територіальна громада – Лиманська ОТГ Донецької області – 44,7 тис. жителів (громада створена на основі містарайону).

Аналіз останніх публікацій. Серед дослідників стратегічного планування розвитку територій слід виокремити таких українських вчених як О. Берданову, З. Герасимчук, О. Карого, В. Мамонovu, О. Карлову, І. Парасюка, А. Ткачука та інших. Практичні та теоретичні аспекти розвитку територій Донецької області найбільш повно розглянуті у працях О. Амоші, В. Ляшенка, Р. Прокопенка, С. Дзюби [1], Г. Майдукова [2].

Але, незважаючи на різноплановість проведених досліджень, наявний практичний досвід стратегічного планування розвитку територій (СПТ) на сьогодні недостатньо вивченими залишаються проблеми характеристики сучасного етапу розвитку те-

риторій у Донецькій області. Усе це визначило мету і завдання проведеного дослідження.

Метою дослідження є визначення особливостей і проблем сучасного етапу стратегічного планування розвитку територій у Донецькій області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед слід визначити хронологічні рамки сучасного етапу стратегічного планування розвитку територій (СПТ). Під час проведених досліджень були визначені наступні етапи у розвитку вітчизняного стратегічного планування розвитку територій:

1 етап стратегічного планування розвитку територій (1991-1999 рр.) – початок створення нормативно-правової бази цього виду планування. На цьому етапі було прийнято низку важливих законів («Про місцеві державні адміністрації» [3], «Про місцеве самоврядування в Україні» [4]). Ці нормативно-правові документи визначали ролі, функції місцевих органів влади і місцевого самоврядування у процесах розробки стратегічних документів;

2 етап розвитку нормативно-правового механізму СПТ (2000-2005 рр.) – закладено методичні основи планування розвитку територій. Серед основних документів, які були затверджені в цей період, насамперед слід визначити такі: Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» [5], Концепцію державної регіональної політики [6];

3 етап (2006 р. – теперішній час) – основним документом цього періоду слід визначити прийнятий Верховною Радою України за основу у першому читанні Закон України «Про державне стратегічне планування» [7]. Цей документ знаменував новий підхід до подальшого розвитку СПТ на регіональному та місцевому рівнях. Але слід також зауважити, що зміст даного закону мав певні недоліки:

1) не дано характеристики таких основних понять та визначень стратегічного планування як «концепція», «доктрина», «проект», «програма» і т.п.;

2) немає чіткого визначення порядку СПТ на місцевому рівні: не зазначаються документи СПТ, повноваження та відповідальність його учасників на цьому рівні;

3) не прописано таке важливе питання як процедура взаємоузгодження між собою стратегічних документів різного рівня з урахуванням термінів їх затвердження, що приводило до наявності суперечностей;

4) не вирішене питання порядку, механізму і відповідальних осіб за узгодження і координацію програм, планів, що приймаються на національному, регіональному і місцевому рівнях;

5) є зауваження стосовно запропонованих строків планування. В проекті визначені: довгострокове планування (понад 5 років), середньострокове (від 3 до 5 років) та короткострокове (1 рік). Це суперечить розповсюдженій світовій практиці, де застосовуються такі терміни: довгострокове планування – 10-20 років, середньострокове – 4(5)-10 років, короткострокове – 1-3(4) років;

6) в законодавстві відсутнє положення про запровадження реєстру документів державного стратегічного планування;

7) залишилися нерегульованими питання корегування (внесення змін, уточнення тощо) документів державного стратегічного планування – зокрема, у частині визначення підстав, порядку такого корегування, повноважень учасників державного стратегічного планування тощо;

8) відсутній рівень відповідальності за невиконання та неналежне виконання стратегічних документів.

Стаття 7 цього Закону визначає необхідність здійснення відкритих та прозорих процедур у сфері СПТ, але тут не були прописані конкретні механізми та заходи, які їх забезпечують; більш детально необхідно прописати механізм здійснення моніторингу та оцінки результативності виконання документів СПТ.

Загальним результатом даного етапу слід визначити розповсюдження процесу планування на рівень об'єднаних територіальних громад (ОТГ). Зараз у Донецькій області налічується 14 об'єднаних громад, які отримують кошти на розвиток інфраструктури.

Особливостями сучасного етапу СПТ визначені наступні:

1) збільшення масштабів стратегічного планування. Відбулося розповсюдження процесів розробки стратегічних документів на місцевому рівні. В умовах здійснення децентралізації стратегічні документи стали розроблятися на рівні об'єднаних територіальних громад;

2) урахування при розробці стратегічних документів впливів глобалізаційного розвитку, принципів сталого розвитку;

3) наявність проблем у стратегічному плануванні на місцевому рівні:

1. Методичні проблеми стратегічного планування:

1.1. Під час дослідження була визначена наявність двох тенденцій. Перша тенденція у процесі стратегічного планування – це відсутність єдиного підходу до розробки стратегічних документів з точки зору представлень про зміст таких документів, про обсяг і глибину розроблення, про подачу супутніх матеріалів, про джерела інформації, необхідної для аналізу й оцінок. З іншого боку, слід визначити наявність проблем, пов'язаних із використанням ти-

пових методик. Використання розробниками стратегічних документів відповідних Методичних рекомендацій Міністерства економіки України, Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України [8] може значно скоротити час на розробку стратегічних документів, але не дозволяє у повному обсязі враховувати специфіку місцевого та регіонального розвитку територій.

1.2. Проблема вибору пріоритетів у розвитку об'єднаної громади.

У зв'язку з тим, що нова громада буде об'єднувати декілька населених пунктів, можливе виникнення конфліктів інтересів, особливо в умовах обмеженості фінансових ресурсів. Це викликає необхідність застосування системи урахування інтересів різних груп населення. Ця проблема може бути подолана шляхом залучення до обговорення стратегії широких мас населення, врахування громадської думки у результаті проведення анкетування та опитування населення, проведення громадських зборів тощо, розробки системи пріоритетів на основі опитувань населення, вироблення конкретного поетапного стратегічного плану розвитку [9].

2. Організаційні проблеми стратегічного планування:

– зустрічається непогодженість стратегічних цілей розвитку у стратегічних документах регіонального та місцевого рівня (рівня ОТГ). Це відбувається через відсутність чітко прописаного порядку встановлення взаємозв'язку при розробці стратегічних документів СПТ всіх рівнів;

– не здійснюється корегування змісту стратегічних документів при необхідності, наявності значних змін у зовнішньому та внутрішньому середовищах;

– не здійснюється постійний моніторинг виконання стратегічних документів, перевірка їх виконання після прийняття.

3. Економічні проблеми стратегічного планування:

– багато розроблених планів та стратегій не є економічно обґрунтованими, існує декларативність багатьох положень розроблених стратегій розвитку територій.

Для вирішення цієї проблеми важко правильно оцінити фінансово-бюджетну ситуацію, яка склалася в об'єднаних територіальних громадах. У результаті зробленого аналізу можливо визначити майбутні надходження до бюджету громади. Слід зауважити, що бюджети ОТГ мають право здійснювати відповідно до ст. 16 та 74 Бюджетного Кодексу України місцеві внутрішні запозичення та місцеві зовнішні запозичення, отримувати кредити (позики) від міжнародних фінансових організацій [9].

Так, у Лиманській територіальній громаді отримали найбільшу субвенцію на розвиток інфраструктури. У 2015 р. місцевий бюджет отримував з державного бюджету освітню та медичну субвенції (уточненні планові показники субвенцій склали 47 млн грн та 45 млн грн відповідно). Гроші використали на облаштування Центру надання адміністра-

тивних послуг, придбання комунальної техніки, ремонт доріг та систем водопостачання, створення центру безпеки громадян та інші важливі проекти. У 2016 р. з державного бюджету отримано освітню субвенцію у сумі 50 млн грн та медичну субвенцію – 30 млн грн. Також у міському бюджеті були заплановані надходження податку на доходи фізичних осіб у сумі 42 млн грн.

Протягом перших шести місяців 2016 р. в Донецькій області фактичні доходи загального фонду місцевих бюджетів ОТГ області (із перерахуванням з державного бюджету) склали 133 млн грн, що більш ніж в 1,7 раза порівняно з доходами аналогічного періоду 2015 р. У першій половині 2016 р. місцеві бюджети ОТГ з державного бюджету отримали освітню субвенцію на суму 36 млн грн, медична субвенція склала – 18 млн грн, субвенція на розвиток інфраструктури – 12 млн грн.

Всі місцеві бюджети ОТГ регіону за перше півріччя 2016 р. перевищили планові показники доходів загального фонду, затверджені на відповідний період. Найбільший відсоток перевиконання запланованих показників у Черкаській ОТГ становить 23%.

Асоціація громад дозволила збільшити власні надходження бюджетів ОТГ на одного жителя відповідної території. У середньому цей показник (порівняно з першим півріччям 2015 р.) збільшився на 1110 грн (від 708 до 1818 грн). Існує диференціація у розмірах отриманих коштів. Так, у Шахівській ОТГ отримали найбільшу суму коштів на одного мешканця – 3904 грн, найменший аналогічний показник був у Черкаській ОТГ – 400 грн на одного мешканця. В якості порівняння, зазначимо, що з розрахунку на одного жителя найбільше коштів отримує мешканець Вербківської ОТГ Дніпропетровської області – 7257 грн [10].

На підставі фінансових ресурсів ОТГ у першій половині 2016 р. були виділені кошти на витрати розвитку (капітальні витрати) на загальну суму 6 млн грн, у тому числі на ремонт доріг, будівництво, озеленення та житлово-комунального господарства – 2 млн грн, ремонт та реконструкцію закладів соціально-культурної сфери – 3 млн грн [10].

Загальні дані щодо фінансового стану об'єднаних громад Донецької області наведено у таблиці.

Таблиця

Фінансова спроможність об'єднаних територіальних громад Донецької області (складно за [10])

Назва об'єднаної громади	Власні доходи на одну особу, грн	Базова / реверсна дотація, тис. грн	Відсоток дотаційності бюджету, у %	Видатки розвитку (капітальні видатки), тис. грн	Питома вага видатків розвитку у власних ресурсах ОТГ (без субвенцій), %
Шахівська	5664	-822,4	0	1900,0	11,0
Лиманська	1656	-829,0	0	5519,6	7,5
Черкаська	823	3482,3	31	1500,0	13,3
Всього по області	2714	1830,9	10	8919,6	10,6

Важливо правильно визначити ресурси, які є у кожній територіальній громаді. Тут мова йде не тільки про матеріальні ресурси, а ресурс може бути виражено потенційною можливістю використання екологічних переваг громади, туристичних принад, доступністю до ринків збуту, великих населених пунктів, порівняльні переваги від інших громад. Це може бути визначено під час проведення SWOT-аналізу. У результаті проведеного аналізу громада може сформулювати свій бренд, імідж.

4. Кадрові проблеми стратегічного планування:

– нестача фахівців, які можуть здійснити кваліфіковано всі етапи СПТ: провести аналіз, розробку цілей і задач територіальної громади і т.п. Для розробки стратегічних документів у громаді рекомендується створити спеціальну робочу групу, в яку б входили представники від усіх секторів (органів влади, громадськості і місцевого бізнесу).

Проблема нестачі кваліфікованих фахівців може бути вирішена наступним чином:

а) розробка детальних методичних рекомендацій від державних органів влади щодо проведення етапів планування, змісту та оформлення стратегічних документів;

б) організацією постійної консультативної допомоги з боку спеціалізованих підрозділів органів влади і місцевого самоврядування, агенцій регіонального та місцевого розвитку;

в) участь у спеціальних тренінгах для представників громади для отримання знань з методики

стратегічного планування у громаді. Така форма все більш набуває популярності. Так, 20 грудня 2017 р. у Новогродівці (Донецька область) відбувся Форум малих міст Донеччини на тему «Стратегічне планування в громадах: крок за кроком», який проводився за підтримки Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй, Швейцарської Конфедерації та Швеції [11].

5. Соціальні проблеми стратегічного планування:

– для здійснення стратегічного планування у громаді повинна бути висока громадська активність серед населення, представників громадських організацій.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Стратегічне планування розвитку територій отримує свій подальший розвиток в умовах здійснення процесів децентралізації. Кожна об'єднана територіальна громада повинна розробляти стратегічні документи соціально-економічного розвитку. Подальший розвиток стратегічного планування пов'язаний з розвитком методики планування, вдосконаленням економічного, організаційного та кадрового забезпечення даного процесу.

Література

1. **Ляшенко В.І.**, Прокопенко Р.В., Дзюба С.В. Сценарії ринкової орієнтації зовнішньоекономічної діяльності Придніпровського економічного району в сучасних умовах. *Економічний вісник Донбасу.*

2017. № 2 (48). С. 75–89. 2. **Майдуков Г.Л.** К вопросу о выборе стратегии инновационных преобразований в угольной отрасли. *Економічний вісник Донбасу*. 2017. № 2 (48). С. 15–26. 3. **Про місцеві державні адміністрації**: Закон України від 09.04.1999 р., № 586- XIV (із змінами). *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 20-21. Ст. 190. 4. **Про місцеве самоврядування в Україні**: Закон України від 02.05.1997 р. № 280/97 (із змінами, внесеними згідно із Законом № 163-ХІV від 06.10.1998 р.). *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170. 5. **Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України**: Закон України від 23.03.2000 р. № 1602-III. URL: zakon.nau.ua/doc/?code=1602-14. 6. **Концепція державної регіональної політики**: Указ Президента України від 25.05.2001 р. № 341/2001. *Офіційний вісник України*. 2001. № 22. 983 с. 7. **Про державне стратегічне планування**: Проект Закону України від 15.11.2011 р. URL: <http://zakon.nau.ua/doc/7uicN1022.322.0>. 8. **Про затвердження** Методичних рекомендацій щодо формування і реалізації прогнозних та програмних документів соціально-економічного розвитку об'єднаної територіальної громади: Наказ Мінрегіону від 30.03.2016 р. № 75. URL: <http://www.minregion.gov.ua/uncategorized/nakaz-minregionu-vid-30-03-2016-upro-zatverdzhennya-metodichnih-rekomendatsiy-shhodo-formuvannya-i-realizatsiyi-prognoznih-ta-programnih-dokumentiv-sotsialno-ekonomichnogo-rozvitku-ob-yednanoyi-t/>. 9. **Складаємо** План соціально-економічного розвитку ОТГ. URL: <https://buhgalter.com.ua/articles/diyalnist-organiv-mistseвого-samovryaduvannya/skladayemo-plan-sotsialno-ekonomichnogo-rozvitku-otg/>. 10. **Децентралізація**. Місцеві бюджети 159 об'єднаних територіальних громад за 2016 рік. *Фінансово-аналітичні матеріали*. URL: <http://www.minregion.gov.ua/decentralization/presentation/page/2/>. 11. **Форум** малих міст Донеччини. URL: <http://ovogrodovka-rada.gov.ua/korysna-informatsiia/oholoshennia/1087-uvaga-forum-malikh-mist-donechchini-strategichne-planuvannya-v-gromada-kh-krok-za-krokom>. 12. **Донецька** область. URL: <http://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2016/05/Donetska-Luganska.pdf>. 13. **Децентралізація**. Місцеві бюджети 159 об'єднаних територіальних громад. 2015 – 2016 (прогноз). URL: <http://www.minregion.gov.ua/decentralization/presentation/finansovadetsentralizatsiya-v-diyi/> (21.12.2016). 14. **Міщенко Д.А., Міщенко Л.О.** Удосконалення фінансування соціальної інфраструктури в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 22. С. 13-16. 15. **Ливдар М.В.** Аналітична оцінка місцевих бюджетів. *Ефективність державного управління*. 2014. Вип. 38. С. 519-528. 16. **Комарова І.В.** Фіскальна автономія регіонів України. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2016. №1. С. 109–115.

Беззубко Б. І., Беззубко Ю. І. Проблеми сучасного етапу стратегічного планування розвитку територіальних громад у Донецькій області

Обґрунтовано здійснення стратегічного планування розвитку об'єднаних територіальних громад в умовах децентралізації в Україні. Охарактеризовано етапи стратегічного планування розвитку територій в Україні. Автори визначили особливості сучасного етапу стратегічного планування розвитку територій. У статті охарактеризовано проблеми стратегічного планування соціально-економічного розвитку громад: методичні проблеми; організаційні проблеми; економічні проблеми; кадрові проблеми; соціальні проблеми. Автори приділяють особливу увагу характеристиці фінансування об'єднаних територіальних громад у Донецькій області. Підкреслено необхідність оцінки фінансової ситуації в об'єднаних територіальних громадах, правильного вибору пріоритетів розвитку громад.

Ключові слова: стратегічне планування, розвиток територій, децентралізація, Донецька область.

Беззубко Б. И., Беззубко Ю. И. Проблемы современного этапа стратегического планирования развития территориальных общин в Донецкой области

Обосновано осуществление стратегического планирования развития объединенных территориальных общин в условиях децентрализации в Украине. Охарактеризованы этапы стратегического планирования развития территорий в Украине. Авторы определили особенности современного этапа стратегического планирования развития территорий. В статье охарактеризованы проблемы стратегического планирования социально-экономического развития общин: методические проблемы; организационные проблемы; экономические проблемы; кадровые проблемы; социальные проблемы. Авторы уделяют особое внимание характеристике финансирования объединенных территориальных общин в Донецкой области. Подчеркнута необходимость оценки финансовой ситуации в объединенных территориальных общинах, правильного выбора приоритетов развития общин.

Ключевые слова: стратегическое планирование, развитие территорий, децентрализация, Донецкая область.

Bezzubko B., Bezubko Y. Problems of the modern stage of strategic planning of the development of territorial communities in the Donetsk region

The implementation of strategic planning of the development of united territorial communities in the conditions of decentralization in Ukraine is justified. The stages of strategic planning of territories development in Ukraine are described. The authors identified the features of the current stage of strategic planning of the development of territories. The problems of strategic planning of socio-economic development of communities are described in the article: methodical problems; organizational problems; economic problems; problems of personnel; social problems. The authors pay special attention to the characteristics of financing of the united territorial communities in the Donetsk region. The need to assess the financial situation in the united territorial communities, the right choice of priorities for community development is emphasized.

Keywords: strategic planning, development of territories, decentralization, Donetsk region.

Стаття надійшла до редакції 02.02.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

Н. В. Стежко,

доктор економічних наук,

Інститут економіки промисловості НАН України, м. Київ

ДИНАМІКА ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Постановка проблеми. Сільськогосподарська галузь для Української держави завжди була однією з пріоритетних сфер як зовнішньоекономічного, так і внутрішньоекономічного розвитку країни, адже питання організації виробництва й підтримки продовольчого забезпечення для окремої держави актуальні в усі часи. Від цього залежить не тільки життєздатність і самодостатність країни й суспільства, а й безліч найрізноманітніших напрямів людської діяльності. В агропромисловому комплексі України формується 18-25% ВВП і 19% доходів від експорту, він є одним з основних бюджетоутворюючих та експортоорієнтованих секторів національної економіки. В ньому зайнято 23% населення, використовується 42,8 млн га земельних площ (71%). Через конфлікт на Донбасі Україна втратила традиційні ринки з експорту сільськогосподарської продукції до країн СНД, а підписаний договір про Асоціацію з ЄС поки не відкрив повноцінного ринку збуту сільськогосподарської продукції.

Збройне протистояння на Донбасі зумовлює погіршення економічних показників розвитку Донецької області. Конфлікт, який триває майже чотири роки, викликав різке підвищення цін на продовольчі товари. Проте зараз фаза реагування переходить до етапу відновлення і до повноцінного повернення до мирного життя на територіях звільнених від військових дій, тому виникає необхідність у стимулюванні розвитку сільського господарства як основної сфери економіки, через втрату промислового потенціалу області. Донецька область займає приблизно 1,4 млн. га земель сільськогосподарського призначення, з яких 1,3 млн га – сільськогосподарські угіддя, що знаходяться в розпорядженні сільськогосподарських підприємств і домогосподарств на території підконтрольній уряду України. Наявні угіддя характеризуються високою природною родючістю, що створює умови для розвитку рослинництва і тваринництва. Виробництво сільгосппродукції забезпечують 1,4 тис. агроформувань різних форм власності та господарювання, що забезпечують виробництво близько 3% валової продукції сільського господарства України. Наявний ресурсний потенціал Донецької області створює загальні умови для виробництва широкого спектру сільськогосподарської продукції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням найбільш економічно вигідних напрямів сільськогосподарського виробництва присвя-

чені праці таких науковців, як: В.М. Жук [3], О.М. Шпичак [4], О.В. Боднар [4], Ю.О. Лупенко [4], М.І. Пугачов [5], В.Я. Месель-Веселяк [5], О.Г. Шпикуляк [7], М.Й. Малік [7], О. Ю. Грищенко [8], Ю.В. Волосяк [8], В.В. Вітвіцький [9], Л.В. Шабаліна [10], А.В. Капко [10] та ін. Незважаючи на значну кількість наукових праць, проведенню структурного аналізу агропромислового комплексу Донецької області приділено мало уваги, в сучасних умовах виникає необхідність оновлення та деталізації дослідження.

Мета статті полягає у дослідженні динаміки та проблем розвитку сільського господарства Донецької області і визначенні напрямів їх вирішення.

Основні результати дослідження. Аграрний сектор Донецької області, базовою складовою якого є сільське господарство, формує продовольчу та у певних межах економічну, екологічну та енергетичну безпеку, забезпечує розвиток технологічно пов'язаних галузей економіки та створює соціально-економічні умови сільського розвитку. У сьогоднішніх умовах військового протистояння й економічної кризи сільське господарство як і інші галузі демонструє негативну тенденцію.

Починаючи з 2011 р. виробництво валової продукції сільського господарства у Донецькій області знизилося на 34,5%, у тому числі рослинництва – на 30,9, тваринництва – на 40,99%. Порівняно з 2013 р. виробництво скоротилось на 34,6%, у рослинництві – на 30,78, у тваринництві – на 41,5% (табл. 1). Простежується також зменшилася частка Донецької області у виробництві продукції сільського господарства України (рис. 1).

Чистий дохід сільськогосподарських підприємств Донецької області за період з 2011 р. зріс на 46,5%, а фермерських господарств більш як у 2 рази. Прибуток від реалізації продукції сільськогосподарськими підприємствами порівняно з 2011 р. зріс на 83,3%, а у фермерських господарствах у 2,5 рази. Простежується зростання рентабельності сільськогосподарської діяльності переважно за рахунок продукції рослинництва. Виробництво продукції тваринництва у фермерських господарствах є нерентабельним (табл. 2).

Становлення нових організаційно-правових форм господарювання сприяло підвищенню рівня продуктивності праці у рослинництві та тваринництві. Починаючи з 2011 р., індекс продуктивності праці як у цілому по сільському господарству,

Динаміка виробництва валової продукції сільського господарства в Донецькій області (у постійних цінах 2010 р.)*

Роки	Валова продукція всього			З неї					
				рослинництва			тваринництва		
	млн грн	% до 2011 р.	% до 2013 р.	млн грн	% до 2011 р.	% до 2013 р.	млн грн	% до 2011 р.	% до 2013 р.
2011	11464,5	100		7394,8	100		4069,7	100	
2012	10863,2	94,8		6647,8	89,9		4215,4	103,58	
2013	11488,2	100,2	100	7384,3	99,9	100	4103,9	100,84	100
2014	10687,3	93,2	93,02	7347,1	99,3	99,5	3340,2	82,1	81,39
2015	6938,1	60,5	60,39	4469,8	60,4	60,53	2468,3	60,65	60,15
2016	7513,1	65,5	65,4	5111,5	69,1	69,22	2401,6	59,01	58,5

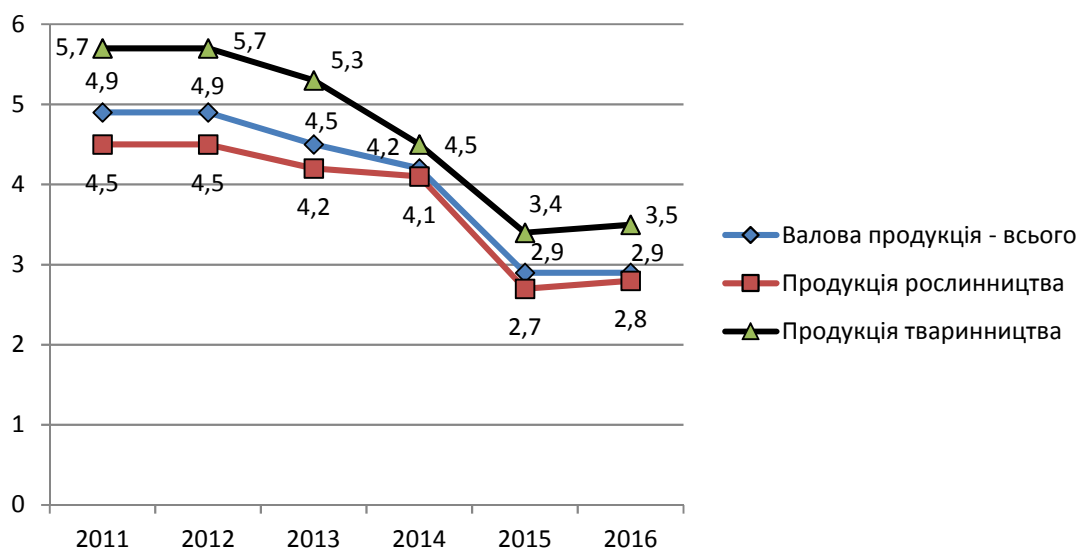
* URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Рис. 1. Частка Донецької області у виробництві валової продукції сільського господарства України, %*

* URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Ефективність виробництва сільськогосподарської продукції в сільськогосподарських підприємствах Донецької області*

Показник	2011	2012	2013	2014	2015
1	2	3	4	5	6
Чистий дохід (виручка) від реалізації с/г продукції, млн грн					
- сільськогосподарські підприємства без фермерських господарств	5000,20	6317,5	5481,4	5836,8	7325,7
- фермерські господарства	534	769,4	136,6	1407,0	1149,0
Прибуток (збиток) від реалізації сільськогосподарської продукції, млн грн					
- сільськогосподарські підприємства без фермерських господарств	1135,6	1139,0	467,6	776	2082,0
- фермерські господарства	144,1	184,8	98,3	238,2	364,9
Рівень рентабельності (збитковості) сільськогосподарської діяльності, %					
- сільськогосподарські підприємства без фермерських господарств	29,4	22	9,3	15,3	39,7

Закінчення табл. 2

1	2	3	4	5	6
- фермерські господарства	37	31,6	18,2	20,4	46,5
Рівень рентабельності продукції рослинництва, %					
- сільськогосподарські підприємства без фермерських господарств	29,4	19,5	3,2	18,5	49,7
- фермерські господарства	40,3	32,7	20,1	21,1	48,2
Рівень рентабельності продукції тваринництва, %					
- сільськогосподарські підприємства без фермерських господарств	31	25,5	16,8	7,3	5,2
- фермерські господарства	-16,9	-15,6	-16,9	-8,3	-0,5

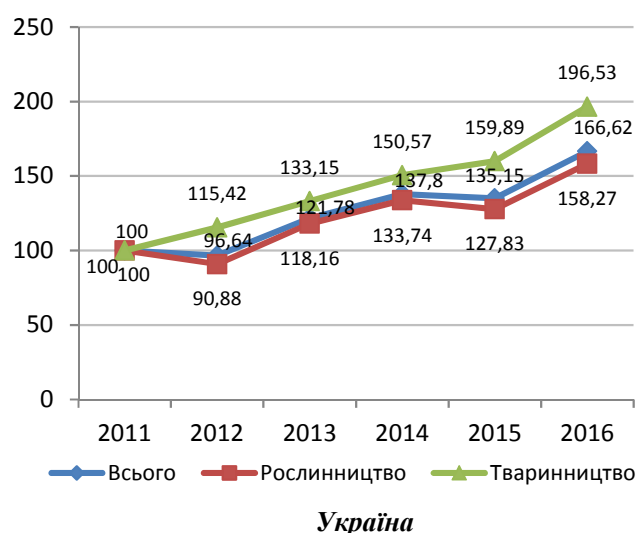
* URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

так і в рослинництві та тваринництві суттєво зріс в сільськогосподарських підприємствах Донецької області та був вищим ніж по Україні у цілому (рис. 2).

Відповідно зростає і середньомісячна заробітна плата у сільському господарстві Донецької області, але у 2016 р. вона була нижчою на 4,3% ніж по Україні. Вона також поступається заробітній платі в середньому по області (рис. 3), що не сприяє залученню у сільськогосподарське виробництво висококваліфікованих працівників. Населення сільської місцевості надає перевагу працевлаштуванню в інших галузях економіки, де заробітна плата є вищою, а це своєю чергою призводить до виїзду працездатного населення в міста та до обезлюднення села.

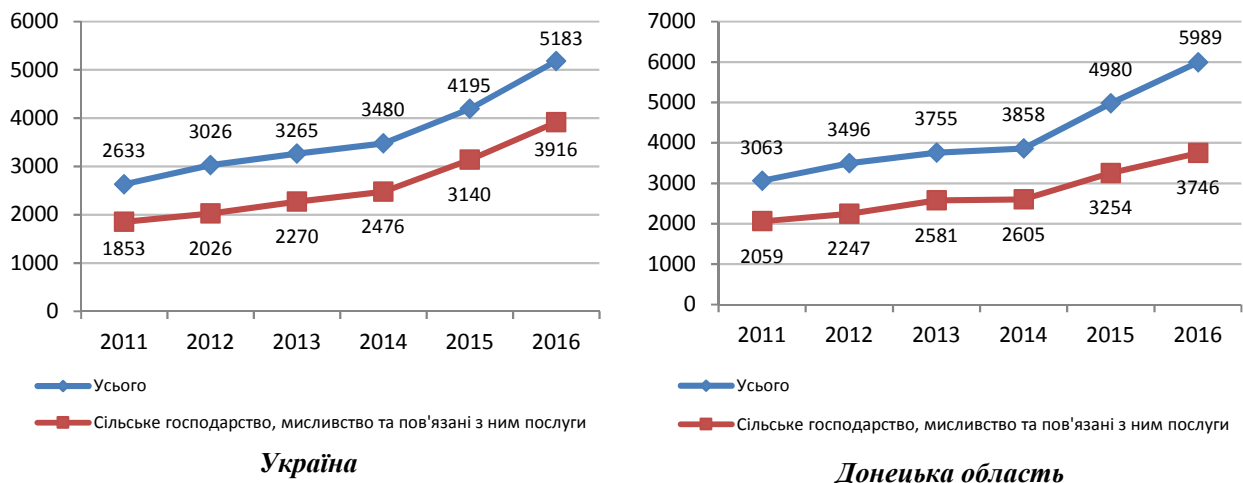
За період 1995–2016 рр. в Донецькій області відбулося зменшення посівних площ сільгоспкультур на 33,1% (порівняно з 2013 р. – на 31,2%) через втрату частини території області в результаті військового протистояння (табл. 3); на 91,4% (55,8% по-

рівняно з 2013 р.) зменшилися посівні площі кормових культур, що негативно вплинуло на розвиток кормової бази тваринницької галузі. За цей період значно зросли посіви такої високорентабельної експорторієнтованої культури як соняшник на 64,4% (порівняно з 2013 р. – на 25,1%), а це порушує систему сівозмін і призводить до виснаження ґрунтового покриву. Посівні площі картоплі зменшилися на 36,4% (порівняно з 2013 р. – на 40,99%), овочів відкритого ґрунту зменшилися на 51,8% (46,4% порівняно з 2013 р.), нині вони зосереджені переважно в господарствах населення. Площі під зерновими та зернобобовими культурами скоротилися на 14,5% (порівняно з 2013 р. – на 30,2%). Зменшення площ, з яких збирали урожай цукрових буряків на 37,5%, призвело до зменшення валових зборів цієї культури навіть при збільшенні врожайності. Крім того, починаючи з 2007 р., спостерігається стабільна тенденція до зниження і посівів цієї культури, і її валових зборів (табл. 4).

Рис. 2. Динаміка індексу продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах України та Донецької області, (на 1 зайнятого в сільськогосподарському виробництві, у постійних цінах 2010 р., грн), %*

* URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>;URL: <http://donetskstat.gov.ua/statinform1/sg.php>.

Рис. 3. Динаміка середньомісячної заробітної плати в сільському господарстві України та Донецької області, в розрахунку на одного штатного працівника, грн*

* URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/http://donetskstat.gov.ua/statinform1/sg.php>.

Таблиця 3

Посівні площі сільськогосподарських культур Донецької області, тис. га

Роки	Зернові та зернобобові культури	Цукрові буряки (фабричні)	Соняшник	Картопля	Овочі відкритого ґрунту	Кормові культури
1995	637,9	8,0	202,3	56,1	30,7	520,8
1996	569,9	7,4	198,2	60,3	28,2	573,2
1997	726,3	3,8	195,6	61,3	28,6	423,1
1998	589,0	2,6	235,8	62,0	32,0	427,7
1999	565,6	3,0	312,4	59,4	34,1	397,1
2000	632,3	4,0	327,8	58,0	37,4	309,6
2001	759,6	4,4	283,8	71,0	36,2	283,3
2002	798,0	3,6	328,6	75,0	38,0	247,6
2003	628,2	3,3	390,3	63,8	30,0	209,7
2004	822,2	3,5	357,8	70,5	34,0	186,0
2005	816,5	3,1	337,3	67,2	33,4	157,6
2006	777,0	3,7	380,1	66,0	32,9	149,8
2007	745,2	1,9	408,4	63,3	29,9	164,0
2008	762,6	1,3	445,5	60,7	27,2	136,7
2009	744,5	1,0	437,5	61,3	28,5	138,1
2010	739,9	1,0	432,0	61,1	28,8	126,8
2011	781,5	1,1	435,7	60,8	28,9	113,7
2012	761,1	0,8	455,9	60,9	28,3	105,4
2013	781,4	0,8	444,2	60,5	27,6	100,9
2014 ¹	711,0	0,8	428,4	59,4	27,1	77,9
2015 ¹	546,2	0,5	314,8	35,8	14,7	47,6
2016 ¹	545,6	0,5	332,6	35,7	14,8	44,6

¹ Без урахування частини зони проведення антитерористичної операції.

* URL: <http://donetskstat.gov.ua/statinform1/sg.php>.

Урожайність основних сільськогосподарських культур зростає. Якщо у 1995 р. урожайність зернових і зернобобових в середньому становила 23,3 ц/га, то вже у 2016 р. – 33 ц/га, щоправда, вона є нижчою за 34,1 ц/га, одержаних у 2014 р. Урожайність інших культур зросла відносно 1995 р., але порівняно з показниками 2014 р. є нижчою (табл. 5).

Сільгосп підприємства віддають перевагу вирощуванню сільгосп культур зернової та технічної

груп. При цьому вони значно скорочують виробництво картоплі та плодовоовочевих культур. Натомість господарства населення при збільшенні виробництва зернових стають основними виробниками плодовоовочевої продукції. Отже, основний тягар щодо забезпечення населення продуктами харчування взяли на себе фінансово менш потужні (порівняно з сільськогосподарськими підприємствами) господарства населення.

Таблиця 4

Виробництво основних сільськогосподарських культур у Донецькій області

Роки	Виробництво основних сільськогосподарських культур, тис. т					
	зернові та зернобобові культури ¹	цукрові буряки (фабричні)	насіння соняшнику ¹	картопля	овочі	плоди та ягоди
1995	1482,2	156,7	361,2	614,6	488,3	140,0
1996	1133,4	72,2	212,4	456,8	298,9	163,5
1997	1655,9	55,7	272,8	604,6	309,5	163,4
1998	1083,0	25,6	250,8	386,0	351,6	10,6
1999	1003,6	27,2	320,4	380,2	328,8	106,3
2000	1011,0	36,6	462,4	763,2	444,5	158,2
2001	2182,7	56,3	318,7	991,4	445,1	127,9
2002	2000,9	50,1	460,5	554,0	471,5	133,6
2003	698,9	39,2	429,6	564,1	400,9	157,6
2004	2045,1	68,0	349,1	788,9	518,8	217,3
2005	1911,8	46,7	472,5	719,6	474,6	228,5
2006	1645,8	69,0	552,1	705,5	532,7	44,1
2007	1187,4	17,9	491,8	621,1	453,8	93,0
2008	2332,4	25,4	747,3	623,6	413,0	96,5
2009	1724,3	15,3	677,4	551,6	431,1	97,7
2010	1796,6	17,0	591,9	474,2	415,5	101,6
2011	2285,6	25,4	776,7	733,9	527,6	109,2
2012	1642,6	19,8	741,8	750,5	511,9	118,1
2013	2210,3	16,3	778,2	772,9	503,2	123,3
2014	2362,8	19,3	740,1	778,0	485,3	122,9
2015	1536,1	10,1	528,3	397,7	208,0	104,9
2016	1793,4	11,6	620,0	409,1	213,8	88,3

¹ У вазі після доробки.* URL: <http://donetskstat.gov.ua/statinform1/sg.php>.

Таблиця 5

Урожайність основних сільськогосподарських культур, ц з 1 га зібраної площі

Роки	Урожайність основних сільськогосподарських культур, ц з 1 га зібраної площі*					
	зернові та зернобобові культури ¹	цукрові буряки (фабричні)	насіння соняшнику ¹	картопля	овочі	плоди та ягоди
1995	23,3	193	17,8	110	161	38,1
1996	20,8	119	11,2	76	109	47,5
1997	23,4	178	14,4	99	113	45,5
1998	20,1	111	11,4	62	113	5,5
1999	18,9	92	10,7	64	101	57,6
2000	18,5	126	14,6	132	122	93,4
2001	30,0	133	11,5	140	124	76,8
2002	27,3	156	14,6	74	126	97,2
2003	13,2	145	11,7	89	136	118,0
2004	25,9	201	10,1	112	157	172,7
2005	24,7	165	14,3	107	145	190,1
2006	21,5	188	14,7	107	163	41,7
2007	17,1	107	12,4	98	152	89,5
2008	30,8	199	16,9	103	152	96,7
2009	24,1	160	15,6	90	151	101,5
2010	24,8	171	13,8	78	144	101,5
2011	29,5	239	18,0	121	182	114,8
2012	21,9	241	16,3	123	181	123,8
2013	28,7	215	17,5	128	182	134,2
2014 ²	34,1	255	18,0	131	186	147,0
2015 ²	28,5	201	16,7	111	144	142,4
2016 ²	33,0	222	18,6	114,5	144	136,1

¹ У вазі після доробки.² Без урахування частини зони проведення антитерористичної операції.* URL: <http://donetskstat.gov.ua/statinform1/sg7.php>.

Виробництво продуктів харчування суттєво скоротилося через орієнтацію сільгоспвиробників на вирощування рентабельних експорторієнтованих зернових та олійних культур. У зв'язку з цим простежується зменшення виробництва круп'яних культур, зниження їх пропозиції та поява ажіотажного попиту і як наслідок стрімке їх здорожчання.

Основні проблеми розвитку рослинництва полягають у такому:

збільшення посівних площ під вирощування ґрунтовиснажливих культур, а саме соняшнику;

зниження посівів культур кормової групи, круп'яних культур, зернобобових і цукрового буряку;

зосередження виробництва плодоовочевої продукції в господарствах населення, що не мають відповідних сховищ для її зберігання;

дефіцит висококваліфікованих працівників, через низьку мотивацію праці, здатних впроваджувати інноваційні технології з вирощування сільгоспкультур;

низький рівень впровадження інноваційних технологій у сільському господарстві, що не сприяє збільшенню врожайності сільськогосподарських культур порівняно з іншими країнами.

У тваринництві Донецької області теж простежуються негативні тенденції. Відбулося зменшення поголів'я худоби та птиці, так поголів'я ВРХ порівняно з 1995 р. скоротилося на 92,6% (порівняно з 2014 р. – 52,03%), в тому числі корів на 90,1% (порівняно з 2014 р. – 48,1%), поголів'я свиней зменшилось на 33,5% (порівняно з 2014 р. – на 21,4%), поголів'я овець та кіз – на 83,5% (порівняно з 2014 р. – на 54,6%), птиці – на 60,5% (порівняно з 2014 р. – на 74,4%) (табл. 6).

Таблиця 6

Динаміка поголів'я худоби в усіх категоріях господарств Донецької області

Роки	Кількість сільськогосподарських тварин на 1 січня, тис. голів				
	велика рогата худоба		свині	вівці та кози	птиця
	усього	у т. ч. корови			
1995	829,4	343,3	684,3	224,8	9447,4
1996	743,4	317,9	628,8	183,2	8610,2
1997	605,8	286,4	457,6	140,2	6263,9
1998	459,5	231,8	367,9	111,8	5549,9
1999	434,5	216,0	431,4	103,7	8873,1
2000	382,7	191,3	424,4	96,7	8986,2
2001	317,9	155,9	290,1	106,6	8388,5
2002	328,2	157,7	355,3	136,1	9392,3
2003	336,1	166,3	405,1	148,3	10991,9
2004	296,8	151,3	321,8	148,3	9913,6
2005	247,4	116,8	322,2	102,9	11882,7
2006	234,1	108,8	361,6	93,0	11855,9
2007	209,7	95,6	424,1	85,3	12307,4
2008	179,6	85,6	351,1	78,6	11005,0
2009	159,8	77,9	362,8	81,6	11516,1
2010	148,9	73,6	444,3	87,9	13338,6
2011	141,9	70,9	506,9	87,0	15191,1
2012	139,2	71,0	501,4	83,7	14516,4
2013	136,7	67,8	536,4	84,6	13159,5
2014	127,8	65,1	579,0	81,7	13419,6
2015 ¹	94,6	49,5	478,8	57,6	5688,8
2016 ¹	72,2	37,6	445,0	44,3	3675,2
2017 ¹	61,3	33,8	455,3	37,1	3435,9

¹ Без урахування частини зони проведення антитерористичної операції.

* URL: <http://donetskstat.gov.ua/statinform1/sg.php>.

Скорочення поголів'я худоби та птиці призвело до зниження обсягів виробництва продукції тваринництва. Так, значно скоротилося виробництво: м'яса (у забійній вазі) у 2016 р. порівняно з 1995 р. на 28,3% (порівняно з 2013 р. – на 31,64%), молока – на 72,8% (порівняно з 2013 р. – на 40,64%), яєць – на 5,2% (порівняно з 2013 р. – на 71,93%), вовни – на 90,6% (порівняно з 2013 р. – на 56,69%) (табл. 7).

Основними проблемами галузі тваринництва є такі:

зниження поголів'я ВРХ, особливо корів у сільськогосподарських підприємствах;

загальне скорочення обсягів виробництва продукції скотарства;

відсутність вітчизняної селекційно-плеємної бази високопродуктивних порід ВРХ та свиней;

зменшення частки виробництва високоякісного м'яса великої рогатої худоби та свинини, заміна його дешевшим і менш енергетично цінним м'ясом птиці, переважно курятини інтенсивної технології вирощування.

Таблиця 7

Динаміка виробництва основних видів продукції тваринництва у Донецькій області

Роки	Виробництво основних видів продукції тваринництва			
	м'ясо (у забійній масі), тис. т	молоко, тис. т	яйця, млн. шт	вовна, т
1995	120,3	709,3	574,3	584
1996	121,8	633,9	448,1	389
1997	104,5	474,1	465,3	266
1998	76,0	516,8	485,1	207
1999	83,5	494,5	648,0	152
2000	86,4	472,9	854,1	141
2001	72,8	513,5	885,4	151
2002	96,2	538,1	1107,8	146
2003	82,0	535,2	1098,5	162
2004	81,7	499,6	1262,5	155
2005	88,5	514,1	1388,7	149
2006	101,0	476,4	1442,0	160
2007	105,7	404,6	1319,9	147
2008	97,5	371,3	1476,1	135
2009	97,2	360,3	1598,8	154
2010	102,8	339,1	1864,4	159
2011	116,8	327,4	2323,5	151
2012	126,5	332,9	2215,8	131
2013	126,1	324,8	1939,8	127
2014 ¹	105,4	283,0	1640,6	107
2015 ¹	90,5	227,9	629,4	67
2016 ¹	86,2	192,8	544,5	55

¹ Без урахування частини зони проведення антитерористичної операції.

* URL: <http://donetskstat.gov.ua/statinform1/sg.php>.

Висновки. Основною проблемою соціально-економічного розвитку Донецької області є висока концентрація промислового виробництва. Інвестиційні ресурси були сконцентровані в галузях важкої промисловості, починаючи з 2004 р. не приділялася належна увага розвитку сільського господарства і суміжних з ним галузей. Крім того несприятлива екологічна ситуація в області не сприяла виробництву високоякісної сільськогосподарської продукції. На даному етапі проведення антитерористичної операції негативно позначилося на розвитку сільськогосподарського сектору регіону та аграрного ринку зокрема. Даний чинник призвів до зниження обсягів сільськогосподарського виробництва на 36,74% у 2016 р. порівняно з 2013 р. Мінування сільськогосподарських угідь, які не використовуються для посівної, приносить істотні збитки сільгоспвиробникам та аграрному сектору області загалом. За даними USAID «Підтримка аграрного і сільського розвитку», щоб розмінувати всі території Донецької та Луганської областей потрібно близько 4 років і більше 5 млрд дол. [6]. Через близькість сільськогосподарських територій до зони проведення антитерористичної операції відсутні інвестиції, що не дає можливості оновити фізично і технологічно застарілі основні фонди, недостатній розвиток сировинної бази, велика кількість посередників від виробника продукції до кінцевого споживача не сприяють розвитку сільського господарства. Враховуючи те, що Донецька область втратила промисловий

потенціал у результаті АТО перспективним є розвиток сільськогосподарського виробництва на сучасному етапі. Зважаючи на це Донецькою обласною державною адміністрацією та обласною військово-цивільною адміністрацією було розроблено комплексну програму економічного розвитку сільських територій Донецької області на 2018-2020 роки, яка передбачає розвиток галузей аграрного сектору економіки області та економічного розвитку сільських територій шляхом ефективного використання природних та людських ресурсів, стимулювання розвитку малих і середніх сільськогосподарських товаровиробників, а також залучення сільського населення до товарного сільськогосподарського виробництва, проведення просвітництва виробників сільськогосподарської продукції. Слід відзначити, що завдання Програми спрямовані на вирішення основних проблем розвитку сільських територій області. При умові, що обсяги фінансування за завданнями узгоджені з джерелами надходження фінансових ресурсів та з виконавцями завдань.

Література

1. **Головне управління** статистики у Донецькій області. URL: <http://donetskstat.gov.ua/statinform1/sg.php>. 2. **Державна служба** статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. 3. **Жук В.М.** Обіг земель сільськогосподарського призначення в селозберігаючій моделі аграрного устрою України: наукова доповідь. К.: Національний науковий центр

«Інститут аграрної економіки», 2017. 128 с. 4. **Методичні** рекомендації щодо розширення ємності вітчизняного ринку сільськогосподарської продукції і продовольства та напрямів нарощення доданої вартості / О.М. Шпичак, О.В. Боднар, Ю.О. Лупенко та ін. ; за ред. О.М. Шпичака. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2017. 56 с. 5. **Перспективи** та можливі ризики розвитку сільського господарства України у 2018 році: науково-аналітичний прогноз / [Ю.О. Лупенко, М.І. Пугачов, В.Я. Месель-Веселяк та ін.]; за ред. Ю.О. Лупенка, М.І. Пугачова. Київ : ННЦ ІАЕ, 2018. 44 с. 6. **Проект USAID** «Підтримка аграрного і сільського розвитку». Дослідження «Аналіз агросектору Донецької, Луганської та прилеглих районів Запорізької областей». 2017. 52 с. 7. **Розвиток** малих аграрних підприємств у ринковому інституційному середовищі: індикатори та ефективність: монографія / [Лупенко Ю.О., Шпикуляк О.Г., Малік М.Й. та ін.]; за ред. О.Г. Шпикуляка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2017. 204 с. 8. **Стратегічні** напрями розвитку сільськогосподарського виробництва України (методичні підходи та розрахунки) / [Лупенко Ю. О., Месель-Веселяк В. Я., Грищенко О. Ю., Волосяк Ю. В.], за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2016. 25 с. 9. **Теоретико-методологічні** аспекти управління продуктивністю аграрного виробництва / [Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, В.В. Вітвіцький та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2017. 92 с. 10. **Шабалина Л.В., Капко А.В.** Мировой рынок продовольственных товаров. *Економічний вісник Донбасу*. 2017. №2(48). С. 90-99.

Стежко Н. В. Динаміка та проблеми розвитку аграрного сектору Донецької області в сучасних умовах

У статті проаналізовано показники соціально-економічного розвитку сільського господарства Донецької області в умовах збройного протистояння на Донбасі. Отримані результати свідчать про необхідність запровадження заходів, що сприятимуть стабілізації та подальшому розвитку сільських територій. Ураховуючи велике значення села та аграрної сфери виробництва у забезпеченні населення високоякісними харчовими продуктами, розвиток визначальних факторів життєдіяльності людей і сільськогосподарського виробництва об'єктивно потребує постійного відтворення належних умов для їх ефективного функціонування. Визначено заходи, які сприятимуть ефективному соціально спрямованому розвитку сільського господарства Донецької області та підвищенню його конкурентоспроможності шляхом ефективного використання природних та людських ресурсів, стимулюванню розвитку малих і середніх сільськогосподарських товаровиробників, а також залученню сільських родин до товарного сільськогосподарського виробництва.

Ключові слова: сільськогосподарська галузь, розвиток аграрного сектору, сільське господарство,

продукція сільського господарства, сільськогосподарське виробництво.

Стежко Н. В. Динамика и проблемы развития аграрного сектора Донецкой области в современных условиях

В статье проанализированы показатели социально-экономического развития сельского хозяйства Донецкой области в условиях вооруженного противостояния на Донбассе. Полученные результаты свидетельствуют о необходимости принятия мер, способствующих стабилизации и дальнейшему развитию сельских территорий. Учитывая большое значение села и аграрной сферы производства в обеспечении населения высококачественными продуктами, развитие определяющих факторов производства объективно требует постоянного воспроизводства условий для их эффективного функционирования. Определены меры, которые будут способствовать эффективному социально направленному развитию сельского хозяйства Донецкой области и повышению его конкурентоспособности путем эффективного использования природных и человеческих ресурсов, стимулированию развития малых и средних сельскохозяйственных товаропроизводителей, а также привлечению сельских семей к товарному сельскохозяйственному производству.

Ключевые слова: сельскохозяйственная отрасль, развитие аграрного сектора, сельское хозяйство, продукция сельского хозяйства, сельскохозяйственное производство.

Stezhko N. Dynamics and problems of the agrarian sector development in the Donetsk region in modern conditions

The article analyzes the indicators of socio-economic development of agriculture in the Donetsk region in conditions of armed confrontation in the Donbass. The obtained results testify to the necessity of introducing measures that will contribute to stabilization and further development of rural areas. Taking into account the great importance of the village and the agrarian sphere of production in providing the population with high-quality food products, the development of the determinants of human life and agricultural production objectively requires the continuous reproduction of the proper conditions for their effective functioning. Measures have been identified that will promote effective social development of agriculture in the Donetsk region and increase its competitiveness through the effective use of natural and human resources, stimulation of the development of small and medium-sized agricultural producers, and the involvement of rural families in commodity agricultural production.

Keywords: agricultural branch, development of agrarian sector, agriculture, agricultural products, agricultural production.

Стаття надійшла до редакції 27.03.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

I. I. Смирнова,

кандидат економічних наук,

В. В. Ровенська,

кандидат економічних наук,

Донбаська державна машинобудівна академія, м. Краматорськ

ПРОБЛЕМИ ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ ДОНБАСУ В КОНТЕКСТІ РЕФОРМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

Постановка проблеми. Розвиток України як незалежної держави з європейськими цінностями потребує підвищення якості державного управління у різних сферах економічної політики, формування ефективного місцевого самоврядування на засадах децентралізації влади та бюджетної системи. Проте, здійснення перетворень у цій сфері повинно відбуватися із урахуванням регіональної специфіки. Специфічною рисою Донецької області є високий рівень урбанізації, де міське населення становить 3895,6 тис. осіб, а сільське – лише 401,6 тис. осіб [1]. Проблема оптимального перерозподілу повноважень і фінансових ресурсів між центральними та місцевими органами влади й самоврядування регіону є однією з найбільш актуальних у контексті військового конфлікту на території Донецької області. Виникає необхідність проведення аналізу й дослідження сучасних тенденцій щодо незбалансованості та виокремлення основних проблем використання бюджетних коштів на регіональному рівні.

Аналіз останніх досліджень. Різні аспекти поняття децентралізації, її концепцій, видів досліджують сучасні українські та зарубіжні вчені. Так, Г. Арікан розробив теоретичну модель фінансової децентралізації; Р. Баль та Дж. Мартінес-Васкес виявили взаємозв'язок проведення реформи фінансової децентралізації та інституційного дизайну країни; Н. Бікадорова, О. Дроздовська досліджували сутність фінансової децентралізації; К. Кайзер – її види; В. Бодров [2] та С. Дяченко [2] розглядали децентралізацію як інструмент зміцнення матеріально-фінансової основи місцевого самоврядування.

Нормативно-правові, організаційні та соціально-економічні передумови відродження територій Донецької і Луганської областей розглянуто у працях В. Ляшенка, Р. Прокопенка, С. Дзюби [3], І. Булеєва, Н. Брюховецької [4].

Водночас вивчення наявних вітчизняних джерел показує, що більшість складових цієї сфери аналізу залишаються недостатньо дослідженими. Зокрема, врахування регіональних особливостей формування місцевих бюджетів.

Метою статті є структурування проблем відновлення економіки Донбасу в умовах децентралізації та розробка пропозицій щодо розподілу бюджетних коштів між різними рівнями управління.

Виклад основного матеріалу дослідження. В останні два роки Україна, у відповідності до курсу

на євроінтеграцію, активно впроваджує реформу з децентралізації влади, головним завданням якої є формування збалансованої моделі просторового розвитку на основі наявного інтелектуального, промислового, природного потенціалу, створення регіональних точок зростання, конкурентоспроможності та модернізації. Кожному регіону необхідно посилювати свою інноваційну спрямованість, виявляти та підтримувати конкурентні переваги, стимулювати створення та просування конкурентоспроможних продуктів і послуг, підвищувати ефективність взаємозв'язків з державними органами влади. Процес децентралізації в Україні регламентується цілою низкою законів: від 01.01.2016 р., «Про місцеве самоврядування в Україні» з останньою редакцією від 04.04.2016 р., «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» від 22.03.2012 р., «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11.07.2014 р., «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного та соціального розвитку України». У результаті реформи територіального устрою в Україні сформовані три рівні місцевого самоврядування: область (або регіон), район і громада, що складається з декількох населених пунктів, що об'єдналися [7, с. 90]. На сьогоднішній день в Україні спостерігається низький рівень фіскальної самостійності регіонів. Це відбувається внаслідок посилення централізації фінансових ресурсів з їх подальшим перерозподілом з метою вирівнювання вертикального фіскального дисбалансу. Основною причиною високої залежності місцевих бюджетів від трансфертів з державного бюджету є неоднорідний фінансовий потенціал регіонів держави, тому виникає необхідність посилення ролі державного бюджету у вирівнюванні горизонтальних фіскальних дисбалансів» [8, с. 114].

За роки проведення реформи децентралізації в Україні можна бачити значне зростання ролі місцевих податків та зборів. Якщо в 2014 р. вони склали 8 млрд грн, в 2015 р. – 27 млрд грн, то у 2016 р. їх обсяг збільшено до 42,3 млрд грн. Вагомим джерелом надходжень до доходів місцевих бюджетів став акцизний податок з реалізації суб'єктами господарювання роздрібною торгівлю підакцизних товарів (нафтопродуктів, тютюнових та алкогольних виробів). У контексті процесу децентралізації необхідно приділити увагу доходам об'єднаних територіаль-

них громад (ОТГ) та їх динаміці порівняно з 2015 р. Власні надходження бюджетів об'єднаних громад у 2016 р. зросли більше ніж у 3 рази (на 2,3 млрд грн) порівняно з 2015 р. Середній показник власних доходів ОТГ у розрахунку на одного мешканця збільшився до 2345 грн з 700 грн. Практична реалізація процесу об'єднання територіальних громад розпочалась в середині 2015 р., таким чином, наразі можемо проаналізувати результати дворічної роботи. У 2015 р. було утворено 159 ОТГ, що об'єднали 793 територіальні громади. 25 жовтня 2015 р. в цих громадах було обрано нові органи місцевого самоврядування, з 1 січня 2016 р. вони перейшли на

прямі бюджетні розрахунки з Державним казначейством і за результатами 2016 р. показали помітну позитивну динаміку свого розвитку. Ці громади отримали розширені повноваження і додаткові ресурси, що дозволило їм реалізовувати проекти розвитку інфраструктури: ремонтувати і навіть будувати школи, дитсадки, водогони, дороги, системи вуличного освітлення, закуповувати комунальну техніку, створювати комунальні підприємства, дбати про благоустрій території тощо [9].

На рис. 1 представлено кількість об'єднаних територіальних громад за 2016-2017 рр.

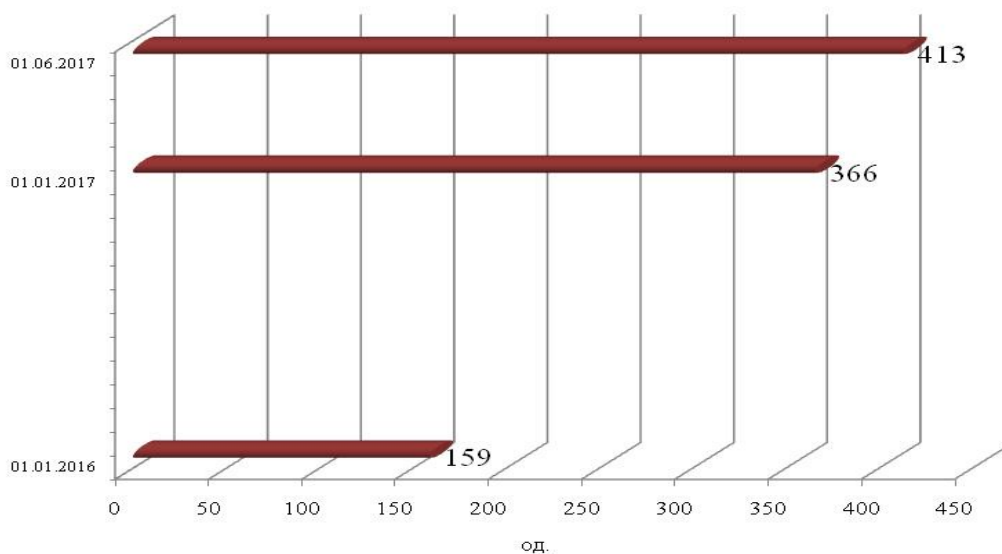

Рис. 1. Кількість об'єднаних територіальних громад за 2016-2017 рр. [9]

У 2016 р. відбувся суттєвий прогрес у формуванні ОТГ – їхня кількість зросла у 2,3 рази. Таким чином, станом на початок 2017 р. в Україні налічувалось 366 ОТГ, які об'єднали 1740 місцевих рад, в яких проведено перші місцеві вибори. Ці громади у 2017 р. перейшли на прямі міжбюджетні відносини з Державним бюджетом України. У 2016 р. розпочався процес обрання старост у селах і селищах об'єднаних громад.

У 2017 р. після прийняття низки законів, що врегулювали проблемні питання об'єднання, процес формування ОТГ отримав новий імпульс до активізації. 30 квітня 2017 р. відбулись перші місцеві вибори ще у 47 ОТГ. Таким чином, станом на кінець травня 2017 р. в Україні утворено 413 ОТГ, що об'єднали 5258 населених пунктів, і в яких відбулись перші вибори органів місцевого самоврядування. В одній громаді – Річківській сільській громаді Сумської області – місцеві вибори не відбулись. Загалом, за результатами моніторингу Мінрегіону, станом на 16 червня 2017 р., на фінальних стадіях формування знаходиться 185 об'єднаних громад: 106 ОТГ чекають на рішення ЦВК щодо призначення перших виборів місцевих голів та депутатів, облдержадміністрації готують звернення до ЦВК ще по 12 ОТГ, 49 ОТГ приймають остаточні

рішення про об'єднання, 18 ОТГ чекають на висновок ОДА. Найбільше об'єднаних громад, які вже чекають на рішення ЦВК, у Дніпропетровській, Чернігівській, Полтавській, Черкаській, Волинській, Херсонській областях. Разом з тим, зберігається значна нерівномірність між регіонами у проведенні процесу об'єднання територіальних громад (рис. 2) [9].

Найбільшу кількість ОТГ створено у Тернопільській (36 ОТГ), Дніпропетровській (34 ОТГ), Житомирській (32 ОТГ), Хмельницькій (26 ОТГ), Львівській (25 ОТГ), Вінницькій та Запорізькій (по 24 ОТГ) областях. Сумарна частка перших трьох із зазначених регіонів становить чверть (24,6%) всіх ОТГ країни. Водночас окремі регіони суттєво відстають у процесі формування ОТГ, серед них Київська (2 ОТГ), Харківська та Закарпатська (по 5 ОТГ) області.

У 2017 р. активніше почав працювати і механізм співробітництва територіальних громад. Якщо станом на 1 квітня 2016 р. Реєстр договорів про співробітництво територіальних громад містив дані про 35 договорів щодо реалізації спільних проектів у 7 областях, то станом на 10 травня 2017 р. Реєстр містить дані вже про 82 договори про співробітництво, учасниками договорів є 399 місцевих рад. 3

них 34 договори про співробітництво (41,5%) укладено в Полтавській області, 10 – в Івано-Франківській, 8 – у Волинській, по 6 договорів – у Черкаській та Чернігівській областях. Водночас у 8 областях

(Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Рівненська, Тернопільська, Херсонська, Чернівецька) не укладено жодного договору про співробітництво.

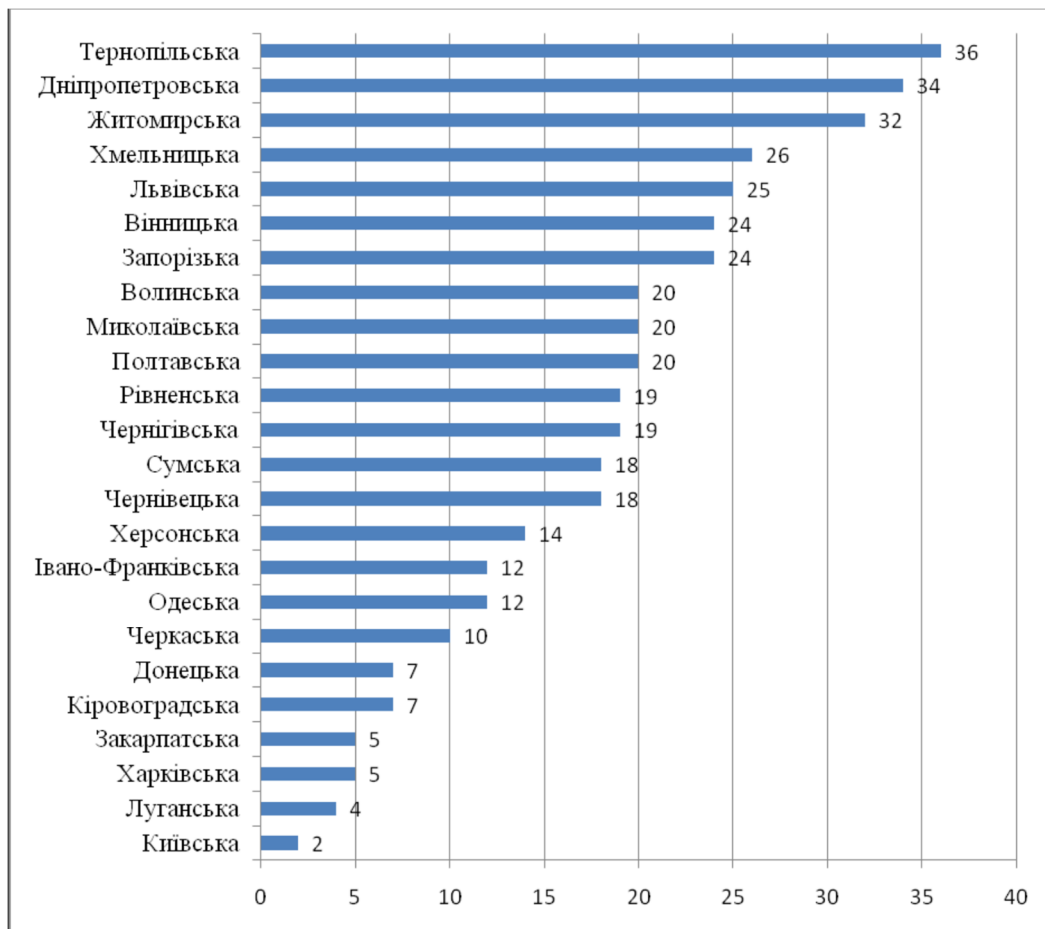

Рис. 2. Кількість створених об'єднаних територіальних громад в регіонах України [9]

Значна відмінність між регіонами за динамікою формування об'єднаних територіальних громад, запровадження механізму співробітництва громад передусім обумовлена різним ставленням місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування в регіонах до запровадження реформи децентралізації. У 2016 р. було передбачено надання з державного бюджету 159-ти об'єднаним територіальним громадам, які мають прямі міжбюджетні відносини з державним бюджетом, субвенції на формування інфраструктури у розмірі 1 млрд грн. Ці кошти були розподілені між громадами: найбільший обсяг субвенції було призначено Лиманській ОТГ Донецької області – (23,2 млн грн), а найменший – Заводській ОТГ Тернопільської області (957 тис. грн) [10].

Субвенція на формування інфраструктури надається для створення, модернізації інфраструктури об'єднаної територіальної громади та може спрямовуватись на нове будівництво, реконструкцію, капітальний ремонт об'єктів інфраструктури, що належать до комунальної форми власності (у тому числі

на виготовлення проектної та містобудівної документації). Постановою КМУ від 16 березня 2016 р. «Деякі питання надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на формування інфраструктури об'єднаних територіальних громад» [5] затверджено порядок, умови надання субвенції, а також її розподіл між об'єднаними територіальними громадами. Якщо обсяг освітньої та медичної субвенцій об'єднаним територіальним громадам визначається залежно від кількості отримувачів послуг (учнів, мешканців), то при розрахунку обсягу інфраструктурної субвенції враховуються також просторові чинники. Так, сума субвенції, що надається об'єднаній територіальній громаді на формування інфраструктури, залежить не тільки від кількості сільського населення, але й від її площі території громади.

Система прикордонних регіонів на сході країни є важливою складовою частиною економіки України в цілому. Створення умов для оптимальної взаємодії між різними прикордонними територіальними об'єднаннями вимагає системного підходу й пов-

ного обліку різноманіття напрямів і форм міжрегіональних господарських зв'язків. Проблематика структурно-технологічної відсталості економіки стоїть на порядку денному в усіх промислових регіонах України, але через масштабний військовий конфлікт особливо гостро проявляється на сході України. Втрата частини виробничих потужностей та інфраструктури, виведення з експлуатації збиткових вугільних шахт, втрата робочих місць та, як наслідок, – зниження рівня життя населення сходу України та зростання масштабів бідності вимагають пошуку ефективних шляхів відновлення економіки Донбасу. Наявна складна ситуація вимагає реалізації активної, послідовної та передбачуваної політики держави щодо диверсифікації економіки регіону з метою реорганізації постраждалих і розвитку нових видів діяльності та секторів економіки. Нагальна потреба в інтенсифікації процесів відновлення промислового потенціалу Донбасу пов'язана з необхідністю пом'якшити вплив і не допустити подальшого посилення наслідків економічних, соціальних і військових шоків, перенесених місцевим населенням. Відповідно до рішень ЦВК 25 жовтня 2015 р. у Донецькій області відбулися перші вибори голів та депутатів трьох ОТГ, які утворилися внаслідок об'єднання 20 місцевих рад (65 населених пунктів). Загальна площа ОТГ склала 1738 км², що становить 6,6% від площі області. Чисельність населення ОТГ становить 57,3 тис. осіб, що займає 1,3% від загальної чисельності населення області [5].

Протягом перших шести місяців 2016 р. в Донецькій області фактичні доходи загального фонду місцевих бюджетів ОТГ області (із перерахуванням з державного бюджету) склали 133 млн грн, що більше ніж в 1,7 рази порівняно з доходами аналогічного періоду 2015 р. У першій половині 2016 р. місцеві бюджети ОТГ з державного бюджету отримали освітню субвенцію на суму 36 млн грн, медична субвенція склала – 18 млн грн, субвенція на розвиток інфраструктури – 12 млн грн. Усі місцеві бюджети ОТГ регіону за перше півріччя 2016 р. перевищили планові показники загальних доходів фонду, затверджених на відповідний період. Найбільший відсоток перевиконання запланованих показників у Черкаській ОТГ становить 23% [3]. Асоціація громад Донецької області дозволила збільшити власні надходження бюджетів ОТГ на 1 жителя відповідної території. У середньому цей показник (порівняно з першим півріччям 2015 р.) збільшився на 1110 грн (від 708 до 1818 грн). Існує диференціація у розмірах отриманих коштів. Так, у Шахівській ОТГ отримали найбільшу суму коштів на одного мешканця – 3904 грн, найменший аналогічний показник був у Черкаській ОТГ – 400 грн на одного мешканця. В якості порівняння, зазначимо, що з розрахунку на 1 жителя найбільше коштів отримує мешканець Вербківської ОТГ Дніпропетровської області – 7257 грн. На підставі фінансових ресурсів ОТГ в першій половині 2016 р. були виділені кошти на

витрати розвитку (капітальні витрати) на загальну суму 6 млн грн, в тому числі ремонт доріг, будівництво, озеленення та житлово-комунальне господарство – 2 млн грн, ремонт та реконструкцію закладів соціально-культурної сфери – 3 млн грн [5].

Сьогодні головним чинником, що впливає на процес формування місцевих бюджетів Донецької області є проведення бойових дій на її території. Території, на яких проходять бойові дії та які є тимчасово окупованими, залишилися фактично без легітимних органів влади. Актуальним залишається питання розірваності адміністративно-територіальних одиниць внаслідок проведення антитерористичної операції. В якості тимчасового рішення пропонується приєднувати частини районів, де органи державної влади не здійснюють свої повноваження, до сусідніх районів, де функціонують органи української влади. Наслідки військового конфлікту на територіях Донецької та Луганської областей наклалися на численні системні проблеми економічного розвитку регіону, що певним чином відбивається на впровадженні реформи децентралізації цих територій. Створення сучасної системи місцевого самоврядування на Донбасі ускладнюється внаслідок дії певних проблем, характерних саме для цього регіону:

- різке погіршення становища в соціально-економічній сфері та загроза занепаду колишніх промислово розвинених територій унаслідок воєнних дій на частині своєї території;

- припинення переміщення вантажів через лінію зіткнення у межах Донецької та Луганської областей, що стало ще одним каталізатором посилення тенденції до стагнації зазначених територій;

- необхідність пошуку нових ринків збуту товарів на зовнішніх ринках, освоєння нових видів продукції та перепрофілювання виробництва. Відбувається зміна галузевої спеціалізації регіональної економіки, зокрема напрямів експортоорієнтованого виробництва.

Фінансова децентралізація Донбасу направлена на вирішення зазначених проблем шляхом подолання істотних протиріч в нормативно-законодавчій базі; стабілізації джерел формування доходів місцевих бюджетів та розробки ефективного механізму міжрегіонального перерозподілу державних доходів; удосконалення міжбюджетних відносин, що зумовлено їх невідповідністю швидким змінам, що відбуваються на сході країни.

Сучасна система розподілу бюджетних коштів між різними рівнями управління повинна орієнтуватися на вирішення завдань, направлених на досягнення збалансованості бюджетів Донецької області як по «вертикалі», так і по «горизонталі» [5]. Позитивним фактором впливу фінансової децентралізації на відновлення економіки Донбасу має стати тенденція зростання частки трансфертів у загальному обсязі доходів місцевих бюджетів, що дасть змогу прискорити зростання експорту товарів з Донецької

області та буде сприяти збільшенню капітальних інвестицій регіону. Станом на січень-вересень 2017 р. підприємствами й організаціями області (без обліку частини окупованої території) освоєно за рахунок всіх джерел фінансування 8,3 млрд грн капітальних інвестицій, що в порівнянних цінах на 23,9% більше, ніж у аналогічному періоді 2016 р. Головне джерело фінансування капітальних інвестицій – власні кошти підприємств та організацій, питома вага яких склала 85,2%. За рахунок коштів держбюджету освоєно 2,2% капітальних інвестицій, частка коштів місцевих бюджетів склала 10,1%, на кредити банків й інші запозичення доводилося 1,1%. У січні-вересні 2017 р. експорт товарів з Донецької області (без обліку частини зони проведення антитерористичної операції) склав 3514,5 млн дол. США, що на 24,3% більше, ніж у січні-вересні 2016 р. Підприємства регіону вивозили продукцію в 108 країн світу. На першому місці Італія, куди в січні-вересні 2017 р. експортовано товарів на 763,7 млн дол., що на 35,7% більше, ніж у січні-вересні 2016 р., і склало 21,7% загального обсягу. Експорт всіх товарів на європейський ринок збільшився порівняно із січнем-вереснем 2016 р. на 21,0%. Друге місце зайняла Російська Федерація, поставки в цю країну в січні-вересні 2017 р. порівняно із січнем-вереснем 2016 р. збільшилися на 18,9% і склали 569,9 млн дол. або 16,2% загального обсягу. В 1,9 раза збільшився в січні-вересні 2017 р. порівняно з 2016 р. валютний виторг від експорту товарів у США й склав 311,1 млн дол. або 8,9% (третє місце) [11]. Структура експорту товарів з Донецької області в січні-вересні 2017 р. представлена на рис. 3.

Рис. 3. Структура експорту товарів з Донецької області в січні-вересні 2017 р.

Враховуючі досліджені фактори впливу процесу фінансової децентралізації на відновлення економіки Донбасу, можна зазначити, що такі структурні перетворення матимуть позитивний вплив не

тільки на регіональний розвиток Донецької та Луганської областей, а й сприятимуть наближенню до модернізації економіки України в цілому.

Суттєва диференціація місцевих бюджетів Донецької області визначається як за територіальною ознакою та розвитком інфраструктури, так і за певними відмінностями у структурі потреб бюджетного фінансування та політиці бюджетного вирівнювання.

Серед головних особливостей формування місцевих бюджетів Донецької області можна назвати:

– надмірну подрібненість (надмірну кількість сільських рад та наявність міст з чисельністю населення менше ніж 20 тис. осіб);

– значні диспропорції у рівні соціально-економічного розвитку територій, наявність районів, які мають суттєві відмінності за кількісними та якісними показниками. Так, наприклад, населення найбільшого в області Волноваського району складає 104,1 тис. осіб, а населення Добропільського району – лише 16,1 тис. осіб (майже у 6,5 раза менше), що певним чином відображається на формуванні дохідної частини місцевого бюджету [1];

– окремим джерелом фінансування місцевого економічного розвитку Донецької області є грантові кошти – це ресурси, надані для фінансування потреб місцевого економічного розвитку у вигляді міжнародної технічної допомоги, грантів міжнародних організацій-донорів, благодійних внесків та пожертв.

З метою забезпечення сталого розвитку Донецької області в умовах децентралізації, необхідно провести інституційну трансформацію органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади шляхом модернізації системи адміністративно-територіального устрою області, яка передбачає зменшення диспропорцій у розмірах між адміністративно-територіальними одиницями одного рівня; формування обґрунтованих розмірів адміністративно-територіальних одиниць та невключення населених пунктів до складу інших населених пунктів (таким чином, в області не буде існувати великої диспропорції у розмірах та населенні районів); посилення контролю за цільовим та ефективним використанням бюджетних коштів, що може бути реалізовано шляхом залучення громадськості до бюджетного процесу та забезпечення його публічності й прозорості, доступності для громадян бюджетної інформації; сприяння подальшій демократизації діяльності територіальних органів влади, насамперед шляхом розширення використання інструментів безпосередньої демократії (підвищення ролі місцевих ініціатив, залучення інститутів громадянського суспільства до вирішення проблем громад).

Наведені пропозиції забезпечать джерела наповнення місцевого бюджету Донецької області необхідними інфраструктурними, кадровими, організаційними, та фінансовими ресурсами.

Висновки. Враховуючи проведені результати дослідження та нестійкий економічний стан Укра-

їни в останні роки, необхідним є удосконалення політики міжбюджетних трансфертів забезпеченості східного регіону. Кожна об'єднана територіальна громада повинна розробляти стратегічні документи соціально-економічного розвитку. Питома вага видатків, що фінансується за рахунок доходів місцевих бюджетів в останні два роки дещо збільшилася, що свідчить про більшу фінансову автономію за видатками регіону. Подальший стратегічний розвиток Донецького регіону пов'язаний з розвитком методики планування, вдосконаленням економічного, організаційного та кадрового забезпечення даного процесу.

Література

1. **Адміністративно-територіальний устрій** Донецької області // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <http://static.rada.gov.ua/zakon/new/NEWSAIT/ADM/zmistdon.html>. 2. **Бодров В.Г., Дяченко С. А.** Бюджетна та фінансова децентралізація як інструмент зміцнення матеріально-фінансової основи місцевого самоврядування : навч.-метод. матеріали. Київ : НАДУ, 2015. 101 с. 3. **Ляшенко В.І., Прокопенко Р.В., Дзюба С.В.** Сценарії ринкової орієнтації зовнішньоекономічної діяльності Придніпровського економічного району в сучасних умовах. *Економічний вісник Донбасу*. 2017. № 2 (48). С. 75-89. 4. **Булєєв І.П., Брюховецьк Н.Ю.** Шляхи відновлення економіки України та Донбасу. *Економічний вісник Донбасу*. 2015. № 1 (39). С. 4-11. 5. **Децентралізація.** Місцеві бюджети 159 об'єднаних територіальних громад. 2015 – 2016 (прогноз). URL: http://www.minregion.gov.ua/decentralization/presentation/finansova_detsentralizatsiya-v-diyi/ (21.12.2016). 6. **Адміністративно-територіальний устрій** Донецької області // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <http://static.rada.gov.ua/zakon/new/NEWSAIT/ADM/zmistdon.html>. 7. **Падерін І.Д., Горященко Ю.Г.** Парадигма функціонування малого підприємництва в умовах децентралізації регіонів умовах. *Економічний вісник Донбасу*. 2016. № 3 (45). С. 90–93. 8. **Комарова І.В.** Фіскальна автономія регіонів України. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2016. №1. С. 109–115. 9. **Формування** об'єднаних територіальних громад: стан, проблемні питання та шляхи їх вирішення. URL: www.minregion.gov.ua/decentralization/presentation/. 10. **Офіційний сайт** Головного управління статистики у Донецькій області. URL: <http://www.donetskstat.gov.ua>. 11. **Соціально-економічне** положення Донецької області в январе-ноябре 2017 года. Главное управление статистики в Донецкой области. URL: <http://www.sovet.donbass.com>.

Смирнова І. І., Ровенська В. В. Проблеми відновлення економіки Донбасу в контексті реформи децентралізації

У статті висвітлено проблематику структурно-технологічної відсталості економіки Донбасу через масштабний військовий конфлікт, який особливо гос-

тро проявляється на сході України. Розроблено пропозиції щодо створення сучасної системи місцевого самоврядування на Донбасі з врахуванням територіальних особливостей та вирішення зазначених проблем шляхом подолання істотних протиріч в нормативно-законодавчій базі; стабілізації джерел формування доходів місцевих бюджетів та розробки ефективного механізму міжрегіонального перерозподілу державних доходів; удосконалення міжбюджетних відносин, що зумовлено їх невідповідністю швидким змінам, що відбуваються на сході країни.

Ключові слова: децентралізація, місцеве самоврядування, економіка Донбасу, об'єднані територіальні громади, місцеві бюджети, бюджетні кошти.

Смирнова И. И., Ровенская В. В. Проблемы восстановления экономики Донбасса в контексте реформы децентрализации

В статье освещена проблематика структурно-технологической отсталости экономики Донбасса из-за масштабного военного конфликта, который особенно остро проявляется на востоке Украины. Разработаны предложения относительно создания современной системы местного самоуправления на Донбассе с учетом территориальных особенностей и решения указанных проблем путем преодоления важных противоречий в нормативно-законодательной базе; стабилизации источников формирования доходов местных бюджетов и разработки эффективного механизма межрегионального перераспределения государственных доходов; усовершенствования межбюджетных отношений, которые обусловлены их несоответствием быстрым изменениям, происходящими на востоке страны.

Ключевые слова: децентрализация, местное самоуправление, экономика Донбасса, объединенные территориальные общины, местные бюджеты, бюджетные средства

Smyrnova I., Rovenska V. Problems of the restoration of the economy of Donbas in the context of the decentralization reform

The article highlights the problems of the structural and technological backwardness of the Donbas economy because of the large-scale military conflict, which is especially acute in the east of Ukraine. Proposals for the creation of a modern system of local self-government in the Donbas, taking into account territorial features and solutions to these problems by overcoming important contradictions in the regulatory and legislative framework; stabilization of sources of revenue generation of local budgets and development of an effective mechanism for interregional redistribution of state revenues; improvement of intergovernmental fiscal relations, which are due to their inconsistency with rapid changes in the east of the country.

Keywords: decentralization, local self-government, economy of Donbas, unified territorial communities, local budgets, budgetary funds

Стаття надійшла до редакції 12.02.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

Г. Ю. Попова,
*кандидат економічних наук,
Донбаська національна академія будівництва і архітектури,
м. Краматорськ*

ПОДОЛАННЯ ІНСТИТУЦІЙНИХ ПРОТИРІЧ В УМОВАХ ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ ДОНЕЦЬКОГО РЕГІОНУ

Постановка проблеми. Розглядаючи проблеми відновлення економіки Донбасу, ми не можемо залишити поза увагою глобальні питання реформування продуктивних сил і виробничих відносин у частині модернізації технологій управління економічним потенціалом регіону, ринком послуг, інфраструктурою. Потрібні системні інституційні реформи, і завдання теоретичного осмислення цих процесів стоять перед вітчизняною наукою і громадянським суспільством як ніколи гостро. Подолання інституційних протиріч протікає на тлі спроб нового бренд-позиціонування Донецького регіону, яке поки що має декларативно-фрагментарний, експериментальний зміст. Перспективи цього процесу активно обговорюються на сторінках фахових видань, але потребують ґрунтовних розробок. Наразі формуються нормативно-правові, організаційні, соціально-економічні передумови відродження територій Донецької і Луганської областей [1-4 та ін.]. Але проблеми подолання інституційних протиріч потребують всебічного дослідження.

Аналіз останніх досліджень. Зазначені питання активно обговорюються у працях провідних фахівців з державного та регіонального управління – В.Г. Ковальчук [5], Н.Л. Гавкалової, Г.М. Шумської, Т.А. Власенко та інших [6].

Натомість визначення перспектив подолання інституційних протиріч розвитку старопромислового регіону в умовах стрімкої зміни геополітичних реалій та ведення воєнних дій поки що залишається дискусійним і актуальним питанням.

Метою статті є розгляд можливостей подолання інституційних протиріч в умовах відновлення економіки Донецького регіону.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначаючи перспективи розвитку ситуації, доцільно перш за все дати відповідь на питання: які проблеми Донецької та Луганської областей слід розглядати в контексті соціально-політичної кризи і військової агресії, а які породжені структурними та сутнісними протиріччями розвитку старопромислового регіону? Інституційні умови економіки Донбасу як частини пострадянської економічної системи характеризуються дисбалансом економічних інтересів місцевих еліт, галузевою асиметрією, консервацією традиційних технологій, слабкістю громадянського суспільства, деградацією господарського потенціалу, яка призвела до вимушеної мі-

грації значних мас населення, деіндустріалізації економіки. Наразі склалася ситуація, коли, з одного боку, в Україні налічується від 5 до 7 млн міжнародних мігрантів, що становить 11-16% від кількості наявного населення), значна частина яких – це нелегальні мігранти, а з другого боку – у 2015 р. Україна увійшла до 10 найбільших шукачів притулку у країнах - членах Європейського Союзу [7] та вважається однією із найбільш небезпечних країн для проживання її громадян.

Спробуємо згрупувати інституційні протиріччя за характером. На нашу думку, доцільно виділити як основні такі групи: відтворювальні, цільові, територіально-галузеві та просторові (рис. 1).

Як бачимо, епіцентр протиріч знаходиться в інституційному протистоянні і взаємодії рутин та інновацій, якщо використовувати трактовку інститутів по Т. Веблену, як «усталених навичок мислення, загальних для більшості людей» [8].

Розв'язання вищезгаданих протиріч полягає у площині подолання інституційних обмежень, які притаманні економіці пострадянського типу. Слід зазначити, що ряд дослідників, характеризуючи інституційні обмеження інноваційного розвитку української економіки, використовують поняття «політична рента» [9]. При цьому категорія політичної ренти описує прагнення отримати матеріальні вигоди від політичного процесу. Але дана категорія відома у світовій теорії інституціоналізму як статусна рента – частина доходу, що отримується суб'єктом економічних відносин у результаті монополізації та приватизації посадових функцій і від використання свого статусу. Статусна рента відноситься до специфічних активів, що не підлягають верифікації та виникають із самої системи економічних відносин, як їхній результат [10, с. 26]. Макроекономічні ефекти статусної ренти – це мультиплікативний ефект (рентоорієнтована поведінка одних провокує таку ж поведінку інших у все зростаючому обсязі) та кумулятивний ефект (поширення ренти в економічному просторі по горизонталі і по вертикалі призводить до зниження ризиків отримання статусної ренти). Специфічність ринку статусної ренти полягає в тому, що на ньому немає вільного товарообміну, як на інших ринках, найчастіше тут виникають персоналізовані відносини. Крім того, характерною ознакою є виникнення легітимної приватної власності з нелегітимного процесу присвоєння функцій: отри-

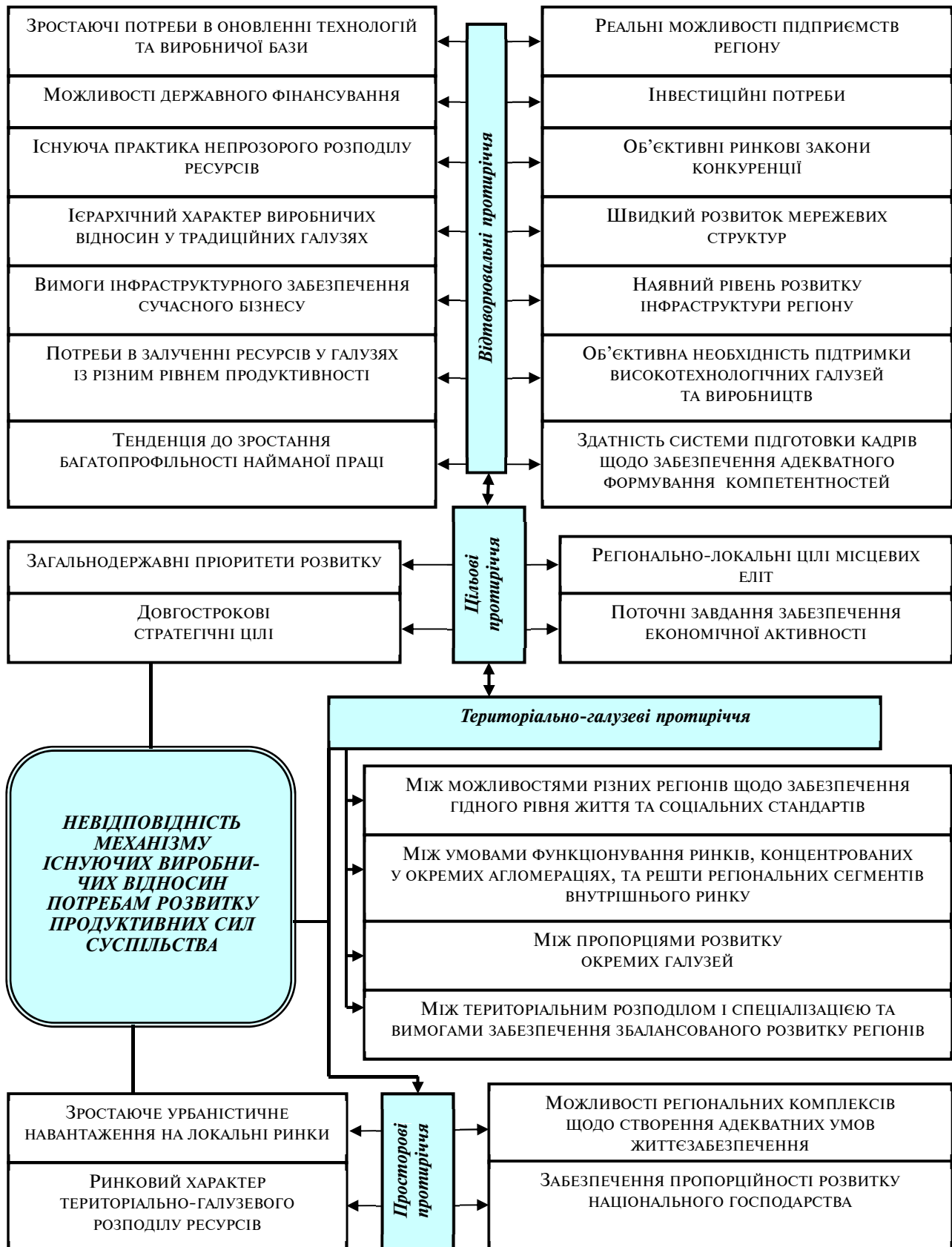

Рис. 1. Інституційні протиріччя розвитку старопромислових регіонів (складено автором)

муючи дохід у вигляді статусної ренти, суб'єкт може на цілком законних підставах матеріалізувати його в акції компаній, нерухомість, різні фінансові активи тощо, тобто з нелегітимних джерел доходу легітимізувати власність.

Поняття інституційних обмежень трактується рядом дослідників, наприклад, В.М. Полтеровичем, в трьох основних напрямках недосконалості правового регулювання бізнес-діяльності: завищених вимогах норм права, дискреційних повноваженнях (повноваження, які посадова особа може здійснювати на власний розсуд), і відсильних нормах (така норма називає в загальній формі, які правила необхідно виконувати, а конкретний зміст цих правил дається в інших нормативних актах, як правило, підзаконних [11; 12]. Інституційна недостатність проявляється також у системі неефективних норм або в тому, що В.М. Полтерович називає інституційними пастками. До їх числа відносяться: слабкість нових норм, їх безсистемність, недостатні взаємопідтримка і взаємодія між новими інститутами, ефективними нормами.

Формам прояву інституційних протиріч присвячено багато наукових досліджень. Зокрема, В.І. Ляшенко та Г.Ф. Толмачова зазначають, що основними серед них є: обмеження свобод підприємницької діяльності (наявність бюрократії, корупції, зарегульованість дозвільних процедур, складність процедури банкрутства); обмеження інвестиційної свободи; слабкий захист прав власності; сфера свобод трудових відносин відзначається зниженням зайнятості та погіршенням умов праці, низький рівень захисту трудових прав; обмеження фіскальної свободи проявляється у зростанні податкового тягаря, складній процедурі адміністрування податків, неефективності перерозподілу [13, с. 23]. Серед заходів щодо зменшення впливу на підприємництво відносин статусної ренти автори пропонують здійснення радикального перегляду технології надання адміністративних послуг на основі методології раціоналізації бізнес-процесів; посилення заходів антикорупційної спрямованості за рахунок розширення сфери проведення антикорупційної експертизи нормативно-правових актів та їх проектів.

Якщо характеризувати Донбас як частину пострадянського економічного простору, то не можна не зупинитися на теорії ретро- і некроекономіки, автором якої є відомий грузинський вчений В. Папава [14]. На його думку, сутність некроекономіки, тобто "мертвої економіки", полягає у використанні застарілих технологій для випуску продукції, яка не користується попитом через низьку якість і/або занадто високі витрати на її виробництво. Попит на таку продукцію штучно створюється державою. Відсутність конкуренції в багатьох галузях призвела до втрати економічної зацікавленості в оновленні технологічної бази підприємств. Як зазначає В. Па-

пава, «попередницею "мертвої економіки" виступає "вмираюча економіка", в якій виробляється продукція, попит на яку знижується через застосування застарілих технологій. Тип економіки, в якому підприємства використовують відсталі в порівнянні з сучасними світовими досягненнями технології, але, незважаючи на це, вироблена ними продукція все одно користується попитом, отримав назву ретро-економіки» [14].

В українських реаліях різні групи, що володіють політичним і громадським впливом, активно підтримують збереження нежиттєздатних підприємств, а груп, що виражають інтереси ще не створених галузей або підприємств, просто не існує. У цій ситуації єдиним лобістом потенційних галузей і підприємств може бути тільки держава, що вимагає від її керівництва політичної волі в подоланні впливу лобістських груп. Інакше модернізація економіки стає неможливою.

Важливою умовою забезпечення конкурентоспроможності як національної економіки в цілому, так і окремих регіонів, успішної інтеграції України у світовий економічний простір є стратегічне бачення вектора сталого соціально-економічного розвитку, що дозволяє здійснювати системні перетворення з раціональним використанням наявних ресурсів, поступово рухатися в бажаному для суспільства напрямку [15, с. 126]. Так, у Державній стратегії регіонального розвитку на період 2014-2020 рр. визначено стратегічне бачення регіонального розвитку та країни в цілому, що полягає в розв'язанні існуючих проблем шляхом використання внутрішніх та зовнішніх можливостей регіонів та територій і є результатом стратегічного спрямування державної регіональної політики, метою якої є розвиток та єдність, орієнтовані на людину; досягнення економічного зростання регіонів шляхом використання власного потенціалу та реалізації ефективної державної регіональної політики і, як наслідок, підвищення рівня життя населення; інтеграція регіонального економічного, інформаційного, освітнього, культурного простору до загальноукраїнського простору, в якому особа має можливість самореалізації та підвищення якості життя незалежно від місця проживання (єдність загальноукраїнського простору) [16]. Війна і пов'язані з нею наслідки стали каталізатором формування громадянського суспільства, яке надає все більш помітний вплив на всі аспекти життя. Тому дуже своєчасною є постановка питання про найбільш ефективні точки докладання цього впливу і надання цьому процесу системного характеру. Відновлення та розвиток території Донбасу можна представити як процес структурування економічного простору і зміцнення ринкових принципів господарювання, розглядаючи не стільки масштаби просторових розмірів територій, скільки чинники взаємодії агентів попиту та пропозиції на

визначених територіях. Цей простір необхідно розглядати як умовну багатомірну локалізовану просторову систему, вимірниками якої виступають соціальні, економічні й організаційні категорії.

Для подолання інституційних протиріч у процесі розвитку локальних ринків Донецького регіону, на наш погляд, доцільно запропонувати такі напрями:

1) розроблення медіаполітики територіального бренду;

2) забезпечення транспарентності регулятивної політики місцевих органів державної влади щодо економічного управління;

3) вивчення міжнародного досвіду регіонального розвитку креативної індустрії та можливостей його адаптації до умов відтворення економіки Донбасу;

4) використання інформаційних систем і технологій як напряму державної підтримки умовно-депресивних регіонів.

Розглянемо докладніше ці напрями.

Одним з найбільш перспективних є формування медіаполітики територіального бренду. Чому це так? Усвідомлення масштабності завдань щодо розвитку Донецького регіону ставить перед нами питання про джерела ресурсів, необхідних для вирішення цих завдань. Держава не має можливості фінансування скільки-небудь серйозних проектів, несучи тягар військових витрат, зовнішніх і внутрішніх боргів і перебуваючи в стані системної кризи. Допомога міжнародних донорів і благодійних організацій за своїми масштабами і спрямованістю не може розглядатися як стабільне джерело на перспективу. Тому єдиний шлях – це залучення інвестицій на взаємовигідній ринковій основі, пропонування інвесторам таких умов, які б окупали ризики підприємницької діяльності в зоні конфлікту.

Розроблення ефективної медіаполітики територіального бренду – це шлях компенсації занадто високих ризиків вкладання капіталу в економіку депресивного регіону. Багато фахівців зараз приділяють увагу цим питанням. Наприклад, у роботі [17] розглядається медіатизація (mediatization) сучасного суспільства як невід'ємна частина глибоких соціокультурних змін, що розгорнулися в епоху постмодерну, коли виробництво і поширення символічних продуктів є основним змістом комунікаційних потоків між підприємствами, організаціями та індивідами. У свою чергу С. Анхольт підкреслював, що брендинг територій є одним з найпотужніших інструментів довгострокового підвищення конкурентоспроможності міст та регіонів з численними соціальними ефектами. Симбіоз концепцій медіаполітики та територіального брендингу в перспективі здатний стати драйвером нового витка сталого розвитку територій [18; 19]. Тому перед компаніями, що працюють на локальних ринках, крім усього

стоїть завдання формування простору, в якому буде успішно функціонувати бренд, тобто їм належить створити культуру споживання свого бренду. Поки що регіональний ринок Донбасу характеризує як мала кількість реальних пропозицій, так і низька купівельна спроможність населення. При цьому ці дві якості одна з однією пов'язані. Взагалі на локальних ринках відзначається як підвищення рівня конкуренції, так і зміна стандартів ведення бізнесу, пов'язана з появою на цих ринках крупних гравців, зокрема, у сфері торгівлі. Більшість підприємств місцевого масштабу не готові з ними конкурувати. При цьому місцева фірма на відміну від великих корпорацій має можливість використовувати для спілкування інші комунікації та іншу мову, що ближчі споживачеві її продукції. Запропонувавши більш персоналізовані послуги і встановивши теплі і стійкі відносини з людьми, вона може цілком успішно конкурувати з великими підприємствами. Підвищення конкурентоспроможності підприємств місцевого масштабу пов'язано також із формуванням та захистом бренду території на комунікативних інтернет-майданчиках – форумах, блогах, соціальних мережах, які все більше витісняють традиційні засоби масової інформації з інформаційного простору, стаючи як трансляторами інформації, так і її ініціаторами, складовими тієї інтерактивної платформи, на якій відбувається спілкування найбільш активної частини суспільства, до якої відноситься, перш за все, молодь. Саме вона задає тон і формує думку про ті чи інші суспільні інститути і явища, і саме вона є основним об'єктом сучасної інформаційної політики. Системна взаємодія з адекватною частиною інтернет-спільноти, роз'яснення і юридичне обґрунтування своєї позиції, створення позитивних іміджевих контентів є запорукою успішного територіального функціонування і розвитку, виходу території на нові ринки, створення потенційного позитивного пулу користувачів серед інтернет-аудиторії. Для цього необхідно здійснення моніторингу форумів, блогів, оглядових сайтів, соціальних мереж, виявлення джерел інформації, які формують online-репутацію території; участь представників місцевої громади та органів влади в обговоренні діяльності території на комунікативних інтернет-майданчиках, формування позитивного вектора дискусії; створення позитивних іміджевих текстових контентів на комунікативних інтернет-майданчиках.

Наступним кроком є забезпечення транспарентності регулятивної політики місцевих органів державної влади щодо економічного управління. Це поняття розглядалося нами стосовно будівельної галузі [20], але за своєю сутністю ця властивість може бути (або не бути) притаманна будь-якій діяльності, у тому числі, регуляторній. Поняття транспарентності поєднує низку якісних характеристик бізнесу та інформації, яку суб'єкт надає партнерам і користу-

вачам: це прозорість, достовірність, зрозумілість, змістовність, доречність. Транспарентність стає ключовою складовою регуляторної діяльності влади, тому що тільки повнота і достовірність інформації забезпечать довіру учасників локального ринку та інвесторів.

Перспективним напрямом у подоланні інституційної недостатності є вивчення міжнародного досвіду регіонального розвитку креативної індустрії та можливостей його адаптації до умов відтворення економіки Донбасу. Цьому питанню присвячена дуже цікава публікація І.В. Турського [21], який розкриває значущість мережевих відносин, появи нових видів підприємництва та нових професій на фоні розквіту постіндустріальної цивілізації, що потребує більш докладного розгляду у контексті вивчення креативної економіки та економіки знань з позицій їх впливу на структуру регіонального економічного простору та процеси трансформації продуктивних сил як основи розвитку підприємництва. Автор підкреслює, що наразі діяльність креативних кластерів стає стимулом для підвищення інноваційного потенціалу економіки в цілому та креативної економіки зокрема, серйозною альтернативою сировинному економічному розвитку. «Визначаючи креативні індустрії пріоритетним напрямом, уряди зарубіжних країн перетворюють цей сектор у важливе джерело доходів. Усе це веде до загального результату: оренда заводів, які пустують, облаштування територій, оформлення міського середовища, реалізація творчих ініціатив, притік туристів» [21, с. 72]. Поряд з економічними вигодами креативна економіка створює нематеріальні цінності та забезпечує сталий розвиток, орієнтований на людину.

В Україні спостерігається відсутність повноцінної інформації про креативні індустрії. Погодились з автором також й у тому, що проблемою є і саме розуміння культури, її значення в сучасному світі та тієї ролі, яку вона може грати в модернізації суспільства й економіки. «І навіть саме трактування культури, яке використовується в Україні, є застарілим і часто дуже вузьким, тому що опирається на концепції XIX століття або ідеї класичної культури з домішками радянського фольклору. Сприйняття і формулювання культури й нині залишається радянським, що створює реальні перешкоди для тих можливостей, які можуть забезпечити в країні креативні індустрії», – зазначає І.В. Турський. На його думку, перешкодою є й те, що питання захисту прав інтелектуальної власності все ще не вирішене, що призводить до складнощів реалізації авторського права: необхідні зміни на рівні психології, соціальної моделі поведінки, самозайнятості, а ініціатива має йти знизу вгору. До того ж, розвиток креативних проєктів в Україні потребує врахування і загальноукраїнських проблем, які сповільнюють даний

процес: низький дохід більшості населення; стійке ментальне протиріччя між творчістю і комерцією; слабозрозумений малий і середній бізнес; відтік творчо обдарованих людей в інші країни.

Проектуючи висновки І.В. Турського на проблематику реформування регіонального економічного простору Донбасу, відзначимо, що створення у регіоні ефективної моделі креативного виробництва можливе у разі створення бази, яка допоможе оцінити економічний потенціал різних форм креативних інституцій. Необхідне стимулювання інноваційного потенціалу культури та підтримка міжнародного і міжрегіонального співробітництва авторів креативної продукції на основі створення поля, де культура буде простором для комунікації. Стратегічними заходами щодо розвитку креативних кластерів можуть стати відповідні пріоритети культурної політики в регіоні, розробка конкретних проєктів і програм, відкриття арт-інкубаторів, створення сприятливого інвестиційного клімату, фінансово-податкових стимулів як умови взаємодії креативності та бізнесу. Креативні індустрії спираються на реалізацію креативного капіталу (синергійне поєднання людського, культурного, соціального й інституціонального капіталу).

Використання інформаційних систем і технологій як напряму державної підтримки умовно-депресивних регіонів – ще один напрям подолання інституційної недостатності, який містить досить широке коло проблем, одна з яких – регулювання рівня безробіття працездатного населення за рахунок державної підтримки шляхом створення сприятливих умов для самозайнятого населення – фрілансерів. Дослідження доводять корисність фрілансерів для регіональної економіки, навіть незважаючи на можливість ухилення їх від податків [22]. При цьому найважливішу корисність серед фрілансерів становлять програмісти, концентрація яких у певному регіоні може призвести до появи мультиплікаційного ефекту від реалізації інноваційних проєктів у сфері ІТ-технологій.

Узагальнимо вищесказане за допомогою рис. 2.

Таким чином, ефективне регулювання локальних ринків Донбасу та подолання інституційних протиріч може компенсувати ризики підприємницької діяльності на прифронтовій території та забезпечити успіх економічних реформ в умовах децентралізації. Розробка економічного механізму взаємодії влади та бізнес-структур на локальних ринках повинна стати основним напрямом подальших досліджень.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Інституційні умови економіки Донбасу як частини пострадянської економічної системи характеризуються дисбалансом економічних інтересів місцевих еліт, галузевою асиметрією, консервацією традиційних технологій, слабкістю громадянського

Рис. 2. Напрямки подолання інституційних протиріч в умовах відновлення економіки Донецького регіону (складено автором)

суспільства, деградацією господарського потенціалу, яка призвела до вимушеної міграції значних мас населення. Існують певні інституційні протиріччя, які доцільно згрупувати за характером та виділити такі групи: відтворювальні, цільові, територіально-галузеві та просторові. Для подолання інституційних протиріч у процесі економічного відтворення Донецького регіону запропоновано розроблення медіаполітики територіального бренду; забезпечення транспарентності регулятивної політики місцевих органів державної влади щодо економічного управління; вивчення міжнародного досвіду регіонального розвитку креативної індустрії та можливостей його адаптації до вітчизняних умов; використання інформаційних систем і технологій як напряму державної підтримки умовно-депресивних регіонів. Кожен з цих напрямів потребує конкретизації форм і інструментів його практичного використання.

Література

1. Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій: зб. статей. Вип. 2. Київ : Український інститут стратегій глобального розвитку і адаптації, 2016. 270 с.
2. Снігова О. Ю. Можливості формування постіндустріальних конкурентних переваг старопромислових регіонів України. *Економічний вісник Донбасу*. 2017. № 1 (47). С. 39-52.
3. Беззубко Л. В., Беззубко Б. І. Розвиток стратегій старопромислових регіонів. *Економічний вісник Донбасу*. 2018. № 1 (51). С. 40-45.
4. Концепція Державної цільової програми відновлення та розбудови миру в східних регіонах України : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 31 серпня 2016 р. № 892 – р. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/892-2016-%D1%80>.
5. Ковальчук В. Г. Державне та регіональне управління в соціальній сфері: монографія / за заг. ред. А.О. Дегтяря. Харків : С.А.М., 2015. 552 с.
6. Забезпечення регіонального розвитку екологічного суспільства засобом створення системного базису синтезованого капіталу : монографія / Н. Л. Гавкалова, Г. М. Шумська, Т. А. Власенко та ін. ; за заг. ред. докт. екон. наук, професора Гавкалової Н. Л. Харків: ХНЕУ. 304 с.
7. Міграційна криза в Європі: пошуки шляхів розв'язання та наслідки для України. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/2266/>.
8. The Place of Science in Modern Civilisation and Other Essays. Author, Thorstein Veblen. Edition, reprint. Publisher, B.W. Huebsch, 1919. Original from, the New York Public Library. Digitized, Apr 15, 2008. Length, 509 pages.
9. Мосійчук Т. К. Інституційні обмеження вибору політики інноваційного розвитку економіки України. *Бізнес Інформ*. 2015. № 3. С. 102 – 110.
10. Alexandrova N. Status rent in a new developing economy. *Business School. Science Magazine*. 2012. № 1. P. 24 – 37.
11. Polterovich Victor M. Rationing, Queues and Black Markets. *Econometrica*. 1993, № 1.
12. Полтерович В. М. Институциональные ловушки и экономические реформы. *Экономика и математические методы*. 1999. Т. 35, № 2. С. 3–20.
13. Ляшенко В. І., Толмачова Г. Ф. Оцінка процесів дерегуляції підприємницької діяльності в Укра-

їні. *Економічний вісник Донбасу*. 2018. № 1 (51). С. 23 – 31. 14. **Рарава V.** *Necroeconomics : the political economy of post-communist capitalism (lessons from Georgia)* New York, NY : iUniverse, Inc., 2005. Physical description ix, 201 p. 15. **Рудченко О. Ю., Столстова І. Г.** Особливості розроблення стратегічних документів регіонального розвитку та їх інформаційно-аналітичного забезпечення. *Бізнес Інформ*. 2017. № 10. С. 126 – 133. 16. **Державна стратегія регіонального розвитку України на період до 2020 року:** Постанова Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 р. № 385. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-n> 17. **Фролов Д. П., Стрекалова А. С.** Медиаполитика территориального бренда: концептуальная рамка. *Маркетинг в России и за рубежом*. 2018. № 1. 18. **Anholt S.** *Competitive Identity: the New Brand Management for Nations, Cities and Regions*. Palgrave Macmillan, 2007. 160 p. 19. **Анхольт С.** Идентичность, имидж и репутация мест. *Издательство "Палгрейв Макмиллан"*, 2009. 256 с. 20. **Попова Г. Ю., Токарева Л. М.** Концепція транспарентності як складова маркетингу будівельних підприємств Донбасу. *Економічний вісник Донбасу*. 2017. № 4 (50). С. 4 – 10. 21. **Турський І.В.** Міжнародний досвід регіонального розвитку креативних індустрій. *Бізнес Інформ*. 2017. № 12. С. 72 – 79. 22. **Моргачов І. В.** Використання інформаційних систем і технологій як напряму державної підтримки умовно-депресивних регіонів. *Бізнес Інформ*. 2017. № 12. С. 403 – 408.

Попова Г. Ю. Подолання інституційних протиріччя в умовах відновлення економіки Донецького регіону

Дана характеристика інституційних умов розвитку економіки Донбасу як старопромислового регіону – частини пострадянської економічної системи. Ідентифіковано і згруповано основні відтворювальні, цільові, територіально-галузеві та просторові протиріччя. Надана порівняльна характеристика категорій політичної та статусної ренти. Розглянуто макроекономічні ефекти статусної ренти в контексті інституційних протиріччя інноваційного розвитку. Запропоновано шляхи подолання цих протиріччя: розробка медіаполітики територіального бренду, забезпечення транспарентності регулятивної діяльності місцевих органів державної влади щодо економічного управління, вивчення міжнародного досвіду регіонального розвитку креативної індустрії і можливостей його адаптації до вітчизняних умов, використання інформаційних систем і технологій як напрямів державної підтримки умовно-депресивних регіонів.

Ключові слова: інституціональні протиріччя, креативна економіка, статусна рента, ретроеконіка, територіальний бренд, транспарентність регулятивної діяльності.

Попова А. Ю. Преодоление институциональных противоречий в условиях восстановления экономики Донецкого региона

Дана характеристика институциональных условий развития экономики Донбасса как старопромышленного региона – части постсоветской экономической системы. Идентифицированы и сгруппированы основные воспроизводственные, целевые, территориально-отраслевые и пространственные противоречия. Дана сравнительная характеристика категорий политической и статусной ренты. Рассмотрены макроэкономические эффекты статусной ренты в контексте институциональных противоречий инновационного развития. Предложены пути преодоления этих противоречий: разработка медиаполитики территориального бренда, обеспечение транспарентности регулятивной деятельности местных органов государственной власти в отношении экономического управления, изучение международного опыта регионального развития креативной индустрии и возможностей его адаптации к отечественным условиям, использование информационных систем и технологий как направления государственной поддержки условно-депрессивных регионов.

Ключевые слова: институциональные противоречия, креативная экономика, статусная рента, ретроэкономика, территориальный бренд, транспарентность регулятивной деятельности.

Popova A. Overcoming of institutional contradictions in conditions of economic recovery in Donetsk region

The characteristics of the institutional conditions for the development of the economy of the Donbas as an old industrial region - part of the post-Soviet economic system is given. The main reproductive, target, territorial-sectoral and spatial contradictions are identified and grouped. The comparative characteristics of the categories of political and status rent are given. The macroeconomic effects of status rent in the context of institutional contradictions of innovative development are considered. The ways of overcoming these contradictions are proposed: the development of the media policy of the territorial brand, ensuring the transparency of the regulatory activity of local government bodies with regard to economic management, studying international experience in the regional development of the creative industry and the possibilities of its adaptation to domestic conditions, the use of information systems and technologies as a direction of state support for conditionally-depressed regions.

Keywords: institutional contradictions, creative economy, status rent, retroeconomics, territorial brand, transparency of regulatory activity.

Стаття надійшла до редакції 26.04.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

ЭНЕРГЕТИКА И ДЕМОГРАФИЯ НА РУБЕЖЕ XXI ВЕКА: КАМО ГРЯДЕШИ, ЧЕЛОВЕЧЕСТВО?

Благодаря роману «Камо грядеши», написанному известным польским писателем Генрихом Синкевичем в 1896 году по мотивам истории христианства в Древнем Риме, эти слова стали крылатой фразой, подразумевающей неопределенность при выборе пути в будущее. Именно в таком положении оказалось человечество во второй половине прошлого столетия, когда произошел демографический взрыв и темпы потребления невозобновляемых природных ресурсов стали угрожающими для его воспроизводства, а выбросы в атмосферу продуктов сгорания топлива стали опасными для защитного озонового слоя земной атмосферы. В связи с этими обстоятельствами возникла дилемма: как обеспечить растущие потребности в энергетике, не нарушив мироздания нашей планеты.

Введение. Незаметно, без фанфар и пафосных речей, земная цивилизация постепенно перетекла в очередной этап своего развития – в век информатики и цифровых технологий. Однако базовая основа экономического развития и обеспечения жизнедеятельности человечества все еще находится в прошлом веке, опираясь, как и прежде, на первичные природные (главным образом энергетические) ресурсы, борьба за которые с каждым годом обостряется с использованием самых изощренных методов рыночной экономики – блокада, санкции, транснациональный капитал и т.д.

Систематический рост потребления природных энергетических ресурсов прежде всего обусловлен увеличением численности населения и научно-техническим прогрессом, распространяющимся на отсталые и развивающиеся страны Азии, Африки, Латинской Америки и Островной части Тихоокеанского региона.

Уже в ходе промышленной революции XVIII века и постепенного перехода от мануфактурного цехового ремесла к машинному производству возникла потребность в специализации и поэтапном разделении труда работников (горное дело, металлургия, ткачество, кораблестроение, мореходство и т.д.), в подготовке специалистов и в образовании для них поселений вблизи предприятий, в создании транспортной, теплоэнергетической, коммунальной инфраструктуры вокруг промышленных предприятий, что стало одной из главных причин урбанизации, усилило роль муниципальных органов управления в экономической политике, а позже – в обеспечении требований и норм природопользования, санитарии и медицины на территории государства, что стало одним из факторов роста продолжительности жизни людей. Ныне этот процесс завершается

в странах, ставших на путь индустриального развития в более цивилизованных условиях (Центральная Африка, горные регионы Азии и Латинской Америки), что также способствует росту численности населения Земли.

В настоящее время рост численности населения на Земле обусловлен еще и увеличением продолжительности жизни. Только за последние 62 года средний возраст населения увеличился с 23 до 30 лет (30%), а численность городского населения выросла с 1019 до 4111 млн чел., или с 33,3 до 54,7%. В значительной мере на урбанизацию оказало влияние создание крупных сельскохозяйственных предприятий, механизация сельскохозяйственных работ и массовое использование химических, биологических и генетических средств борьбы с вредителями растений, что привело к высвобождению значительной части сельскохозяйственных рабочих, вынужденных в связи с этим искать средства существования в городах. Урбанизация не только изменила характер и масштабы производственной деятельности, она коренным образом изменила комфортность быта, повысила культурный уровень и мировоззрение людей, особенно сейчас – в век телекоммуникации и компьютеризации.

История развития человечества, его демография и другие отрасли науки этого профиля – тема самостоятельная, которая не укладывается в рамки настоящей статьи и требует более глубокого анализа. Поэтому в контексте нашей публикации автор ограничится анализом тенденций и темпов изменения численности и структуризации населения, не касаясь при этом различий в демографии отдельных континентов и государств, значительно отличающихся по своей природе и характеру. Так, например, если в развитых странах Европы незначитель-

ный прирост населения сейчас происходит за счет иммигрантов из Северной Африки, то в развивающихся – за счет его естественного воспроизводства, медленно ассимилирующихся к новой культуре и быту, мировоззрению и не всегда готовых к трудовой деятельности на современных предприятиях.

В этих условиях у человечества возникает естественное желание заглянуть в свое будущее и подумать, как обеспечить соответствующие условия жизни и развития последующим поколениям. Формально это стремление нашло отражение под эгидой ООН в Программе на XXI век (Рио-де-Жанейро, 3-14 июня 1992 г.), где намечена программа действия по социальным и экономическим аспектам жизнедеятельности, рациональному использованию природных ресурсов. Второй раздел этой Программы, касающийся атмосферы, нашел, в частности, отражение в Международной конвенции под названием «Киотский протокол». Еще в ходе обсуждения Рамочного соглашения к Киотскому протоколу его условия и механизм регулирования выбросов в атмосферу парниковых газов государства мира встретили по-разному. Немало дискуссий было по поводу толкований причин потеплений земного климата. Многие авторитетные специалисты отрицали возможность углекислого газа антропогенного происхождения самостоятельно привести к столь масштабным изменениям климата. Ссылаясь при этом на вырубку лесов и разогрев Всемирного Океана. И эти возражения не были беспочвенными, а в последние годы нашли научное подтверждение в результате изучения данных об активности Солнца. Это подтвердили и результаты анализа проб льда, отобранных из скважин, пробуренных в Гренландии и Антарктиде на глубину более 3 тыс. метров, что дало возможность проанализировать содержание углекислого газа в земной атмосфере за 420 тысяч лет. Оказалось, что «... периодические, весьма значительные повышения содержания CO_2 в атмосфере никогда не предшествовали потеплению, а всегда следовали за ним» [1, 2]. Не получив всеобщей поддержки мирового сообщества и не достигнув поставленной цели, Рамочное соглашение эволюционировало в Парижское соглашение (2015 г.). В соответствии с договоренностью, ныне страны-участники Парижского соглашения свои вклады в сокращение выбросов в атмосферу и достижение декларированной общей цели определяют в индивидуальном порядке, пересматривая их раз в пять лет. В соглашении говорится о недостаточности предложенных в настоящее время национальных вкладов, а также об «амбициозности» и «прогнесе» по мере их пересмотра, но при этом не предусматривается «... никакого механизма принуждения как в отношении декларирования национальных целей, так и в обеспечении обязательности их достижения» [3].

Таким образом, не получив всеобщей поддержки мирового сообщества, в конечном счете Киотский протокол эволюционировал в некое «джентльменское соглашение», хотя, как нам представляется, его роль в качестве механизма международного контроля за состоянием атмосферы имела важное значение для объединения усилий всего человечества в рационализации природопользования.

Цель настоящей публикации ограничена анализом влияния роста населения на потребление невозобновляемых источников природного топлива в рамках Программы развития на XXI век в перспективе и рассмотрением возможности снижения выбросов продуктов сжигания угля и нефти в атмосферу имеющимися средствами.

Результаты исследования. Угроза защитному озоновому слою атмосферы от ультрафиолетового излучения Солнца (хотя, заметим еще раз, единого мнения ученых по этому вопросу нет) инициировала сосредоточение усилий исследователей различных научных направлений на актуальных проблемах, обусловленных развитием цивилизации, урбанизацией, стремительным ростом численности населения со второй половины прошлого века, возросшими требованиями к бытовому комфорту, в совокупности ставшими причиной роста выбросов в атмосферу парниковых газов и прежде всего окиси углерода (рис. 1).

Концентрация CO_2

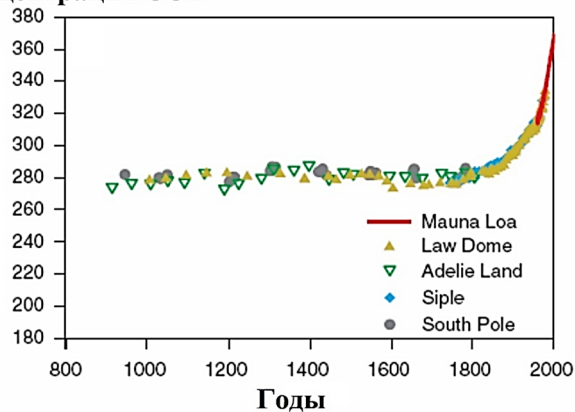

Рис. 1. Атмосферная концентрация CO_2 [5]

Увеличение концентрации CO_2 в земной атмосфере обусловлено, как полагает часть специалистов, прежде всего ростом населения Земли. Эта концепция основана на том, что по мере увеличения численности населения растет, во-первых, потребление энергетических ресурсов (прежде всего органического топлива, доля которого в мировом топливно-энергетическом балансе достигла 78%) [4]. Во-вторых, масса складываемых попутных продуктов и промышленных отходов добычи, переработки, сжигания угля и нефти, продуктов разложения бытовых отходов в свалках, продуктов жизнедеятельности животноводства становится угрожающей для

окружающей природной среды, хотя благодаря научно-техническому прогрессу процессы преобразования коммерческого топлива в энергию постепенно совершенствуются. В результате чего темпы

выбросов в атмосферу вредных и опасных для земной атмосферы газов в CO_2 -эквиваленте растут, как видно из табл. 1, медленнее чем потребление коммерческого топлива.

Таблица 1

Годы	Население, млрд чел.	Потребление топлива		Выбросы CO_2	
		Всего, млрд т.у.т.	на одного человека	всего, млн т	Кг на одного человека
1950	2,53	1,7	0,68	15,0	8,9
1960	3,08	2,9	0,94	19,3	6,7
1970	3,70	4,6	1,24	22,6	5,0
1980	4,44	6,1	1,37	25,4	4,2
1990	5,28	7,2	1,36	32,9	4,6
2000	6,08	7,9	1,30	25,3	3,2
2010	6,84	10,3	1,51	29,8	2,9
2015	7,24	10,7	1,48	31,0	2,9

Анализируя данные, приведенные в табл. 1, следует учитывать и то, что за рассматриваемый период численность сельского населения уменьшилась в полтора раза (с 66,2 до 45,3%) и вместо дров, кизяка, соломы и другого неkomмерческого топлива, на долю которого в мировом ТЭБ приходится примерно 9,3% [4], в сельской местности используют нефтепродукты и природный газ, а также газогенераторы, потребляющие лигниты, торф, биотопливо и т.д. Изменилась и структура мирового природного топливного баланса (табл. 2).

Таблица 2

Годы	Потребление			
	млн т.н.э.	в том числе, %		
		уголь	нефть	газ
1950	1715	62,6	27,4	10,0
1960	2911	53,0	32,7	14,3
1970	4731	32,8	47,6	19,5
1980	6090	29,8	48,8	21,4
1990	7180	31,6	43,7	24,7
2000	7920	29,2	43,9	26,9
2010	10093	34,4	37,2	28,4
2015	15406	45,4	29,9	24,7

Данные, приведенные в табл. 2, свидетельствуют о своеобразной «мутации» в виде колебаний тенденций долевого участия в структуре мирового ТЭБ в течение анализируемого периода: при росте общего потребления топлива с 1715 до 15406 т.н.э. (в 9 раз) в структуре мирового ТЭБ доля угля до 2000 г. снижалась, а затем начала расти благодаря развитию промышленного производства в развивающихся странах Азии, Латинской Америки и Африки. При этом рост потребления угля, исчисляемый в массе, увеличился с 1 млрд в 1950 г. до 7 млрд в 2015 г. Замещение части углеводородного топлива природным газом за рассматриваемый период увеличилось с 1,7 до 9,4 млн т.н.э., или в 5 раз. Однако

при этом не снизился абсолютных расход нефти, а наоборот, он вырос почти в 10 раз из-за роста числа транспортных средств, используемых населением Земли.

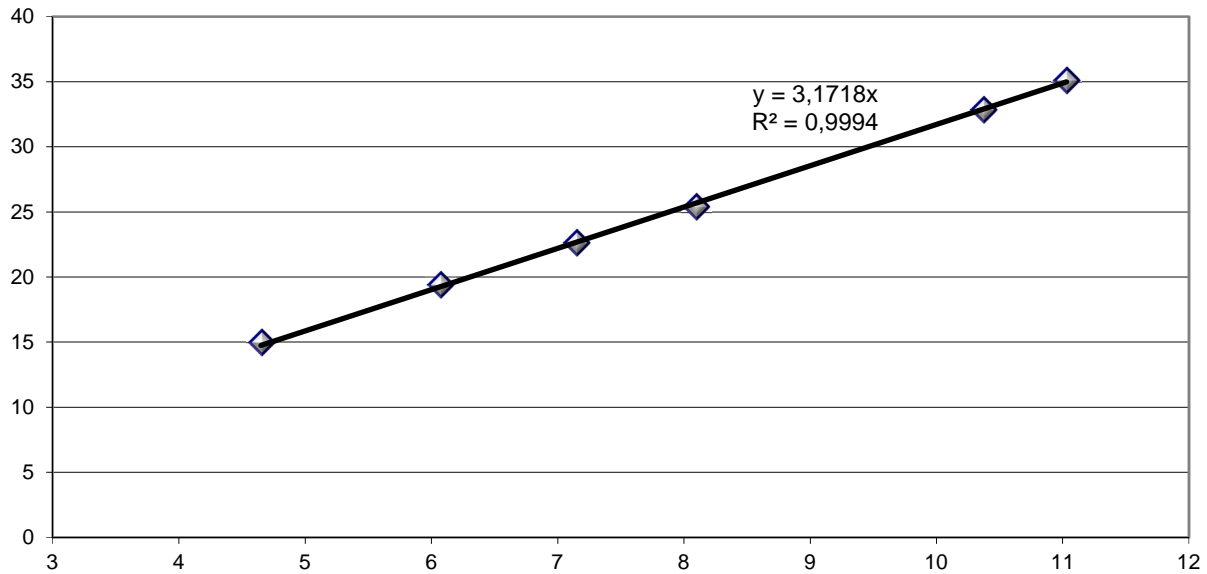
Что касается темпов роста массы выбросов в атмосферу газов от сжигания топлива, то в анализируемый период наблюдается устойчивая тесная ($R^2 = 0,9994$) связь между количеством CO_2 -эквивалента и массой потребляемого топлива (рис. 2).

На общем фоне роста потребления углеводородного топлива выделяется рост использования нефти для производства моторных топлив. Несмотря на замещение части бензина в автомобильном транспорте на природный газ относительный расход нефти в период с 1970 по 2013 г. для производства моторных топлив увеличился с 53 до 68%, а расход нефти для их производства вырос с 1187 до 2815 млн т, или в 2,37 раза. И это не предел при продолжающемся росте населения Земли [5]: индивидуальный транспорт становится нормой жизни цивилизованного общества.

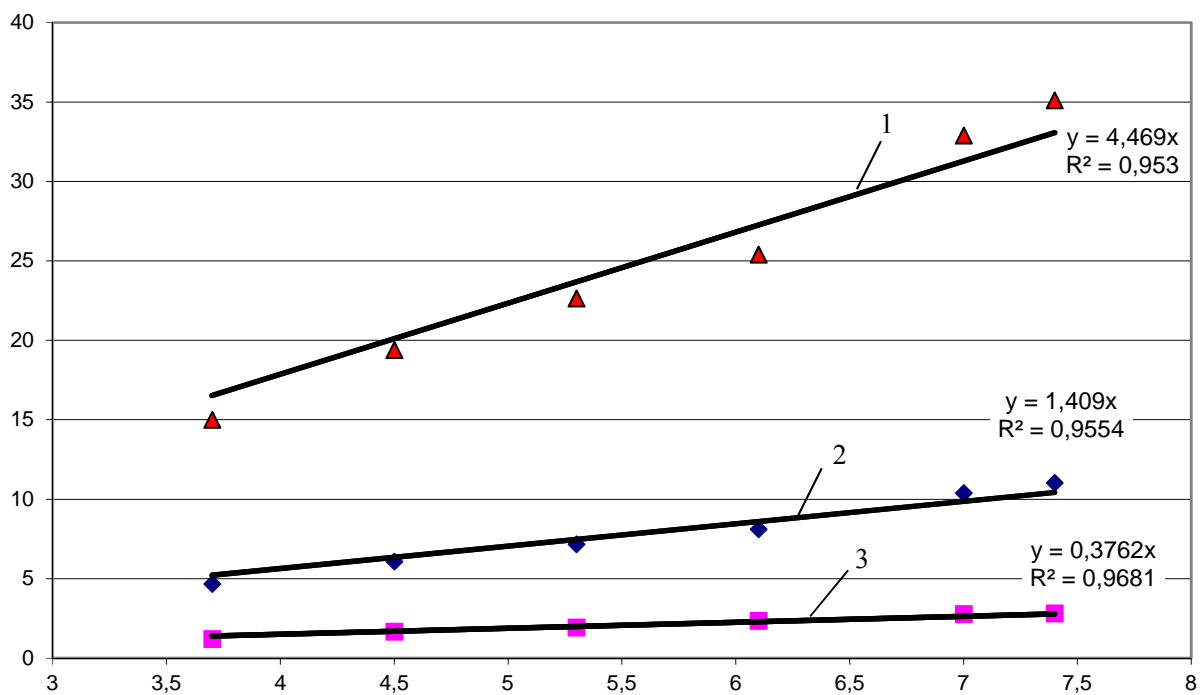
На рис. 3 приведены графики относительных темпов роста выбросов в атмосферу газа, потребления топлива, в том числе и моторного, в зависимости от численности населения Земли.

Анализируя данные, приведенные на рис. 3, видно, что относительные темпы роста выбросов газов в атмосферу от сжигания коммерческого топлива в три раза ($k_1 = 4,469$ против $k_2 = 1,409$) и что рост потребления моторного топлива ежегодно увеличивается из-за роста населения, пользующегося общественным (авиация, морские суда, автобусы и др.) и индивидуальным (автомобили, mopеды, мотоциклы и т.д.) транспортом.

Увеличивающиеся темпы роста потребления нефти угрожают исчерпанием её природных ресурсов уже в ближайшие 30-40 лет из-за высоких темпов роста населения Земли.

Рис. 2. График зависимости между количеством выбросов в атмосферу газов в CO_2 -эквиваленте (млн т/год) и массой сжигаемого природного топлива (млрд т/год)

Рис. 3. Тенденции роста:
1 – выбросов в атмосферу газов в CO_2 -эквиваленте (млн т);
2 – потребления коммерческого природного топлива (млрд т);
3 – моторного топлива (млрд т)

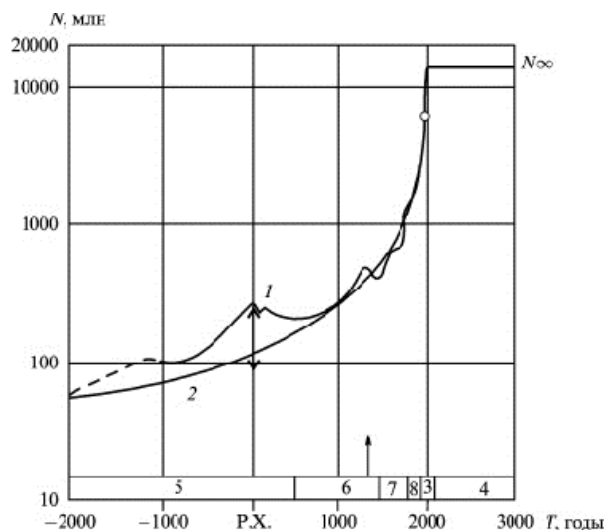
Проблемы демографии привлекали внимание ученых уже в начале XVIII века, когда численность людей достигла миллиарда. Уже тогда возникли сомнения о достаточности природных ресурсов для нормального воспроизводства человечества в пер-

спективе. Первенство в попытках «онаучить» демографические проблемы, связанные с ограниченностью потребляемых населением планеты природных ресурсов, принадлежит английскому экономисту Т. Мальтусу, состоявшему, кстати, одно

время почетным членом (1826 г.) Петербургской Академии Наук. Его утверждение о росте населения Земли в геометрической прогрессии и связанные с этим проблемы выживания человечества просветителями XVIII века (К. Маркс, Ф. Энгельс, Н. Чернышевский и др.) были признаны несостоятельными, и автора обвинили в подтасовке приведенных им фактов. Тем не менее, приверженцы теории Мальтуса и поныне используют его выводы в качестве аргумента о необходимости сокращения населения Земли [6]. Так, в 2008 г. снизить население до 2 млрд предложил американский миллиардер Т. Гернер. В следующем году директор Потсдамского института климатологии Г. Шельнхубер, выступая на конференции, посвященной глобальному потеплению, предложил опустить эту планку до 1 млрд. Б. Гейтс на конференции GED-2010 для спасения Земли предложил сократить численность населения на 10-15%, используя для этого фармацевтические и химические компании. Таким образом, ряд международных документов (в том числе Конвенция о потеплении климата, Программа XXI век) несомненно связаны с угрозой роста населения земной цивилизации. Поэтому большая часть творческого интеллектуала человечества в сложившейся обстановке направлена на поиск и освоение возобновляемых и «вечных» на базе реальных источников энергии, другая – на предсказания её глобального развития вплоть до использования космических источников (термояд). Насколько это продуктивно – сегодня судить трудно. Во всяком случае прогнозы на десятки и даже сотни лет, построенные на базе сегодняшних данных, вряд ли надежны и имеют какое-либо практическое значение. К числу подобных изысканий следует отнести и попытки создать некую научную градацию уровня земной цивилизации по количеству потребляемой энергии в качестве инструмента регулирования потребления природного топлива. Однако на этот счет существуют и другие точки зрения. Так, академик С. Капица, известный широкому кругу телезрителей моего поколения как гуманитарий и просветитель на популярной в то время программе «Очевидное – невероятное», попытался создать некую математическую модель роста населения Земли, согласно которой наметились тенденции снижения роста численности землян в ближайшее время [7]. При построении этой модели, представленной в виде графика зависимости численности населения Земли от времени (рис. 4), автор исходя из того, что скорость роста не зависит от внешних условий, объясняет причины происходящего сегодня всплеска рождаемости («демографического перехода») и предсказывает, что в ближайшем будущем население Земли перестанет увеличиваться, достигнув 14 млрд человек.

Так ли это – покажет время. Во всяком случае пока никакого ясного объяснения фатальному демо-

графическому взрыву во второй половине XIX века нет. Если рассматривать население планеты как систему, подчиняющуюся единым законам воспроизводства, то используемые им данные в исследуемой выборке должны были бы подчиняться законам установления равновесия (релаксации). Однако на графике в границах от 2000 до 3000 г. (рис. 4), отображающем динамику численности населения [8], этого не видно.

Рис. 4. Графическая интерпретация модели роста населения Земли, заимствованная [8]

1 – население мира с 2000 г. д.н.э. согласно Бирабену; 2 – гиперболический рост и режим с обострением, характеризующий демографический взрыв (1); 3 – демографический переход; 4 – стабилизация населения; 5 – Древний мир; 6 – Средние века; 7 – Новая и 8 – Новейшая история; T – чума 1348 года; ° – 2000 г.

В настоящее время определение численности населения осуществляется путем его периодической переписи и регистрации постоянно проживающих жителей на территории каждой страны. Однако единых планетарных программ для этого нет, а в ряде государств каких-либо источников такой информации не существует. В результате недостающая информация от отдельных субъектов мирового сообщества дополняется путем различного рода эмпирических прогнозов (допущений) и умозрительных заключений. Что касается методологии прогнозирования, то она опирается исключительно на методы математической статистики, где преобладает экстраполяция и интерполяция либо регрессия и корреляция, и редко используются многофакторные модели из-за отсутствия возможности устранить влияние на численные показатели в исследуемых выборках внутренних сложных неформальных и неявных связей между факторами в различных регионах континентов Земли. В результате вариацию показателей

приходится сглаживать либо характеризовать коэффициентом корреляции, вариацией, эксцессом и асимптотой и т.д. Кроме того, по мере увеличения глубины (времени) прогноза системно увеличиваются размеры возможных отклонений от среднего значения. Все эти особенности используемого математического аппарата следует принимать как некую данность, учитывая масштабы объекта изучения.

Резюмируя сказанное, следует заметить, что здоровый скептицизм в науке нередко, как свидетельствует история, полезен и иногда приводит к неожиданным выводам. Поэтому темпы роста населения в Китае и Индии, опережающие мировые более чем в 2 раза, некоторые склонны подвергать сомнению и, приводя довольно убедительные доводы в пользу своей точки зрения, считая, что в данном случае на государственном уровне превосходство в численности населения используют статистическую информацию как дополнительный аргумент своего военного потенциала.

Учитывая все эти обстоятельства, автор, используя статистические данные Международной Ассоциации Энергетики ООН, выполнил собственный анализ планетарных демографических тенденций за период с 1950 г., который считают началом ускоренного роста численности населения (рис. 5).

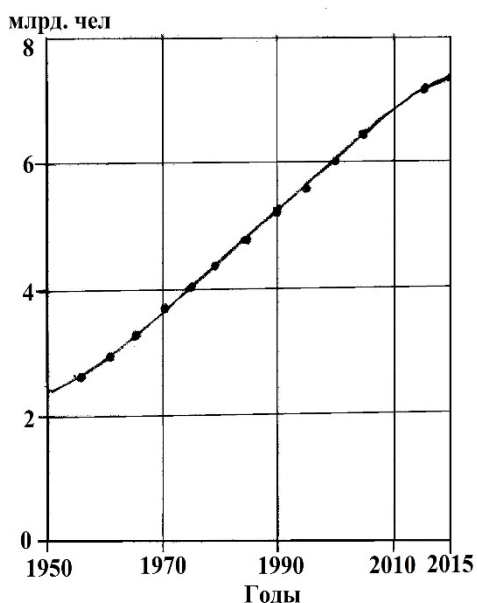

Рис. 5. Рост численности населения Земли

Из графика, приведенного на рис. 5, видно, что абсолютная численность населения Земли растет стабильно, имея некоторое ускорение в начале рассматриваемого периода (1950 г.) и замедляясь в конце (2010 г.). Для установления тенденций прироста численности населения за это время нами был построен график (рис. 6), в котором за своеобразный «водораздел» была принята средняя величина прироста за весь анализируемый период, установившаяся в 1979 г. – 78,4 чел.

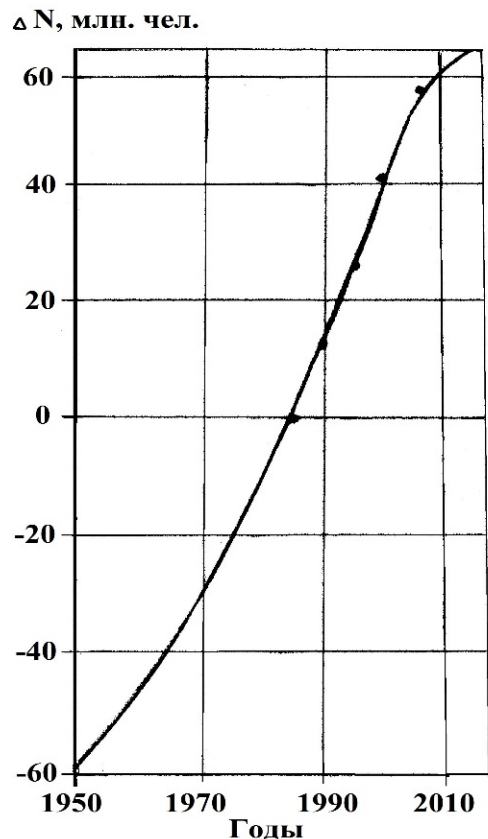

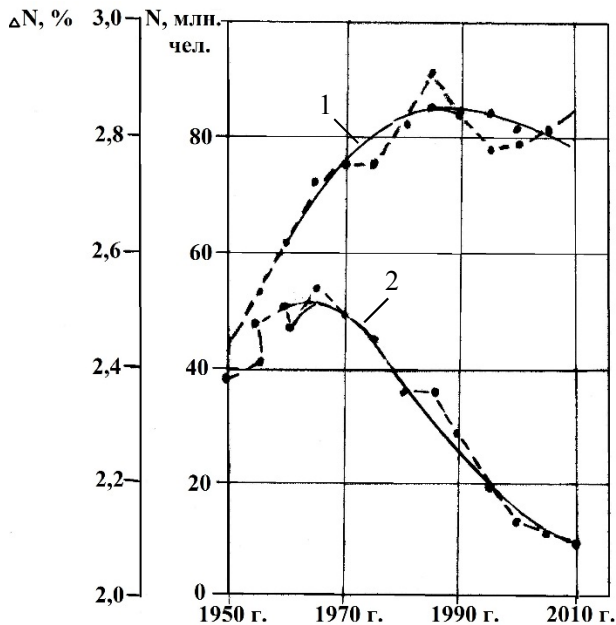
Рис. 6. Абсолютный прирост населения Земли относительно его среднего годового значения в 1979 г.

Из приведенного на рис. 6 графика видно, что в период до середины 80-х годов прошлого столетия прирост населения Δ^N проходил с некоторым ускорением, затем увеличивался равномерно, а с 2000 г. стал снижаться.

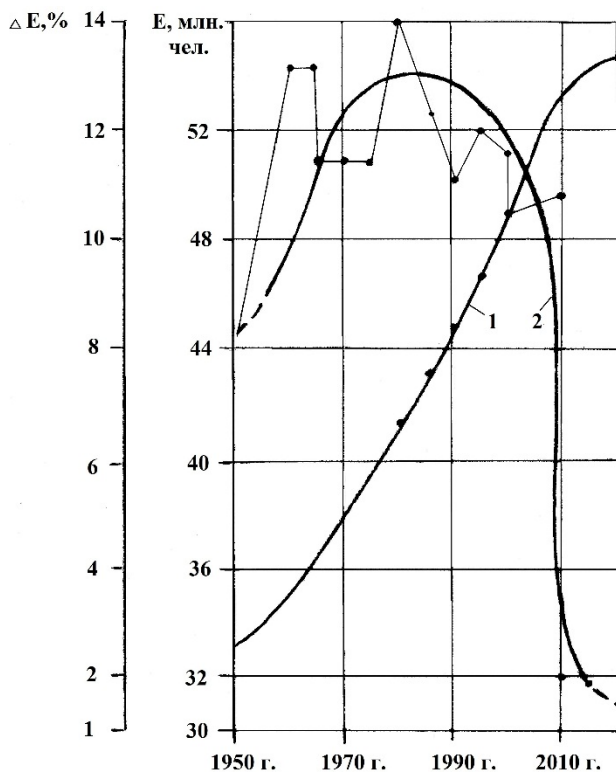
Учитывая значительный разброс данных в исследуемой выборке, было произведено их одноразовое сглаживание по трем точкам (рис. 7), из которого видно, что в связи с неравномерным ростом численности населения в пятилетний период, относительный прирост населения, измеряемый как отношение последующих пяти лет к предыдущим, характеризует ускорение сокращения темпов прироста населения, что в общем-то соответствует модели С. Капицы.

На темпы прироста населения Земли, как упоминалось, влияет множество факторов, одним из которых является урбанизация, или численность городского населения. Графики, характеризующие динамику урбанизации, приведены на рис. 8.

Характер приведенных на рис. 8 графиков можно интерпретировать как возможность достижения некоторого предельного количества городского населения на планете, обусловленного необходимостью ведения сельскохозяйственных работ и в животноводстве.

Рис. 7. Графики одnorазового сглаживания показателей за пятилетний период по трем точкам: 1 – абсолютной численности населения Земли; 2 – то же его относительного прироста

Рис. 8. Графики: 1 – абсолютного прироста численности городского населения Земли; 2 – то же его относительного прироста за пятилетний период

Сопоставляя графики, приведенные на рис. 6-8 с графиком модели роста населения Земли (рис. 4), есть достаточно оснований утверждать, что 2010 г. как точка демографического перехода к снижению роста численности, не соответствует прогнозу. И вот почему. Численность населения продолжала постоянно увеличиваться и в 2017 г. достигла 7486,52 млн чел., то есть по сравнению с 2000 г. выросла на 1396,7 млн чел. (23%). Поэтому при относительном приросте населения Земли в 2017 г., равном 1,20%, абсолютная численность составила 89,8 млн чел., то есть увеличилась по сравнению со средней за анализируемый период (78,4 млн чел.) на 14,5%. Следовательно, численность населения Земли продолжает расти и надеяться, что потребление энергетических ресурсов будет снижаться, оснований нет. Исходя из этого у человечества в перспективе нет возможностей полностью отказаться от природного топлива.

На современном уровне научно-технического развития перспективной составляющей глобальной энергетики является ядерное топливо (в перспективе «термояд») и возобновляемые энергетические ресурсы.

Однако на сегодняшний день доля атомной энергии в мировом топливно-энергетическом балансе самая низкая и составляет 2,8-3,0% [8]. В 31 стране мира в 2017 г. в эксплуатации находилось 192 электростанции с 450 энергоблоками. В стадии строительства находится всего-навсего 55 энергоблоков, часть которых, по-видимому, будет использована на замещение отработавших срок эксплуатации. При таких темпах развития атомной энергетики ожидать значительных изменений в структуре мирового ТЭБ не приходится.

Хотя, следует заметить, что структура мирового топливного баланса после паузы, возникшей в результате Чернобыльской, а затем Фукусимской катастрофы, может измениться в связи со своеобразным «ренессансом» атомной энергетики в странах Ближнего Востока, Азии, Европы. В любом случае проблемы рационального природопользования и защита окружающей среды обитания человечества считаются основными целями Программы на XXI век. В связи с этим основным механизмом для реализации этой программы остаются *нетрадиционные возобновляемые источники энергии и невозобновляемые месторождения природного топлива.*

Таким образом, способы решения проблем, намеченные на первую половину XXI века, учитывая тенденции роста населения, сложившуюся структуру промышленного производства, развитие цифровых технологий и информатики, человечество вынуждено решать совершенствуя структуру традиционной топливной энергетики и наращивая темпы освоения ВИЭ в коммунальном, сельском хозяйстве и в части отраслей промышленного производства, создавая автономную энергетику. И такие предпосылки для этого есть.

Література

1. **Абдуросманов Х.** Солнце определяет климат. *Наука и жизнь*. 2009. № 1. С. 34-42. 2. **Глобальное** потепление: факты, гипотезы, комментарии URL: <http://www.priroda.ru/item/389>. 3. **Конференция** по климату в Париже (2015). URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>. 4. **Фортов В.Е., Попель О.С.** Возобновляемые источники энергии в мире и в России / Первый Международный форум «Возобновляемая энергетика: пути повышения энергетической и экономической эффективности» (REENFOR-2013). URL: www.reenfor.org/. 5. URL: [Gornal esco co ua/2016_2/or/092polf](http://www.gornal-esco.com.ua/2016_2/or/092polf). 6. **Майдуков Г.Л., Петенко И.В.** Горные науки в развитии промышленного производства / Новости науки Казахстана. *Горное дело*. 2017. № 3(133). С. 91-107. 7. **Капица С.** Рост населения Земли и его математическая модель. URL: <https://www.nkj.ru/articles/10393/>. 8. **Беляков П.Ю.** Современное состояние мирового производства электроэнергии на базе возобновляемых источников. URL: [/www.v-itc.ru/tlctrotech](http://www.v-itc.ru/tlctrotech).

Майдуков Г. Л. Энергетика і демографія на межі ХХІ століття: Камо грядеши, людство?

Розглянуто світові тенденції зростання населення Землі і наслідки демографічного вибуху другої половини ХХ століття, які зумовили зростання витрат вичерпних запасів невідновлюваних природних ресурсів в земних надрах, а також описано джерела і механізм впливу процесів видобутку, переробки і спалювання вуглеводневого палива на атмосферу в контексті міжнародної Програми на ХХІ століття і міжнародних конвенцій. У статті у вигляді таблиць і ілюстрацій наведено результати дослідження динаміки витрати палива залежно від зростання чисельності населення Землі і темпів його урбанізації, порушено питання мультузіанства, інтерпретована модель зростання населення Землі, запропонована С. Капицею. На завершення конспективно зазначено можливість зниження темпів зростання витрат природного палива шляхом розвитку відновлюваних джерел енергії і вдосконалення структури вуглеводневої енергетики на базі інновацій світового науково-технічного прогресу.

Ключові слова: демографія, відновлювані джерела палива, парникові гази, урбанізація, вуглеводневе паливо, інвестиції, паливно-енергетичний баланс, синтетичне паливо.

Майдуков Г. Л. Энергетика и демография на рубеже ХХІ века: Камо грядеши, человечество?

Рассмотрены мировые тенденции роста населения Земли и последствия демографического взрыва

второй половины ХХ века, обусловившие рост потребления исчерпаемых запасов невозобновляемых природных ресурсов в земных недрах, а также описаны источники и механизм воздействия процессов добычи, переработки и сжигания углеводородного топлива на атмосферу в контексте международной Программы на ХХІ век и вытекающих из неё Международных конвенций. В статье в виде таблиц и иллюстраций приведены результаты исследований динамики потребления топлива в зависимости от роста численности населения Земли и темпов его урбанизации, затронуты вопросы мультузианства, интерпретирована модель роста населения Земли, предложенная С. Капицей. В завершение конспективно указаны возможности снижения темпов роста потребления природного топлива посредством развития возобновляемых источников энергии и совершенствования структуры углеводородной энергетики на базе инноваций мирового научно-технического прогресса.

Ключевые слова: демография, возобновляемые источники топлива, парниковые газы, урбанизация, углеводородное топливо, инвестиции, топливно-энергетический баланс, синтетическое топливо.

Majdukov G. Energy and Demography at the Turn of the 21st Century: Quo vadis, Humanity?

The world population growth trends and the consequences of the demographic explosion of the second half of the twentieth century are considered, which led to an increase in the consumption of exhaustible reserves of non-renewable natural resources in the earth's interior, and also describes the sources and mechanism of the impact of hydrocarbon production, processing and combustion processes on the atmosphere in the context of the International Program for XXI century and the International Conventions arising from it. In the article in the form of tables and illustrations, the results of studies on the dynamics of fuel consumption are shown depending on the growth of the population of the Earth and the rate of its urbanization, the questions of Malthusianism are discussed, and the model of population growth of the Earth, proposed by SP Kapitsa, is interpreted. In conclusion, the possibility of reducing the growth rate of natural fuel consumption through the development of renewable energy sources and improving the structure of hydrocarbon energy based on innovations of world scientific and technological progress is concisely pointed out.

Keywords: demography, renewable fuel sources, greenhouse gases, urbanization, hydrocarbon fuel, investment, fuel-energy balance, synthetic fuel.

Стаття надійшла до редакції 13.04.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

УДК 336.201.3+336.22(479.24)

Р. О. Алиева,
*специалист Русской Экономической Школы
 Азербайджанский Государственный
 Экономический Университет UNЕС,
 г. Баку*

МОДЕРНИЗАЦИЯ НАЛОГОВОЙ СЛУЖБЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Постановка проблемы. Основная цель реформ, проводимых в последние несколько лет в налоговой системе Азербайджана, состоит из упрощения и усовершенствования налогового администрирования, усиления налогового контроля, построения и развития совершенной системы обслуживания налогоплательщиков. Формирование конкурентоспособной экономической системы, считающейся важным фактором экономического развития страны, возможно лишь в результате создания механизма адекватной налоговой политики, совершенного налогового законодательства, благоприятной налоговой среды и рационального налогового контроля. В последний период времени продолжено применение предусмотренных законодательством процедур в области принудительного изъятия налоговых долгов, в том числе рассылка извещений, распоряжений, опись имущества, обращение в судебные инстанции по поводу продажи описанного имущества на открытых специализированных аукцио-

нах (торгах), а также осуществление других мероприятий [7].

Созданный за последние годы с целью увеличения количественных и качественных показателей в сфере принудительного изъятия налоговых долгов механизм был в значительной степени усовершенствован, также был упрощен процесс продажи на аукционах (торгах) имущества, изъятого за счет скопившихся налоговых долгов. Кроме этого, с помощью информационной компьютерной системы был автоматизирован процесс группировки налоговых долгов и рассылки извещений налогоплательщикам. Модернизация налоговой службы республики стала причиной введения целого ряда новшеств и в сфере обслуживания налогоплательщиков.

Следовательно, данная тематика предусматривает государственный финансовый контроль с тем, чтобы выполнять распределительную и контрольную функции [3]. Схематически это можно отобразить в следующем порядке (рис. 1).

Рис. 1. Государственные финансы финансового контроля

Частое изменение действующих налоговых актов, инструкций и директивных писем, отсутствие среди большей части налогоплательщиков информации по этому поводу, приводит к неправильному подсчету налоговых отчислений, что, в свою очередь, создает условия для применения финансовых санкций и расчета дополнительных сумм со стороны налоговых органов. В зарубежных странах, отличающихся своей организованностью касательно рыночных принципов, налоговые органы осуществляют функцию регулирования экономики в тесной

взаимосвязи с налогоплательщиками. Эти связи должны выражаться в отношениях между налоговыми органами и налогоплательщиками республики. Так, каждый налогоплательщик должен быть подробно информирован о том, что и как проверяют налоговые инспектора у физических и юридических лиц. Вторым важным вопросом в системе налоговой службы является создание принципиально новой технологии функционирования налогообложения на основе применения компьютерной сети и базы данных [5]. Налоговые органы должны быть в кратчай-

шие сроки обеспечены современной компьютерной техникой и средствами телекоммуникации, необходимо расширить их возможности относительно получения любой информации, связанной с экономической деятельностью, а также в обязательном порядке должно быть обеспечено соединение с внутренней и международной информационной сетью налоговых органов. Необходимо создание общегосударственного учета налогоплательщиков и системы контроля над ними, полученные учетные данные должны быть увязаны и сравнены с базой данных Министерства Внутренних Дел, Таможенного Комитета и других органов. Помимо того, что решение этого вопроса обеспечит более точный учет и регистрацию налогоплательщиков, появится также

возможность осуществлять постоянный контроль над налоговыми отчислениями [1]. Благодаря этому у налогоплательщиков появится возможность получать справочную информацию по налогообложению, а в будущем осуществлять в электронной форме налоговые оплаты и посылать налоговые декларации.

Анализ основных достижений. В соответствии с конкретными параметрами эффективности налогоплательщика система мониторинга налогоплательщика может быть показана следующим образом (рис. 2), указав иерархическую структуру как прямую ссылку на реализацию комплексной оценки деятельности органов налогового администрирования [10].

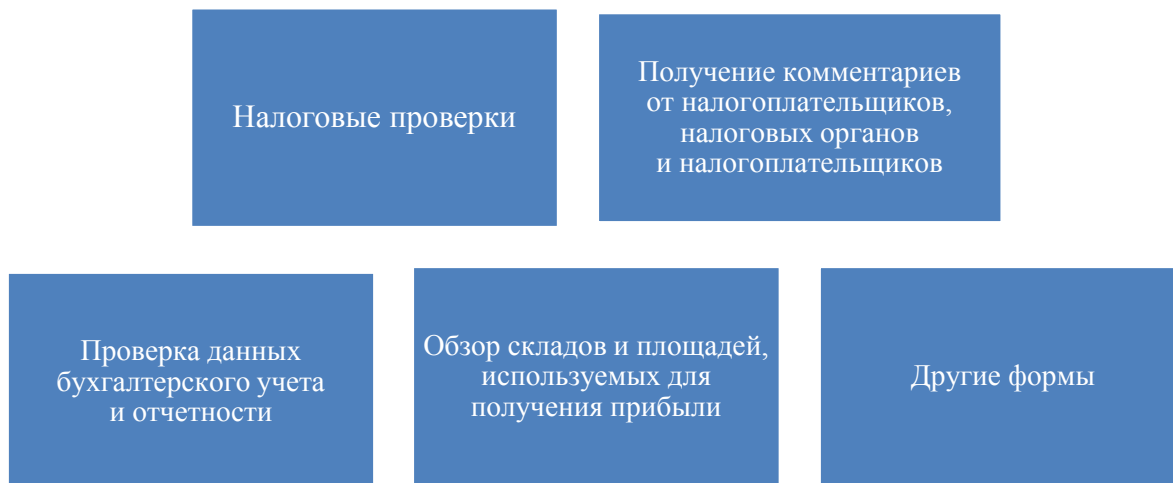
Рис. 2. Систематический мониторинг налогоплательщиков

Следует отметить, что налоговые органы должны в средствах массовой информации давать рекомендации и комментарии о существующем налоговом законодательстве, своих полномочиях, правах и обязанностях налогоплательщиков, о подготовленных методических и инструктивных директивах, а также печатать различные наглядные пособия и книги. В частности, во время переходного периода к рыночной экономике, когда имеет место слабая информированность и отсутствие необходимых условий, эти меры имеют важное значение [4]. Анализ проверок, осуществленных налоговыми органами, показывает, что предприятия и отдельные лица нарушают налоговое законодательство по незнанию, непреднамеренно. А страдает от этого, в первую очередь, бюджет. Третий важный момент состоит в качественном усовершенствовании методики налогообложения.

Обычная практика налогового контроля обеспечивается набором специальных мер, называемых формами (рис. 3).

Налоговые проверки предназначены для удовлетворения налоговых и других обязательных требований в отношении налогов и сборов с надежной и объективной оценкой полной и своевременной уплаты налогов.

Необходимо сосредоточить внимание на нарушителях налоговой дисциплины, осуществлять меры по искоренению этого недостатка. Несмотря на то, что налоговая система Азербайджанской Республики охватывает все существующие в мире виды налогов, сама налоговая система все еще находится на этапе становления. Имеет большое значение ускоренный процесс ее развития и усовершенствования, рациональное функционирование налоговой системы [6].

Рис. 3. Формы налогового контроля

Статьи 50.1.10-50.1.13, включенные в статью 50 Налогового кодекса «Оперативный налоговый контроль», направлены на контроль над следующим (рис. 4).

В соответствии со статьей 55.1.3-1 Налогового кодекса «случаи, которые исключают вину лица при нарушении налогового законодательства», также относятся к прекращению решения налогоплательщика на основании предварительного решения или в результате его исполнения [1].

Становление налоговой системы Азербайджана совпадает с восстановлением независимости

Азербайджанской Республики, этот период можем разделить на два этапа. На первом этапе (1990-1992 года) в новых экономических условиях проводилась интенсивная правовая и организационная работы в соответствии с советской налоговой системой. В результате на этом этапе произошло становление новой налоговой системы Азербайджана; на втором этапе (1993-2002 года) произошло завершение формирования налоговой системы страны, ее усовершенствование, накопление опыта и проведение коренных изменений в налоговом законодательстве [2].

Рис. 4. Цель статей, добавленных к статье 50 Налогового кодекса «Оперативный налоговый контроль»

Необходимость продолжения реформ в налоговой системе страны и дальнейшего совершенствования

налоговых проверок определяется следующими факторами (рис. 5).

Рис. 5. Причины продолжения реформ в налоговой системе и дальнейшее совершенствование налоговых проверок

Меры, направленные на совершенствование налогового контроля в республике, нашли отражение в Налоговом кодексе. Следует отметить, что в целом принятие Налогового кодекса является очень важным событием с точки зрения необходимости совершенствования налоговой системы в Азербайджане. Потому что это единый документ, охватывающий все налоги по сравнению с предыдущим налоговым законодательством. Положения Кодекса более ясны и шире. Кодекс приближает систему налогообложения Азербайджанской Республики к международным стандартам, дает ей глубокое экономическое содержание и устанавливает совершенно разные требования [8].

Еще одна проблема современной налоговой системы Азербайджана состоит в ее устройстве, так доходную часть бюджетов различных уровней составляют в основном прямые налоги. Наряду с многочисленностью этих налогов, наличие в Азербайджане высоких налоговых ставок делает неконкурентоспособными товары, произведенные в стране, как по качеству, так и по цене, в результате чего предприятия вынуждены снижать объем производства [9].

Еще одна проблема состоит в том, что выполнение фискальной функции, налоговое регулирование и стимулирование и, что самое главное, стимулирование несырьевого экспорта, защита внутреннего рынка от внешней конкуренции. Несмотря на то что, применение НДС имеет определенные ограничения, повсеместное применение упрощенного

налогообложения и стимулирующая функция налогов создают условия для развития мелкого и среднего бизнеса.

Выводы и предложения. Однако, наряду с этим некоторые статьи налогового кодекса усиливают бремя налогоплательщиков и, к тому же, эти нормы отличаются от критериев, применяемых в международной практике. Усовершенствование налоговой системы в Азербайджане должно проходить эволюционным путем и при этом необходимо предусматривать решение следующих вопросов:

- создание стабильной, понятной и рациональной налоговой системы;
- рациональное функционирование налогового механизма;
- оптимизация налоговых льгот и санкций;
- принятие во внимание особенностей местного социально-экономического развития при определении размера регулирующих налогов;
- разработка и принятие закона регулирования вопроса о долгах предприятий по налогам и другим поступлениям;
- усиление роли Министерства Налогов в сборе налогов;
- уменьшение общего налогового бремени.

Следовательно, чтобы осуществлять постоянный контроль над правильностью деятельности органов налоговой службы необходимо совершенствовать систему внутреннего аудита. Все это позволит качественно изменить содержание оперативной работы органов налоговой службы и заметно повысить ее эффективность.

Литература

1. **Налоговый** кодекс Азербайджанской Республики, Баку, Озан, закон, 2016 года с изменениями и дополнениями Закона Азербайджанской Республики от 20 октября 2015 года № 1384-IVQD. 2. **Об утверждении** направлений реформ, которые должны быть проведены в налоговой сфере в 2016 году и совершенствовании налогового администрирования: Приказ № 2257 Президента Азербайджанской Республики от 4 августа 2016 года. 3. **Аббасов В.** Классификация видов финансового контроля и его основных направлений. *Финансовый и бухгалтерский учет*. 2010. № 3. С. 2-14. 4. **Алиева Р.О.** Налоговый контроль в Азербайджане и аспекты решения существующих проблем. *Налоговый журнал Азербайджана*. 2014. №2. С. 171-186. 5. **Алиев А.М.** Вопросы налогового контроля в Азербайджане. *Новости НАНА. Серия экономических наук*. 2009. № 3. 309 с. 6. **Калбиев Я.А.** Теоретические и практические аспекты организации налогового контроля. *Налоговые новости Азербайджанской Республики, Баку*. 2011. №2. С. 37-62. 7. **Теоретические** и методологические основы налогообложения / Ф.А. Мамедов, А.Ф. Мусаев, М.М. Садыгов, Ж.Х. Рзаев, Я.А. Кальбиев. Баку, Озан, 2001. 8. Рзаев П. Методы налогового стимулирования как фактор повышения предпринимательской активности. *Азербайджанский налоговый журнал*. 2014. № 6 (120). С. 65-82. 9. **Самедзаде З.А.** Принятие Закона «Финансовый контроль» является важным вопросом. *События*. 2010. 10 июня (№ 94). С. 7. 10. **Ильин А.Ю.** Налоговый контроль: тенденции в эффективности и развитии долголетия. *Финансовое право*. 2014. №7. С. 24-28. 11. **Савина О.Н.** Мониторинг налоговых рисков государства как механизма повышения эффективности налоговой системы. *Международный бухгалтерский учет*. 2014. № 1. URL: <http://www.consultant.ru/>.

Алиева Р. О. Модернізація податкової служби Азербайджанської Республіки

У статті автором відзначено, що основна мета реформ, які проводяться в останні кілька років у податковій системі Азербайджану, складається з спрощення та удосконалення податкового адміністрування, посилення податкового контролю, побудови і розвитку досконалої системи обслуговування платників податків. Тому формування конкурентоспроможної економічної системи, яка вважається значним фактором економічного розвитку країни, можливо лише в результаті створення механізму адекватної податкової політики, досконалого податкового законодавства, сприятливого податкового середовища і раціонального податкового контролю.

Таким чином, щоб постійно контролювати діяльності органів податкової служби необхідно вдосконалювати систему внутрішнього аудиту. Все це

дозволить якісно змінити зміст оперативної роботи органів податкової служби та помітно підвищити її ефективність.

Ключові слова: податкове законодавство, модернізація, державний фінансовий контроль, платник податків, Податковий Кодекс.

Алиева Р. О. Модернизация налоговой службы Азербайджанской Республики

В статье автором указывается, что основная цель реформ, проводимых в последние несколько лет в налоговой системе Азербайджана, состоит из упрощения и усовершенствования налогового администрирования, усиления налогового контроля, построения и развития совершенной системы обслуживания налогоплательщиков. Поэтому формирование конкурентоспособной экономической системы, считающейся важным фактором экономического развития страны, возможно лишь в результате создания механизма адекватной налоговой политики, совершенного налогового законодательства, благоприятной налоговой среды и рационального налогового контроля.

Таким образом, чтобы постоянно контролировать деятельность органов налоговой службы необходимо совершенствовать систему внутреннего аудита. Все это позволит качественно изменить содержание оперативной работы органов налоговой службы и заметно повысить ее эффективность.

Ключевые слова: налоговое законодательство, модернизация, государственный финансовый контроль, налогоплательщик, Налоговый Кодекс.

Alieva R. The Tax Service for Modernization of the Republic of Azerbaijan

In the article, the author points out that the basic reform has been implemented in Azerbaijan in the last few years, with a tax system in Azerbaijan, which is based on taxation of tax administration, enhancing tax control, promotion and development of the advanced system of taxation of taxpayers. By formulating a competitive economical system, which is considered as a major factor of economic development, can become a result of the mechanism of adequate policy analysis of the law, the current tax legislation, the favorable tax and rational tax control.

Thus, in order to exercise constant control over the correctness of the activities of tax service bodies, it is necessary to improve the internal audit system. All this will allow to qualitatively change the content of the operational work of the tax service bodies and significantly improve its effectiveness.

Keywords: tax legislation, modernization, state financial control, taxpayer, Tax Code.

Стаття надійшла до редакції 05.03.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

В. М. Бабаева,*кандидат экономических наук,
Научно-исследовательский институт экономики
и организации сельского хозяйства,
Азербайджан, г. Баку*

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ УСТОЙЧИВОСТИ И ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Постановка проблемы. Формирование и развитие рыночных отношений в аграрной отрасли требует осуществления широкой программы мероприятий. Поэтому, с учетом природно-экономических условий каждого региона Азербайджанской Республики в качестве самой важной задачи ставится вопрос создания и усиления деятельности различных независимых форм хозяйствования с целью обеспечения потребностей населения в сельскохозяйственной продукции.

Были даны соответствующие поручения касательно подготовки Стратегической Дорожной Карты на основании утверждения распоряжения Президента Азербайджанской Республики № 1897 от 16 марта 2016 года о «Главных направлений Стратегической Дорожной Карты национальной экономики и по основным секторам экономики» и вытекающих отсюда вопросов, а также на основании анализа существующей экономической ситуации в стране. В соответствии с этим было проанализировано современное положение дел в области производства и переработки сельскохозяйственной продукции с участием государственных органов, исследовательских центров и независимых экспертов, осуществлен ряд обсуждений и даны соответствующие оценки, на основании чего была подготовлена Стратегическая Дорожная Карта относительно производства и переработки сельскохозяйственной продукции в Азербайджанской Республике, утвержденная Указом главы государства в декабре 2016 года.

Таким образом, представляется весьма важным организация различного рода мелких, средних и крупных специализированных форм хозяйствования с учетом природно-экономических условий каждого отдельного региона нашей республики и связанных с этим традиций местного населения при производстве сельскохозяйственной продукции и развитии племенного животноводства. В этой связи, представляется весьма целесообразным самое близкое участие государства в развитии различных форм хозяйствования, а также разработка и осуществление постоянных мер контроля и применение соответствующих льгот. Это связано с тем, что любой предприниматель, каким бы опытным он ни был, все же нуждается в помощи и поддержке государства.

Анализ основных достижений. Из проведенных исследований становится ясно, что развитие в республике предпринимательства, основанного на частной собственности, создает условия для сбалансированного и динамичного развития основных отраслей национальной экономики и осуществления рационального широкомасштабного процесса воспроизводства. Проведенный экономический анализ показывает, что имеющийся в Азербайджане производственный потенциал в отраслях сельского хозяйства используется вовсе не так рационально, как могло бы быть. Поэтому, оздоровление экономики нашей страны требует осуществления целого комплекса мер в аграрном секторе. В системе этих мер важную роль играет повсеместное развитие фермерских хозяйств как новых форм хозяйствования, производственных сельскохозяйственных кооперативов, малых предприятий, акционерных обществ и других частных предприятий по производству сельскохозяйственной продукции [2].

Развитие различных форм собственности на селе создало объективную необходимость в развитии различного типа форм многоукладного хозяйствования. Опыт развитых стран подтверждает, что фермерское хозяйство в частной собственности является самой выгодной формой хозяйствования в аграрном секторе экономики. Поэтому в условиях рыночной экономики фермерские хозяйства, в сравнении с другими формами хозяйствования, обладают рядом преимуществ, что придает особую значимость необходимости их повсеместного развития. В этих хозяйствах обеспечивается рост производства продуктов питания и повышение экономической рациональности. Обеспечение продовольственного изобилия в условиях развития различных видов хозяйствования зависит от правильного принятия во внимание целого ряда факторов [3].

За последние годы в деятельности предпринимательских хозяйств, занимающихся производством, продажей, обработкой сельскохозяйственной продукции, а также оказанием соответствующих услуг в этой области, произошли прогрессивные изменения. Увеличилось число частных хозяйств, произошли качественные изменения в экономической области, а продолжение перспективного развития социально-экономических отраслей, имеющих важ-

ное значение для перехода на новый, более прогрессивный этап развития в соответствии с новыми хозяйственными принципами, превратилось в одну из главных задач [4].

Государственная Программа на 2008-2015 годы по надежному обеспечению населения Азербайджанской Республики продуктами питания была утверждена Распоряжением Президента Азербайджанской Республики 25 августа 2008 года и обладала огромным значением в плане обеспечения продолжительного развития аграрного сектора и решения вопросов, связанных с вышеуказанными проблемами.

Из таблицы видно, что в течение года производство на душу населения основных продоволь-

ственных товаров составило: зерно (чистый вес) в 2000 году – 190 кг, в 2016 году – 310 кг, что на 120 кг больше; производство овощей в 2000 году составило 98 кг, в 2016 году – 132 кг, что свидетельствует об увеличении на 34 кг; производство бахчевых растений составило в 2000 году 33 кг, в 2016 году – 48 кг, соответственно на 15 кг больше; производство фруктов и ягод в 2000 году составило 60 кг, в 2016 году – 92 кг, что показывает увеличение на 32 кг; в тоже время производство мяса в 2000 году равнялось 19 кг, а в 2016 году – 31 кг, что соответственно на 12 кг больше; производство молока в 2000 году составило 130 кг, в 2016 году – 209 кг, что на 79 кг больше [1].

Таблица

Производство в течение года основных продуктов питания на душу населения, кг

Годы	Зерно (в чистом весе)	Картофель	Овощи	Продукция бахчевых растений	Сахарная свекла (для переработки)	Фрукты	Мясо (в убойном весе)	Молоко	Яиц, тыс. шт.
2000	190	59	98	33	6	60	19	130	68
2005	248	129	135	43	4	75	24	149	104
2010	218	107	133	49	28	82	27	172	132
2011	265	104	134	53	28	85	28	176	112
2012	298	106	133	47	19	88	30	185	134
2013	310	107	133	46	20	92	31	193	151
2014	242	87	126	47	19	90	31	197	166
2015	307	88	134	51	19	93	31	202	163
2016	310	94	132	48	32	92	31	209	167

Всего по республике: производство зерна и зерновых культур в 2001 году составило 2458436 тонн, в 2016 году – 3065082 тонн; производство овощей в 2011 году было на уровне 1214758 тонн, а в 2016 году – на уровне 1270622 тонн. Производство картофеля по республике в 2011 году составило 100107 тонн, а в 2016 году – 93272 тонн, производство овощей и фруктово-ягодной продукции составило в 2011 году 765818,0 тонн, а в 2016 году – 882800,0 тонн, производство основной животноводческой продукции составило по республике в 2011 году 254896 тонн, а в 2016 году – 302227 тонн [1]. Как видим, что Государственная Программа играет существенную роль в обеспечении продолжительного развития аграрной отрасли. Для достижения целей, отмеченных в Государственной Программе, перед аграрной отраслью ставятся важные задачи. В то же время, государство оказывает всестороннюю помощь и поддержку для успешного выполнения всех этих задач.

В 2008-2015 годах в рамках Государственной Программы по надежному обеспечению населения Азербайджана продуктами питания в четвертом квартале прошлого года и в первом полугодии нынешнего было выделено из всех источников 775 тысяч манат для развития теплиц по выращиванию овощей, принадлежащих шести юридическим и физическим лицам. К тому же, 22 фермерам было вы-

делено средств на сумму 1,44 млн манат в целях восстановления фруктовых хозяйств, выращивания новых культур и для поощрения экспорта фруктово-овощной продукции. Отметим также, что в рамках данной программы было выделено средств на сумму 4,8 млн манат для развития животноводства и расширения производства мяса и мясо-молочной продукции. В целях создания и развития интенсивного хозяйства по производству мяса и молока было выделено средств в размере 650 тыс. манат, а для создания и развития современного, конкурентоспособного птицеводческого хозяйства 12 фермерам было выделено в общей сложности 1,47 млн манат. Денежные средства, выделяемые фермерам и лицам, занимающимся производством в различных отраслях сельского хозяйства, выдаются на льготной и долговременной основе [1].

Основной целью реализуемой Государственной Программой является рост производства сельскохозяйственной продукции и приостановление процесса миграции сельского населения, для чего на развитие животноводства 5044 лицам выделяется микрокредитов на сумму 9,222 млн манат, для развития растениеводства 677 фермерам – на сумму 763 млн манат. Для финансирования мер, направленных на обеспечение продовольственной безопасности Азербайджана, впервые в 2009 году из госбюджета было выделено средств на сумму 60 млн

манат. В целях кредитования сельского хозяйства предусмотрено выделить из государственного бюджета 10 млн манат. За счет бюджетных средств микрокредиты до тысячи манат выдаются сроком на два года, крупные кредиты – в объеме 50-200 тыс. манат – сроком до пяти лет [1]. Ставка процентов по кредитам такая же, как и ставка Национального Фонда Помощи Предпринимательству и находится на уровне семи процентов.

Наше государство защищает производственные права граждан, создает нормальные условия для развития ненефтяного сектора страны. Одним из важных вопросов является также и проведение просветительской работы в целях обеспечения защиты прав производителей. Для того, чтобы принять верное решение при покупке потребительских товаров у потребителей возникает необходимость в получении правдивой информации. Предоставление государственными компаниями подобной информации и обеспечение безопасного хранения продукции играет однозначно положительную роль [5]. Это социальная договоренность между правительством и гражданами. Однако суть дела состоит в том, что ситуация на потребительском рынке Азербайджана не такая уж и радужная. Речь идет о продовольственной безопасности, что является в конечном итоге одним из основных условий стабильности в стране. Если подходить к данному вопросу с этой точки зрения, то под основной безопасностью стабильности мы понимаем, в первую очередь, качество и полезность потребляемых в нашей стране необходимых продуктов питания.

Общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев за все периоды руководства страной постоянно держал в центре внимания вопрос продовольственной безопасности Азербайджана и, учитывая всю важность и актуальность данного вопроса для будущих поколений, включил его в качестве одного из основных элементов в свою государственную стратегию.

Достойный продолжатель политики общенационального лидера, многоуважаемый Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев постоянно держит в центре своего внимания вопрос надежного обеспечения населения страны продуктами питания в качестве основного компонента экономической стратегии и под его руководством в этом направлении проводятся особые государственные меры. Осуществляемая в стране первая Государственная Программа по социально-экономическому развитию регионов Азербайджанской Республики создала благоприятные условия для достижения положительных результатов в данной области, чему способствовала реализация «Государственной Программы социально-экономического развития регионов Азербайджанской Республики на 2009-2013 годы», утвержденная Указом Президента

страны от 14 апреля 2009 года. С уверенностью можно говорить о том, что выполнение второй Государственной Программы также позволило достичь высоких достижений в области обеспечения населения республики качественным продовольствием. Кроме этого, утвержденная Указом многоуважаемого Президента от 25 августа 2008 года «Государственная Программа по надежному обеспечению населения Азербайджанской Республики продуктами питания в 2008-2015 годах» также успешно была реализована и сыграла исключительно важное значение в обеспечении продовольственной безопасности страны.

Азербайджан является частью мира, подвергнутого процессам глобализации. На современном этапе невозможно обеспечить продовольственную безопасность страны в индивидуальном порядке, либо находясь в изолированном состоянии. Азербайджан – это государство, обладающее открытой и свободной экономической системой, глобализационными производственными отношениями. Естественно, что экономические процессы, происходящие в мире, не обходят стороной Азербайджан и оказывают свое влияние на нашу страну. Процессы, наблюдаемые в конъюнктуре всемирного продовольственного рынка, играют весьма значимую роль в формировании структуры и рыночной конъюнктуры национальных производств [6].

Экологические и климатические изменения, происходящие в последний период на земном шаре, ускорение процессов эрозии земельных и водных ресурсов, пригодных для сельскохозяйственного производства, а также темп роста мирового населения стали причиной серьезных вызовов в области достижения достаточно полного удовлетворения глобальных потребностей в продуктах питания. Диспаритет, возникающий между темпом роста потребностей в продуктах питания и существующими производственными ресурсами, сулит целый ряд проблем с обеспечением растущего мирового населения в обеспечении продовольствием [7]. В соответствии с последними данными, на сегодняшний день население планеты превышает 6,7 млрд человек, а к 2050 году ожидается, что население Земли достигнет 9,2 млрд. Естественно, что темп роста населения сам по себе определяет растущий темп потребностей в продовольствии, а с другой стороны, эта потребность с каждым годом совершенствуется, меняется и обновляется. В подобных условиях одной из самых актуальных проблем современного мира является гармонизация динамики роста производства с динамикой роста потребления, синхронизация спроса и предложения. Именно по этой причине непрерывно проводятся научные исследования, целью которых является повышение производительности продуктов питания, в процессе сельскохозяйственного производства применяется новая

техника и технологии, используются инновации как средство и важнейший действенный инструмент в решении указанных проблем [8].

Выводы и предложения. В этой связи получили широкое распространение использование генной инженерии и генно-модифицированных микроорганизмов, растений, а также применение различных химических препаратов, пищевых добавок, заменителей и т.д. Естественно, что эти средства и научно-технические достижения играют важную роль в увеличении объемов производства, однако иногда их неправильное применение приводит к возникновению определенных опасностей для здоровой пищи. Кроме этого, рост темпа спроса создает условия для появления на потребительском рынке некачественных, порой даже опасных для человеческого здоровья продуктов питания. Неадекватность систем управления качеством и продовольственной безопасностью существующим вызовам, недостаточная осведомленность населения в области продовольственной безопасности, отсутствие достаточной информации по данной проблеме, требует наличия повышенного внимания к этому компоненту в рамках аграрной политики. Этот вопрос выносится на передний план, как правило, в развивающихся странах и странах, где протекают процессы трансформации политико-экономической системы [9].

Азербайджан выбрал путь интеграции в Европейский Союз и развитый мир. Следует отметить, что на этом пути были достигнуты значительные успехи и в данный момент в этом направлении ведется соответствующая работа. Проведена обширная работа по приведению законодательной и нормативно-правовой базы республики в соответствие с законодательством Европейского Союза, а также в направлении модернизации фитосанитарных и санитарных мер в связи с вступлением во Всемирную Торговую Организацию [10]. Совершенствование систем управления качеством продуктов питания и продовольственной безопасности также весьма актуально и входит в число этих мер. С целью обеспечения населения страны здоровыми и безопасными продуктами питания, недопущения попадания на потребительский рынок Азербайджана вредных и некачественных продуктов питания необходимо в качестве первоочередной задачи принять вопрос доведения систем управления безопасностью и контрольных механизмов до уровня международных стандартов. Однако модернизация систем управления продовольственной безопасностью требует достаточно много времени и средств, знаний и информации, умения и навыков, в связи с чем изучение передового опыта, выбор механизмов, способных рационально функционировать в условиях Азербайджана, а также тех, применение которых целесообразно, является весьма значимым условием [11].

Перед тем, как говорить о современных системах управления в области продовольственной безопасности, целесообразно было бы внести ясность в некоторые другие факторы, которые часто путают или неверно истолковывают в связи с продовольственной безопасностью. Это критерии продовольственной безопасности и качества продуктов питания. Во многих случаях понятия продовольственной безопасности и качества продуктов питания либо путают, либо отождествляют. То есть многие полагают, что оба эти термина носят одно и то же значение и, вследствие этого, пытаются использовать их в качестве синонимов. Однако, это совершенно разные и отличающиеся друг от друга термины, несущие разный смысл и суть. Когда говорится о продовольственной безопасности, то подразумевается доступность продовольствия для потребителя – физическое наличие продовольствия на потребительском рынке и возможность потребителя приобрести это продовольствие в целях удовлетворения своих потребностей. То есть, продовольственная безопасность характеризуется количеством продовольствия на потребительском рынке и способностью потребителя его приобрести.

Качество продовольствия характеризуется его ценностью для потребителя. Качество продовольствия отражает в себе такие положительные атрибуты: вид сырья, технологию производства, вкус, цвет, а также такие отрицательные – как, подверженность порче, загрязнение землей, изменение цвета, запаха вкуса и т.д. Продовольственная безопасность подразумевает освобождение продовольствия от возможности стать источником опасности для здоровья человека, животных и окружающей среды. Продовольственная безопасность означает исключение возможности наличия, попадания или же возникновения в последствии в составе пищи тех или иных факторов, связанных с опасностью [12].

Возможность возникновения опасных факторов в том или ином продукте может иметь место на любом из этапов в процессе доставки продукта до потребителя. На любом из этапов производства и хранения сырья продукции, перевозки, обработки и упаковки сырья, хранения и перевозки готовой продукции, хранения продукции на объектах торговли и общественного питания не исключена вероятность этой продукции с опасными факторами или заражения, либо попадания опасных элементов в состав продукции. Поэтому в целях надежного обеспечения продовольственной безопасности система управления должна выбираться таким образом, чтобы она могла охватывать все этапы, которые проходит продукция. То есть, механизм управления продовольственной безопасностью должен начинаться с производства продукции и охватывать все этапы вплоть до доставки потребителю, а также функционировать в виде единой системы.

Література

1. **Статистические** показатели Азербайджана., Баку, 2017. 824 с.
2. **Алтухов А. И.** Продовольственная безопасность – важный фактор стабильности России. *Экономика сельского хозяйства России*. 2008. № 12. С. 13–18.
3. **Балацкий Е., Екимова Н.** Качественная составляющая продовольственной безопасности России. *Общество и экономика*. 2011. № 11–12. С. 224–245.
4. **Борхунов Н.А., Попова О.В., Сидорин А.А.** Диспаритет цен и господдержка сельского хозяйства с позиции ВТО. *Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий*. 2012. № 4.
5. **Донскова О.** Региональное агропроизводство в системе агропродовольственной безопасности. *Экономика сельского хозяйства России*. № 11. 2011. С. 83–90.
6. **Годжаева Э.М.** Финансы зарубежных стран и международные валютно – кредитные отношения. Баку. 2012. С. 486.
7. **Комарова А.В.** Государственное регулирование продовольственной безопасности. *Вестник ТГУ*. 2011. № 4 (96). С. 53–58.
8. **Крылатых Э.Н.** Продовольственная безопасность в условиях интеграции: тенденции, достижения, угрозы. *Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий*. 2013. № 4. С. 16–19.
9. **Парамонова С.В.** Оценка продовольственной безопасности региона. URL: <http://zhurnal.ape.relarn.ru/articles/2004/109.html>.
10. **Савкин В., Прока Н.** Продовольственная безопасность государства: состояние и прогноз. *Проблемы теории и практики управления*. 2013. № 1. С. 25–37.
11. **Терентьев Ю.** Методика определения уровня продовольственной безопасности. URL: http://ut55.blogspot.com/2010/10/blog-post_16.html.
12. **Черняков Б.А.** Новая роль аграрного сектора в современном мире. *АПК: экономика, управление*. 2007. № 12. С. 61–64.

Бабаєва В. М. Державна політика в забезпеченні економічної стійкості і продовольчої безпеки в сільському господарстві Азербайджану

У статті автором відзначається, що формування і розвиток ринкових відносин в аграрній галузі вимагає здійснення широкої програми заходів. Тому, з урахуванням природно-економічних умов кожного регіону Азербайджанської Республіки в якості найважливішою завдання ставиться питання створення і посилення діяльності різних незалежних форм господарювання з метою забезпечення потреб населення в сільськогосподарській продукції.

Таким чином, з метою надійного забезпечення продовольчої безпеки система управління повинна вибиратися таким чином, щоб вона могла охоплювати всі етапи, які проходить продукція. Тобто, механізм управління продовольчою безпекою повинен починатися з виробництва продукції і охоплювати

всі етапи аж до доставки споживачеві, а також функціонувати у вигляді єдиної системи.

Ключові слова: продовольча безпека, сільськогосподарська продукція, рослинництво, тваринництво, фермерське господарство.

Бабаєва В. М. Государственная политика в обеспечении экономической устойчивости и продовольственной безопасности в сельском хозяйстве Азербайджана

В статье автором отмечается, что формирование и развитие рыночных отношений в аграрной отрасли требует осуществления широкой программы мероприятий. Поэтому, с учетом природно-экономических условий каждого региона Азербайджанской Республики в качестве самой важной задачи ставится вопрос создания и усиления деятельности различных независимых форм хозяйствования с целью обеспечения потребностей населения в сельскохозяйственной продукции.

Таким образом, в целях надежного обеспечения продовольственной безопасности система управления должна выбираться таким образом, чтобы она могла охватывать все этапы, которые проходит продукция. То есть, механизм управления продовольственной безопасностью должен начинаться с производства продукции и охватывать все этапы вплоть до доставки потребителю, а также функционировать в виде единой системы.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, сельскохозяйственная продукция, растениеводство, животноводство, фермерское хозяйство.

Babaeva V. State policy in ensuring economic stability and food security in agriculture in Azerbaijan

In the article the author points out that the formation and development of market relations in the agrarian sector requires the implementation of a broad program of activities. Therefore, taking into account the natural and economic conditions of each region of the Republic of Azerbaijan, the most important task is to create and strengthen the activities of various independent forms of management in order to meet the population's demand for agricultural products.

Thus, in order to ensure reliable food security, the management system should be selected in such a way that it can cover all the stages that the product passes. That is, the mechanism for managing food security must begin with the production of products and cover all stages up to delivery to the consumer, and also function as a single system.

Keywords: food security, agricultural products, crop production, livestock, and farming.

Стаття надійшла до редакції 09.03.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ «ЄВРОПИ РЕГІОНІВ» У РАМКАХ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЄС

Постановка проблеми у загальному вигляді. Регіональна політика Європейського Союзу має вже більше як п'ятдесятилітню історію розвитку. За цей час накопичено значний досвід вироблення ефективних інструментів регіоналізації в рамках національних держав і об'єднання в цілому. Загальна концепція регіональної політики ЄС, яка сформульована як «Європа регіонів», на різних етапах розвитку поглиблювалася з метою доповнення елементами, що були необхідними з огляду на зростання зрілості регіональних відносин та зміни національного і глобального середовища. Термін «Європа регіонів» став загальноновживаним для регулювання всієї системи відносин, у яких представлені регіони Європейського Союзу або весь Європейський Союз у глобальному середовищі. Менше з тим, у рамках співтовариства вживається він і в іншому контексті, зокрема як інструмент Європейської Комісії у протистоянні з Радою міністрів щодо розширення своєї компетенції та національними урядами, аби підсилити свої прохання про збільшення європейського фінансування для своїх територій. Проте, фундаментальне значення термін «Європа регіонів» має в аспектах регіональної політики ЄС відносно субнаціональних утворень та у геополітичному напрямі, що є предметом дослідження у даній статті

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженнях проблематики «Європи регіонів» в останні десятиліття пошукуються відповіді на питання про роль Європи та субнаціональних утворень у інтеграційних процесах, «перелив» компетенцій держави на користь регіонів, поширення федеральних форм на весь європейський порядок, поширення міжрегіонального і прикордонного співробітництва, управління регіональною економікою тощо. На фоні кризових явищ у Європейському Союзі посилюється виокремлення наслідків тенденції трансформації регіонів у «центральну біполярну територіальну організацію», у якій відбувається концентрація влади у наднаціональному утворенні, яким є Європейський Союз, аби краще вирішувати проблематику культурних і національних розбіжностей на всьому європейському континенті [5]. Цей напрям дослідження має своєю передумовою розгляд національної держави як «застарілої» національної структури, приділяючи їй вторинну зв'язуючу роль між двома основними центрами – ЄС і регіонами з поступовим остаточним зникненням.

Протягом останніх десятиліть інтенсифікувалися дослідження проблем місцевого економічного розвитку [6; 10; 11; 12; 17]. Вони у меншій мірі пов'язуються з традиційними підходами щодо розбудови інфраструктури, залучення інвесторів, ви-

платою трансфертних платежів спрямованих головним чином на компенсацію наслідків реструктуризації промисловості та низького зростання. Нові підходи концентрують теоретичні і практичні розвідки на ідентифікації та мобілізації ендogenous потенціалу, причому не тільки в областях з очевидним великим ресурсним потенціалом. Вони включають також розробку механізму включення депресивних регіонів у сталий економічний розвиток.

Мета статті полягає у ґрунтовному аналізі еволюції концепції «Європа регіонів» в рамках регіональної політики Європейського Союзу та виокремлені діалектики розвитку основних тенденцій та теорій, що визначають європейську регіоналізацію.

Виклад основного матеріалу. Введення в силу з 2017 р. Угоди про Асоціацію між Україною, з одного боку, і Європейським Союзом та його державами-членами, з іншого боку, робить актуальним пошук і розвиток адаптованих до українських умов інтеграційних форм і методів співпраці між ними у регіональному зрізі. Вони мають глобальний, національний і місцевий аспекти. У статті 9 Угоди про Асоціацію зазначається, що «сторони активізують спільні зусилля для сприяння стабільності, безпеці та демократичному розвитку у спільному сусідському просторі й, зокрема, співробітництва з метою мирного вирішення регіональних конфліктів» [2]. Це обумовлено тим, що у сучасному світі цивілізованим країнам протистоять глобальні загрози, вирішення яких неможливе без міжнародної згуртованості, особливо регіональних спільнот. Партнерство на кордонах європейських країн має забезпечити побудову безпечного середовища, усунення криз спільного регіону, економічне зростання найбідніших регіонів та владнання першопричин міграції.

В умовах асоціативного об'єднання з країнами Європейського Союзу регіональна інтеграція не обмежується національним рівнем. Вона розвиватиметься також активно і між територіально-адміністративними одиницями країн. У статті 446 Угоди про Асоціацію зазначається, що «сторони сприяють взаєморозумінню та двосторонньому співробітництву у сфері регіональної політики щодо методів формування та реалізації регіональних політик, зокрема багаторівневого управління та партнерства, з особливим наголосом на розвитку відсталіх територій і на територіальному співробітництві, при цьому створюючи канали зв'язку та активізуючи обмін інформацією між національними, регіональними і місцевими органами влади, соціально-економічними утвореннями та представниками громадянського суспільства» [2].

Розвиток України як великої європейської держави у територіальному, ресурсному і демографічному аспектах з використанням можливостей і переваг європейської інтеграції має здійснюватися на основі залучення місцевих і регіональних органів влади до транскордонного та регіонального співробітництва. Це передбачає створення сприятливої законодавчої бази, в якій будуть втілені досягнення європейської цивілізації. Зрештою, європейська інтеграція для України має забезпечити суттєве зміцнення транскордонних та регіональних економічних зв'язків і ділового партнерства, зростання зайнятості й вирішення соціальних проблем. Регіональний рівень має багатоаспектні напрями для розвитку інтеграційних процесів. Особливо ефективними у цьому відношенні є такі галузі, як транспорт, енергетика, комунікаційні мережі, культура, освіта, туризм, охорона здоров'я та координація роботи служб надання допомоги за умов надзвичайних ситуацій.

Нинішня система територіально-адміністративного устрою в Європейському Союзі уніфікована з огляду на потреби планування і статистики, вона отримала назву NUTS (фр. «nomenclature des unités territoriales statistiques») та затверджена Євростатом. Ця система в українських офіційних документах позначається як «номенклатура територіальних одиниць для статистики». Вона є ієрархічною системою соціально-економічного поділу регіонів з метою збору, розробки та порівнянь європейських територіальних утворень.

Класифікація європейських регіонів здійснюється за критерієм народонаселення залежно від чисельності населення. Вищий рівень (NUTS 1) мають регіони з населенням від 3 до 7 мільйонів. До другого рівня (NUTS 2) відносяться регіони з населенням від 800 тисяч до 3 мільйонів. Регіони третього рівня (NUTS 3) формуються за наявності 300 000–800 000 тисяч жителів [7]. З урахуванням національних традицій та актуального територіально-адміністративного устрою регіонами першого рівня є: групи земель (Австрія); землі (Німеччина); регіони (Англія, Бельгія, Польща, Швеція); райони (Болгарія); країни (Велика Британія); групи периферій (Греція); групи автономних спільнот (Іспанія); макрорегіони (Італія, Румунія); групи провінцій (Нідерланди); континентальна Португалія, Азори і Мадейра (Португалія); статичні надрегіони (Угорщина); материкова Фінляндія та Аландські острови (Фінляндія); ZEAT-зони, під якими розуміються області для аналітичної діяльності і територіального планування (Франція).

Адміністративно-територіальний поділ другого рівня системи NUTS має такі визначення: земля (Австрія); провінція (Бельгія, Нідерланди); плановий район (Болгарія); графства та групи графств (Англія); групи областей (Велика Британія); периферії (Греція); регіон (Данія, Італія, Румунія, Словаччина, Фінляндія, Франція, Хорватія); регіональні асамблеї (Ірландія); автономна спільнота (Іспанія);

округ (Німеччина); воєводство (Польща); координатний та розвитковий регіон (Португалія); автономний регіон (Португалія); макрорегіон (Словенія); планово-статистичний регіон (Угорщина); область (Чехія); національний район (Швеція).

Для третього рівня системи NUTS у державах Європейського Союзу використовуються такі визначення: група районів (Австрія, Велика Британія); район (Англія, Бельгія, Німеччина); область (Болгарія); група областей (Велика Британія); ном (Греція); провінція (Данія, Іспанія, Італія); група повітів (Естонія); регіональний орган влади (Ірландія); статистичний регіон (Латвія); повіт (Литва); острів (Мальта); COROP-район (Нідерланди); вільне місто (Німеччина); підрайон (Польща); група муніципалітетів (Португалія); жудец (Румунія); край (Словаччина); статистичний район (Словенія); медьє (Угорщина).

Варто зазначити, що регіони всіх рівнів мають суттєві розбіжності за площею і населенням. Для малих країн наявність малих регіонів обумовлено розмірами країни. Проте, порівняно великі країни мають досить різні за розмірами регіони. Так, Німеччина серед регіонів рівня NUTS 2 при середньому розмірі за площею 9 399 км² має регіон з мінімальним 419 км² і максимальним рівнем 29 486 км². Франція має відповідно 24 340 км², 1 128 і 83 534 км². Така сама тенденція і в регіональному районуванні NUTS 3. У Німеччині середня площа їх складає 867 км². При цьому мінімальний регіон має територію в 36 км², а максимальний – 3 955 км². У Франції ці показники складають відповідно 6 328 км², 105 і 83 534 км². Названі тенденції можна відзначити і по інших країнах, насамперед по Італії, Іспанії, Великій Британії (табл. 1).

Аналіз чисельності населення по регіонах також свідчить про суттєві відхилення їх від середнього значення. У Польщі середня чисельність регіонів NUTS 2 складає 2 376 тис. жителів при наявності регіону з мінімальною чисельністю 960 тис і максимальною – 5 293 тис. По польських регіонах NUTS 3 середня чисельність населення складає 576 тис жителів, мінімальна – 268 тис, максимальна – 1 720 тис. Аналогічна тенденція і по інших країнах (табл. 2).

Проведення регіональних реформ в Україні має враховувати європейський досвід і запозичити з нього все раціональне. Не має сумніву в тому, що здійснення регіональних реформ в умовах українських євроінтеграційних процесів потребує імплементації системи NUTS в новий економічний механізм, адже вона показала позитивні результати в Європі і не викликає нарікань. Водночас ця система дає можливість зберегти національні традиції, які розвивалися на території держави впродовж столітніх процесів державотворення і формування політичної нації.

Поєднання регіональних реформ із вимогами NUTS повинно виходити з територіальних масштабів держави. Україна як одна з найбільших в Європі

за територією країн може мати в рамках NUTS форми територіального поділу, які відповідають національним особливостям країни. Це можуть бути на одному й тому ж рівні, скажімо, райони, планово-

статистичні райони і групи районів. Доцільно розглянути також національні райони в місцях компактного проживання громадян однієї етнічної групи.

Таблиця 1

Площа регіонів країн Європейського Союзу за рівнями NUTS (км²) [18]

	Середня	NUTS 1			NUTS 2			NUTS 3	
		Minimum	Maximum	Середня	Minimum	Maximum	Середня	Minimum	Maximum
EU-28	45 545	161	336 855	16 410	13	226 785	3 394	13	105205
BE	10 176	161	16 844	2 775	161	4 440	694	101	1 592
BG	55 450	42 578	68 322	18 483	14 645	22 323	3 961	1 285	7 747
CZ	78 866	78 866	78 866	9 858	496	17 617	5 633	496	11 016
DK	42 916	42 916	42 916	8 583	2 553	13 006	3 901	170	8 777
DE	22 323	419	70 550	9 399	419	29 486	867	36	3 059
EE	45 227	45 227	45 227	45 227	45 227	45 227	9 045	3 994	16 698
IE	69 797	69 797	69 797	34 899	33 252	36 545	8 725	921	14 286
GR	32 989	3 808	56 792	10 151	2 307	19 147	2 581	356	5 461
ES	72 284	7 447	215 322	26 631	13	94 226	8 576	13	21 766
FR	70 315	12 012	145 645	24 340	1 128	83 534	6 328	105	83 534
HR (	56 594	56 594	56 594	28 297	24 705	31 889	2 695	641	5 353
IT	60 415	49 932	73 800	14 384	3 261	25 832	2 746	213	7 398
CY	9 251	9 251	9 251	9 251	9 251	9 251	9 251	9 251	9 251
LV	64 573	64 573	64 573	64 573	64 573	64 573	10 762	304	15 245
LT	65 300	65 300	65 300	65 300	65 300	65 300	6 530	4 350	9 731
LU	2 586	2 586	2 586	2 586	2 586	2 586	2 586	2 586	2 586
HU	31 008	6 916	49 495	13 289	6 916	18 337	4 651	525	8 445
MT	316	316	316	316	316	316	158	69	247
NL	10 385	7 290	11 892	3 462	1 449	5 749	1 039	128	3 437
AT	27 960	23 563	34 377	9 320	415	19 186	2 397	415	4 613
PL	52 113	27 516	74 866	19 542	9 412	35 558	4 738	262	12 092
PT	30 737	801	89 089	13 173	801	31 605	3 074	801	8 543
RO	59 598	36 274	72 612	29 799	1 821	36 850	5 676	238	8 697
SI	20 273	20 273	20 273	10 137	8 061	12 212	1 689	264	2 675
SK	49 036	49 036	49 036	12 259	2 053	16 263	6 130	2 053	9 454
FI	169 217	1 580	336 855	67 687	1 580	226 785	17 812	1 580	98 983
SE	146 192	47 983	309 936	54 822	6 779	164 078	20 885	3 039	105 205
UK	19 533	1 595	80 239	6 716	328	41 960	1 788	43	14 726

Таблиця 2

Населення регіонів країн Європейського Союзу за рівнями NUTS (1000) [18]

	Середня	NUTS 1			NUTS 2			NUTS 3	
		Minimum	Maximum	Середня	Minimum	Maximum	Середня	Minimum	Maximum
EU-28	5 172	29	17 572	1 863	29	12 005	385	11	6 378
BE	3 735	1 184	6 429	1 019	279	z1 809	255	47	1 184
BG	3 623	3 581	3 664	1 208	810	2 128	259	95	1 310
CZ	10 512	10 512	10 512	1 314	1 125	1 680	751	300	1 302
DK	5 627	5 627	5 627	1 125	581	1 749	512	40	852
DE	5 048	657	17 572	2 125	519	5 089	196	34	3 422
EE	1 316	1 316	1 316	1 316	1 316	1 316	263	125	572
IE	4 606	4 606	4 606	2 303	1 233	3 373	576	290	1 272
GR	2 726	1 161	3 856	839	198	3 856	214	20	3 856
ES	6 645	2 115	13 489	2 448	84	8 389	788	11	6 378
FR	7 315	1 915	12 005	2 532	250	12 005	658	77	2 596
HR	4 247	4 247	4 247	2 123	1 406	2 841	202	49	797
IT	12 157	6 759	16 131	2 894	129	9 973	553	58	4 321
CY	858	858	858	858	858	858	858	858	858
LV	2 001	2 001	2 001	2 001	2 001	2 001	334	202	643
LT	2 943	2 943	2 943	2 943	2 943	2 943	294	105	806
LU	550	550	550	550	550	550	550	550	550
HU	3 292	2 965	3 941	1 411	917	2 965	494	198	1 745
MT	425	425	425	425	425	425	213	31	394
NL	4 207	1 718	7 953	1 402	381	3 577	421	48	1 418
AT	2 836	1 771	3 679	945	287	1 766	243	20	1 766
PL	6 336	3 830	7 864	2 376	960	5 293	576	268	1 720
PT	3 476	247	9 919	1 490	247	3 644	348	39	2 026
RO	4 987	3 851	5 782	2 493	1 818	3 273	475	208	1 865
SI	2 061	2 061	2 061	1 031	981	1 080	172	43	546
SK	5 416	5 416	5 416	1 354	618	1 837	677	558	819
FI	2 726	29	5 423	1 090	29	1 585	287	29	1 585
SE	3 215	1 708	4 168	1 206	369	2 163	459	57	2 163
UK	5 359	1 836	8 821	1 738	467	5 118	463	22	2 241

Вироблення сучасних форм адміністративно-територіального устрою країни потребує випробування множини моделей. При цьому вони повинні забезпечити достатню децентралізацію й європеїзацію. Ці процеси мають здійснюватися з урахуванням принципу добровільності та економічної доцільності.

Вивчення практики, що склалася в Європі і позитивно розглядається в процесі розробки та впровадження реформ в Україні, дає підстави виокремити певні умови розвитку регіоналізації. Насамперед, вона має досліджуватися як об'єктивний процес, якого треба не уникати, а якомога глибше вивчати. Лише ґрунтовне вивчення регіоналізації як предмета дослідження в аспектах способу її здійснення у певних умовах функціонування світової, національної і територіальної економіки може сприяти виробітку регіонального механізму сталого розвитку.

З огляду на рівність умов взаємодії регіонів з центром, несуперечливість систем згуртованості регіоналізація отримує імпульси розвитку з боку суспільства, в якому є потреба щодо вирівнювання соціально-економічного стану у розумінні недопущення суттєвого відставання окремих регіонів. Воно виявляється у тому, що різні верстви населення та їх представники у політичних і громадських організаціях змагаються за вирівнювання соціально-економічних умов існування. Природний шлях до цього полягає у наданні достатніх прав і ресурсів для успішного економічного та гуманітарного розвитку. В іншому випадку центр має вирівнювати розвиток депресивних регіонів і регіонів-лідерів за рахунок останніх, а це найкоротший шлях до сепаратизму. Попри все, нерівномірності регіонального розвитку мають долатися розробкою механізмів, які забезпечують найбільш повне використання конкурентних переваг кожного регіону.

Формування європейської регіональної інфраструктури на основі певної уніфікації адміністративно-територіальних утворень не вирішило, а точніше, актуалізувало проблему ролі регіонів. Власне, проблема загострилася через те, що ідея багатьох засновників ЄС зводилася до формування універсальної європейської ідентичності, що применшувало роль національних держав і значення етнічних розбіжностей. Можна констатувати певну суперечність як тенденцію, яка полягає в тому, що поглиблення і розширення європейської інтеграції на основі багаторівневого управління відбувається в умовах зростання регіональних і сепаратистських рухів на кшталт шотландських і баскських національних партій. Створення у 1994 р. Комітету регіонів згідно з Договором про Європейський Союз і Асамблеї європейських регіонів, яка об'єднала з 1985 р. близько 300 регіонів Європи (включно з країнами СНД та Україною [президент – народний депутат України Юрій Вілкул]) засвідчило посилення намагань регіональних лідерів щодо вирішення своїх інтересів безпосередньо через наднаціональні структури ЄС.

Створення Асамблеї європейських регіонів і Комітету регіонів спонукало багатьох регіональних лідерів до відкриття регіональних представництв у Брюсселі при структурах Європейського Союзу і поза ними. Аналіз їх діяльності засвідчив, що регіональні актори часто використовують ці центри, аби протистояти центральній державній владі на арені ЄС [14]. Зокрема, деякі українські політики намагалися таким чином перешкоджати реалізації політики декомунізації. У цілому різні групи регіональних суб'єктів (конституційні регіони, представництва адміністративних регіонів, представництва регіонів з нових держав-членів ЄС та інші) використовують європейські і асоціативні форми у своїх політичних цілях.

Відтак загальноприйнята у регіональній політиці ЄС концепція «Європа регіонів – *Europe of the Regions*» трансформується у модель «Регіони в Європі – *Regions in the European Union*». Проте, незважаючи на великий ресурс всебічного розвитку, який може бути реалізований на основі місцевого підходу, є не менший потенціал можливостей економічного зростання на рівні національних держав. До переваг перебування у складі великої національної держави відноситься, по-перше, збільшення вартості суспільних благ на душу населення зі збільшенням кількості людей, які їх фінансують (монетарна і зовнішня політика, торговий авторитет, ліквідація наслідків стихійних лих); по-друге, загальночисельний склад нації визначає розмір внутрішнього ринку; по-третє, ризик шоків ідіосинкратичності в контексті групового накопичення специфічних для регіону відхилень високостатусних лідерів пом'якшується шляхом перерозподілу решти населення і, зрештою, по-четверте, на порядки зростають фактори всіх видів безпеки [9]. Отже, навіть зазначене може бути важливим аргументом на користь того, що регіони не зможуть взяти на себе функції національної держави. Проблема відносин «регіон-держава» має вирішуватися в аспектах розподілу між ними функцій таким чином, аби на кожному рівні надавалися такі права, якими краще можна скористатися на спільну вигоду саме на цьому рівні. Цей принцип повинен бути розповсюджений і на управлінські структури всього об'єднання держав.

Загалом концепція «Європи регіонів» не забезпечує структурованого відображення владних відносин в ЄС, що протягом останніх десятиліть не дозволяє зацікавити місцеві структури в ефективному використанні наявних ресурсів. В умовах європейської інтеграції роль ЄС слабо формалізована щодо територіальних відносин. Це сформуло парадоксальну ситуацію, за якої регіони мають можливість виходити за рамки загальноновживаної дещо абстрактної ідеї «Європи регіонів» з метою прямої реалізації своїх прагматичних цілей в центральних органах ЄС. При цьому, багато регіональних представницьких офісів у Брюсселі дотримуються і проголошують ідею «Європа для регіонів».

Концепція «Європи регіонів» за змістом є суттєво зміненою і виражає особливості регіональної

політики ЄС в певний період. При цьому, завжди регіональна політика мала центральною проблемою модель внутрішньої архітектури територіального управління національних держав та механізму та механізм його функціонування (табл. 3).

Таблиця 3

Еволюція регіональної політики ЄС у рамках концепції «Європа регіонів»

Етапи	Визначення етапу	Економічний зміст акцій
1960-1980	Регіональна політика «зверху» (Top-down regional policy)	Збалансування регіональних диспропорцій в рамках інтеграційних процесів
1980-1990	«Європа регіонів» (Europe of regions)	Ендогенний розвиток
1990-2000	«Європа з регіонами» (Europe with region)	Децентралізація та повноваження регіонів як спосіб підвищення ефективності управління
2000-2010	«Європа для регіонів» (Regions for Europe)	Підвищення конкурентоспроможності та інноваційності регіонів (лісабонський процес)
2000+	Місцева політика (Place-based policy)	Територіалізація, специфічність як джерело територіального капіталу

Адаптовано автором з використанням [19].

Регіональна політика на початках європейської інтеграції, переважно у 1960-1980 рр., орієнтувалася на усунення диспропорцій, що мали місце між регіонами і, як результат, між країнами-членами. Така політика обумовила вибір пріоритетів у розвитку євроінтеграційних процесів. Вони мали достатньо широкий характер і не завжди обмежувались кордонами окремих регіонів. Особливо це виражалося у здійсненні із залученням національних джерел фінансування масштабних інфраструктурних проєктів у сфері транспорту і комунікацій [1]. Економічний зміст регіонального розвитку отримав визначення як регіональна політика «зверху» (Top-down regional policy).

У десятиліття 1980-1990 рр. політика розширялася шляхом надання їй комплексного характеру. У цей час сформувалася теза «Європа регіонів» (Europe of regions). За цього етапу було закладено основи сприяння стійкому економічному зростанню і зайнятості у слабких регіонах, інвестуванню у науково-дослідну діяльність, інноваційності, професійно-технічній освіті та боротьбі з екологічними наслідками у регіональній політиці, регіональна політика

Модифікація концепції «Європи регіонів» у 1990-2000 рр. отримала визначення як «Європа з регіонами» (Europe with regions). Серед важливих місій цього періоду стало усунення соціальних диспропорцій, що сформувалися внаслідок тривалої економічної реструктуризації. Фактично йшлося про забезпечення умов збереження цілей єдності, які намагалися порушити маргінальні групи процесу євроінтеграції з використанням соціальних диспропорцій між групами населення. Доробка регіональ-

ної політики в аспектах «Європи з регіонами» здійснювалась з допомогою інтегрованих програм, аби забезпечити формування і зростання нових умів при одночасному залученню місцевих громад, захисті і покращенні умов їх проживання [1].

Регіональна політика ЄС в 2000-2010 рр., особливості якої виражені в ідеї «Європа для регіонів» (Regions for Europe), орієнтувалася на підвищення конкурентоспроможності та інноваційності з огляду на місцеві умови. Це період розширення Євросоюзу через вступ до нього держав Центральної і Східної Європи, регіони яких мали гірші соціально-економічні позиції порівняно із регіонами розвинутих країн. За таких умов зростає роль регіональної політики, успішна реалізація якої забезпечувала утримання Європейським Союзом позицій світового лідера. Акцент на інновації пов'язується з пріоритетами зростання і створення робочих місць. Регіональні економіки включаються до глобальних виробничих мереж і стають конкурентними гравцями регіонів світового ринку. У нових умовах на «задній план» відходить політика субсидіювання слабких регіонів, навпаки, пріоритетним стає орієнтація на використання наявних ресурсів і можливостей.

Протягом останніх двох десятиліть у регіональній політиці ЄС відбулася зміна парадигми. Нині загальноживаному поняттю просторової архітектури «регіон» все більшу «конкуренцію» справляє інше – «місце». Важливо підкреслити, що у процесі розробки регіональної політики воно формує стратегічний та інтегрований підхід до управління різними інституційними зв'язками. У прикладному контексті політичний підхід для Європейського Союзу «Європа регіонів» інтерпретується як «місцева політика» (Place-based policy). Її цільова орієнтація полягає у довгостроковій стратегії, спрямованій на подолання недостатності використання потенціалу «на місцях» (у широкому розумінні) та зменшення соціального відторгнення зовнішнього втручання в умовах багаторівневого управління [3].

Економічний зміст політики місцевого розвитку (табл. 4) полягає у визнанні наявності в усіх місцях специфічного потенціалу зростання та удосконалення, який повною мірою може бути виявлений і реалізований «знизу». Перенесення центрів тяжіння на місцевий рівень є механізмом вирішення нових проблем, які накладає на всі країни, регіони і фірми глобальні виклики щодо шаблонів виробництва, стандартів економічної ефективності та інноваційної спроможності, форм поведінки в управлінні технологіями, виробничими циклами, інформацією та фінансами [6]. За визначенням ОЕСР, концепція місцевого розвитку виражає перехід від «старої» парадигми регіонального розвитку, основою якого були компенсаційні механізми для відсталих регіонів, до «нової» парадигми, орієнтованої на зростання [15].

Домінування ідеї місцевої політики в сучасних умовах – не лише прагматичний акт. Воно було підготовлене трьома досягненнями в теорії та емпіричних дослідженнях [8]: новою економічною геогра-

фією, особливо в аспектах зв'язку витрат на транспортування, торгівлю і просторову агломерацію; і теорією ендogenous зростання, особливо щодо джерел та територіального розподілу інновацій та інституційною теорією, що довела можливості економіки адаптуватися до інновацій. Зміни, що відбуваються з переорієнтацією регіональної політики, влучно інкапсулював М. Сторпер [21, с.338], зазначивши, що регіон, який довгий час був предметом зацікавленості істориків-географів, але не вважався цікавою темою у представників суспільних галузей наук, був знову відкритий групою політичних економістів, соціологів, політологів та географів і стане фундаментальною основою економічного та соціального життя «після масового виробництва».

Таблиця 4

Сутність місцевої політики (Place-based policy)

1.	Використання ендogenousності та специфіки в процесах регіонального розвитку
2.	Трактування регіонального розмаїття як переваги
3.	Акцент на зв'язках та мережах, а також відносинах між територіальними суб'єктами
4.	Диференціація політики територіального розвитку – її адаптація до конкретних територіальних умов та делегування повноважень на самоврядування

Джерело: складено автором з використанням [4].

Еволюція регіональної політики ЄС у рамках концепції «Європа регіонів» відбувалася в результаті подвійного процесу. З одного боку, практика реалізації регіональних політик ЄС потребувала пошуку рішень у відповідь на нові й нові виклики. З іншого – науково-дослідний процес у сфері економіки в цілому і регіоналістики, зокрема, дозволяв отримати методи вирішення актуальних проблем (табл. 5).

В умовах керованого підходу до регіонального розвитку, який був характерним для початкових десятиліть євроінтеграції, широкого поширення набула концепція полюсів зростання. Вона відповідала державницькому підходу до регулювання соціального життя та системі фордизму, які домінували у суспільних і виробничих процесах. Перехід на постфордистські форми і методи організації виробництва завдяки виникненню промислових кластерів у «Третій Італії», Баден-Вюртемберзі та американській Силіконовій Долині, основою яких стали ендogenousні підходи, спонукав використання децентралізованих процесів у регіональній політиці і створення органів місцевого самоврядування у більшості країн Західної Європи. Саме в цей період починає зростати популярність ідеї «Європи регіонів», яка стала основою нового реформаторського мислення.

У 90-ті роки минулого століття концепція «Європи регіонів» дещо втратила свою радикальність, що відобразилося у її поданні як «Європа з регіонами». В управлінні регіональними процесами впроваджувалися стандартні процедури та цілі виконання бюджету ЄС. Взаємовідносини між регіональними структурами і державою будувалися з ви-

користанням принципу субсидіарності та на основі адаптації правил і методів зі сфери бізнесу [16].

Таблиця 5

Еволюція теоретико-методичної бази в рамках регіональної політики «Європа регіонів»

Етапи	Концепції & Тенденції
1960-1980. Регіональна політика «зверху» (Top-down regional policy)	Полюси зростання, фордизм, централізація, держава загального добробуту
1980-1990. «Європа регіонів» (Europe of regions)	Пост-фордизм, децентралізація, самоврядування, місцеві виробничі системи
1990-2000. «Європа з регіонами» (Europe with region)	Управлінський підхід до державного сектору, стандартизація процедур підвищення ефективності, зниження рівня добробуту, приватизація
2000-2010. «Європа для регіонів» (Regions for Europe)	Перенесення управлінського підходу до державного сектору в органи місцевого самоврядування, регіональних інноваційних системах, піддання сумніву ідеї регіональної конвергенції
2000+. Місцева політика (Place-based policy)	Керівні вказівки (governance), навчальні та творчі регіони, розумні спеціалізації, розумні міста

Адаптовано з використанням [19].

Регіональна політика ЄС на початку третього тисячоліття розвивалася з огляду на відставання у конкуренції від Північної Америки та Азії на основі Лісабонської стратегії (2000 р.). Остання була спрямована на економічне, соціальне та екологічне оновлення [13]. Прогнозом передбачався розвиток найбільш конкурентоспроможної і динамічної економіки. З цих позицій регіони розглядалися в якості основного джерела інновацій та суб'єкта досягнення конкурентоспроможності. Поставлені цілі обґрунтовувалися оновленою теорією полюсів зростання, що давало підстави надавати пріоритет кращим регіонам, насамперед тим, які були спроможні генерувати інновації. Це, зрозуміло, ставило під сумнів політику абсолютизації регіональної конвергенції.

Розвиток місцевого підходу, що притаманний у регіональній політиці ЄС нинішньому десятиліттю, має в якості основи звіт міністра економіки і фінансів Італії Фабріціо Барка (Fabrizio Barca), у якому сформульовані стратегічні завдання ЄС щодо забезпечення єдності і який затверджений Європейською Комісією. Важливою складовою місцевого підходу є надання пріоритетності різноманітності як реальній європейській цінності на відміну від однорідності. Як зазначає М. Соколовіч [20], «з цього можна зробити висновок щодо мінливості інституційних контекстів регіонального розвитку ЄС».

У концептуальному відношенні місцевий підхід в якості найважливішого джерела соціально-економічного розвитку має територіальний капітал. У цьому контексті територія розглядається як постановка цілей і як ідентичність громади. Це є основою розробки системи корпоративного управління на

рівні громади, залучення діячів публічної і приватної сфер, а також громадянського суспільства. Зрештою, концепція місцевої політики орієнтована на виявлення територіальних ресурсів, гнучкого підходу до територіальних кордонів і реалізації ідеї розумної спеціалізації, творчого міста та креативного регіону.

Висновки і рекомендації щодо подальших досліджень.

1. «Європа регіонів» є основоположною концепцією регіональної політики ЄС у рамках процесу євроінтеграції. Її зміст збагачувався відповідно до розвитку співтовариства та змін у глобальному просторі.

2. Кожний етап еволюції концепції «Європи регіонів» не може розглядатися як відкидання попередніх складових регіонального розвитку. Навпаки, процес її еволюції – це системне напрацювання нових форм, методів та інструментів, що в оновленій системі забезпечують отримання вищих результатів.

3. Нинішній етап регіональної політики орієнтується на місцевий підхід, який надає пріоритет різноманітності як реальній європейській цінності на відміну від однорідності. Він має стати ключем для задоволення амбіцій громади кожного регіону, незалежно від просторових, історичних і національних особливостей з огляду на все, що будь-яка місцевість має невикористанні можливості розвитку.

4. Існує потреба у майбутніх дослідженнях проблеми регіональної самодостатності, аби місцевий підхід не збочив до автаркії. Збалансований локальний розвиток може глобально утвердитися на основі розвитку регіональних зв'язків, що спроможні забезпечити ресурсну взаємодоповнюваність.

Література

1. **Европейская** региональная политика и страны, которые не входят в ЕС. Применение принципов и обмен опытом. – Brussel: European Commission, Главное управление по региональной политике, 2009. С. 5. URL: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/presenta/international/external_ru.pdf. 2. **Угода** про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011. 3. **Barca F.** An Agenda for a Reformed Cohesion Policy, A Place-Based Approach to Meeting European Union Challenges and Expectations. Independent report prepared at the request of Danuta Hübner. Commissioner for Regional Policy, 2009. URL: http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/regi/dv/barca_report/_barca_report_en.pdf. 4. **Bachtler J.** (2010) Place-based policy and regional development in Europe / John Bachtler. *Horizons*. 2010. №10 (44). Pp. 54-58. 5. **Borrás-Alomar S., Christiansen T., Rodríguez-Pose A.** Towards a 'Europe of the Regions'? Visions and Reality from a Critical Perspective / Susana Borrás-Alomar. *Regional Politics and Policy*. 1994. № 4. P. 1-

27. URL: <http://www.urenio.org/wp-content/uploads/2010/02/Towards-Europe-of-the-Regions.pdf>. 6. **Camagni R., Capello R.** Rationale and Design of EU Cohesion Policies in a Period of Crisis. *Regional Science Policy & Practice*. 2015. № 7(1). Pp. 25-47. URL: http://www.grincoh.eu/media/policy/grincoh_wp_policy_1_camagni_capello.pdf. 7. **Eurostat.** Your key to European statistics. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/principles-and-characteristics>. 8. **Farole T., Rodríguez-Pose A., Storper M.** Cohesion policy in the European Union: growth, geography, institutions. *JCMS: Journal of Common Market Studies*. 2011. № 49 (5). Pp. 1089-1111. URL: http://eprints.lse.ac.uk/30793/1/_lse.ac.uk_storage_LIBRARY_Secondary_library_shared_repository_Content_Rodr%C4%B1guez-Pose%2C%20A_Cohesion%20policy_Rodr%C3%ADguez-Pose_Cohesion%20policy_2015.pdf. 9. **Fleuren M.** Europe of the Regions'. On the Increasing Importance of Regions in the European Union. URL: https://www.tilburguniversity.edu/upload/d9a4b96c-a4c0-4a52-8177-2976d550e048_Max%20Fleuren%20A%20Europe%20of%20Regions.pdf. 10. **Garcilazo E., Martins J. O., Tompson W.** Why Policies May Need to be Place-Based in Order to be People-Centred. Онлайн версія 26.05.2016. URL: <http://www.voxeu.org/article>. 11. **Gray N., Pugalis L.** Place-Based Subnational Development: Unpacking some of the Key Conceptual Strands and Normative Dispositions / in: E.D. Schoburgh and R. Ryan (Eds) *The Handbook of Research on Subnational Governance and Development*. Hershey, Pennsylvania, IGI Global. 2016. 12. **Hildreth P., Bailey D.** Place-Based Economic Development Strategy in England: Filling the Missing Space / P. Hildreth. *Local Economy*. 2014. № 29(4-5). Pp. 363-377. doi: 10.1177/0269094214535712 Hopkins, E.M. and Ferris, J.M. (Eds) (2015): *Place-Based Initiatives in the Context of Public Policy and Markets: Moving to Higher Ground*, Los Angeles, CA, The Center on Philanthropy and Public Policy. 13. **Lisbon Strategy**. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Lisbon_Strategy#Strategy. 14. **Moore K.** A Europe of the Regions vs. the Regions in Europe: Reflections on Regional Engagement in Brussels / University of Birmingham. 2008. URL: file:///C:/Users/Sav/Desktop/carolyn_moore_-_studie.pdf. 15. **OECD.** Regions Matter: Economic Recovery, Innovation and Sustainable Growth. Paris, OECD Publishing – 2009. 16. **Osborne D., Gaebler T.** Reinventing Government. How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector. Addison-Wesley Osborne D., Gaebler. 1992. 420 p. 17. **Parr J. B.** Neglected Aspects of Regional Policy: a Retrospective View. *Environment and Planning C. Government and Policy*. 2015. № 33(2). Pp. 376-392. 18. **Regions** in the European Union. Nomenclature of territorial units for statistics NUTS 2013/EU-28. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/6948381/KS-GQ-14-006-EN-N.pdf>. – P. 11. 19. **Innovative Strategies of Territorial Development of V4: Experience for Ukraine** / Y. Savelyev, I. Lishchynskyy, M. Lyzun, K. Borsekova, M. Sokołowicz, K. Vitališova, Y. Kurylyak. Ternopil: Terno-graf, 2016. 216 p. 20. **Sokołowicz M. E.** Cluster

policy in Europe as a tool of supporting „cooperating entrepreneurs” / [in:] C. Martin, T. Rkibi (eds.), *L'Entrepreneur face aux politiques Publiques Européennes*, Travaux Scientifiques du Réseau PGV, PGV / ISLA Campus Lisboa, Lisboa. 2012. Pp. 242–259. 21. **Storper M.** *The Regional World: Territorial Development in a Global Economy*. New York and London: The Guildford Press. 1997. P. 338.

Куриляк М. Ю. Еволюція концепції «Європи регіонів» у рамках регіональної політики ЄС

У статті висвітлено процеси еволюції регіональної політики ЄС у рамках концепції «Європи регіонів». Зроблений аналіз особливостей територіально-адміністративного устрою країн ЄС на основі номенклатури територіальних одиниць для статистики – NUTS. Дослідження засвідчило, що Україна як одна з найбільших в Європі за територією країн може мати в рамках NUTS свої форми територіального поділу, а також національні райони в місцях компактного проживання громадян однієї етнічної групи. Модифікація концепції «Європи регіонів» розглянуто у хронологічному порядку як регіональна політика «зверху» (1960-1980), «Європа регіонів» (1980-1990), «Європа з регіонами» (1990-2000), «Європа для регіонів» (2000-2010) і «місцева політика» (2010+). Систематизовано зміст економічних акцій, тенденції та теоретичні підходи, що притаманні кожному етапу. Автор вважає, що регіональні проблеми співтовариства загострилися через те, що ідея багатьох засновників ЄС зводилася до формування універсальної європейської ідентичності, що применшувало роль національних держав і значення етнічних розбіжностей. Нинішня стратегічна орієнтація на місцевий рівень оцінюється як така, що надає пріоритет різноманітності як реальній європейській цінності на відміну від однорідності. Вона має стати ключем для задоволення амбіцій громади кожного регіону, незалежно від просторових, історичних і національних особливостей з огляду на те, що будь-яка місцевість має невикористанні можливості розвитку.

Ключові слова: адміністративно-територіальний устрій, Європа регіонів, місцева політика, регіон.

Куриляк М. Ю. Эволюция концепции «Европы регионов» в рамках региональной политики ЕС

В статье освещены процессы эволюции региональной политики ЕС в рамках концепции «Европы регионов». Сделан анализ особенностей территориально-административного устройства стран ЕС на основе номенклатуры территориальных единиц для статистики – NUTS. Исследование показало, что Украина как одна из крупнейших в Европе по территории стран может иметь в рамках NUTS свои формы территориального деления, а также национальные районы в местах компактного проживания граждан одной этнической группы. Модификация концепции «Европы регионов» рассмотрена в хро-

нологическом порядке как региональная политика «сверху» (1960-1980), «Европа регионов» (1980-1990), «Европа с регионами» (1990-2000), «Европа для регионов» (2000 -2010) и «местная политика» (2010+). Систематизированы содержание экономических акций, тенденции и теоретические подходы, присущие каждому этапу. Автор считает, что региональные проблемы сообщества обострились, ибо идея многих основателей ЕС сводилась к формированию универсальной европейской идентичности, что умаляло роль национальных государств и значение этнических разногласий. Нынешняя стратегическая ориентация на местный уровень оценивается как такая, которая делает приоритетным разнообразие, что соответствует реальным европейским ценностям в отличие от однородности. Оно должно стать ключом для удовлетворения амбиций общины каждого региона, независимо от пространственных, исторических и национальных особенностей, исходя из того, что каждая местность имеет неиспользованные возможности развития.

Ключевые слова: административно-территориальное устройство, Европа регионов, местная политика, регион.

Kuryliak M. Evolution of the concept of "Europe of the Regions" within the framework of the EU regional policy

The article covers the processes of the evolution of the EU regional policy within the framework of the concept of "Europe of the regions". The analysis of the peculiarities of the territorial and administrative system of the EU countries based on the nomenclature of territorial units for statistics - NUTS is made. The research has shown that Ukraine, as one of the largest in Europe, can have its territorial divisions within the framework of the NUTS, as well as national regions in places of compact residence of citizens of one ethnic group. The modification of the concept of "Europe of the Regions" was considered chronologically as a regional policy "from above" (1960-1980), "Europe of Regions" (1980-1990), "Europe with Regions" (1990-2000), "Europe for the Regions" (2000 -2010) and "local politics" (2010+). The content of economic actions, tendencies and theoretical approaches that are inherent to each stage are systematized. The author believes that the regional problems of the community were exacerbated because the idea of many founders of the EU was to form a universal European identity that diminished the role of national states and the significance of ethnic differences. The current strategic orientation at the local level is assessed as giving priority to diversity as a real European value, unlike homogeneity. It should become the key to meeting the ambitions of the community in each region, regardless of spatial, historical and national peculiarities, given that any locality has unused opportunities for development.

Keywords: administrative-territorial system, Europe of regions, Place-based policy, region.

Стаття надійшла до редакції 24.04.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ОЦЕНКИ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО УСТРОЙСТВА РЕГИОНА

Постановка проблемы. Экономическое развитие региона и уровень качества жизни населения во многом предопределяются социально-экономической структурой данного территориального образования. Именно оптимальная социально-экономическая структура является основой для рационального размещения производительных сил, использования природно-ресурсного потенциала, а так же позволяет организовывать эффективную экономическую деятельность.

При этом взаимодействие составляющих элементов социально-экономической структуры региона создает предпосылки для развития рыночных форм управления региональными комплексами, реализации региональной политики, направленной на эффективное использование производственного аппарата, трудовых ресурсов и окружающей среды [1, с. 497]. Поэтому внедрение современных форм и методов управления регионом предполагает проведение оптимального социально-экономического районирования территорий или административно-территориального деления, что позволит эффективно решать многочисленные экономические, социальные, экологические и политические проблемы региона с учетом особенностей геополитического расположения и уникальности природно-ресурсного потенциала. Таким образом, оптимальное административно-территориальное устройство создает предпосылки для эффективного социально-экономического развития региона.

Анализ последних исследований и публикаций. Вопросу экономической оценки административно-территориального устройства региона в последнее время уделяется все больше внимания в научных трудах зарубежных и отечественных исследователей. Среди авторов, занимающихся данной проблематикой, можно выделить В. Кравцова, И. Сторонянскую, Р. Яремчука, О. Соскина, Л. Шевчук, Б. Данилишина. В работах этих авторов, в том числе на материалах международных рейтингов и прикладных исследований, выполненных на большом эмпирическом материале, описываются проблемы реформирования прежде всего базового звена административно-территориального устройства, поскольку в условиях реализации утвержденной правительством Концепции реформирования местного самоуправления и территориальной организации власти в Украине собственно на этом уровне будет решаться большинство вопросов жиз-

недеятельности регионов. Однако стоит заметить, что на данный момент среди ученых возникает дискуссионный вопрос об иерархии и уровнях системы административно-территориального устройства.

Целью статьи является систематизация концептуальных подходов и разработка алгоритма оценки административно-территориального устройства региона.

Административно-территориальное устройство региона – это «разделение территории государства на отдельные территориальные звенья, которые представляют в совокупности систему административных единиц (область, провинция, район, город, село и др.), относительно которого образуется вертикальная структура органов государственной власти и управления, а так же осуществляются целенаправленные процессы централизации и децентрализации» [2, с.12]. Необходимость административно-территориального деления определяется потребностью представительства государственной власти на отдельных территориях, географическая отдаленность которых от политического центра государства делает невозможным реализацию функций и заданий высшей государственной власти, а так же обеспечение связи между государственной властью и населением данных территорий [3, с. 15]. Так, следует отметить, что экономическая оценка административно-территориального устройства региона проводится с «целью определения объективного диагноза, на основе которого строится стратегия и тактика регионального развития» [4, с. 109]. Методология экономической оценки административно-территориального устройства региона еще не стандартизирована и учеными различных научных школ предлагается свой подход к экономической оценке.

Так, подход российского ученого А. Гранберга, к экономической оценке административного устройства региона, основан на оценке макроэкономических характеристик (показателей) региона, которые характеризуют уровень социально-экономического развития отдельно взятого региона. В основе оценки ученый предлагает учитывать валовой внутренний продукт и его основные компоненты, оценивать доходы населения (с учетом покупательной способности), национальное богатство, сосредоточенное на территории региона, а так же определять показатели миграции населения, занятости и доходов населения, учитывать уровень инвестиций в регионе [4, с. 110, 262-290]. Так же ученый при

проведении оценки административно-территориального устройства региона предлагает использовать (рассчитывать) коэффициент специализации или локализации, который применяется для «характеристики роли отраслей региона в национальной экономике» [4, с. 113] и позволяет выявить наиболее приоритетные виды экономической деятельности для конкретной территории.

Украинские ученые предлагают подход к оценке административно-территориального устройства региона, который основан на оценке таких показателей, как: показатель обеспеченности региона природными ресурсами, региональный индекс человеческого развития, определение валовой добавочной стоимости, определение количества занятых в сфере материального производства, объемы инвестиций в экономику региона.

Таким образом, следует отметить, что российский ученый А. Гранберг, и украинские ученые М. Долишний, М. Паламарчук, А. Паламарчук, Л. Шевчук предлагают оценивать административно-территориальное устройство региона посредством определения показателей характеризующих уровень социально-экономического развития региона, согласно его административных границ. Однако в методологиях ученых существуют некоторые различия. Так как учеными предлагается оценка административно-территориального устройства региона на базе статистических данных, а данные представляются по разным стандартам, то показатели предлагаемые для экономической оценки административно-территориального устройства имеют отличия. Так же следует отметить, что авторы не предлагают при экономической оценке административно-территориального устройства региона учитывать уровень экологической ситуации в регионе.

В зависимости от особенностей исторического развития, политико-административного устройства, характера природных условий и природно-ресурсного потенциала, демографической специфики, уровня развития и структуры хозяйства на территории выделяют различные социально-экономические регионы. Каждый из этих регионов имеет только ему присущие природные условия, историю освоения, заселение и хозяйство данной территории. Каждому региону характерно своеобразное взаимодействие общества и природы, которыми определяются традиционные направления хозяйствования, специализация, структура экономики в целом, способ жизни населения [5, с. 479]. Таким образом, размеры территории, ее природные особенности и степень насыщенности ценными природными ресурсами определяют своеобразные условия хозяйственной деятельности общества, что определяется территориальными экономическими пропорциями. Так, достаточно справедливыми являются методологии для оценки крупных и средних регионов предлагаемые российским ученым А. Гранбергом Г. и украинскими учеными М. Долишним, М. Паламарчуком,

А. Паламарчуком, Л. Шевчук, то есть. регионов имеющих большую площадь и численность населения (страна и регион в стране).

Поэтому, исходя из вышеизложенного, а также анализа научной литературы [4, 5, 6, 7] и для проведения дальнейшего исследования региона, автору представляется необходимым формирование алгоритма экономической оценки административно-территориального устройства региона (см. рисунок).

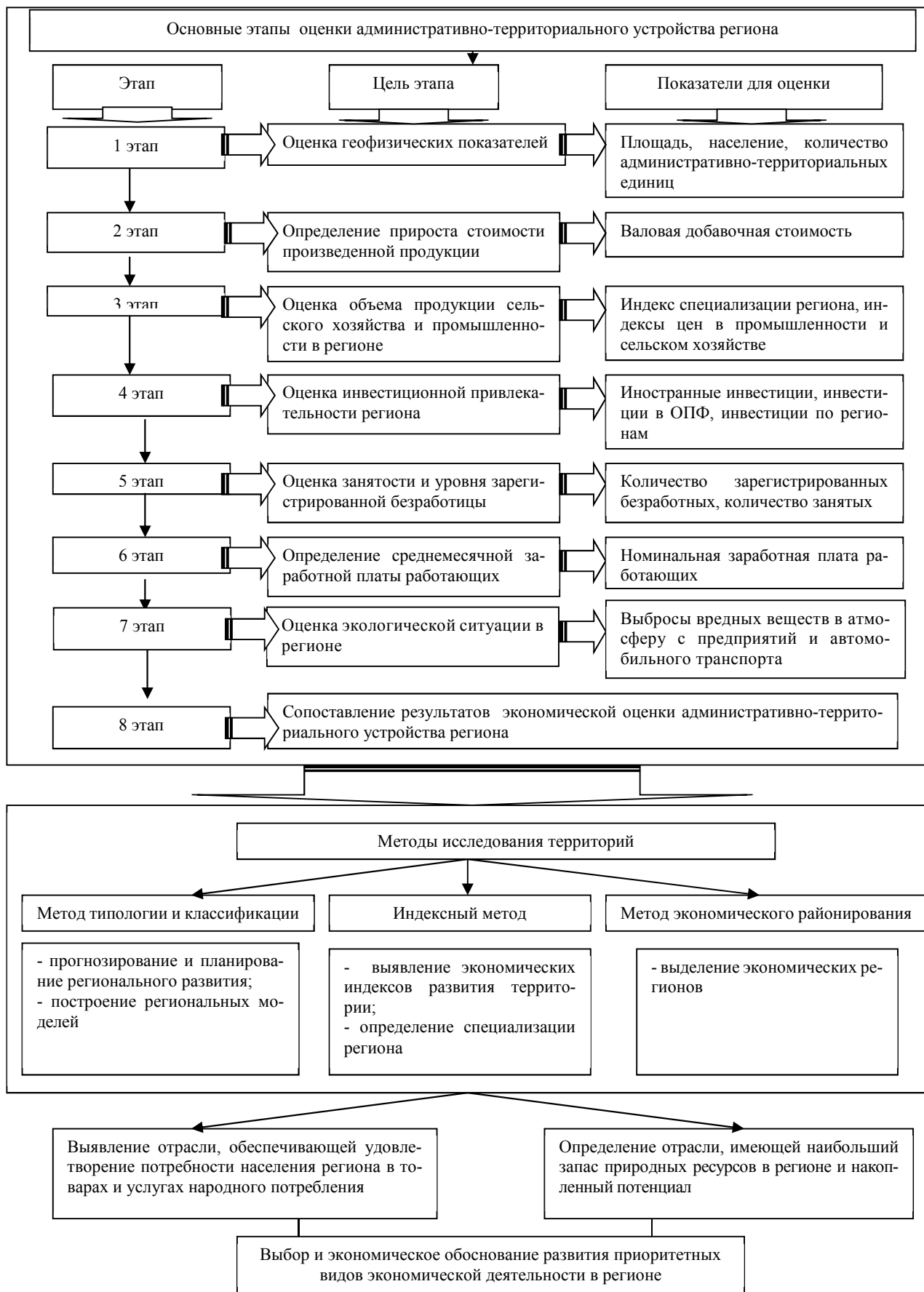
Так, на первом этапе экономической оценки административно-территориального устройства региона автором предлагается оценивать геофизические показатели, такие как количество административно-территориальных единиц, площадь, количество проживающего населения в сельской и городской местности. Оценка данных показателей позволит выявить соотношение сельского и городского населения проживающего на занимаемой регионом площади, а также позволит учитывать плотность населения, что необходимо для оценки уровня социально-экономического развития территории.

На втором этапе, для оценки прироста стоимости произведенной продукции в сравнении с промежуточными расходами, автором, предлагается оценка валовой добавочной стоимости, составной части ВВП на региональном уровне. Оценка данного показателя позволит выявить дополнительно созданную в процессе производства стоимость продукции и услуг на региональном уровне.

На третьем этапе, предлагается провести оценку объемов сельского хозяйства, промышленности и рекреации в регионе, посредством определения индекса специализации каждого региона, а так же динамики промышленного производства с выделением числа регионов с растущими объемами производства, что позволит выявить специализацию каждого региона, то есть наиболее приоритетный вид экономической деятельности, а так же уровень социально-экономического развития каждого региона.

На четвертом этапе, экономической оценки административно-территориального устройства региона необходимо провести оценку инвестиционной привлекательности региона, посредством оценки прямых иностранных, инвестиций в ОПФ и инвестиций по регионам. Это позволит выделить наиболее приоритетные регионы для инвестиционной деятельности, а так же улучшить ситуацию в других регионах.

На пятом этапе, предлагается провести оценку занятости и уровня зарегистрированной безработицы посредством оценки социальных показателей, таких как количество занятых во всех сферах деятельности и количество безработных. Проведение данного этапа позволит, выявить проблемные регионы с наибольшим количеством безработного населения, что в дальнейшем позволит провести социальные мероприятия по сокращению уровня безработицы в регионе.

Рисунок. Алгоритм оценки административно-территориального устройства региона

На шестом этапе экономической оценки административно-территориального устройства региона, предлагается оценка среднемесячной заработной платы работающих, посредством оценки среднемесячной номинальной заработной платы. Это позволит выявить регионы с наивысшим уровнем заработной платы и регионы с наименьшим уровнем заработной платы.

На седьмом этапе экономической оценки, автором предлагается оценка экологической ситуации в регионе посредством оценки выбросов вредных веществ в атмосферу с предприятий и автомобильного транспорта. Это позволит оценить экологическую ситуацию в регионе, что на данный момент является весьма актуальной проблемой.

На восьмом этапе предлагается сопоставление результатов экономической оценки административно-территориального устройства региона, что позволит выявить приоритетные виды экономической деятельности, для каждого региона учитывая проведенную оценку на предшествующих этапах и оценивая проанализированные показатели.

Выводы и перспективы дальнейших исследований. Подводя итоги, следует отметить, что основываясь на предложенном алгоритме, возможно, обосновать стратегические направления развития конкретного региона (округа), на основе эффективного использования его природно-ресурсного, материального, инфраструктурного потенциала с учетом обеспечения социальных, экономических, культурно-исторических интересов территории, а также правовой и экологической устойчивости региона, реализация которых будет способствовать увеличению доходной части регионального бюджета за счет сокращения расходов на аппарат управления, тем самым, обеспечивая рост социально-экономического развития региона в целом.

Литература

1. Михасюк І.Р., Мельник А.Ф., Крупка М.І., Залога З.М. Державне регулювання економіки / за ред. І.Р. Михасюка; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів: «Українські технології», 1999. 640 с. 2. **Політологічний** енциклопедичний словник: навч. посіб. Київ: Генеза, 1997. С. 12. URL: <http://www.eru.org.ua/index.php?page=888>. 3. **Зарубіжний і вітчизняний досвід реформування адміністративно-територіального устрою** / за ред. Л.Т. Шевчук. Львів, 2007. 254 с. 4. **Гранберг А.Г.** Основы региональной экономики: учеб. для вузов / Гос. ун-т – Высшая школа экономики. 4-е изд. Москва: Изд.дом ГУВШЭ, 2004. 495 с. 5. **Соціально-економічна географія України:** навч. посіб. / за ред. проф. О.І. Шабля. Вид. друге, перероб. і доп. Львів: Світ, 2000. 680 с. 6. **Долішній М.І.** Регіональна політика на рубежі ХХ – ХХІ століть: нові пріоритети. Київ: Наук. думка, 2006. 511 с. 7. **Бережна І.В.** Національні пріоритети та регіональні детермінанти соціально-економічного зростання (на матеріалах АР Крим) / НАН України, Інститут регіональних досліджень, 2004.

640 с. 8. **Концепція** реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/333-2014-p>. 9. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 13.01.2016 р. № 157-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/157-19>. 10. **Соскін О.** Адміністративно-територіальна реформа в Україні: порівняльний аналіз моделей. URL: <http://soskin.info/print/ea/new/2008/1-2/200812.html>.

Стефанюк О. Д. Теоретичні основи економічної оцінки адміністративно-територіального устрою регіону

Трансформація соціально-економічних процесів, що відбуваються в даний час в Україні, зумовлює необхідність вдосконалення державного регулювання розвитку кожного регіону країни, з урахуванням їх спеціалізації, соціального, економічного, природно-ресурсного, трудового, екологічного потенціалів. Розглянуто підходи щодо оцінки адміністративно-територіального устрою. Запропоновано алгоритм оцінки адміністративно-територіального устрою регіону.

Ключові слова: регіон, адміністративно-територіальний устрій, методи оцінки, соціально-економічна структура.

Стефанюк О. Д. Теоретические основы экономической оценки административно-территориального устройства региона

Трансформация социально-экономических процессов, происходящих в настоящее время в Украине, предопределяет необходимость совершенствования государственного регулирования развития каждого региона страны, с учетом их специализации, социального, экономического, природно-ресурсного, трудового, экологического потенциалов. Рассмотрены подходы к оценке административно-территориального устройства. Предложен алгоритм оценки административно-территориального устройства региона.

Ключевые слова: регион, административно-территориальное устройство, методы оценки, социально-экономическая структура.

Stefanyuk O. Theoretical bases economic estimation of administrative - territorial device of region

The transformation of socio-economic processes currently taking place in Ukraine predetermines the need to improve the state regulation of the development each region of the country, taking into account their specialization, social, economic, natural resource, labor, environmental potential. The article examines approaches to assessing the administrative and territorial structure. An algorithm for assessing the administrative-territorial structure of the region is proposed.

Keywords: region, administrative-territorial structure, assessment methods, socio-economic structure.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

О. В. Латишева,
кандидат економічних наук,

С. В. Касьянюк,
кандидат технічних наук,

О. С. Касьянюк,
ДВНЗ «Донбаська державна машинобудівна академія», м. Краматорськ

АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ПРИРОДООХОРОННИХ ЗАХОДІВ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Необхідність дотримання Україною міжнародних екологічних норм та положень «Стратегії сталого розвитку Європейського Союзу», існуючі обмеженості для підприємств (квоти з боку ЄС на зовнішньому ринку для товарів вітчизняних виробників, вимоги та нормативи міжнародних екостандартів та ін.) зумовлюють пошук можливостей вирішення проблеми раціонального природокористування та охорони навколишнього природного середовища. Охорона довкілля багато в чому обумовлює стійкість довгострокових трендів соціально-економічного розвитку, а раціональне природокористування значною мірою визначає можливість такого розвитку в майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам забезпечення сталого розвитку шляхом подолання екологічних проблем значну увагу приділяли вітчизняні та зарубіжні вчені, зокрема: В.І. Данилов-Данил'ян, К.С. Лосев [1], Б.М. Данилишин, С.І. Дорогунцов, В.С. Міщенко та ін. [1; 2-5]. Віддаючи належне внеску дослідників у розкритті існуючих екологічних проблем та інших завад для забезпечення сталого розвитку країни, необхідно відзна-

чити, що особливий науковий інтерес у нових (з часів проголошення незалежності країни) умовах обраного державою курсу євроінтеграції під впливом зростання вимог до рівня забруднення довкілля у прийнятих країною міжнародних угодах, стандартах та нормативах становить питання визначення сучасного рівня навантаження на навколишнє середовище, результативності та ефективності екологічних заходів за регіонами, основних чинників забезпечення сталого розвитку України.

Метою статті є визначення результативності та ефективності екологічних заходів за регіонами, основних чинників забезпечення екологічної складової сталого розвитку України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зараз в Україні відмічається зменшення викидів забруднюючих речовин в атмосферу, найбільшими забруднювачами в країні залишаються ті регіони (рис. 1), в яких насамперед домінує промисловий сектор (загалом підприємства постачання електроенергії, газу та пару, добувної і переробної промисловості складають 93% усіх викидів в атмосферу).

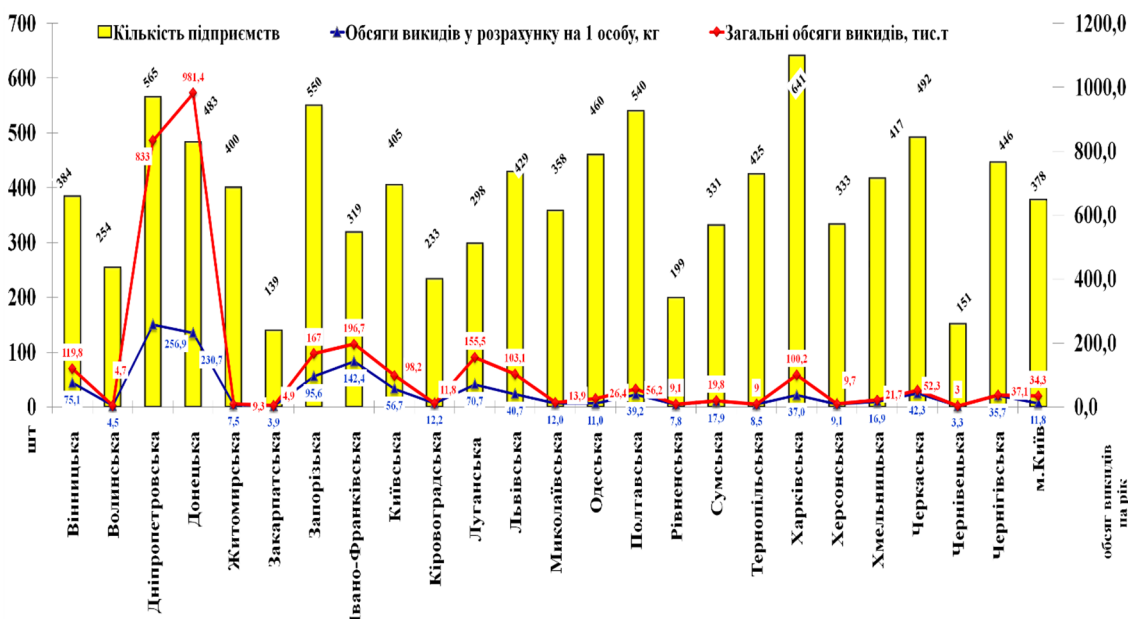

Рис. 1. Обсяг викидів забруднюючих речовин в Україні в атмосферу у 2016 р. за регіонами
Джерело: побудовано на підставі опрацювання останніх опублікованих статистичних даних [6; 7].

Аналіз результатів впровадження повітроохоронних заходів у 2016 р. (табл. 1) показав, що найбільше коштів було спрямовано на підвищення ефективності роботи існуючих очисних установок (включаючи їхню модернізацію, реконструкцію і ремонт) – 1389595,4 тис. грн, а також на будівництво і введення в дію нових газоочисних установок і споруд – 608388,0 тис. грн. Для вирішення наступної наукової задачі по визначенню залежності обсягів змен-

шення викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря після впровадження екозаходів (результативності, ефективності заходів) від суми витрат на ці заходи, що були спрямовані на зменшення викидів у повітря (табл. 1), у тому числі в регіональному розрізі (табл. 2, рис. 2), було застосовано методу проведення кореляційно-регресійного аналізу з використанням пакету "Statistica 7.0" на базі пакету "MS Excel 2010".

Таблиця 1

Початкові дані для проведення кластерного аналізу для визначення залежності результатів впровадження повітроохоронних заходів від витрат на їх здійснення

Перелік повітроохоронних заходів	Ознака X	Умови та результати впровадження повітроохоронних заходів у 2016 р.				
		Кількість заходів	Витрати на заходи, спрямовані на зменшення викидів у повітря, тис. грн		Обсяги зменшення викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря після впровадження повітроохоронних заходів, тис. т/рік	
			усього за кошторисною вартістю	фактично витрачено з початку виконання заходу (P)	очікуване	фактичне (V)
Усього, у тому числі:		295	2093948,6	2228298,7	37,8	30,1
1) удосконалення технологічних процесів (включаючи перехід на інші види палива, сировини та ін.)	X1	33	60488,7	95951,3	5,8	5,8
2) будівництво і введення в дію нових газоочисних установок і споруд	X2	12	288380,5	608388,0	10,7	6,3
3) підвищення ефективності роботи існуючих очисних установок (включаючи їхню модернізацію, реконструкцію і ремонт)	X3	138	1610791,4	1389595,4	7,0	2,6
4) ліквідація джерел забруднення	X4	8	3212,0	3309,5	0,0	0,0
5) інші заходи	X5	104	131076,0	131054,5	14,3	15,4

Джерело: угруповано на підставі опрацювання останніх на момент підготовки матеріалу опублікованих статистичних даних [6; 7].

Таблиця 2

Початкові дані для проведення кластерного аналізу для визначення залежності витрат та результативності (ефективності) впровадження повітроохоронних заходів у регіональному розрізі

Впровадження повітроохоронних заходів за регіонами	Ознака X	Умови та результати впровадження повітроохоронних заходів за регіонами у 2016 р.				
		Кількість заходів	Витрати на заходи, спрямовані на зменшення викидів у атмосферне повітря, тис. грн		Обсяги зменшення викидів забруднюючих речовин у атмосферне повітря після впровадження повітроохоронних заходів, т/рік	
			усього за кошторисною вартістю	фактично витрачено (P)	очікуване	Фактичне (V)
1	2	3	4	5	6	7
Україна		295	2093948,6	2228298,7	37795,8	30066,7
Вінницька	X1	8	3743,4	3770,8	16,0	14,8
Волинська	X2	5	58,5	109,5	159,6	166,1
Дніпропетровська	X3	26	1249054,8	1076440,8	19415,4	12590,9
Донецька	X4	49	398740,1	380964,2	2891,8	2878,4
Житомирська	X5	4	488,0	487,5	2,1	2,1
Закарпатська	X6	4	1336,7	1336,7	5,4	5,3
Запорізька	X7	3	231386,1	512631,4	1357,9	983,5
Івано-Франківська	X8	16	17269,2	51648,1	3992,2	3808,9
Київська	X9	1	19,2	19,2	3,0	3,0
Кіровоградська	X10	7	1838,2	1838,1	279,6	278,0

Закінчення табл. 2

1	2	3	4	5	6	7
Львівська	X11	13	1659,7	1527,7	175,7	93,5
Миколаївська	X12	17	55151,0	57106,5	2209,0	2209,0
Одеська	X13	7	213,5	202,8	2,6	2,6
Полтавська	X14	19	1229,5	5475,8	109,8	108,1
Рівненська	X15	8	17546,5	6647,1	4,1	3,9
Сумська	X16	22	3339,4	3327,9	8,4	8,4
Тернопільська	X17	1	13,7	13,7	1,1	1,0
Харківська	X18	23	39747,5	61926,3	4924,7	4751,8
Херсонська	X19	1	15,0	15,0	10,0	10,0
Хмельницька	X20	14	20899,4	20900,0	17,7	17,7
Черкаська	X21	10	17368,5	17466,7	54,8	56,4
Чернівецька	X22	4	117,3	117,3	0,8	0,8
Чернігівська	X23	9	894,2	894,2	28,4	29,0
м.Київ	X24	24	31819,2	23431,4	2125,7	2043,5

Джерело: угруповано на підставі опрацювання останніх на момент підготовки матеріалу опублікованих статистичних даних [6; 7].

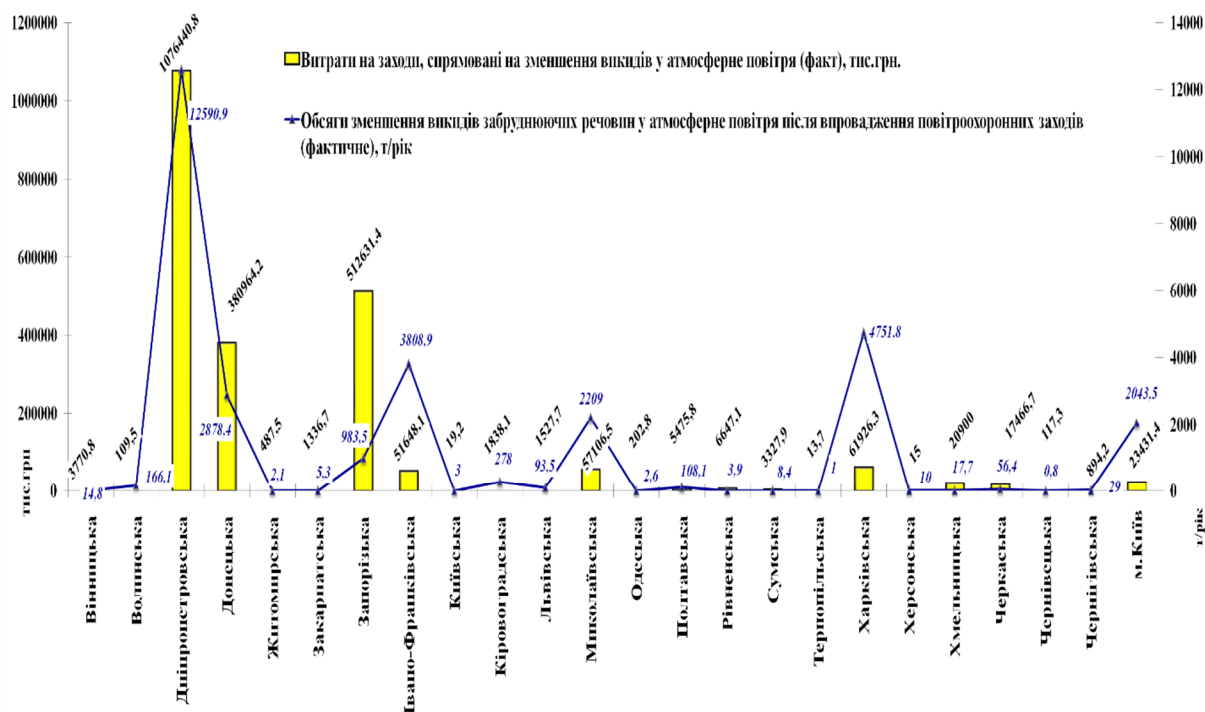

Рис. 2. Динаміка витрат та результати впровадження повітроохоронних заходів за регіонами

Джерело: побудовано на підставі опрацювання останніх опублікованих статистичних даних [6; 7].

Проведений кореляційно-регресійний аналіз початкових даних (табл. 1, табл. 2) дозволив встановити тип та рівень залежності ефективності екозаходів, що були спрямовані на зменшення викидів у повітря, від суми витрат на ці заходи, у тому числі у регіональному розрізі (рис. 6). Проведений аналіз результативності впровадження екозаходів, тобто залежності результатів впровадження повітроохоронних заходів від витрат на їх здійснення за регіонами України у 2016 р. (табл. 2, рис. 6) з використанням пакету "Statistica 7.0" на базі пакету "MS Excel 2010" показав, що найбільш ефективними екологічними заходами варто вважати у таких областях, як: Івано-Франківська та Харківська.

Проведений аналіз результатів впровадження екозаходів з використанням пакету "Statistica 7.0" на базі пакету "MS Excel 2010" показав залежність зменшення фактичного обсягу викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря після впровадження повітроохоронних заходів від фактичних витрат, спрямованих на зменшення викидів у повітря, при цьому скорочення викидів й було прийнято за результат впровадження екозаходів.

Також проведений кореляційний аналіз на підставі існуючих початкових даних - результатів впровадження повітроохоронних заходів (табл. 1) дозволив встановити, що найбільш ефективними виявились наступні заходи: удосконалення технологічних процесів, включаючи перехід на інші види палива,

сировини і т.п. (ознака X1, табл. 1) та інші заходи (ознака X5, табл. 1), що спрямовані на очищення зворотних вод, захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод, зниження шумового і вібраційного впливу (за винятком заходів для охорони

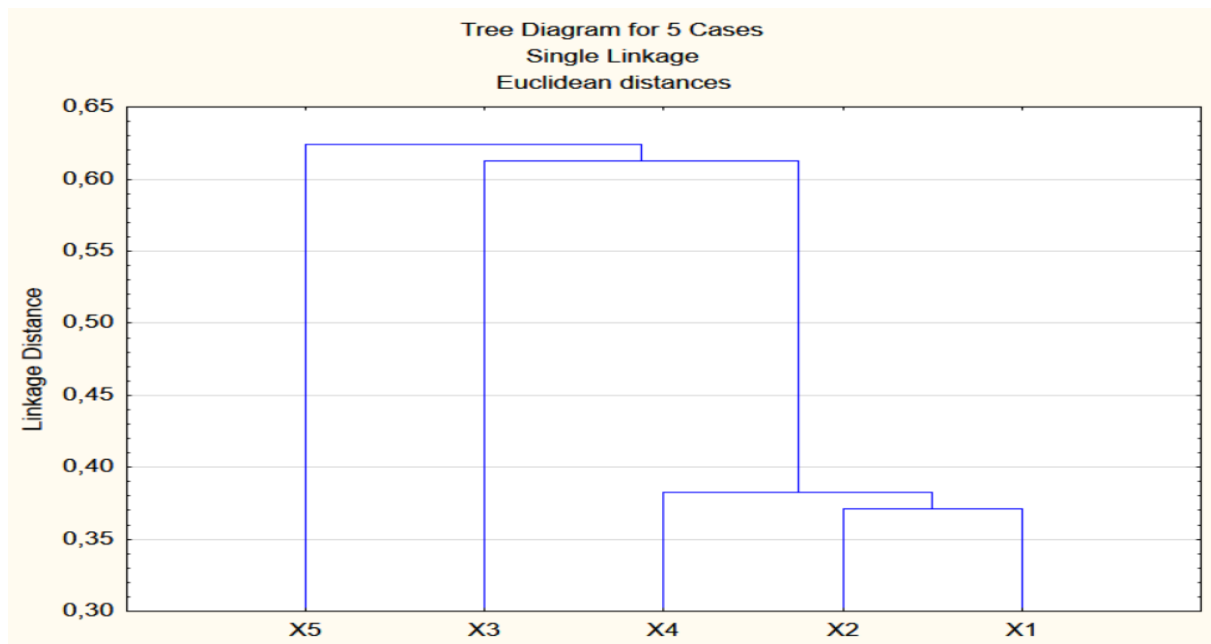
праці), збереження біорізноманіття і середовища існування, створення умов радіаційної безпеки (за винятком заходів для запобігання аваріям і катастрофам).

Таблиця 3

Результати кластеризації у регіональному розрізі

Область	Ознака	Фактичні значення		Значення після нормалізації/		Cluster
	X	Витрати на екозаходи, P	Скорочення викидів, V	Витрати на екозаходи, P_m	Скорочення викидів, V_m	
Дніпропетровська	X3	1076440,8	12590,9	0,000	1,000	1
Івано-Франківська	X8	51648,1	3808,9	0,952	0,302	2
Харківська	X18	61926,3	4751,8	0,942	0,377	2
Хмельницька	X20	20900,0	17,7	0,981	0,001	3
Черкаська	X21	17466,7	56,4	0,984	0,004	3
Миколаївська	X12	57106,5	2209,0	0,947	0,175	4
м.Київ	X24	23431,4	2043,5	0,978	0,162	4
Кіровоградська	X10	1838,1	278,0	0,998	0,022	5
Вінницька	X1	3770,8	14,8	0,997	0,001	6
Рівненська	X15	6647,1	3,9	0,994	0,000	6
Сумська	X16	3327,9	8,4	0,997	0,001	6
Чернігівська	X23	894,2	29,0	0,999	0,002	7
Донецька	X4	380964,2	2878,4	0,646	0,229	8
Запорізька	X7	512631,4	983,5	0,524	0,078	8
Волинська	X2	109,5	166,1	1,000	0,013	9
Львівська	X11	1527,7	93,5	0,999	0,007	9
Полтавська	X14	5475,8	108,1	0,995	0,009	9
Житомирська	X5	487,5	2,1	1,000	0,000	10
Закарпатська	X6	1336,7	5,3	0,999	0,000	10
Київська	X9	19,2	3,0	1,000	0,000	10
Одеська	X13	202,8	2,6	1,000	0,000	10
Гернопільська	X17	13,7	1,0	1,000	0,000	10
Херсонська	X19	15,0	10,0	1,000	0,001	10
Чернівецька	X22	117,3	0,8	1,000	0,000	10

Джерело: угруповано на підставі отриманих результатів кластерного аналізу.

Рис. 4. Результат кластеризації повітроохоронних заходів за рівнем ефективності їх впровадження (за даними табл. 1)

Джерело: побудовано на підставі отриманих даних кластерного аналізу ефективності впровадження природоохоронних заходів (найменування заходів X1 - X5 див. у табл. 1).

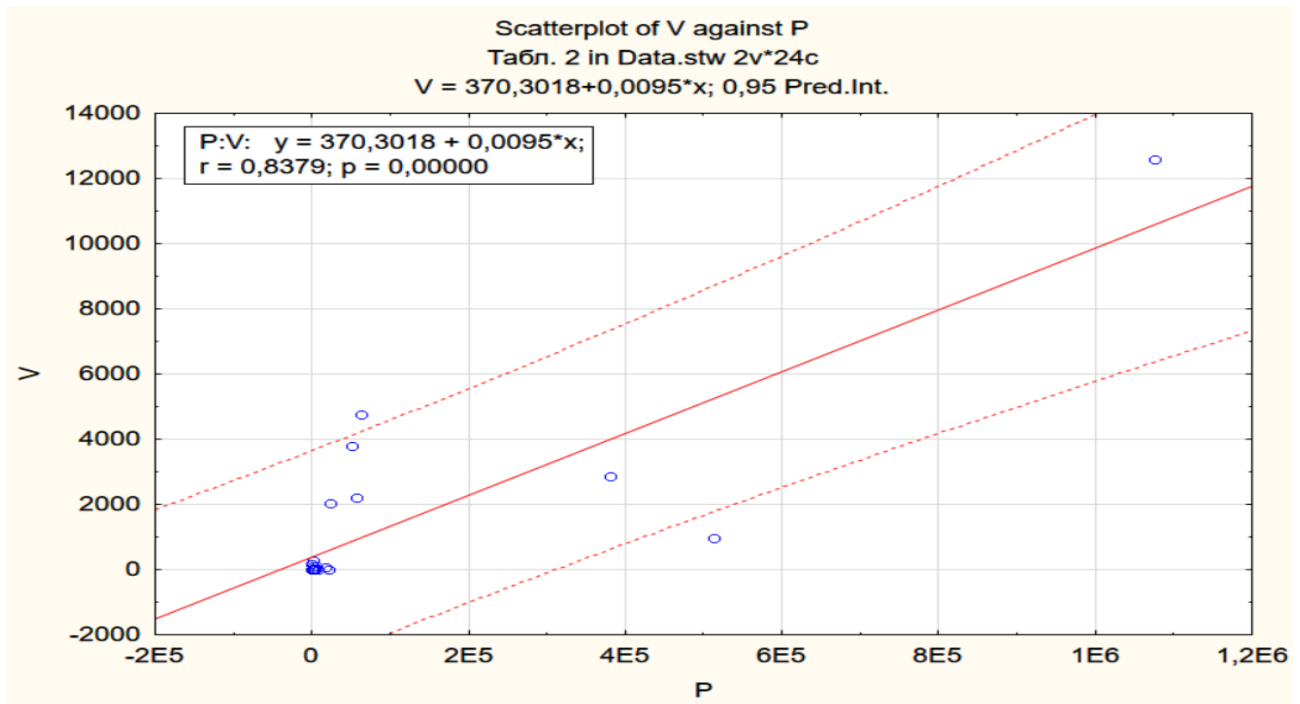

Рис. 5. Лінійна залежність результативності екозаходу (V) від обсягу фактичних витрат на його здійснення (P)

Джерело: побудовано на підставі отриманих результатів кластерного аналізу ефективності впровадження природоохоронних заходів.

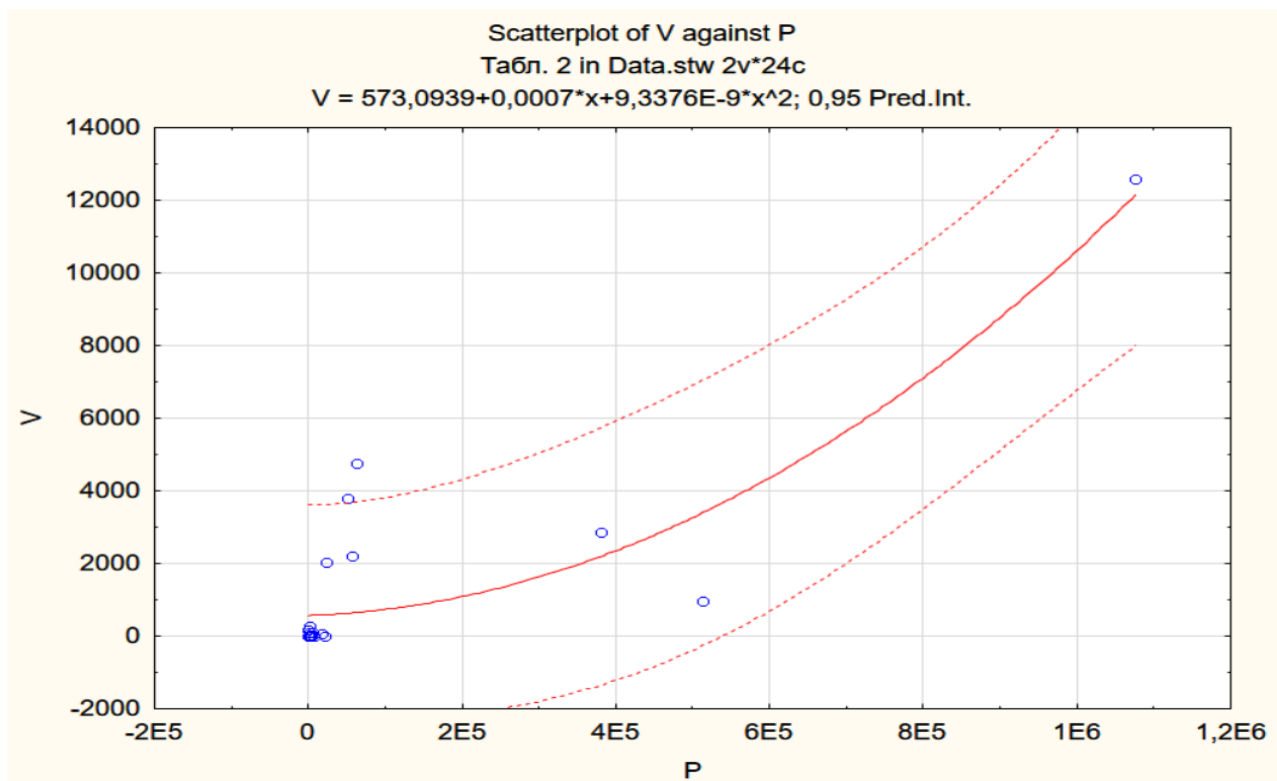

Рис. 6. Квадратична залежність результативності екозаходу (V) від обсягу фактичних витрат на його здійснення (P)

Джерело: побудовано на підставі отриманих результатів кластерного аналізу ефективності впровадження природоохоронних заходів.

Висновки. Отже, дослідження проблем сучасного екологічного стану в Україні та ефективності впровадження природоохоронних заходів в країні дозволяють констатувати, що простежуються чітка залежність рівня забруднення довкілля регіону від рівня його промислового розвитку.

Отримані результати кластерного аналізу ефективності впровадження природоохоронних заходів дозволяють встановити їх вплив на екологічний стан регіонального розвитку України. Представлені результати динамічного аналізу показників забруднення довкілля і рівня екологічних витрат, спрямованих на попередження і ліквідацію негативних екологічних наслідків по галузях, регіонах і країні в цілому, дозволили встановити, що на підприємства постачання електроенергії, газу і пари, добувної і переробної промисловості доводиться 93% усіх викидів в атмосферу країни за рік і саме тому регіони з розвиненим промисловим сектором є найбільш шкідливими забруднювачами довкілля.

Використання кореляційно-регресійного аналізу дозволило встановити майже пряму залежність рівня ефективності екологічних заходів від рівня витрат на їх здійснення, визначити найбільш успішні заходи і регіони, яким вдалося найоптимальніше (максимум результату при мінімальних витратах) здійснити екологічні заходи.

Проведений кореляційний аналіз дозволив встановити, що найбільш ефективними виявилися заходи, пов'язані з удосконаленням технологічних процесів, включаючи перехід на інші види палива, сировини, а також інші екологічні заходи, які спрямовані на очищення води, на захист ґрунту, підземних і поверхневих вод, на зниження шумового і вібраційного рівня.

Зараз в Україні продовжують поглиблюватися екологічні проблеми і тому необхідно негайно впроваджувати заходи позитивного впливу на екологічну складову стійкого розвитку регіонів і країни. Варто констатувати, що в сучасних складних умовах становлення засад децентралізації для сталого розвитку окремих регіонів та країни у цілому потрібна ефективна державна екологічна політика та стратегія розвитку для подолання негативних наслідків забруднення довкілля та стимулювання розвитку екологічно спрямованих технологій та виробництв, насамперед в промислово розвинутих регіонах, але зараз в Україні сформувалась дуже загрозлива природомістка структура економіки, саме тому і продовжують поглиблюватися екологічні проблеми в країні.

Вважаємо, що серед цілого ряду різноманітних шляхів позитивного впливу на екологічну складову сталого розвитку України найбільш значним є реалізація плану стимулювання екологічно спрямованої інноваційної діяльності підприємств для від-

родження економічного потенціалу регіонів та країни; створення умов для застосування екологічно орієнтованої інноваційної техніки і технологій, пріоритетний розвиток високотехнологічних підприємств, залучення інвестицій в розвиток рентабельних виробництв.

Література

1. **Данилов-Данильян В.И., Лосев К. С.** Экологический вызов и устойчивое развитие. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. 415 с.
2. **Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України** / Б. М. Данилишин, С. І. Дорогунцов, В. С. Міщенко [та ін.]. Київ: РВПС України. 1999. 716 с.
3. **Данилишин Б. М., Шостак Л. Б.** Устойчивое развитие в системе природно-ресурсных ограничений. Киев: СОПС Украины НАНУ, 1999. 367 с.
4. **Брундтланд Г. Х.** Наше спільне майбутнє. *Міжнародна комісія з навколишнього середовища і розвитку: резолюція ГА ООН.* 1983. Москва, 1989. С. 50-51.
5. **Кошкалда І.В., Тишковець В.В.** Роль екологічної складової в контексті сталого розвитку. *Збалансоване природо-користування.* 2015. № 2. С. 34-40. URL: [www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?...](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?...Кошкалда%20...) Кошкалда%20... (дата звернення: 25.01.2016). – Назва з екрану.
6. **Навколишнє середовище** / Державна служба статистики України: офіційний сайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr2017/expres_u.html#%D0%9D%D0%B0%D0%B2%D0%BA%D0%BE%D0%B%D0%B8%D1%88%D0%BD%D1%94_%D1%81%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%89%D0%B5... – (остання дата звернення 02.04. 2017). – Назва з екрану.
7. **Витрати на охорону навколишнього природного середовища у 2016 році** ^ Експрес-випуск № 138/0/06.4 вн-17 від 19.05.2017 р. / Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/express>. – (дата звернення 18.03. 2017). – Назва з екрану.
8. **Павлов К.В.** Особенности управления эколого-экономическими системами пригородных сельскохозяйственных районов. *Економічний вісник Донбасу.* 2017. № 1 (47). С. 126–132.

Латишева О. В., Касьянюк С. В., Касьянюк О. С. Аналіз результативності впровадження природоохоронних заходів регіонального розвитку України

Приведено результати кластерного аналізу ефективності впровадження природоохоронних заходів, встановлений їх вплив на стан екологічної складової стійкого регіонального розвитку України. Використання кореляційно-регресійного аналізу дозволило встановити залежність рівня ефективності екологічних заходів від рівня витрат на їх здійснення. Були визначені найбільш успішні заходи і регіони, яким вдалося найоптимальніше (максимум результату при мінімальних витратах) здійснити

екологічні заходи. Проведений кореляційний аналіз дозволив встановити, що найбільш ефективними виявилися заходи, пов'язані з удосконаленням технологічних процесів, включаючи перехід на інші види палива, сировини, а також інші екологічні заходи, які спрямовані на очищення води, на захист ґрунту, підземних і поверхневих вод, на зниження шумового і вібраційного рівня. У статті відзначено, що в Україні продовжують поглиблюватися екологічні проблеми. Зроблений висновок, що для позитивного впливу на екологічну складову стійкого розвитку регіонів і країни найбільш ефективними є такі заходи: реалізація плану стимулювання екологічно спрямованої інноваційної діяльності підприємств; створення умов для застосування екологічно орієнтованої інноваційної техніки і технологій, пріоритетний розвиток високотехнологічних підприємств, залучення інвестицій у розвиток рентабельних виробництв.

Ключові слова: сталий розвиток, довкілля, регіони країни, види економічної діяльності, викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря, витрати на охорону навколишнього природного середовища, кореляційний аналіз, кластерний аналіз, екологічні заходи.

Латышева Е. В., Касьянюк С. В., Касьянюк А. С. Анализ результативности внедрения природоохранных мероприятий регионального развития Украины

Приведены результаты кластерного анализа эффективности внедрения природоохранных мероприятий, установлено их влияние на состояние экологической составляющей устойчивого регионального развития Украины. Использование корреляционно-регрессионного анализа позволило установить зависимость уровня эффективности экологических мероприятий от уровня расходов на их осуществление. Были определены наиболее успешные мероприятия и регионы, которым удалось наиболее оптимально (максимум результату при минимальных расходах) осуществить экологические мероприятия. Проведенный корреляционный анализ позволил установить, что наиболее эффективными оказались мероприятия, связанные с усовершенствованием технологических процессов, включая переход на другие виды топлива, сырья, а также другие экологические мероприятия, которые направлены на очистку воды, защиту почвы, подземных и поверхностных вод, снижение шумового и вибрационного уровня. В статье отмечено, что в Украине продолжают углубляться экологические проблемы. Сделан вывод, что для позитивного влияния на экологиче-

скую составляющую устойчивого развития регионов и страны наиболее эффективными являются следующие мероприятия: реализация плана стимулирования экологически направленной инновационной деятельности предприятий; создание условий для применения экологически ориентированной инновационной техники и технологий, приоритетное развитие высокотехнологических предприятий, привлечения инвестиций в развитие рентабельных производств.

Ключевые слова: устойчивое развитие, окружающая среда, регионы страны, виды экономической деятельности, выбросы загрязняющих веществ в атмосферный воздух, расходы на охрану окружающей естественной среды, корреляционный анализ, кластерный анализ, экологические мероприятия.

Latysheva O., Kasianuk S., Kasianuk O. Analysis of effectiveness of introduction of nature protection measures of regional development of Ukraine

Results over of cluster analysis of efficiency of introduction of nature protection measures are brought; their influence is set on the state of ecological constituent of steady regional development of Ukraine. Use cross-correlation - regressive analysis allowed to set dependence of level of efficiency of ecological measures on the level of charges on their realization. The most successful measures and regions that succeeded most optimally (at most to the result at minimum charges) to carry out ecological measures were certain. The conducted cross-correlation analysis allowed to set that the measures related to the improvement of technological processes appeared most effective, including passing to other types of fuel, raw material, and also other ecological measures that is sent to water treatment, on defence of soil, underground and superficial waters, on the decline of noise and oscillation level. It is marked in the article that ecological problems continue in Ukraine to deepen. Drawn conclusion, that for positive influence on the ecological constituent of steady development of regions and country most effective are next measures: realization of plan of stimulation of the ecologically directed innovative activity of enterprises; conditioning for by application of the ecologically oriented innovative technique and technologies, priority development of hi-tech enterprises, bringing in of investments in development of cost-effective productions.

Keywords: sustainable development, environment, regions of country, types of economic activity, extrass of contaminants in atmospheric air, charges on the guard of natural environment, cross-correlation analysis, cluster analysis, ecological measures.

Стаття надійшла до редакції 31.05.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

Н. М. Михайличенко,
кандидат економічних наук,

О. О. Мірошніченко,
Донбаська державна машинобудівна академія, м. Краматорськ

АДАПТИВНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ ФОНДОВОГО РИНКУ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Класична фондова біржа – це місце, де зустрічається попит і пропозиція на певний фінансовий інструмент, завдяки чому встановлюється його ціна. Основу біржового фондового обігу становлять акції, а однією із класичних функцій виступає саме фіксація ціни. Для акціонерних товариств – це зручний спосіб залучення коштів, що є за своєю суттю умовно платними, це механізм визначення вартості бізнесу. Для інституційних та не інституційних інвесторів – це можливість капіталовкладень з метою отримання доходу у вигляді участі в капіталі чи позитивної різниці між ціною купівлі і ціною продажу акцій. Саме цим і зумовлена надзвичайно важлива роль, яку відіграє фондовий ринок у фінансових системах економічно розвинених країн.

Втім, фондовий ринок України не виконує належним чином зазначені функції. Майже повна відсутність фондових інструментів залучення капіталу – акцій – зробила фондовий ринок України інструментом обігу переважно облігацій внутрішньої держпозики, де головними гравцями виступають інституційні інвестори.

Тому дослідження тенденцій розвитку фондового ринку України має будуватись з урахуванням такої специфічної структури біржового обігу.

Аналіз останніх досліджень. Проблемам становлення та розвитку фондового ринку України присвячено низку робіт провідних вітчизняних вчених, серед яких варто відзначити дослідження: Г. Азаренкової, Т. Гужви, А. Калини, М. Карліна, В. Корнеєва, Н. Костіної, М. Кутузової, Д. Лук'яненка, І. Лютого, О. Мозгового, В. Смагіна, І. Шкодінової, В. Ляшенка, К. Павлова й ін. [1 - 14]. Втім, досліджень з даної проблематики досі недостатньо.

Метою статті є дослідження сучасного стану фондового ринку України на основі використання інструментарію адаптивного прогнозування на прикладі облігацій внутрішньої держпозики як основного фінансового інструменту вітчизняного фондового ринку.

Виклад основного матеріалу. Облігації внутрішньої державної позики, як було показано в статті [15], становлять від 87,12% у 2015 р. до 89,1% у 2016 р. від загального обсягу біржових контрактів з фінансовими інструментами на вітчизняних організаторах торгівлі. Тому саме їх відібрано для пере-

вірки адекватності методик адаптивного прогнозування у якості інструменту економіко-математичного моделювання динаміки фондового ринку України.

Як зазначають С. Борисова та О. Балашова, «метод економіко-математичного моделювання дозволяє визначити кількісне вираження взаємозв'язків між фінансовими показниками й факторами, що впливають на їхню величину» [16].

Для передбачення трендових коливань ціни фінансового інструмента або прогнозування обсягу торгів, доцільно використовувати методіку адаптивного прогнозування. Це дозволяє швидко скоригувати інвестиційний план інвестора, спрогнозувати обсяг попиту на той чи інший фінансовий інструмент на фондовій біржі (що є цікавим для організаторів торгів) або відстежити загальні тенденції розвитку фондового ринку в цілому.

Адаптивні прогнозні моделі дозволяють більш адекватно реагувати на різку волатильність ціни, внаслідок чого можливо зменшити ризики збитків, а також на коливання обсягів попиту (що впливає на дохід бірж-організаторів торгів). Такі методіки довели свою корисність у сфері прогнозування цінних трендів, динаміки обсягів продажу та інших економічних показників, що можна представити у вигляді часового ряду.

Термін «адаптивне прогнозування» [17] охоплює методи прогнозування, які ґрунтуються на адаптації до інформації, на основі якої будується прогноз. Його характерна риса полягає в тому, що в результаті одержання нових даних значення прогнозу змінюється, адаптуючись до інформації, яка щойно надійшла, і стає більш чутливим до неї. При незначних змінах значень даних прогноз також майже не зміниться.

Потреба в тому, щоб прогнози були чутливими до зміни даних, є очевидною. Чим вищою є чутливість прогнозу, тим меншою буде розбіжність між прогнозованими і фактичними значеннями, тобто тим вищою буде точність прогнозу. В той же час існують ситуації, в яких виникає потреба в прогнозуванні з низькою чутливістю.

Наприклад, в умовах стабільного, стійкого попиту прогноз має характеризуватись низькою чутливістю. Коли рух статистичного ряду, що змінюється стаціонарно, порушується в один з моментів часу

стрибком (імпульсом), прогноз з низькою чутливістю змінить своє значення незначно, і єдиною серйозною помилкою прогнозу буде розбіжність між фактичним і прогнозним значенням, пов'язана з моментом імпульсу.

У той же час, якби в подібній ситуації використовувався високочутливий прогноз, то, оскільки всі прогнози так чи інакше враховують інформацію, що надходить, прогноз на момент часу, наступний за моментом імпульсу, відчув би суттєвий вплив інформації про останній, що викликало б серйозну розбіжність між фактичними і прогнозними значеннями в наступних періодах. В умовах стабільного тренду, чим вища чутливість прогнозу, тим більш серйозною буде така розбіжність, і тим довше буде відчуватись вплив імпульсу в прогнозах наступних періодів.

Такі одномиттєві імпульси (стрибки) прогностичні системи мають ігнорувати, щоб вплив таких імпульсів не розповсюджувався на наступні моменти часу і не викривлював прогнози в подальшому [17].

На відміну від імпульсних змін попиту, поступове його зростання (зниження) має враховуватись прогностичними системами, і методи адаптивного

прогнозування дозволяють враховувати такий вплив.

Слід зазначити, що високочутливому прогнозу в методі експоненціального згладжування відповідають високі значення константи згладжування α , прогнозу з низькою чутливістю – низькі значення α . Адаптивне прогнозування також передбачає використання методів з нефіксованими коефіцієнтами експоненціального згладжування. Тобто під адаптацією в даному випадку буде матись на увазі адаптація коефіцієнту згладжування до зміни даних.

Серед найбільш поширених методик адаптивного прогнозування слід відзначити модель Брауна (модель адаптивного згладженого прогнозу), що ґрунтується на розрахунку ковзного середнього.

Лінійна адаптивна модель Брауна (Brown R.G.) ґрунтується на побудові лінійної функції з параметрами, що постійно змінюються в залежності від помилки прогнозу, що спостерігається. Цей метод іноді називають також «методом згладжування помилок».

Побудова лінійної адаптивної моделі Брауна здійснюється за алгоритмом, представленим у блок-схемі на рис. 1.

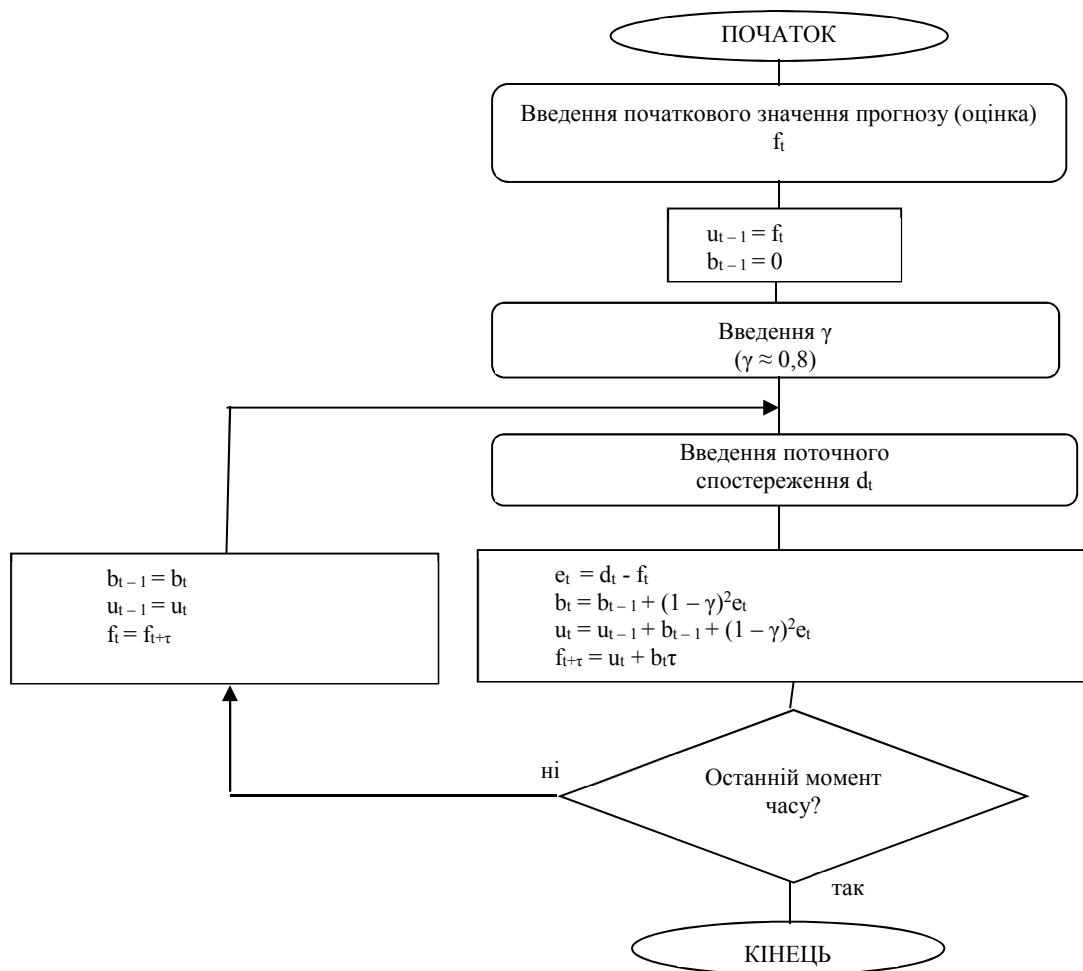

Рис. 1. Блок-схема обчислення адаптивного згладженого прогнозу за моделлю Брауна

Адаптивна функція обсягу торгів облигаціями внутрішньої державної позики (ОВДП) в залежності від часу будується як лінійна апроксимація з початковими параметрами u_t та b_t . Початкові параметри знаходяться за методом найменших квадратів за першими п'яти точками часового ряду:

$$f_t = u_t + b_t t \quad (t=1, 2, \dots, 5), \quad (1)$$

$$b_t = \frac{\sum [(t - t_{\text{сєр}}) (d_t - d_{\text{сєр}})]}{\sum (t - t_{\text{сєр}})^2}, \quad (2)$$

$$u_t = d_{\text{сєр}} - b_t * t_{\text{сєр}}, \quad (3)$$

де $t_{\text{сєр}}$ – середнє значення фактору „час“;
 $d_{\text{сєр}}$ – середнє значення досліджуваного показника (обсяг торгів ОВДП).

Оцінку початкових значень параметрів моделі (за даними офіційного сайту Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку [16]) представлено в табл. 1.

Таблиця 1

Оцінка початкових значень параметрів моделі

Місяць	t	d_t	$(t - t_{\text{сєр}})^2$	$d_t - d_{\text{сєр}}$	$t - t_{\text{сєр}}$	$(t - t_{\text{сєр}}) (d_t - d_{\text{сєр}})$
Січень 15	1	24472,39	4,0	-5890,73	-2	11781,46
Лютий 15	2	43 952,25	1,0	13589,12	-1	-1807,66
Березень 15	3	32 726,30	0,0	2363,17	0	0
Квітень 15	4	27 201,23	1,0	-3161,89	1	-3161,89
Травень 15	5	23 463,46	4,0	-6899,59	2	-13799,18
Разом	15	151815,63	10,0	0	0	-6987,27

* За даними НКЦПФР.

Таким чином, отримуємо, що $b_t = -1876,87$; $u_t = 35993,75$; а початкова функція лінійної апроксимації приймає вигляд:

$$f_t = 35993,75 - 1876,87 t. \quad (4)$$

На основі застосування методу проб на ділянці ретроспективного прогнозування даних про обсяги торгів ОВДП у 2014 р. коефіцієнт дисконтування даних на рівні $\gamma = 0,8$, а коефіцієнт згладжування – на рівні $\alpha = 0,2$ ($\gamma + \alpha = 1$). Такі значення є рекомендованими для лінійних трендів обсягу попиту на товар,

що досить довго існує на ринку, а саме у якості такого товару ми можемо розглядати облигації внутрішньої держпозики.

Тоді, на основі вищенаведеної блок-схеми, побудуємо адаптивну лінійну модель Брауна для обсягів торгів ОВДП на українському фондовому ринку (табл. 2). Як ми бачимо, на кінець 2016 р. модель демонструє мінімальну помилку і дає достатньо точні прогнозні дані, а помилка прогнозу становить усього 1,7%.

Таблиця 2

Адаптація параметрів моделі Брауна

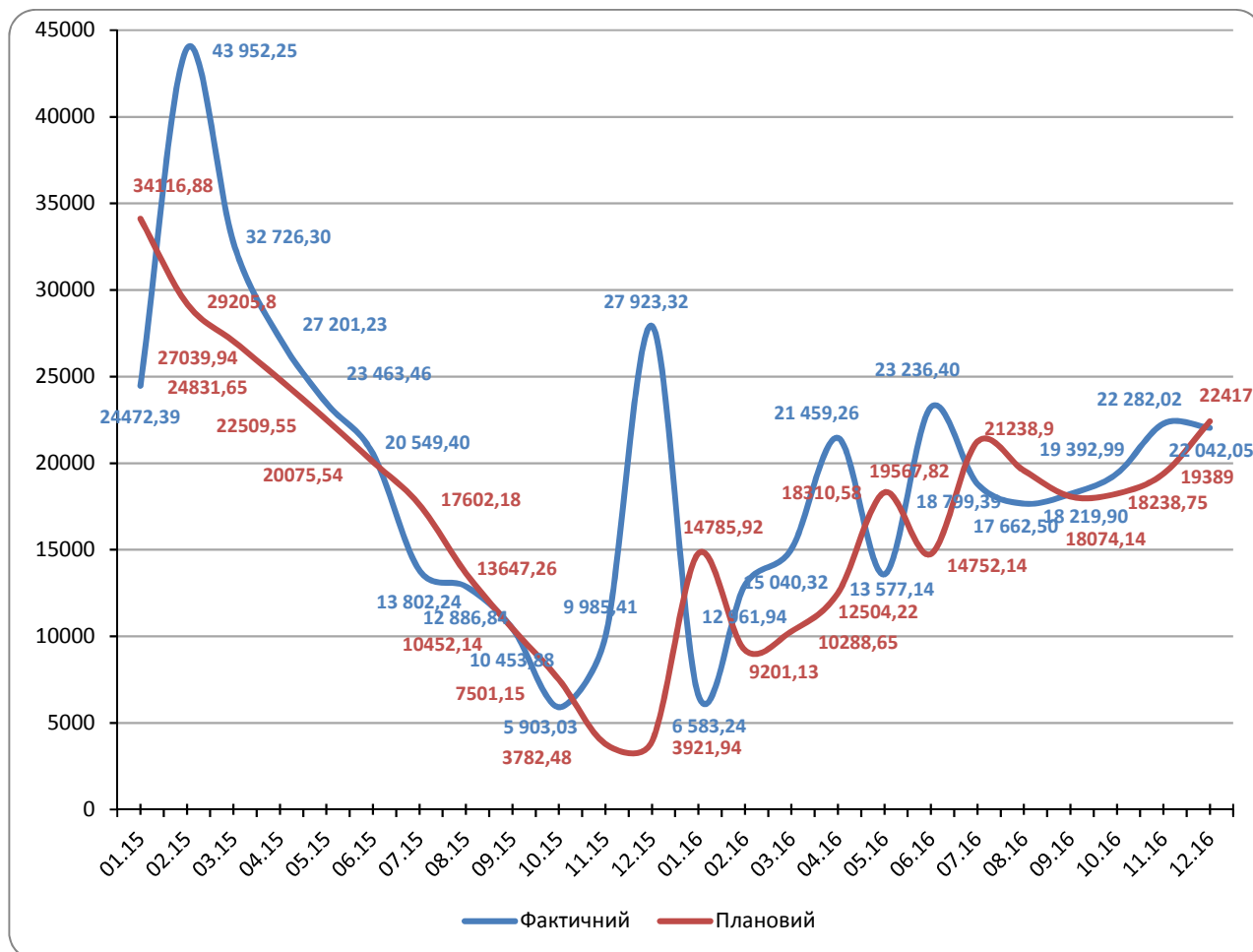
Період	t	d_t	u_t	b_t	f_t	e_t
	0		35993,75	-1876,87		
01.15	1	24472,39	33731,1	-2262,65	34116,88	-9644,49
02.15	2	43 952,25	32058,31	-1672,79	29205,8	14746,45
03.15	3	32 726,30	30612,97	-1445,33	27039,94	5686,36
04.15	4	27 201,23	29262,4	-1350,57	24831,65	2369,58
05.15	5	23 463,46	27950	-1312,41	22509,55	953,91
06.15	6	20 549,40	26656,4	-1293,46	20075,54	473,86
07.15	7	13 802,24	25210,94	-1445,46	17602,18	-3799,94
08.15	8	12 886,84	23735,06	-1475,88	13647,26	-760,42
09.15	9	10 453,88	2259,25	-1475,81	10452,14	1,74
10.15	10	5 903,03	20719,51	-1539,73	7501,15	-1598,12
11.15	11	9 985,41	19427,9	-1291,62	3782,48	6202,93
12.15	12	27 923,32	19096,33	-331,57	3921,94	24001,38
01.16	13	6 583,24	18436,65	-659,68	14785,92	-8202,68
02.16	14	12 961,94	17927,4	-509,25	9201,13	3760,81
03.16	15	15 040,32	17608,22	-319,18	10288,65	4751,67
04.16	16	21 459,26	17647,24	39,02	12504,22	8955,04
05.16	17	13 577,14	17457,9	-150,32	18310,58	-4733,44
06.16	18	23 236,40	17646,95	189,05	14752,14	8484,26
07.16	19	18 799,39	17738,42	91,47	21238,9	-2439,51
08.16	20	17 662,50	17753,68	15,26	19567,82	-1905,32
09.16	21	18 219,90	17774,77	21,09	18074,14	145,76
10.16	22	19 392,99	17842,03	67,26	18238,75	1154,24
11.16	23	22 282,02	18025	183	19389	2893
12.16	24	22 042,05			22417	-375

* За даними НКЦПФР.

На рис. 2 показано результати апроксимації та прогнозування за адаптивною моделлю Брауна для обсягів торгів ОВДП протягом 2015 та 2016 рр. з коефіцієнтом згладжування $\alpha=0,2$.

Як ми можемо бачити, в цілому модель є достатньо адекватною. Низьке значення коефіцієнту згладжування захищає модель від довготривалого

впливу одномоментних імпульсів, і помилка спостерігається саме в момент імпульсу, а далі – згладжується. Прогноз більшої чутливості довше б залишався під впливом інформації про імпульс, що довше викривляло би прогнозні значення в наступних періодах.

Рис. 2. Результати апроксимації та прогнозування за адаптивною моделлю Брауна для обсягів торгів ОВДП

Висновки. Таким чином, моделі адаптивного прогнозування можуть розглядатися як зручний інструмент дослідження тенденцій розвитку фондового ринку України в цілому, а також динаміки його окремих фондових інструментів, що було доведено на прикладі адаптивної моделі Брауна для обсягів торгів облігаціями внутрішньої державної позики.

Напрямок подальших досліджень буде дослідження перспектив використання адаптивних методик прогнозування, що ґрунтуються на підході динамічної зміни параметрів згладжування (методи та модифікації Чоу (Chow W.M.), Тригга та Ліча (Trigg D.W., Leach A.G.), Шоуна (Shone M.L.), Льюїса (Lewis C.D.) – для трендів без вираженої сезонності; методи Холта-Вінтера (Holt C.C., Winter P.R.) та Тамара (Tamura T.) – для трендів з чинником сезонності).

Це забезпечить удосконалення якості прогнозів тенденцій розвитку фондового ринку на основі гнучкого підходу щодо чутливості прогнозів до актуальної інформації про фактичний стан показників обсягу торгів та цін на фінансові інструменти. Чим кращою буде адаптивність чутливості прогнозу, тим меншою буде розбіжність між прогнозованими і фактичними значеннями, тим вищою буде точність прогнозу.

Література

1. **Азаренкова Г.М., Шкодїна І.В.** Основні тенденції розвитку фондового ринку в посткризовий період. *Вісник НБУ*. 2012. № 2. С. 3–7.
2. **Гужва Т.О.** Роль фондового ринку в економіці України. *Держава та регіони*. 2004. № 3. С. 23–27. (Серія: Економіка підприємства).
3. **Калина А.В., Корнеев В.В., Кошечев А.А.** Рынок ценных бумаг (теория и

практика): учеб. пособие. Киев: МАУП, 1999. 256 с.

4. **Карлін М. І.** Фінанси зарубіжних країн. Київ: Кондор, 2009. 384 с.

5. **Корнєєв В. В.** Управління кредитними та інвестиційними потоками капіталу: автореф. дис. ... д.е.н.: 08.04.01 / Ін-т екон. прогнозування НАН України. Київ, 2004. 39 с.

6. **Костіна Н.І., Марахов К. С.** Проблеми формування фондового ринку в Україні. *Фінанси України*. 2000. №2. С. 36.

7. **Кутузова М. М.** Трансформація фондового ринку як фактор росту економіки України. *Економічний форум*. 2014. № 4. С. 230–236. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ecfor_2014_4_38.pdf.

8. **Лук'яненко Д. Г., Губський Б. В., Мозговий О. М.** Міжнародна інвестиційна діяльність: підручник. Київ: КНЕУ, 2002. 485 с.

9. **Лютій І.О., Юрчук О.К.** Фінансово-економічна криза 2008–2010 рр.: деякі чинники та уроки. *Вісник НБУ*. 2011. № 1. С. 10–16.

10. **Мозговий О. М.** Фондовий ринок: навч. посіб. для студ. Київ: КНЕУ, 1999. 316 с.

11. **Смагін В.** Проблеми регулювання фінансового ринку в контексті структурних трансформацій. *Ринок цінних паперів України*. 2008. № 7/8. С. 45–50.

12. **Шкодін І. В.** Самоорганізація фондового ринку в умовах глобальної невизначеності: монографія. Київ: УБС НБУ, 2013. 406 с.

13. **Ляшенко В.И.** Фондовые индексы и рейтинги: монография. Донецк: Сталкер, 1998. 320 с.

14. **Ляшенко В.И., Павлов К.В.** Фондовые индексы зарубежных рынков: монография. Москва: Магистр, 2007. 558 с.

15. **Михайличенко Н.М., Мірошніченко О.О.** Сучасний стан та динаміка розвитку фондового ринку України. *Економічний вісник Донбасу*. 2017. № 3 (49). С. 107–110.

16. **Борисова С.Є., Балашова О.В.** Фінансова безпека підприємства в управлінні грошовими коштами. *Економічний вісник Донбасу*. 2017. № 3 (49). С. 75–82.

17. **Льюис К.Д.** Методы прогнозирования экономических показателей / пер. с англ. и предисл. Е.З. Демиденко. Москва: Финансы и статистика, 1986. 133 с.

18. Офіційний сайт Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР). URL: www.nssmc.gov.ua.

Михайличенко Н. М., Мірошніченко О. О.
Адаптивне прогнозування як інструмент дослідження тенденцій розвитку фондового ринку України

У статті досліджується сучасний стан фондового ринку України на основі використання інструментарію адаптивного прогнозування на прикладі облігацій внутрішньої держпозики як основного фінансового інструменту вітчизняного фондового ринку. Обрано лінійну адаптивну модель Брауна, як одну з найбільш поширених методик адаптивного прогнозування, що ґрунтується на розрахунку ковзного середнього. Використання цієї моделі дозволяє більш адекватно реагувати на коливання обсягів попиту, що впливає на дохід бірж-організаторів торгів. Моделі адаптивного прогнозування можуть розгля-

датися як зручний інструмент дослідження тенденцій розвитку фондового ринку України в цілому, а також динаміки його окремих фондових інструментів.

Ключові слова: фондовий ринок, фондова біржа, фінансовий інструмент, організатор торгівлі цінними паперами, акції, облігації внутрішньої державної позики, методи адаптивного прогнозування.

Михайличенко Н. Н., Мірошніченко А. А.
Адаптивное прогнозирование как инструмент исследования тенденций развития фондового рынка Украины

В статье исследуется современное состояние фондового рынка Украины на основе использования инструментария адаптивного прогнозирования на примере облигаций внутреннего госзайма как основного финансового инструмента отечественного фондового рынка. Выбрана линейная адаптивная модель Брауна, как одна из наиболее распространенных методик адаптивного прогнозирования, основанная на расчете скользящего среднего. Использование этой модели позволяет более адекватно реагировать на колебания объемов спроса, который влияет на доход бирж-организаторов торгов. Модели адаптивного прогнозирования могут рассматриваться как удобный инструмент исследования тенденций развития фондового рынка Украины в целом, а также динамики его отдельных фондовых инструментов.

Ключевые слова: фондовый рынок, фондовая биржа, финансовый инструмент, организатор торговли ценными бумагами, акции, облигации внутреннего государственного займа, методы адаптивного прогнозирования.

Mykhaylychenko N., Miroshnychenko O.
Adaptive forecasting as a tool to study the trends of the Ukrainian stock market development

The article investigates the current state of the stock market of Ukraine on the basis of the use of adaptive forecasting tools on the example of domestic government bonds as the main financial instrument of the domestic stock market. We chose Braun's linear adaptive model as one of the most common adaptive forecasting techniques based on the moving average. The use of this model allows us to respond more adequately to the fluctuations in demand, which affects the income of the bidding exchanges. The models of adaptive forecasting can be considered as a convenient tool for studying trends in the development of the stock market of Ukraine as a whole, as well as the dynamics of its individual stock instruments.

Keywords: stock market, stock exchange, financial instrument, organizer of securities trading, shares, bonds of internal state loan, adaptive forecasting methods.

Стаття надійшла до редакції 22.01.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

МЕТОДИКА ОЦЕНКИ УПРАВЛЕНИЯ СТРАТЕГИЧЕСКИМ РИСКОМ БАНКА

Ведение. Республика Беларусь на протяжении своего развития и развития банковской системы республики, является страной взявшей на себя обязательства соблюдения принципов Базельского комитета по банковскому надзору. В связи с этим Национальным банком Республики Беларусь постоянно внедряются принципы данной международной организации во всех направлениях банковского бизнеса. Значимым документом, способствующим укреплению надежности банковской системы республики, явилось принятие постановления Национального Банка Республики Беларусь – «Инструкция об организации системы управления рисками в банках, небанковских кредитно-финансовых организациях, банковских группах и банковских холдингах». Обязательным видом риска, требующего постоянного мониторинга в рамках данной инструкции является стратегический риск банка [1].

Актуальность проведенного исследования заключается в необходимости совершенствования созданных систем управления рисками в банках и системы управления стратегическим риском, направленных на повышение эффективности управления в созданных системах.

Целью исследования является разработка методики управления стратегическим риском банка на основе международных принципов международных организаций и действующего законодательства Республики Беларусь.

Научная новизна представленного исследования, заключается в разработке автором методики управления стратегическим риском банка. Авторская методика состоит из нескольких этапов, включающих сбор информации для оценки, распределение информации по критериям оценки, присвоение баллов каждому критерию на основании профессионального суждения и шкалы оценки, суммирование оценок и определение итоговой оценки, определение степени эффективности управления стратегическим риском банка. Данная оценка может использоваться банком при выработке мер по повышению эффективности управления стратегическим риском банка, может быть одной из компонент в модели оценки эффективности системы управления рисками банка, предложенной автором ранее [2].

Теоретической и методологической основой исследования послужили фундаментальные положения экономической теории и статистических методов и подходов анализа, представленных в трудах отечественных и зарубежных исследователей, посвященных проблемам банковских рисков, принципов Базельского комитета по надзору за банками.

Основная часть. Одной из первых характеристик стратегического риска, считается определение, данное в 80-х годах прошлого столетия в статье, Инги С. Бэйрд и Говарда Томаса, которые связали стратегический риск с возможной неудачей в достижении целей корпорации в ходе реализации ее менеджментом выбранной стратегии (стратегической альтернативы) [3].

В 90-х годах прошлого столетия популярным стал подход к стратегическому риску, как к потере рыночных позиций, в разного рода рейтингах. Так, этот подход мы находим у Джеймса М. Коллинза и Тимоти В. Руфли, которые связывают стратегический риск конкретной фирмы с вероятностью потери ею ранговой рыночной позиции, то есть утраты фирмой ее порядкового места в списке аналогичных фирм в пределах определенной совокупности [4]. Его же придерживались Франк Л. Винфрей и Джеймс Л. Бадд, определяя «стратегический подход к риску предполагает, что значительная опасность связана с тем, что результативность деятельности фирмы устойчиво ниже результативности ее конкурентов» [5]. Более поздние источники свидетельствуют о расширении понятия стратегический риск, связывая его с факторами и угрозами, способными привести к снижению стоимости компании.

А. Сливотцкий и Дж. Држик определяют: «Надвигающиеся угрозы образуют понятие стратегического риска – то есть множество внешних событий и тенденций, которые могут исказить траекторию роста компании и привести к снижению ее стоимости» [6].

Наиболее развернутая характеристика стратегического риска банка определена в законодательстве Республики Беларусь, он определяется как риск возникновения у банка потерь (убытков), неполучения запланированных доходов в результате ошибок (недостатков), допущенных при принятии решений, определяющих стратегию деятельности и развития банка (стратегическое управление) и выражающихся в неучете или недостаточном учете возможных опасностей, которые могут угрожать деятельности банка, неправильном или недостаточно обоснованном определении перспективных направлений деятельности, в которых банк может достичь преимущества перед конкурентами, отсутствии или обеспечении в неполном объеме необходимых ресурсов (финансовых, материально-технических, людских) и организационных мер (управленческих решений), которые должны обеспечить достижение целей деятельности банка [1].

По нашему мнению, данное определение на практике, стратегический риск рассматривает односторонне, с позиции убытков, ошибок, потерь, что в конечном итоге, ведет к снижению полученного финансового результата. Однако с позиции международных стандартов финансовой отчетности, признающих колебание стоимости как в сторону уменьшения, так и увеличения, увеличение результата в определенных целевых ориентирах также влечет за собой стратегический риск. Поэтому при разработке методики оценки стратегического риска банка автор опирался на влияние международных стандартов финансовой отчетности на достижение поставленных целей.

Стратегический риск банка связан прежде всего со стратегией банка. В Финансово-кредитном энциклопедическом словаре, под редакцией А.Г. Грязновой, стратегия банковская определяется как концепция его развития, рассчитанная на долгосрочную перспективу и определяющая цели банка, которые отличают его от конкурентов в глазах клиентов и служащих. Это общее направление и способ использования средств для достижения поставленной цели и принятия управленческих решений. При этом стратегию банка можно определить как цель и методы ее реализации [7, с. 918]. Л.Ю. Питерская и Д.Я. Родин выделяют созидательный, функциональный, исполнительный и результирующий уровни стратегии развития [8].

Таким образом, стратегический риск банка имеет прямую связь прежде всего со стратегией банка. Но стратегия банка и ее достижение, по мнению автора, является всего лишь несколькими критериями оценки стратегического риска. Стратегия банка – это его миссия. Она глобальна и выражается несколькими словами. В рамках общей стратегии разрабатывается стратегический план. Стратегический план развития банка представляет собой документ, определяющий стратегию развития действующего банка на два или более года с учетом достигнутых результатов на момент разработки плана и содержащий обоснованный прогноз его деятельности и развития в соответствующем периоде, включая оценку ожидаемых результатов и планируемые значения основных показателей деятельности банка, а также мероприятия, инструменты, ресурсы и условия их достижения. Он утверждается советом директоров банка или общим собранием акционеров банка. Данный документ состоит из различных разделов, включающих обоснование целесообразности выбранных стратегических целей, направлений развития банка; информацию об ожидаемых результатах деятельности банка; информацию об имеющихся и планируемых ресурсах, мероприятиях и инструментах достижения ожидаемых результатов и запланированных показателей; анализ существующих и потенциальных рисков, связанных с реализацией стратегического плана развития банка, а также информацию о комплексе мер и инструментов,

направленных на ограничение (снижение) таких рисков; информацию о маркетинговой политике банка и т.д. Поэтому в методике оценки и управления стратегическим риском это учтено. Советы директоров банков и исполнительные органы, должны постоянно владеть информацией не только о выполнении банком стратегии, но иметь актуальную информацию о факторах, как внешних, так и внутренних, которые могут повлиять на достижение поставленных целей в рамках основной миссии банка. Поэтому информация о стратегическом риске должна своевременно докладываться коллегиальным органам управления банком, а так же в банке должна быть целостная система управления данным видом риска. Система должна постоянно оцениваться и совершенствоваться. В рамках эффективной системы управления стратегическим риском учитывается деятельность от отдельно взятого работника банка до его акционера. В банковской практике есть примеры, когда один фактор или факт влияли на деятельность всего банка. Недавнее некорректное поведение акционера ЗАО «Дельта Банк» в Республике Беларусь вызвало отзыв лицензии на проведение банковских операций у банка и его банкротство.

В модели оценки эффективности системы управления рисками для банков, автором предложена компонента «управление стратегическим риском», которая может рассчитываться как в рамках модели, так и отдельно, в соответствии с предложенной автором методикой. Регулярное использование предложенной методики, позволяет совету директоров банка, комитетам при совете директоров, его правлению принимать управленческие решения в отношении управления и уменьшения влияния стратегического риска на деятельность банка и своевременно вносить соответствующие корректировки в стратегию банка. Разработанная методика оценки и управления стратегическим риском банка, соответствует единой методологии, разработанной автором исходя из международных принципов использованных при построении общей модели оценки эффективности системы управления рисками банка и национальных стандартов управления рисками в банках [1, 2, 9, 10].

Предлагаемая методика управления стратегическим риском банка включает следующие последовательно выстроенные этапы:

- 1) сбор информации для включения в соответствующие критерии оценки;
- 2) пополнение необходимой информации при ее отсутствии;
- 3) распределение информации по критериям соответствующих разделов, таблицы критериев оценки стратегического риска банка;
- 4) присвоение баллов каждому критерию на основании профессионального суждения и балльной оценки;

5) пересчет каждого количественного критерия в баллы для сопоставимости использования критериев;

6) расчет итогового значения оценки;

7) отнесение рассчитанной оценки к одному из диапазонов, определение степени эффективности управления стратегическим риском банка;

8) разработка мероприятий по улучшению системы управления стратегическим риском банка.

Этап 1. Сбор информации для включения в соответствующие критерии оценки. Данная информация в банке может находиться в разных структурных подразделениях банка, что зависит от структуры управления банком, находится в разной управленческой и статистической отчетности или не

иметься в банке вообще. Необходимо собрать всю необходимую информацию в подразделении банковских рисков банка, которое будет собирать данную информацию от соответствующих подразделений и обобщать ее.

Этап 2. Пополнение необходимой информации при ее отсутствии. Это может быть разработка соответствующих внутренних локальных нормативных актов банка, дополнительных положений и регламентов для получения необходимой информации для включения в соответствующие критерии оценки при обнаружении ее отсутствия в банке.

Этап 3. Распределение информации по критериям соответствующих разделов таблицы критериев оценки стратегического риска банка (табл. 1).

Таблица 1

Критерии оценки стратегического риска банка

Критерии	Балл	Вес	Пояснения, оценка
Наличие стратегического плана развития Банка, утвержденного органами управления			
Наличие стратегии, политики и процедур управления рисками в Банке			
Своевременное внесение корректировок в стратегический план развития при переходе Банка (страны) в другую фазу развития			
Определение в стратегическом плане развития финансовых целей Банка, приоритетных направлений развития			
Принятие во внимание основных рисков, присущих Банку, при разработке стратегического плана развития			
Установление толерантности основных рисков			
Наличие и соблюдение локальных нормативно правовых актов банка, регламентирующих порядок признания в учете доходов и расходов			
Наличие и соблюдение банком регламентирующих принципы подхода МСФО(IFRS)9 « Финансовые инструменты»			
Соответствие локальных нормативно правовых актов банка требованиям законодательства, нормативно-правовым актам НБ РБ			
Наличие и соблюдение локальных нормативно правовых актов банка, регламентирующих управление прибылью (доходностью) банка, в том числе в кризисных ситуациях			
Способность банка прогнозировать или контролировать стоимость финансирования и операционные расходы			
Правильность отражения в учете доходов и расходов банка			
Банком не осуществляются операции, снижающие устойчивость доходов			
Прибыль по итогам отчетного периода			
Наличие планов по наращиванию доходов и оптимизации расходов			
Наличие методики и фактическое проведение стресс-тестов прибыльности			
Определение в стратегическом плане развития источников пополнения капитала и ликвидности, в т.ч. в кризисной ситуации			
Разграничение функций лиц, ответственных за разработку стратегического плана развития, ее исполнение, мониторинг и контроль стратегического риска			
Осуществление мониторинга стратегического риска			
Проведение стресс-тестирования стратегического риска на практике не реже, чем ежегодно			
Предоставление уполномоченному органу управления Банком, исполнительным органам Банка информации по результатам мониторинга и стресс-тестирования стратегического риска на регулярной основе			
Итого:			

Этап 4. Присвоение оценок каждому критерию на основании профессионального суждения. При этом, автором предлагается использовать следующую систему оценок (табл. 2).

Таблица 2

Система оценки риска потери капитала банка

1.	Да (регулярно, в соответствии с локальными нормативно-правовыми актами (далее – ЛНПА), в полном объеме)
2.	За малым исключением (как правило, достаточно полно)
3.	Частично (в некоторых случаях, недостаточно полно)
4.	Нет (никогда, не предусмотрено ЛНПА)

Примечание. Разработка автора.

В представленной методике критерии оценки включают в себя оценку качественных и количественных критериев поэтому, автором рекомендуется использовать балльный метод оценки и присвоения баллов по шкале от 1 до 4 баллов, где 1 балл – самая высокая оценка, а 4 – самая низкая.

Для сопоставимости оценки количественные критерии, используемые для оценки стратегического риска банка, представляющие собой коэффициенты или проценты, переводимые в баллы, согласно общей балльной оценке переводятся по формуле:

$$R = \frac{\sum_{i=1}^n (\text{оценка} * \text{вес})}{\sum_{i=1}^n \text{вес}}$$

где R – показатель оценки качества управления.

Данные оценки определяются исходя из проведенных банком процедур для выражения профессионального суждения и глубокого изучения каждого критерия. В пояснениях указывается, почему выставлен тот или другой балл оценки, чего недостает или что в процессе требует улучшения.

Этап 5. Расчет итогового значения оценки.

Общий интегрированный итог оценки, отражает общую оценку управления стратегического риска банка и позволяет оценить эффективность функционирования этой системы, а так же эффективность системы управления рисками в целом, если данный вид риска идентифицируется банком и включается в общую модель управления рисками банка. Для итоговой оценки управления стратегическим риском банка автором предлагается использовать шкалу оценки отраженную в табл. 3.

Таблица 3

Итоговая шкала оценки управления стратегическим риском банка.

Компонент системы управления рисками высокоэффективен	$\leq 1,0$
Компонент системы управления рисками достаточно эффективен	$>1,1$ и $\leq 2,0$
Компонент системы управления рисками недостаточно эффективен	$>2,1$ и $\leq 3,0$
Компонент системы управления рисками неэффективен	$>3,1$

Примечание. Разработка автора.

Этап 6. Отнесение рассчитанной оценки к одному из диапазонов, определение степени эффективности управления стратегическим риском банка.

Исходя из предложенной системы оценки критериев, общая оценка управления стратегическим риском банка должна стремиться к 1. Это значит, что система работает высокоэффективно и наоборот. При оценке более 3,1 система управления неэффективна вовсе.

Этап 7. Разработка мероприятий по улучшению системы управления стратегическим риском банка.

Очень важный этап методики, который позволяет улучшить через определенный период времени итоговую оценку управления стратегическим риском банка. Благодаря пояснениям из табл. 1 – критериев оценки управления стратегическим риском банка – необходимо выработать мероприятия по ее улучшению и представить их на утверждение соответствующим коллегиальным органам корпоративной системы управления банка.

Выводы. По результатам проведенного исследования можно сделать следующие выводы: разработанная авторская методика оценки управления стратегическим риском банка позволяет оценивать данный риск и управлять им; использование данной методики не несет за собой существенного увеличения затрат банка и необходимости приобретения программного обеспечения; в случае использования ее банком, появляется возможность не только оценки управления стратегическим риском банка, но разработки дополнительных критериев по расширению спектра контроля данного риска; данная методика прошла апробацию в банковской системе Республики Беларусь и используется в модели эффективности оценки системы управления рисками банка одним из банков Республики Беларусь.

Литература

1. **Постановление** Правления Национального банка Республики Беларусь от 29 октября 2012 г. № 550. URL: <http://www.nbrb.by/Ledislation/docu->

ments/1_550pdf. – Дата доступа: 20.01.2017. 2. **Рабыко И.Н.** Эффективность системы управления рисками и методологические подходы к ее оценке. *Банковский вестник*. 2016. № (635). С. 30-36. 3. **Baird I. S., Thomas H.** Toward a Contingency Model of Strategic Risk Taking. *Academy of Management Review*. 1985. No 10. P. 231. 4. **Collins J. M., Ruefli T. W.** Strategic Risk: an Ordinal Approach. *Management Science*. 1992. Vol. 38. No. 12. P. 1707 – 1731. 5. **Winfrey F. L., Budd J. L.** Reframing Strategic Risk. *SAM Advanced Management Journal*. Autumn 1997. P. 13–22. 6. **Slywotzky A., Drzik J.** Counting the Biggest Risk of All. *Harvard Business Review*. April. 2005. P. 81. 7. **Финансово-кредитный** энциклопедический словарь / под общ. ред. А.Г. Грязновой. Москва: Финансы и статистика. 2002. С. 918. 8. **Питерская Л.Ю., Родин Д.Я.** Парадигма стратегического банковского менеджмента в контексте обеспечения устойчивого развития коммерческих банков. *Финансы и кредит*. 2010. Т. 16, вып. 43 (427). С.2-10. 9. **Basel Committee on Banking Supervision.** International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards. A Revised Framework. June 2006. *Bank for International Settlements*. URL: <http://www.bis.org/publ/bcbs128.htm>. – Date of access: 21.01.2017. 10. **Basel Committee on Banking Supervision.** Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems. December 2010 (rev June 2011). *Bank for International Settlements*. URL: <http://www.bis.org/publ/bcbs189.pdf>. – Date of access: 21.21.2017.

Рабыко И. М. Методика оцінки управління стратегічним ризиком банку

У статті обґрунтовується необхідність оцінки і моніторингу стратегічного ризику банку на постійній основі. Представлено авторську методику оцінки управління стратегічним ризиком банку, яка заснована на міжнародних принципах Базельського комітету з нагляду за банками, міжнародних стандартах фінансової звітності та чинного законодавства Республіки Білорусь. Методика складається з декількох етапів, що включають збір інформації для оцінки, розподіл інформації за критеріями оцінки, привласнення балів кожним критерієм на підставі професійного судження і шкали оцінки, підсумовування оцінок і визначення підсумкової оцінки, визначення ступеня ефективності управління стратегічним ризиком банку. Дана оцінка може використовуватися банком при застосуванні заходів щодо підвищення ефективності управління стратегічним ризиком банку. Це сприяє додатковому контролю з боку власників банку, топ-менеджменту за системою управління стратегічним ризиком банку і заходами, спрямованими на ефективність управління ним. Методика апробована і використовується в банківській системі.

Ключові слова: банк, методика, стратегічний ризик банку, критерії оцінки, шкала оцінки.

Рабыко И. Н. Методика оценки управления стратегическим риском банка

В статье обосновывается необходимость оценки и мониторинга стратегического риска банка на постоянной основе. Представлена авторская методика оценки управления стратегическим риском банка, основанная на международных принципах Базельского комитета по надзору за банками, международных стандартах финансовой отчетности и действующего законодательства Республики Беларусь. Методика состоит из нескольких этапов, включающих сбор информации для оценки, распределение информации по критериям оценки, присвоение баллов каждому критерию на основании профессионального суждения и шкалы оценки, суммирование оценок и определение итоговой оценки, определение степени эффективности управления стратегическим риском банка. Данная оценка может использоваться банком при применении мер по повышению эффективности управления стратегическим риском банка. Это способствует дополнительному контролю со стороны собственников банка, топ-менеджмента за системой управления стратегическим риском банка и мерами, направленными на эффективность управления им. Методика апробирована и используется в банковской системе.

Ключевые слова: банк, методика, стратегический риск банка, критерии оценки, шкала оценки.

Rabyko I. Methodology for assessing the management of strategic risk of the bank

The article proves the need to assess and monitor the strategic risk of the bank on an ongoing basis. The author's methodology for assessing the management of strategic risk of the bank, based on the international principles of the Basel Committee of Banking Supervision, international standards of financial reporting and current legislation of the Republic of Belarus, is presented. The methodology consists of several stages, including the collection of information for risk assessment, the distribution of information between criteria of assessment, the assignment of scores to each criteria on the basis of expert judgment and the scale of assessment, the summing of scores and the determination of the final score, and the determination of the degree of efficiency of the strategic risk management system of the bank. This assessment can be used by the bank in developing measures to improve the efficiency of strategic risk management of the bank. This methodology enables additional monitoring of the bank's strategic risk management system and measures aimed at its effective control by the bank's owners and top management. The methodology is approved and used in the banking system.

Keywords: bank, methodology, strategic risk of the bank, criteria of assessment, scale of assessment.

Стаття надійшла до редакції 12.02.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

Э. М. Годжаева,

доцент,

Азербайджанский Университет

Туризма и Менеджмента,

Т. Т. Алиева,

кандидат экономических наук,

Азербайджанский Государственный

Экономический Университет, г. Баку

ГЛАВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ БЮДЖЕТНО-НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Постановка проблемы. Налоги – обязательные, персональные, безвозмездные выплаты в государственный или местный бюджеты в виде отчуждения денежных средств, находящихся в собственности налогоплательщиков, имеющие своей целью финансовое обеспечение деятельности государства и муниципалитетов. Обязательность выплат со стороны физических и юридических лиц, их индивидуальность и безвозмездность отличает налоги от других принудительных выплат. Принятие налогов в качестве финансового обеспечения деятельности государства и муниципалитетов возлагает на них задачу решения социальных проблем. Как видно из определения, налогоплательщик представляется в качестве собственника. То есть, собственник-налогоплательщик выплачивает часть своей собственности в бюджет в виде налогов.

Ставки налогов, применяемые государством для каждого года, могут быть выше ставок, предусмотренных Налоговым Кодексом и каждый год при принятии закона Азербайджанской Республики о государственном бюджете эти ставки могут быть пересмотрены. Ставки, определяемые в Налоговом Кодексе, могут быть только снижены. К тому же, изменение (снижение) налоговых ставок и те или иные дополнения либо изменения в законодательстве могут рассматриваться только в конце года во время предоставления Милли Меджлису проекта закона о государственном бюджете [1].

Вообще, осуществление мер в области совершенствования в стране налогового законодательства представляется как одна из задач, стоящая перед правительством в Государственной Программе по Снижению Бедности и Экономическому Развитию. Налоговый Кодекс Азербайджанской Республики определяет в нашей стране налоговую систему, общие основы налогообложения, правила установления, выплаты и сбора налогов, права и обязанности, связанные с вопросами налогообложения налогоплательщиков и государственных налоговых органов, а также других участников налоговых отношений, формы и методы налогового контроля, ответственность за нарушение налогового законодательства, порядок подачи жалоб на органы налогового контроля и их должностных лиц. Нормативно-правовые акты, принятые на основании Налогового

Кодекса либо с целью его исполнения, не должны противоречить статьям Кодекса [1].

Расходы государственного бюджета – расходы, устанавливаемые на основании бюджетной классификации. В соответствии со статьей 10.1 закона «О бюджетной системе» к расходам государственного бюджета относится следующее:

1) текущие расходы, в том числе надбавка к заработной плате, пенсии и другие социальные пособия и выплаты, расходы на покупку товаров и другие услуги, выплаты по процентам, гранты, субсидии и текущие перечисления;

2) капитальные расходы, в том числе покупка основных средств, капиталовложения и приобретение акций;

3) долги по кредитам, расходы на обслуживание процентов и долевое участие в проектах.

В 1993 году Министерство Финансов Азербайджанской Республики подготовило функциональную, экономическую и административную классификации бюджетных доходов и расходов. Подготовленная в тот период в Азербайджане и действующая в настоящее время бюджетная классификация по расходам делится на три вида:

- Функциональная, группирование бюджетных средств по уровням для осуществления основных функций государства.
- Экономическая, группирование бюджетов всех уровней по экономическому содержанию.
- Организационная, группирование средств государственного бюджета между главными распорядителями.

I. Функциональная классификация государственных расходов Азербайджанской Республики является группированием бюджетных расходов на различных уровнях, отражающее финансирование, направленное на выполнении основных функций государства и отражает в себе бюджетные средства, ориентированные на выполнение основных государственных функций, в том числе финансирование реализации нормативных правовых актов, принятых государственными и местными органами исполнительной власти Азербайджанской Республики, а также финансирование осуществления отдельных государственных полномочий, передаваемых дру-

гим уровням власти. К первому уровню функциональной классификации расходов государственного бюджета Азербайджанской Республики относится раздел, определяющий расходование бюджетных средств на выполнение государственных функций [4].

Первый уровень данной классификации охватывает следующие разделы:

1. Расходы общих государственных услуг;
2. Оборонные расходы;
3. Расходы содержания судебной власти, органов правопорядка, безопасности и прокуратуры;
4. Расходы на образование.

Раздел «Образование» объединяет в себе расходы государства на образование, услуги, оказываемые ученикам и студентам в индивидуальном и коллективном порядке. Коллективные услуги в области образования, финансирование государственной политики и разработка соответствующих программ, регулирование деятельности образовательных учреждений, работы, связанные с деятельностью в области образования и фундаментальных исследований также входят в расходы этого раздела;

5. Расходы на здравоохранение.

Раздел «Здравоохранение» охватывает обеспечение разработки стандартов для медицинского персонала больниц, клиник, медицинских пунктов и т.д., а также и следование этим стандартам, регулирование и лицензирование деятельности, оказываемой в области здравоохранения, а также практику и деятельность в области охраны здоровья и прикладных исследований;

6. Расходы на социальную защиту и социальное обеспечение.

«Социальная защита и социальное обеспечение» отражает в себе расходы, связанные с услугами государства, оказываемыми в индивидуальном порядке и отдельным лицам на коллективной основе в области социальной защиты и социального обеспечения, а также расходы, связанные с трансфертами и прикладными исследованиями;

7. Расходы в области культуры, искусства, СМИ, физической культуры и религии;

8. Расходы на жилищно-коммунальное хозяйство;

9. Расходы на топливный и энергетический комплекс;

10. Расходы на сельское хозяйство, лесное хозяйство и рыбное хозяйство.

В соответствии с трехуровневой управленческой властью в Азербайджанской Республике, налоги определяются и выплачиваются в виде государственных налогов, налогов Нахчиванской Автономной Республики, а также местных налогов (муниципальные налоги) [5].

Налоговое законодательство Азербайджанской Республики состоит из Конституции Азербайджанской Республики, Налогового Кодекса и законодательных актов Азербайджанской Республики, принятых в соответствии с ними.

1. *Поступления с налогообложения.* Налоги различаются по базе налогообложения. В этом случае в качестве налоговой базы могут выступать совокупные доходы, заработная плата, объем товарооборота, собственность, импортируемые товары и т.д.

I. Налоги с дохода (прибыли). Налоги с дохода (прибыли) делятся на налоги с доходов (прибыли) физических и юридических лиц.

II. Под налогами в фонд заработной платы и рабочей силы подразумеваются налоги, в форме суммы, определенной процентным соотношением из фонда заработной платы либо конкретной суммы по каждому работнику, взимаемые с работодателя или занятых в свободном порядке. При этом средства взимаемые в виде налогов должны направляться на реализацию определенных целевых программ.

III. К налогам на собственность относятся налоги, связанные с собственностью. Их выплачивают владельцы и пользователи собственности. В классификации налоги на собственность делятся на периодические налоги с недвижимого имущества, текущие налоги, выплачиваемые с чистой прибыли имущества, налоги на имущество, перешедшего по наследству или в порядке дарения, налоги за операции, проводимые с финансами и капиталом, разовых налогов на собственность и другие текущие налоги с собственности.

IV. Налоги на товар и услуги. К категории налогов за товар и услуги отнесены налоги, связанные с производством, добычей, продажей, передачей и использования товаров, работ и услуг.

V. Налоги, связанные с внешнеэкономической деятельностью, группированы в соответствии с Налоговым Кодексом и таможенным законодательством.

VI. К прочим категориям налогов относятся поступления по другим налогам, не указанным в классификации.

2. *Социальные отчисления.* Социальные отчисления делятся на отчисления по социальному обеспечению и социальным нуждам в зависимости от социальных программ, осуществляемых государством. Отчисления на социальное обеспечение носят вынужденный характер и предполагают создание особого фонда.

3. *Гранты.* Гранты являются помощью, выделенной в соответствии с законодательством для подготовки и реализации программ, имеющих значимость для государства. Международные организации, зарубежные правительства, иностранные юридические и физические лица могут выступать в качестве донора грантов. Не зависимо от доноров, гранты делятся на текущие и капитальные. Текущие гранты это выплаты, связанные с покрытием текущих доходов, не обусловленных покупкой активов.

А капитальные гранты это выплаты, обусловленные покупкой, передачей активов. Такие гранты могут расходоваться также и на закрытие реципиентных взаимных обязательств.

- I. К грантам, поступающим от зарубежных правительств, относятся выплаты, получаемые с целью осуществления значимых для государства программ от иностранных правительств или же выплаты для усиления бюджета.
- II. К грантам, поступающим от международных организаций относятся выплаты от организаций, занимающихся благотворительностью, гуманитарным развитием, и другой общественной деятельностью в целях реализации важных для правительства программ в области образования, науки, здравоохранения, культуры, спорта и других сферах.
- III. К грантам, поступающим от других звеньев управленческого сектора государства относятся выплаты, получаемые с целью осуществления различного типа проектов и программ, значимых для государства и реализуемых финансово-кредитными институтами, общественными фондами, ассоциациями, федерациями, комитетами и другими организациями.

4. Прочие доходы:

- I. доходы от собственности;
- II. поступления от продажи товаров и услуг;
- III. поступления по штрафам и санкциям;
- IV. добровольные перечисления;

V. доходы, которые невозможно разделить по категориям [6].

Анализ основных достижений. В 2017 году 5615,6 млн манат расходов государственного бюджета или 33,8% были предусмотрены для финансирования конкретных программ и мероприятий. В соответствии с экономической классификацией в бюджете 2017 года на выплату заработной платы было предусмотрено средств 4077,0 млн манат, или в объеме 24,6% расходов; на покупку товаров (работ и услуг) – 3123,5 млн манат, или в объеме 18,8% расходов; на выплаты по процентам – 408,4 млн манат, или в объеме 2,5% расходов, на субсидии и текущие трансферты – 704,5 млн манат, или в объеме 4,2% расходов; на гранты и другие оплаты – 75,6 млн манат, или в объеме 0,5% расходов; на пенсии и социальные пособия – 2067,8 млн манат, или в объеме 12,5% расходов; на другие расходы – 1259,7 млн манат, или в объеме 7,6% расходов; на покупку нематериальных активов – 3603,3 млн манат, или в объеме 21,7% расходов; на операции с финансовыми активами – 52,0 млн манат, или в объеме 0,3% расходов; на финансовые операции по обязательствам – 1228,2 млн манат, или в объеме 7,4% расходов. Как продолжение работ, направленных на усовершенствование структуры расходов государственного бюджета и процесса его составления, а также усиления адресности этих расходов, в 2017 году в параграфе «Прочие расходы» экономической классификации расходов государственного бюджета была предусмотрена сумма на 1744,6 млн манат или на 67,7% меньше в сравнении с 2016 годом [3].

Таблица 1

Расходы государственного бюджета, млн манат

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Расходы - итого	10503,9	11765,9	15397,5	17416,5	19143,5	18709,0	17784,5	17751,3
На экономику	4373,9	4889,9	6803,2	6960,7	8207,5	7598,7	6408,8	4124,0
Социально – культурные мероприятия	2763,0	2901,4	3447,2	4072,9	4081,8	4484,4	4442,9	5789,5
На образование	1147,9	1180,8	1268,5	1453,2	1437,7	1553,9	1605,1	1754,4
Здравоохранение	402,4	429,2	493,4	609,4	618,9	665,3	708,2	702,5
Социальную защиту и социальное обеспечение	1054,4	1123,0	1495,4	1769,5	1750,3	1971,2	1857,2	2645,2
На культуру, искусство, информацию, физическую культуру	158,3	168,4	189,9	240,8	274,9	294,0	272,4	687,4
На науку	83,3	92,8	106,1	116,7	117,0	124,2	113,2	110,2
Прокуратуру	648,9	668,5	710,3	929,2	1049,3	1103,6	1105,7	1117,1
Законодательство	289,7	303,0	281,9	342,3	349,3	449,7	430,9	470,1
Другие расходы	2345,1	2910,3	4048,8	4994,7	5338,6	4948,4	5283,0	6140,4

Из табл. 1 и рисунка видно, что общая сумма и суммы по отдельным видам расходов государственного бюджета Азербайджанской Республики ежегодно росли. Расходы государственного бюджета на 2010 год составляли 11765,9 млн манат. Однако расходы государственного бюджета на 2016 год составили 17751,3 млн манат, что показывает снижение в сравнении с предыдущими годами (2014 – 2015 годы). Увеличение расходов государственного бюджета продолжилось в 2013 году по нарастающей и стало больше на 61%, составив 19.143.000,0 тыс. манат, но после этого года произошло относительное понижение. Если взглянуть на последние два года,

то окажется, что в сравнении с 2015 годом в 2016 году расходы государственного бюджета снизились на 0,2% [3].

1. Налоговые поступления.

В соответствии с Налоговым Кодексом в Азербайджанской Республике устанавливаются и подлежат к выплате государственные, автономные и местные (муниципальные) налоги.

2. Гранты.

Начиная с 1996 года, в доходах государственного бюджета находит свое отражение статья гранта, выделяемого Европейским Союзом Азербайджану.

байджанской Республике. По закону Азербайджанской Республики «О грантах» от 17 апреля 1998 года помощь, получаемая в виде грантов, или (либо) другая какая-нибудь материальная помощь освобождена от всех видов налогов, пошлин и обязательных выплат в государственный бюджет. Однако при использовании грантов юридические лица, участвующие в реализации проектов и программ выплачивают налоги в соответствии с действующим законо-

дательством от суммы, полученной от реципиента (грант, находящийся в отношениях с донором считается реципиентом). При использовании гранта физические лица, участвующие в реализации проектов и программ выплачивают подоходный налог в соответствии с действующим законодательством от суммы, полученной от реципиента. За сумму, выплачиваемую физическим лицам, реципиент освобождается от выплаты принудительных отчислений.

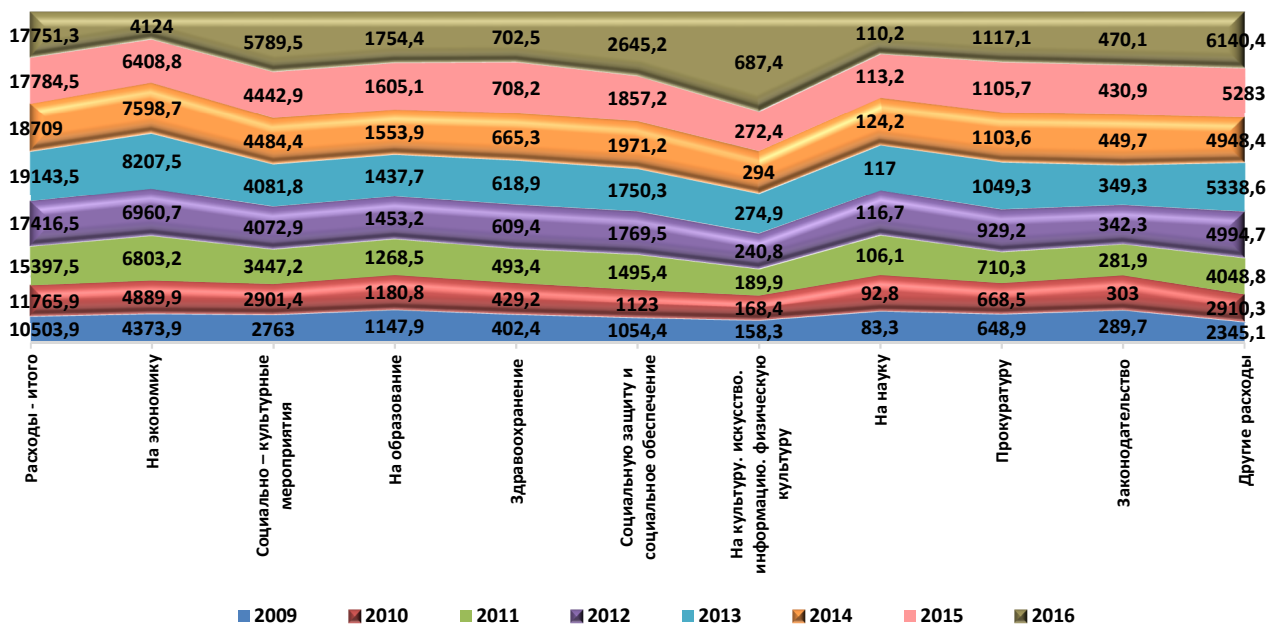

Рисунок. Расходы государственного бюджета, млн манат

3. Социальные отчисления.

Социальные отчисления в зависимости от реализуемых государством программ делятся на социальное обеспечение и социальные нужды. Отчисления социального назначения носят обязательный характер и подразумевают создание специального фонда.

4. Другие поступления.

Статья о поступлениях от аренды государственного имущества регулируется решениями Кабинета Министров «Об установлении минимальной суммы арендной платы для передачи в аренду государственного имущества (жилищного фонда)» от 5 марта 1999 года и от 27 марта 2000 года. На основании этого решения (от 27 марта 2000 года) за площади, находящиеся на территории города Баку, а также в других городах и районах республики, устанавливается отдельная годовая арендная плата за 1 м². Полученные средства переводятся в государственный бюджет.

II. Экономическая классификация расходов государственного бюджета Азербайджанской Республики по своему экономическому содержанию является группированием расходов бюджетов всех уровней. Классификация образует следующие статьи расходов:

11. Оплата труда, покупка товаров и оплата услуг;

- 12. Выплаты по процентам;
- 13. Субсидии и текущие выплаты;
- 14. Вложение капитальных средств в основные фонды;
- 15. Создание государственных резервов;
- 16. Покупка земли и нематериальных активов;
- 17. Капитальные выплаты;
- 18. Выдача кредитов послу вычета суммы, возвращаемой в пределах страны;
- 19. Выдача кредитов послу вычета суммы, возвращаемой за рубеж.

III. Классификация по организациям расходов государственного бюджета Азербайджанской Республики – это группирование расходов, отражающих прямое распределение бюджетных средств из государственного бюджета [7]. В этой классификации показывается по главам список предприятий, конкретно получающих бюджетные средства:

- 20. Законодательные органы;
- 21. Органы исполнительной власти;
- 22. Судебные органы и органы прокуратуры;
- 23. Другие государственные органы;
- 24. Пресса и общественные организации;
- 25. Дотации;
- 26. Государственные фонды.

А теперь рассмотрим динамику доходов государственного бюджета Азербайджанской Республики за последние 8 лет.

Из табл. 2 видно, что доходы государственного бюджета Азербайджанской Республики ежегодно росли как по общей сумме, так и по отдельным видам. Если обратить внимание на последние пять лет, то можно видеть, что максимальная граница доходов приходится на 2013 год. Таким образом, в 2013

году доходы государственного бюджета составили 19496,3 млн манат. А в 2016 году доходы бюджета Азербайджана были равны 17505,7 млн манат, что в сравнении с 2013 годом показывает уменьшение на 11,2% [3].

Таблица 2

Динамика доходов государственного бюджета

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Доходы – итого	10325,9	11403,0	15700,7	17281,5	19496,3	18400,6	17498,0	17505,7
Налог с физических лиц	581,9	590,2	715,7	813,0	859,7	980,3	982,5	1145,7
Налог на прибыль с юридических лиц	1329,2	1429,9	2134,0	2252,0	2374,8	2302,7	2211,1	1983,2
Земельный налог	26,2	35,3	35,3	30,6	33,1	35,4	48,7	50,3
Налог на имущество	66,2	101,8	103,9	105,1	125,1	141,3	148,2	174,7
НДС	2012,8	2082,5	2222,7	2366,9	2710,0	3119,6	3454,7	3623,5
Акцизы	485,1	514,9	480,2	531,5	593,3	797,3	647,8	625,1
Промысловый налог	121,9	130,1	129,8	125,8	121,5	116,2	116,1	110,3
Налоги, связанные с ВЭД	418,1	291,8	433,1	592,5	675,2	684,7	934,5	861,2

Среди доходов государственного бюджета поступления из Государственного Нефтяного фонда Азербайджанской Республики также занимают большое и значимое место. Таким образом, в объеме поступлений из Нефтяного Фонда в соответствующие годы наблюдается как рост, так и уменьшения. Объем поступлений из Государственного Нефтяного Фонда Азербайджанской Республики составил в 2012 году 9 905 000,0 тыс. манат, а в 2013 году он продолжил темп роста и уже был равен 11 350 000,0 тыс. манат. В 2014 году наблюдалось падение объема, и он составил 9 337 000,0 тыс. манат. Показатели относительно повысились в 2015 году, а в 2016 году полностью снизились и составили 6 000 000,0 тыс. манат. В сравнении с последними двумя годами в поступлениях из Нефтяного Фонда произошло понижение на 40% [3].

Как уже было сказано, налог на добавленную стоимость занимает весомое место в составе бюджетных доходов. Так, налог на добавленную стоимость составил в 2012 году 2366,9 млн манат, а в 2016 году – 3623,5 млн манат. Другими словами, налог на добавленную стоимость в 2016 году вырос по сравнению с уровнем 2012 года на 53,1%.

По своему объему подоходный налог с физических лиц занимает одно из передовых мест в составе бюджетных доходов. Подоходный налог составил в 2012 году 813,0 млн манат, в 2013 году – 859,0 млн манат, в 2014 году – 980,3 млн манат, в 2015 году – 982,5 млн манат, а в 2016 году – 1145,7 млн манат. Как видно из этих показателей, подоходный налог с физических лиц вырос до 2016 года на 96,9% [3].

В составе доходов государственного бюджета акцизные налоги, таможенные налоги и пошлины также занимают важное место. Акцизные налоги в 2012 году составили 533 600,0 тыс. манат, а в 2016 году – 105 000,0 тыс. манат, что показывает значительное уменьшение по сравнению с предыдущими годами. Если взглянуть на данные последних двух лет, то можем наблюдать снижение на 51% [3].

В прочую структуру доходов, не являющихся налоговыми поступлениями, относятся финансовые санкции по налогам, проценты и отчисления в бюд-

жет определенного процента, от разницы между контрактной стоимостью при экспорте продукции с регулирующей ценой, которая производится в Азербайджанской Республике, и ценой на внутри-республиканских оптовых предприятиях [1].

В нефтяном секторе прогнозируется рост ВВП в реальном выражении на 2,5% и достижения уровня в 41,7 млрд манат. В 2017 году по отраслевой структуре 4,0 млрд манат или 6,4% внутреннего валового продукта сельского, лесного и рыболовческого хозяйств, 22,2 млрд манат или 36,2% промышленности, 6,1 млрд манат или 10,0% строительства, 24,3 млрд манат или 39,6% производства услуг, 4,8 млрд манат или 7,8% продукции и экспорта приходилось на долю чистых налогов [3].

28,6 процентов общих инвестиций выпадают на долю государственного, а 71,4 процентов – на долю частного секторов. В январе-августе 2016 года в сравнении с аналогичным периодом 2015 года цена на потребительские товары и услуги возросли на 10,8%. За первые 8 месяцев текущего года оборот внешней торговли по стране составил 11,3 млрд долл. США, в том числе 5,5 млрд долл. – импортные операции, а объем экспортных операций был равен 5,8 млрд долл. США. Следует отметить, что в начале текущего года понижавшееся торговое сальдо впервые вновь вступило в положительную зону в июне текущего года.

За 8 месяцев 2016 года валютные запасы страны были равны 40,1 млрд долл. США, из которых 39,5 млрд долл. – активы Государственного Нефтяного Фонда Азербайджанской Республики (ГНФАР) и 4,2 млрд долл. США – официальные валютные резервы Центрального Банка.

На основании концепции экономического и социального развития страны и прогнозных показателей на 2017 год и последующие три года, подготовленных Министерством Экономики Азербайджанской Республики, в 2017 году в стране реальный рост ВВП составил 61,4 млрд манат. Прогнозируется продолжение тенденции роста в 2018-2020 годах и ожидается показатель, равный 2,4% реальных темпов роста ВВП в 2020 году.

Ко второму уровню функциональной классификации расходов государственного бюджета Азербайджанской Республики в пределах разделов относятся вспомогательные разделы, конкретизирующие направление бюджетных средств на выполнение государственных функций.

Классификация целевых расходных статей государственного бюджета образует третий уровень функциональной классификации расходов государственного бюджета и в пределах подразделов функциональной классификации государственного бюджета Азербайджанской Республики отражает финансирование конкретных направлений деятельности главных распорядителей средств государственного бюджета.

Классификация видов бюджетных расходов составляет четвертый уровень функциональной классификации расходов государственного бюджета Азербайджанской Республики и подробно показывает направления финансирования по целевым статьям государственного бюджета [2].

Выводы и предложения. Таким образом, бюджетно-налоговая политика на 2017 год была подготовлена с учетом приоритетов стратегического развития Азербайджанской Республики в соответствии с главными тенденциями и вызовами, происходящими в глобальной экономике, среднесрочной бюджетной и финансовой политике на основании статьи 11.5 Закона Азербайджанской Республики «О бюджетной системе», а также в соразмерности с экономическими и социальными прогнозами и соответствующими государственными программами [2].

Литература

1. **Закон** Азербайджанской Республики «О государственном бюджете». 2017 год. 2. **Закон** Азербайджанской Республики «О бюджетной системе» (статья 452-IIQD от 13 мая 2003 г. № 791-IIQD от 3 декабря 2004 г. № 876-IIQD, 2005 г.) от 23 декабря 2007 года, с изменениями и дополнениями к Закону Азербайджанской Республики № 488-IIIQD от 30 ноября 2007 года). 3. **Статистические** показатели Азербайджана. Баку, 2017. 824 с. 4. **Аллахвердиев Д.Н.** «Бюджетно-налоговая политика». Баку, 2002. 5. **Бадалов С.Х., Магеррамов Р.Б., Гурбанов Ф.А.** Бюджетная система: учебник. Баку, 2003. 6. **Зейналов В., Гусейнов А.** Проблемы государственных и муниципальных финансов. Баку, 2006. 7. **Ханкишиева В.** Экономические проблемы государственного бюджетного регулирования. Баку, 2003.

Годжаева Е. М., Алиева Т.Т. Головні тенденції бюджетно-податкової політики Азербайджанської Республіки

У статті авторами вказується, що прийняття податків в якості фінансового забезпечення діяльності держави і муніципалітетів покладає на них завдання вирішення соціальних проблем. Серед доходів державного бюджету надходження з Державного Нафтового фонду Азербайджанської Республіки також

займають велике і значуще місце, але в обсязі надходжень з Нафтового Фонду в відповідні роки спостерігається як зростання, так і зменшення.

Таким чином, бюджетно-податкова політика на 2017 рік була підготовлена з урахуванням пріоритетів стратегічного розвитку Азербайджанської Республіки відповідно до головних тенденцій і викликів, що відбуваються в глобальній економіці, середньостроковій бюджетній і фінансовій політиці. Тому в 2018 році в нафтовому секторі прогнозується зростання ВВП.

Ключові слова: доходи державного бюджету, витрати державного бюджету, бюджетно-податкова політика, класифікація, податки.

Годжаева Э. М., Алиева Т. Т. Главные тенденции бюджетно-налоговой политики Азербайджанской Республики

В статье авторами указывается, что принятие налогов в качестве финансового обеспечения деятельности государства и муниципалитетов возлагает на них задачу решения социальных проблем. Среди доходов государственного бюджета поступления из Государственного Нефтяного фонда Азербайджанской Республики также занимают большое и значимое место, но в объеме поступлений из Нефтяного Фонда в соответствующие годы наблюдается как рост, так и уменьшения.

Таким образом, бюджетно-налоговая политика на 2017 год была подготовлена с учетом приоритетов стратегического развития Азербайджанской Республики в соответствии с главными тенденциями и вызовами, происходящими в глобальной экономике, среднесрочной бюджетной и финансовой политике. Поэтому в 2018 году в ненефтяном секторе прогнозируется рост ВВП.

Ключевые слова: доходы государственного бюджета, расходы государственного бюджета, бюджетно-налоговая политика, классификация, налоги.

Gojayeva E., Alieva T. Main Trends of the Budget and Tax Policy of the Republic of Azerbaijan

In the article the authors state that the adoption of taxes as financial support for the activities of the state and municipalities imposes on them the task of solving social problems. Among the revenues of the state budget, receipts from the State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan also occupy a large and significant place, but in the amount of revenues from the Oil Fund in the respective years, both growth and decrease are observed.

Thus, the fiscal policy for 2017 was prepared taking into account the priorities of the strategic development of the Republic of Azerbaijan in accordance with the main trends and challenges in the global economy, medium-term fiscal and financial policies. Therefore, in 2018 in the non-oil sector, GDP growth is projected.

Keywords: state budget revenues, state budget expenditures, fiscal policy, classification, taxes.

Стаття надійшла до редакції 27.02.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

О. В. Ареф'єва,

доктор економічних наук,

С. Т. Пілецька,

доктор економічних наук,

І. М. Мягких,

доктор економічних наук, м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ ДІЇ ІНФЛЯЦІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Інфляція є одним з важливих факторів макроекономічної нестабільності. Вона визначає динаміку соціально-економічних процесів: економічне зростання, інвестиції, рівень життя домогосподарств, зайнятість і т.д. Протягом усього розвитку світової економіки ефективна грошово-кредитна політика залишалася і залишається однією з ключових складових для забезпечення економічного зростання й успішного розвитку країни. З метою правильного й ефективного управління інфляцією та вибору оптимального режиму монетарної політики, слід виявити ряд основних факторів макроекономічної системи, що впливають на загальний рівень цін в країні.

Аналіз останніх досліджень. Теоретико-методологічні аспекти пов'язані із сутністю, функціями, формами, видами інфляції розглядалися в наукових працях С. Брю, Х. Джонсона, Р. Дорнбуша, Ф. Кейгана, Э. Клаасена, Ф. Ларрена, А. Лейонхуфвуда, Л. Мизеса, Г. Минса, Н. Мэнкью, Дж. Сакса, Самуельсона, У. Филлипса, И. Фишера, М. Фридмена, Р. Шмалензи, К. Шульца, Й. Шумпетера та ін. Серед вітчизняних вчених-економістів, які досліджували сутність, причини виникнення та наслідки прояву інфляції: А. Базилевич [1], О. Барановський [2], Т. Батракова, О. Рогаченко [3], Ю. Ніколенко [5], В. Сірко [12], Л. Тіверіадська [13], А. Чухно [14] та багато інших.

Мета статті полягає у виявленні особливостей дії інфляції на підставі аналізу теоретичних підходів до визначення сутності та передумов її прояву; обґрунтуванні її впливу на економіку через дослідження основних показників національної економіки та на підставі цього розробленні моделі впливу інфляції на рівні національної економіки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дія інфляції в різних країнах та регіонах має свої особливості, які проявляються з певною періодичністю та може впливати як на виробничий, так і на споживчі ринки звужуючи їх. Передбачення її синергетичного прояву дозволяє використовувати регуляторні функції на макро- та мезорівнях, що знизить соціальну напругу через нівелювання її негативних наслідків та відновить рівновагу.

Становлення, поступовий розвиток, стрибкоподібні зміни, трансформації економік призвели до необхідності наукового трактування особливостей інфляційних процесів, що відбуваються та визначають стан соціально-економічної сфери в державі. Їхня природа в економіці змінювалась в залежності від економічної формації, рівня розвитку виробничих відносин та продуктивних сил, а також їх переважного та специфічного впливу на попит та пропозицію (табл. 1).

Таблиця 1

Природа інфляційних процесів в економіці [1, 2, 5, 12]

Назва теорії	Напрямок впливу інфляції
Саламанська школа	Надмірний приплив дорогоцінних металів
Політекономія	Пропозиція грошей веде до пропорційного зростання цін
Марксистська теорія	Зростання цін приватних монополій
Лозанська школа	Зміна собівартості відносно продажної ціни
Кейнсіанська теорія	Дефіцит на ринку чинників виробництва
Монетаристська теорія	Надмірна пропозиція на ринку грошей
Структуралістська теорія	Зміна структури громадського багатства
Фіскальна теорія	Дефіцит фіскального балансу
Концепція громадської згоди	Неузгодженість при перерозподілі доходу

Слід зазначити, що кожна концепція визначає інфляцію на різних етапах товарно-грошового обміну у рамках окремої економічної підсистеми: грошового ринку, фіскального балансу, ринку чинників виробництва, структури громадського багатства

тощо, концентрувалась лише на одному факторі та діалектично підтверджувала певні особливості її прояву.

Так, представники саламанської школи зв'язували зростання цін з припливом у Європу дорогоцін-

них металів із Америки, які збільшували грошову масу (у вигляді золотих і срібних монет) на континенті, без відповідного збільшення кількості товарів. Наступним етапом розвитку даної школи є обґрунтування зв'язків між пропозицією грошей і зростанням цін, що пов'язано з процесами у сфері виробництва і грошової емісії, які породжують інфляцію, розглядається представниками політекономії і марксистами. Найбільш важливим моментом марксистської концепції щодо природи інфляції було те, що основна відповідальність за зростання цін покладалася на існуючі приватні монополії та визначали ступінь розвитку економік відповідних країн. Якщо в період класичного капіталізму зростання цін стримується конкурентною боротьбою, то в період монополістичного капіталу ця перешкода зростанню інфляції зникала, тому на цій підставі марксистки вважали природним й історично неминучим перехід від приватного монополістичного капіталу до державного.

Представники кейнсіанської школи в якості механізму виникнення інфляції розглядали дефіцит на ринку засобів виробництва, а надмірна пропозиція на ринку грошей стала основою для монетаристів, які стверджували, що грошова маса чинить дію на номінальний обсяг виробництва через зміну загального рівня цін. На їхню думку, зупинити інфляцію можна тільки шляхом регулювання державою кількості грошей в обігу.

Зміна структури громадського багатства розглядалась у межах структуралістської теорії, з точки зору якої призводить до інфляції, а дефіцит фіскального балансу лежить в основі прибічників фіскальної теорії інфляції. Відмінною рисою структуралістського і фіскального механізмів являється циклічність самої інфляції: в короткостроковому періоді інфляція служить відновленню рівноваги в даних підсистемах, а в тривалішому періоді виводить їх з рівноваги. У концепції громадської згоди інфляція розуміється як результат нерозв'язної боротьби за перерозподіл доходів, причиною чого слід визнати відсутність громадської згоди відносно питомої ваги окремих груп у його сукупній величині, а найбільш очевидним і доступним способом такої боротьби є підвищення цін.

Узагальнення особливостей дії інфляції на відповідних періодах розвитку економік країн, дозволило модифікувати наявні уявлення про сутність інфляції як процесу, який перебуває під впливом таких чинників: шоків попиту і пропозиції, інерції і впливу інститутів, які визначають інституціональні, політичні і культурні чинники. Серед усього широкого набору чинників особливу роль грають монетарні, до яких відносяться зміни як у сфері грошового обігу, так і в грошовій політиці. Значення цих чинників проявляється не лише кількісно, але і якісно через зміни в монетарній сфері безпосередньо

або через зміни в грошовій політиці. З точки зору немонетарної теорії причинами інфляції є: підвищення виробничих витрат; збільшення сукупного попиту, який не пов'язаний зі збільшенням об'єму грошової маси; структурні зміни ринку, які обумовлені державною монополією і монополією підприємств, які відбуваються при монополістичному підвищенні цін. Так, принципова різниця між інфляцією, викликаною монетарними факторами (інфляцією «попиту»), і інфляцією, обумовленою негрошовими причинами (інфляцією «витрат»), полягає в тому, що зростання грошової пропозиції, яка при монетарній інфляції є джерелом зростання цін, а в умовах немонетарної інфляції стає наслідком, що обумовлює розгляд зростання цін як першопричину збільшення маси грошей в обігу.

Інфляція немонетарного характеру, як відомо, ініціюється визначеними особливостями структурних диспропорцій, відсутністю конкурентного ринку й іншими, тобто інституційними, а не монетарними причинами. Зазначені фактори безпосередньо не посилюються надлишковою грошовою емісією, тому і механізм протікання даного виду інфляції є дещо іншим, оскільки в економіці починається зростання цін на споживчі товари, після чого відбувається гальмування споживчого попиту через нестачу грошової маси у населення. Останнє або вимагає додаткової грошової емісії, або сприяє активізації грошових сурогатів (кредиторсько-дебіторської заборгованості та ін.). Оскільки, найчастіше всі ці наслідки виявляються одночасно, то проявляється синергетична дія інфляції як в різних галузях, так і в економіці країни в цілому.

Слід зазначити, що кожна концепція визначає інфляцію на різних етапах товарно-грошового обміну у рамках окремої економічної підсистеми: грошового ринку, фіскального балансу, ринку чинників виробництва, структури громадського багатства тощо, концентрувалась лише на одному факторі та діалектично підтверджувала природу інфляційних впливів. Таким чином, суть інфляції розкривається в наступних визначеннях: інфляція – механізм динамічної грошової рівноваги системи ринків; інфляція – втілення єдності грошей як вартісного еквіваленту і сукупності грошових обігів; інфляція – внутрішня для форми вартості взаємодія грошей як вартісного еквіваленту і відтворювальної моделі.

Доцільно розглядати інфляцію як причину та наслідок настання кризових явищ, які призводять до дестабілізації дії економічних законів та механізмів, функціонування суб'єктів господарювання. Як зазначає академік А. Чухно, «головною причиною помилки стало розкриття суті та особливостей економічної кризи в Україні, механічне перенесення на нашу економіку висновків щодо природи інфляції, що були зроблені в розвинутих країнах. На першому етапі її сприйняли як інфляцію попиту, і все було

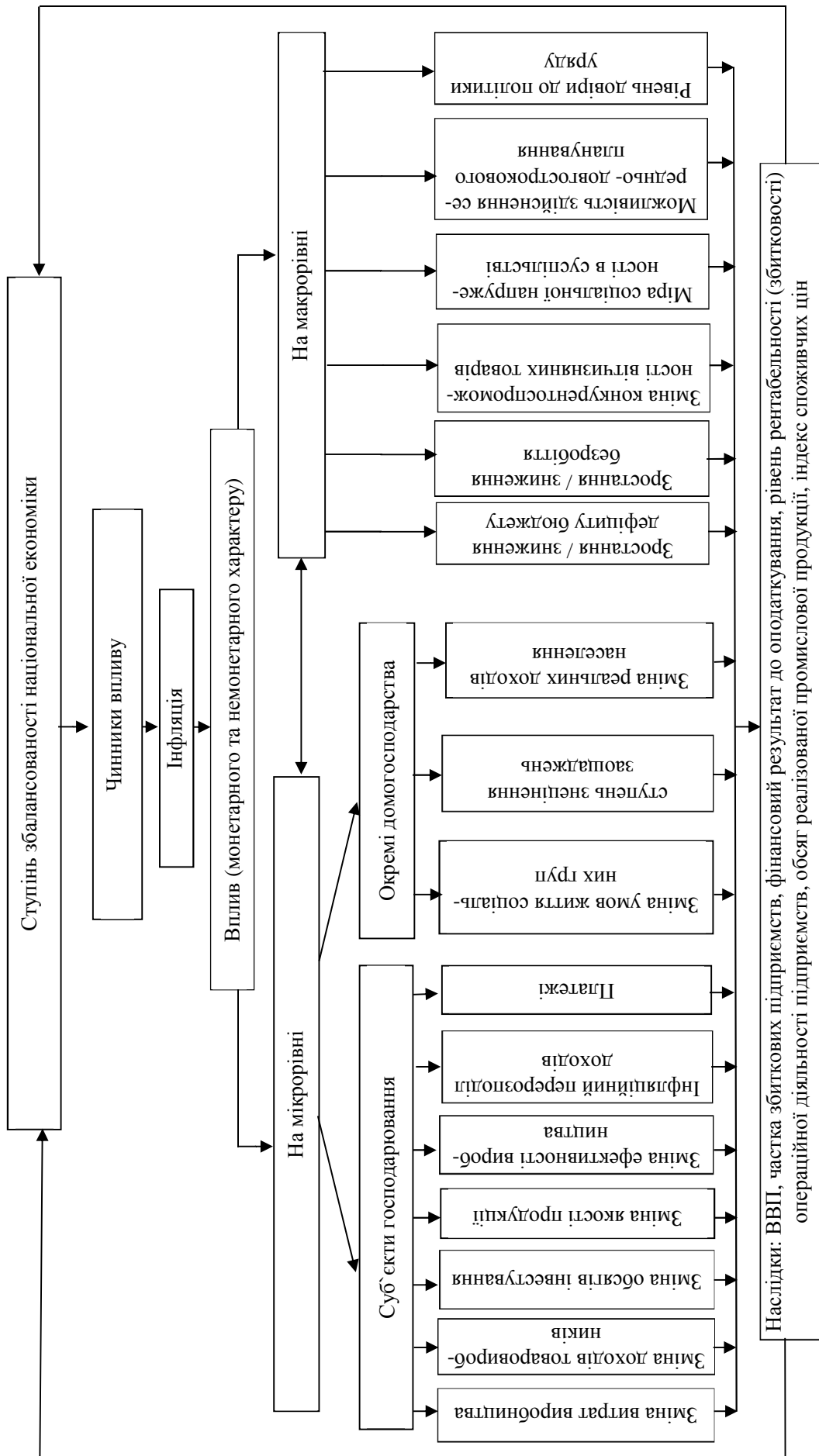

Рис. 1. Модель впливу інфляції на рівні національної економіки

спрямовано на його обмеження, тоді як насправді в Україні була інфляція витрат виробництва. Але й після того, як було встановлено правильний діагноз, справи не змінилися, тому що наша інфляція була ототожнена з інфляцією витрат виробництва у розвинутих країнах» [14, с. 12–13]. Таким чином, на його думку, у вітчизняній економіці інфляція витрат виробництва базується на існуючому рівні продуктивних сил, виробничих відносинах та продуктивності суспільної праці. Вона обумовлена техніко-технологічною відсталістю української економіки, хоча в останні роки спостерігається інноваційна активність підприємств України, впроваджуються високі технології.

Інфляція призводить до різних наслідків для підприємства, держави і домогосподарств, обумовлюється чинниками впливу на всіх рівнях національної економіки, що відображено в моделі впливу інфляції на рівні національної економіки (рис. 1). Але оскільки в умовах ринкової економіки національний продукт створюється на рівні окремого господарюючого суб'єкта, тобто і економічне зростання ним забезпечується, то і виконання функцій і завдань держави безпосередньо залежить від ефективності функціонування підприємства. При цьому і добробут людини або домогосподарства також залежить від ефективної діяльності суб'єктів господарювання, особливостей і вчасності регулюючих впливів державних органів. Важливу складову щодо

зміни конкурентоспроможності підприємств та його продукції слід визнати зміну якості продукції і зміну ефективності виробника, які ґрунтуються на інноваціях та можуть забезпечити валютні надходження до бюджету.

На макrorівні виділено також зміну напруженості в суспільстві, яка обумовлена зростанням (зниженням) дефіциту бюджету, можливість здійснення середньо- та довгострокового планування, а також рівень довіри до політики уряду, що відображають причини інфляції в країні.

Наслідки дії інфляції характеризуються такими показниками як: ВВП, частка збиткових підприємств, фінансовий результат до оподаткування, рівень рентабельності (збитковості) операційної діяльності підприємств, обсяг реалізованої промислової продукції, індекс споживчих цін. Оскільки, зміна доходів товаровиробників та витрат виробництва відображається через обсяг реалізованої продукції (рис. 2), то слід відзначити певні особливості, які спостерігаються у промисловості. Так, у 2010 р. порівняно з 2014 р. мало місце деяке збільшення обсягів реалізації продукції, а у 2015 р. різке збільшення даного показника відбулось за рахунок підвищення цін, тобто під впливом дії інфляції. Така тенденція є негативною, оскільки дана тенденція ґрунтується також на структурі витрат підприємств, що складає ціну продукції та послуг, тобто включає підвищені ціни на сировину та матеріали.

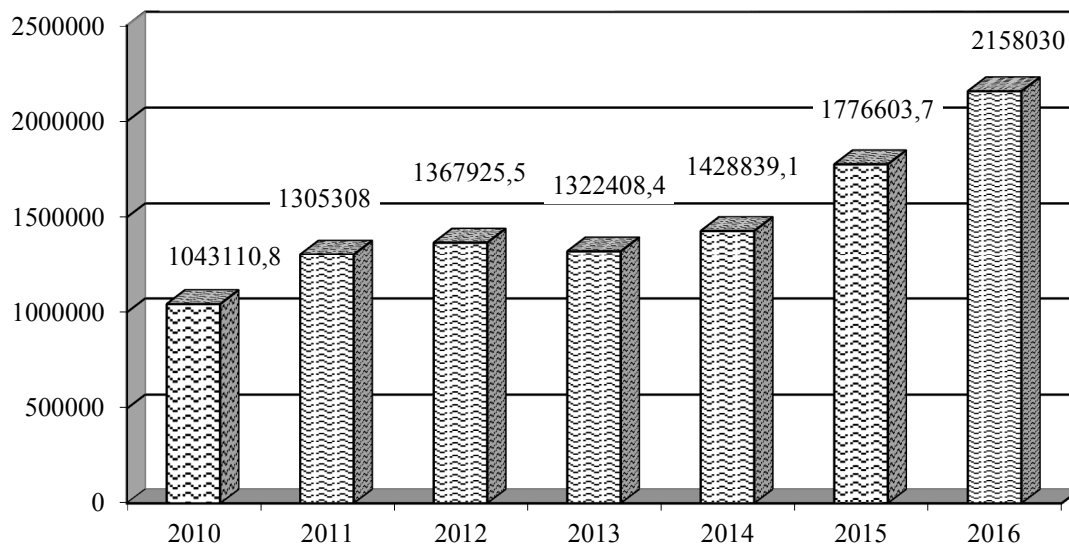

Рис. 2. Обсяг реалізованої промислової продукції за 2010-2016 рр., млн грн [8]

У цілому варто відзначити, що за аналізований період найважчими для промисловості були 2010 та 2013 рр. Саме за цей період спостерігається тенденція зниження практично всіх показників діяльності, що суттєво відкинуло галузі промисловості у розвитку назад через відсутність коштів для забезпечення безперервності виробництва, диверсифікації продукції, здійснення модернізації та оновлення.

Ю. Ніколенко досліджуючи причинно-наслідкові зв'язки проявів інфляції в Україні, стверджує, якщо друкарському процесу немає меж, то соціальні межі інфляції вкрай тривожні, тому, що вони спираються на відому закономірність, згідно з якою збільшення кількості грошей в обігу в 4-5 разів порівняно з товарною масою означає, що держава вже вичерпала важелі впливу і на черзі непередбачені соці-

альні потрясіння. Негативною ознакою інфляційного процесу є неухильне підвищення курсів іноземних валют і падіння курсу національної валюти [5].

Оскільки розмір ВВП (рис. 3) свідчить про здатність держави забезпечувати соціальний добробут суспільства за рахунок того, що вироблено на території країни, а його динаміка дозволить прогнозувати можливості розвитку, то він потребує додаткової уваги з позиції обґрунтування здійснення ключових реформ. Так, спостерігається з 2011 до 2015 р. певне падіння ВВП, а у 2016 р. стрімке зростання обумовлене значним рівнем інфляції на тлі значної

девальвації гривні. Можна стверджувати, що оскільки гривня стабілізувалась, то відбулось за даний період значне скорочення виробництва та купівельної спроможності як підприємств, так і населення. Відобразилось на макроекономічних показниках також відсутність результатів діяльності суб'єктів господарювання на сході України. Це вимагає структурних перетворень у фінансовій, фіскальній, виробничій сферах економіки країни, ґрунтуючись на особливостях розвитку продуктивних сил та виробничих відносинах з позиції стимулювання впровадження сучасних технологій.

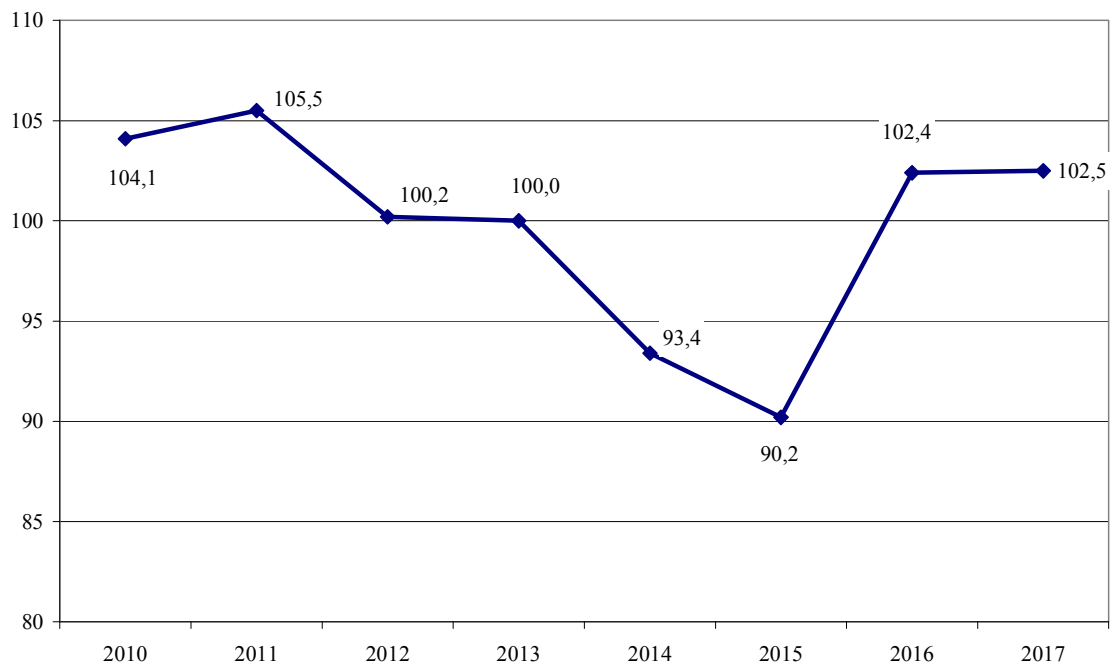

Рис. 3 Динаміка реального ВВП за 2010-2017 рр., % (у цінах попереднього року) [8]

Якісну оцінку інфляції доцільно проводити з позиції індексів цін споживачів та виробників промислової продукції в динаміці (рис. 4), що дозволить охарактеризувати їхню відповідність промисловій та ціновій політиці в економіці. Так, за 2006-2014 рр. спостерігалась певна узгодженість у зростанні та падінні даних показників, що свідчить про те, що має місце відстрочена інфляція, ініційована зростанням витрат виробників промислової продукції, яка неминуче буде компенсована зростанням цін на споживчі товари та послуги.

Разом з тим, у 2015 р. мало місце різке падіння індексу цін виробників промислової продукції, оскільки значно скоротився виробничий попит та, як наслідок, виробництво даних товарів скорочується, що не дозволяє, навіть, отримувати амортизацію в повному обсязі, знижуючи перспективи оновлення технологічних процесів. Індекс цін споживачів зріс за

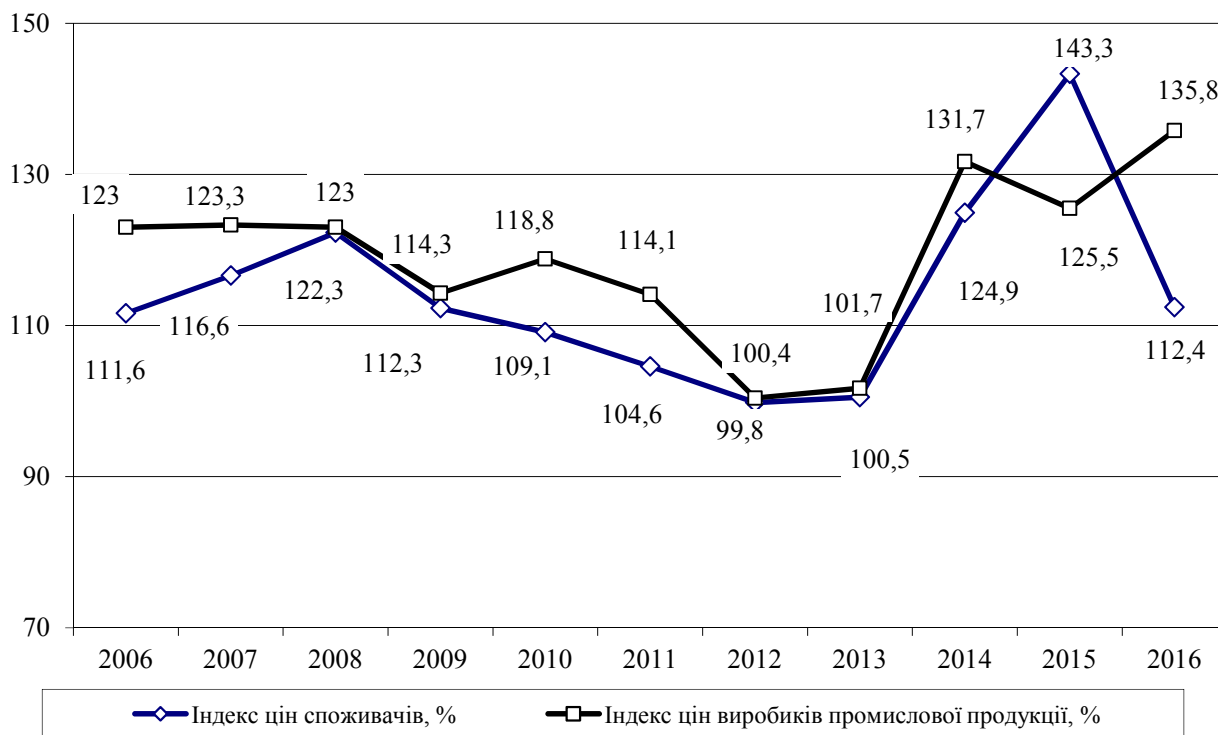
один рік майже на 20%, що характеризує подальше зростання споживчого кошика, на який населення використовує свої заощадження та купуючи імпортні товари, в ціни яких включена ціна девальвованої гривні.

У 2016 р. індекс споживчих цін впав на 20,9%, відображаючи очікування населення стабілізації цін на товари та послуги, оскільки ціни на них вже мають граничні значення як до його купівельної спроможності, так і наближення до закордонних аналогів, що загрожує вітчизняним товаровиробникам заміщенням їхньої продукції імпортною у більш широкому масштабі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Узагальнено та обґрунтовано особливості наукових течій та шкіл щодо визначення сутності інфляції, причин та наслідків її дії на відповідних пе-

ріодах розвитку економік країн, що дозволило модифікувати наявні уявлення про сутність інфляції як процесу, який перебуває під впливом наступних

чинників: шоків попиту і пропозиції, інерції і впливу інститутів, які визначають інституціональні, політичні і культурні чинники.

Рис. 4. Динаміка індексів цін споживачів та виробників промислової продукції за 2006–2016 рр., % (у цінах попереднього року) [8]

Запропоновано модель впливу інфляції на рівні національної економіки, в якій органічно поєднано чинники впливу на макро-, мікрорівнях, наслідки, які можуть виникнути при невчасному впливі на них. При цьому і добробут людини або домогосподарства також залежить від ефективної діяльності суб'єктів господарювання, особливостей регулюючих впливів державних органів. На макрорівні виділено також зміну напруженості в суспільстві, яка обумовлена зростанням (зниженням) дефіциту бюджету, можливість здійснення середньо- та довгострокового планування, а також рівень довіри до політики уряду, що відображають причини інфляції в країні.

Розглядати причини і наслідки інфляції запропоновано у відповідності до часу і простору, типу технологічного укладу, який відображає рівень продуктивних сил та виробничих відносин, їхньої здатності до розвитку; кожна з країн має свої особливості прояву та впливу на економіку, що ґрунтуються на наявному інвестиційному та фіскальному кліматі, ступені оновленості основних засобів виробництва та амортизаційній політиці, а також структури витрат продукції та послуг; особливості прояву інфляції ґрунтуються на дисбалансі грошової маси та попиту і пропозиції кредитних ресурсів, що призво-

дить до зниження купівельної спроможності, та спостерігаються в заміщенні вітчизняних товарів імпортними аналогами.

Література

1. **Базилевич В.Д.** Економічна наука та освіта в епоху системних трансформацій: нові виклики і запити до фундаментальної теорії. *Економіка України*. 2016. № 8. С. 78–90.
2. **Барановський О.І.** Сутність і різновиди фінансових криз. *Фінанси України*. 2009. № 5. С. 3–20.
3. **Батракова Т.І., Рогаченко О.С.** Проблеми регулювання інфляційних процесів в Україні. *Економіка і суспільство*. 2016. № 7. С. 59–64.
4. **Діяльність суб'єктів господарювання за 2016 рік:** стат. збірник / за ред. М.С. Кузнецової. Київ: Державна служба статистики України, 2017. 483 с.
5. **Ніколенко Ю.В.** Основи економічної теорії. Київ: ЦУЛ, 2003. 632 с.
6. **Новікова О. Ф., Логачова Л. М.** Особливості фінансування соціальної інфраструктури в процесі бюджетної децентралізації. *Економічний вісник Донбасу*. 2017 № 1 (47). С. 4–12.
7. **Олсон М.** Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп. Київ: Лібра, 2014. 272 с.
8. **Офіційний сайт Державної служби статистики України.** URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
9. **Пинзеник В.** Гривня: рік після другого етапу девальвації. URL: [http:// lb](http://lb).

ua/economics/2016/03/03/329404_grivnya_rik_pislya_drugogo_etapu.html 10. **Полтерович В.М.** Элементы теории реформ. Москва: Экономика, 2007. 448 с. 11. **Радіонов Ю.Д.** Фінансова безпека України: проблеми та шляхи забезпечення. *Економіка та держава*. 2015. № 11. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/11_2015/16.pdf. 12. **Сірко А.В.** Економічна теорія. Політекономія: навч. посібник. Київ: ЦУЛ, 2014. 416 с. 13. **Тівєріадська Л.В., Якименко А.М.** Інфляційні процеси та їх соціально-економічні наслідки в Україні. *Економічний простір*. 2015. № 93. С. 175–188. 14. **Чухно А. А.** Сучасні фінансово-економічні кризи: природа, шляхи і методи подолання. *Економіка України*. 2010. № 1. С. 12–13.

Ареф'єва О. В., Пілецька С. Т., Мягких І. М. Особенности дїї інфляції та її вплив на економіку України

У статті узагальнено й обґрунтовано особливості наукових напрямів і шкіл щодо визначення сутності інфляції, причин і наслідків її дїї на відповідних періодах розвитку економіки країн. Запропоновано модель впливу інфляції на рівень національної економіки, у якій органічно поєднуються чинники впливу на макро- і мікрорівнях, наслідки, які можуть виникнути при невчасному впливі на них. На макрорівні виділено також зміну напруженості в суспільстві, яка обумовлена зростанням (зниженням) дефіциту бюджету, можливість здійснення середньо- та довгострокового планування, а також рівень довіри до політики уряду, що відображають причини інфляції в країні.

Ключові слова: інфляція, національна економіка, мікрорівень, макрорівень, обсяг реалізованої продукції, динаміка індексів цін.

Арефьева А.В., Пилецкая С.Т., Мягких И.М. Особенности действия инфляции и ее влияние на экономику Украины

В статье обобщены и обоснованы особенности научных направлений и школ относительно опреде-

ления сущности инфляции, причин и последствий ее действия на соответствующих периодах развития экономики стран. Предложена модель влияния инфляции на уровень национальной экономики, в которой органично сочетаются факторы влияния на макро- и микроуровнях, следствия, которые могут возникнуть при несвоевременном влиянии на них. На макроуровне выделены также изменения напряженности в обществе, которые обусловлены ростом (снижением) дефицита бюджета, возможность осуществления средне- и долгосрочного планирования, а также уровень доверия к политике правительства, которые отображают причины инфляции в стране.

Ключевые слова: инфляция, национальная экономика, микроуровень, макроуровень, объем реализованной продукции, динамика индексов цен.

Arefieva O. W., Piletska S.T., Myagkyh I.M. Features of the effect of inflation and its impact on the economy of Ukraine

The article generalizes and substantiates the peculiarities of scientific directions and schools regarding the definition of the essence of inflation, the causes and consequences of its action at the relevant periods of development of the economies of countries. A model of the influence of inflation on the level of the national economy is proposed, in which the factors of influence on macro- and micro- levels are organically combined, the consequences that may arise from untimely influence on them. At the macro level, there are also changes in the tension in the society that are due to the growth (decrease) in the budget deficit, the possibility of implementing medium-long-term planning, and the level of confidence in government policy that reflect the causes of inflation in the country.

Keywords: inflation, national economy, micro-level, macro- level, volume of sales, price index dynamics.

Стаття надійшла до редакції 27.02.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

УДОСКОНАЛЕННЯ МЕТОДИКИ ОЦІНЮВАННЯ НАДІЙНОСТІ КЛІЄНТІВ ПРИ НАДАННІ ЇМ ТОВАРНОГО КРЕДИТУ

Постановка проблеми. Товарні кредити (дебіторська заборгованість) є на сьогоднішній день необхідною умовою успішної роботи компаній на більшості ринків. Підприємств, здатних обходитися без надання відстрочок платежу, вкрай мало, тому для більшості фірм проблема управління дебіторською заборгованістю є однією з найбільш актуальних.

Огляд останніх публікацій. Чимало вітчизняних вчених опікуються питаннями дебіторської заборгованості та її управлінням. А саме М. Нашкерська [1], О. Сліпачук [2], Л. Таратута [3], Л. Гуцаленко [4], Т. Єдинак, О. Лищенко, Е. Литовченко [5], І. Труніна [6], Н. Рунчева [7] та інші.

Методологічні основи аналізу дебіторської заборгованості та надійності боржників, зокрема за допомогою ABC-XYZ – аналізу описано в працях О. Сарапіної [8], Н. Стефанович [9], В. Кравченко [10], М. Демьяненко [11], Т. Козенкової [12], Л. Соколової [13], Г. Безсонової [14], Г. Роганової [15] та ін.

Дебіторська заборгованість насамперед – це об'єкт ефективного вкладення капіталу. Надаючи кредит, компанія може збільшити обсяги продажу постійним покупцям, залучити нових клієнтів і таким чином збільшити прибуток [16]. У той же час дебіторська заборгованість – це потенційно позитивний грошовий потік, пов'язаний із погашенням суми боргів, належних підприємству від покупців.

Сума дебіторської заборгованості залежить від низки факторів: обсягу виробництва, виду продукції, ємності ринку, рівня пропозиції продукції, системи розрахунків з покупцями і пропонованих знижок, фінансового стану покупців тощо [1].

Найбільш значущим та розповсюдженим інструментом управління дебіторською заборгованістю є кредитна політика фірми. Умовно виділяють три основні типи кредитної політики компанії по відношенню до покупців продукції: консервативний (жорсткий), помірний і агресивний (пільговий).

Обираючи тип кредитної політики треба враховувати такі основні фактори:

- загальний стан економіки, що визначає платоспроможність покупців;
- рівень попиту на продукцію підприємства;
- здатність підприємства нарощувати обсяг виробництва продукції (якщо з'явиться можливість її реалізувати в кредит);

- правові умови, що забезпечать стягнення дебіторської заборгованості;

- фінансові можливості підприємства (адже дебіторська заборгованість зв'язує оборотні кошти);

- рівень готовності вищого керівництва до високого ризику, пов'язаного з кредитуванням покупців.

Звичайно, найбільш ефективною є така кредитна політика, яка дозволить максимізувати чисті грошові надходження, що компенсують ризик внаслідок відстрочки платежу. Непродумана і необгрунтована товарна кредитна політика без необхідної системи управління дебіторською заборгованістю псує відносини постачальника і покупця.

До того ж необов'язково застосовувати тільки один тип кредитної політики до всіх клієнтів підприємства, бо в кожного з них можуть бути різні фінансові можливості, платіжна дисципліна, тимчасові труднощі, імідж та ін. Тому на часі кожному підприємству розробити свою методику, яка дозволить диференційовано підходити до кожного клієнта у питанні надання товарного кредиту і засобах стягнення боргів.

Метою статті є удосконалення методики оцінки і наступного розподілення клієнтів за групами надійності та платіжної дисциплінованості, для подальшого диференційованого застосування різних умов надання товарного кредиту.

Викладення основного матеріалу. Одним з найбільш розповсюджених методів ранжирування і аналізу боржників є метод ABC-аналізу [17]. В основі цього методу лежить закон, відкритий італійським економістом В. Парето, який говорить, що за більшість можливих результатів відповідає відносно невелике число причин. Цей закон більше відомий як «правило 20 на 80». Метод застосовується в основному при управлінні дебіторською заборгованістю, яка вже існує. Послідовність проведення аналізу:

- 1) розрахувати загальну суму заборгованості всіх клієнтів списку;

- 2) сортувати клієнтів у порядку від найбільшої суми боргу до найменшої;

- 3) виділити шляхом підсумовування заборгованості за списком, починаючи з його частини, де найбільші заборгованості, ту частину споживачів, які

заборгували 80% загальної суми. Їх число значно менше кількості боржників. Виділена група боржників – перша і головна цільова аудиторія з огляду на її відносну нечисленність і основну частку боргу (80%). Робота з цією категорією боржників повинна будуватися на основі персонального підходу. Ці зусилля виправдані сумами боргів, які будуть повернуті.

Подібним же чином виділяються ще дві групи: самою невеликою буде перша, найчисленнішою – третя.

Проведемо АВС-аналіз боржників реально-віртуального сільськогосподарського підприємства, спеціалізацією якого є рослинництво (зернобобові). В табл. 1 наведено вихідні дані для аналізу: список боржників і відповідні суми боргів.

Далі в табл. 2 наведені результати АВС-аналізу. А саме, проведене сортування боржників в порядку зменшення суми боргу (від найбільшого значення до найменшого). Розрахована частка в загальній

Таблиця 1

Перелік боржників сільськогосподарського підприємства, тис грн

Назва фірми боржника	Сума боргу
ТОВ "Золото ланів"	237,1
ТОВ "Турбота"	615,9
ПрАТ "Промхліб"	937,4
ТОВ "Левада"	623,7
ТОВ "Славхліб"	45,9
ТОВ "Джерело"	754,4
ФОП "Семенов"	65,3
ТОВ "Флора"	129,7
ТОВ "УкрНасіння"	75,6
РАЗОМ	3485,0

сумі кожного боржника. Потім частка підсумована, шляхом додавання до попереднього значення. І, нарешті, у відповідності зі значенням стовпця «Сумарний підсумок», проведено ранжування боржників за групами А, В і С.

Таблиця 2

Результати АВС-аналізу боржників сільськогосподарського підприємства

Назва фірми боржника	Сума боргу, тис грн	Частка, %	Сумарний підсумок, %	Група АВС
ПрАТ "Промхліб"	937,4	26,90	26,90	А
ТОВ "Джерело"	754,4	21,65	48,55	А
ТОВ "Левада"	623,7	17,90	66,44	А
ТОВ "Турбота"	615,9	17,67	84,11	А
ТОВ "Золото ланів"	237,1	6,80	90,92	В
ТОВ "Флора"	129,7	3,72	94,64	В
ТОВ "УкрНасіння"	75,6	2,17	96,81	С
ФОП "Семенов"	65,3	1,87	98,68	С
ТОВ "Славхліб"	45,9	1,32	100,0	С
РАЗОМ	3485,0	100,0	–	–

Група А – боржники, сума боргів яких становить 80% всієї дебіторської заборгованості. Група В – 15% всієї дебіторської заборгованості (від 80 до 95 стовпчика «Сумарний підсумок»). Група С – решта 5%.

Метод-XYZ нерідко застосовують на додаток до АВС-аналізу. В літературі навіть зустрічається об'єднаний термін АВС-XYZ-аналіз [10, 15].

За аббревіатурою XYZ стоїть рівень прогнозованості аналізованого об'єкта. Цей показник прийнято вимірювати коефіцієнтом варіації, який характеризує міру розкиду даних навколо середньої величини. Метод застосовується для визначення боржників, за платіжною дисципліною яких необхідно стежити.

Алгоритм XYZ-аналізу, що пропонується в джерелах [10, 11], заснований на розрахунку коефіцієнта варіації обсягів реалізації конкретному покупцеві, а саме:

- Розрахунок коефіцієнта варіації стабільності закупівель для кожного клієнта.

- Класифікація боржників за трьома групами – X, Y або Z.

Критерії для класифікації та характеристика груп:

«X» – 0...10% (коефіцієнт варіації) – надійні кредитори (постійні обсяги закупівель).

«Y» – 10...25% – кредитори, із сумнівною надійністю (невеликі і нерегулярні обсяги закупівель).

«Z» – від 25% – ненадійні кредитори (вкрай нерегулярні обсяги закупівель).

Даний метод дає можливість сформулювати цільові аудиторії боржників, до яких застосовані різні методи стягнення боргу. Це дозволить обирати найбільш ефективні саме для конкретної категорії клієнтів умови надання товарного кредиту і способи стягнення боргу. Крім того, до переваги методу можна віднести і вибір групи дебіторів, які акумулюють найбільшу суму і яким необхідно приділити увагу в першу чергу. Результатом аналізу є списки боржників, з якими необхідно працювати.

Але, як зазначено в статтях [5, 18] є і суттєві недоліки даних методів, особливо якщо розраховувати коефіцієнт варіації саме обсягів реалізації продукції конкретному покупцеві [13].

– В групу Z автоматично потрапляють товари-новинки, через постійно зростаючий (тобто нестабільний) обсяг реалізації.

– XYZ-аналіз позбавлений сенсу і для підприємств, що працюють під замовлення, подібні прогнози їм просто не потрібні.

– На сегментах ринку, на яких розкид значень щоденних продажів протягом місяця може становити 50% і більше, застосування XYZ-аналізу може виявитися марним, оскільки всі товари потраплять в категорію Z.

– ABC–XYZ-аналіз орієнтовано на використання в відносно стабільних умовах зовнішнього середовища. Кризові явища, істотні зміни курсу валют, зміна конкурентної ситуації тощо різко зменшують прогнозовану цінність отриманих результатів. Особливо це стосується XYZ-аналізу.

До того ж, на авторський погляд, запропонований для XYZ-аналізу показник «стабільність закупівель товару» не завжди означає стабільність і гарантію його оплати.

Отже, не скасовуючи ABC-аналіз, необхідно мати можливість проаналізувати клієнтів інакше, розклавши кожну з груп на: ті, хто платить стабільно; ті, хто платить менш стабільно, але прогнозовано; ті, на кого не можна покластися, навіть якщо вони готові платити дуже багато.

Дійсно, XYZ-аналіз дебіторської заборгованості, запропонований у працях [10, 11], в умовах сільськогосподарського підприємства не завжди коректний. По-перше, це нестабільні умови зовнішнього середовища: коливання курсу валют в Україні, кризові явища в економіці, і значить в платоспроможності клієнтів.

По-друге, закупівлі сільськогосподарської продукції часто схильні до сезонних коливань, тобто нестабільні спочатку.

У зв'язку з цим для розподілу клієнтів по групах XYZ пропонується застосувати систему бальної (рейтингової) оцінки надійності клієнтів, найбільш адаптовану, на наш погляд, до роботи з клієнтами сільськогосподарського підприємства. У табл. 3 наведено рекомендовані критерії оцінки надійності клієнта, і ранжування їх в балах залежно від кількісного значення критерію.

Таблиця 3

Критерії оцінки надійності клієнтів (авторська розробка)

№ з/п	Критерій оцінювання	Кількість балів			
		1	2	3	4
1	Строк роботи з клієнтом	Менше 0,5 року	Від 0,5 до 1 року	1-3 роки	Більш 3 років
2	Обсяги продажів, у % до загальної суми	До 5%	5-10%	10-20%	Більш 20%
3	Відсоток простроченої дебіторської заборгованості, %	50-100%	20-50%	5-20%	Менше 5%
4	Строки заборгованості, дні	Більш 180	90-180	30-90	До 30
5	Відгуки інших фірм про клієнта	Загалом негативні або відсутні	Часто негативні	Загалом позитивні	Тільки позитивні
6	Присутність клієнта в офіційних базах боржників, або судових рішень	Присутні	–	–	Відсутні

Звичайно, можна було б запропонувати більше критеріїв для оцінки надійності, як це запропоновано іншими авторами [14]. Також треба зазначити що, загальновідомі методика надання товарного кредиту практично зводяться до аналізу фінансової і бухгалтерської звітності клієнта. Але на авторський погляд, наприклад, визначення коефіцієнтів ліквідності, автономії, фінансової незалежності – зайва і трудомістка праця, тому що гарантувати точність і правдивість бухгалтерської звітності клієнта досить складно.

Проаналізоване віртуальне сільськогосподарське підприємство загалом має усталених з роками покупців на продукцію: хлібозаводи, експортери

зерна та ін. Для нових клієнтів, репутація яких ще не сформувалася, можна додатково застосувати верифікацію і аналіз бухгалтерської звітності, але при попаданні у відповідну групу ризикованих клієнтів, достатньо буде застосувати до них відповідний (обережний) тип кредитної політики.

У табл. 4 наведено приклад бальної (рейтингової) оцінки щодо боржників аналізованого підприємства, а також їх розподіл за групами X, Y та Z.

По перше, всі критерії мають ступінь значущості (у %), сума яких дорівнює 100%.

Далі, кожному боржникові присвоюється рейтингова оцінка відповідно до табл. 3.

Таблиця 4

**Приклад застосування бальної (рейтингової) оцінки надійності клієнтів
сільськогосподарського підприємства (авторська розробка)**

Назва фірми боржника	Критерії оцінки Формула розрахунку	Строк роботи з клієнтом	Обсяги продажів у % до загальної суми	Відсоток простроченої дебіторської заборгованості, %	Строки заборгованості, дні	Відгуки інших фірм про клієнта	Наявність клієнта в офіційних базах боржників, або судових рішень	ЗАГАЛОМ	Група XYZ
ТОВ "Золото ланів"	Оцінка, бал	2	1	4	4	1	4	-	X
	Значущість * Оцінка, бал	40	15	80	80	5	80	300	
ТОВ "Турбота"	Оцінка, бал	3	2	3	4	3	4	-	X
	Значущість * Оцінка, бал	60	30	60	80	15	80	325	
ПрАТ "Промхліб"	Оцінка, бал	4	4	2	3	4	4	-	X
	Значущість * Оцінка, бал	80	60	40	60	20	80	340	
ТОВ "Левада"	Оцінка, бал	4	4	2	3	3	1	-	Y
	Значущість * Оцінка, бал	80	60	40	60	15	20	275	
ТОВ "Славхліб"	Оцінка, бал	4	1	4	3	4	4	-	X
	Значущість * Оцінка, бал	80	15	80	60	20	80	335	
ТОВ "Джерело"	Оцінка, бал	1	3	1	1	2	4	-	Y
	Значущість * Оцінка, бал	20	45	20	20	10	80	195	
ФОП "Семенов"	Оцінка, бал	2	1	2	4	1	4	-	Y
	Значущість * Оцінка, бал	40	15	40	80	5	80	260	
ТОВ "Флора"	Оцінка, бал	1	1	3	1	1	1	-	Z
	Значущість * Оцінка, бал	20	15	60	20	5	20	140	
ТОВ "УкрНасіння"	Оцінка, бал	3	1	4	4	3	4	-	X
	Значущість * Оцінка, бал	60	15	80	80	15	80	330	

І, нарешті, для кожного боржника обчислюється оцінка з урахуванням значущості критерія (рейтингова оцінка * значущість критерію). Підсумувавши ці оцінки за всіма критеріями, отримаємо інтегральну оцінку (рейтинг) надійності клієнта. За шкалу інтегральної оцінки приймемо наступну:

- особливо ризиковані – до 150 балів – група Z;
- потребують уваги – 150-300 балів – група Y;
- надійні – Більше 300 балів – група X.

Далі занесемо розподілених по групах підприємства-боржники в об'єднану ABC-XYZ-матрицю [10, 11] (див. рисунок). І згідно з матрицею зробимо висновки.

Група XYZ Група ABC	Група XYZ		
	X	Y	Z
A	ПрАТ "Промхліб" ТОВ "Турбота"	ТОВ "Джерело" ТОВ "Левада"	
B	ТОВ "Золото ланів"		ТОВ "Флора"
C	ТОВ "УкрНасіння" ТОВ "Славхліб"	ФОП "Семенов"	

Рисунок. Об'єднана ABC-XYZ – матриця (авторська розробка)

АХ, ВХ – три підприємства, які мають велику суму заборгованості, та до того ж оцінені як надійні клієнти (мають достатній строк роботи на ринку, добру репутацію, невеликі строки заборгованості). Великі борги пов'язані насамперед з великими обсягами закупівлі зерна, крім того серйозність їх намірів підтверджена складеними на кілька років наперед контрактами на закупівлю зерна, тобто це – стратегічні партнери. Отже кредитна політика щодо цих підприємств має бути найпоступливішою, а методи стягнення найм'якшими [14] – періодичне нагадування офіційними листами або телефоном.

АУ, ВУ – два підприємства, які мають досить велику суму заборгованості, та оцінені як клієнти, що потребують пильної уваги (наприклад ТОВ "Левада" внесене до офіційної бази даних судових виконавців і має сплатити штраф за разове невиконання контрактів, а ТОВ "Джерело" – новий клієнт, з неоднозначною репутацією в ділових колах, борги сплачує дуже повільно). Щодо них кредитна політика має бути більш жорсткою: обов'язкова часткова передплата за товар, економічні важелі тиску на боржника передбачені в контракті (закладене майно, заморожування відвантаження товару аж до сплати боргу за контрактом), більш жорсткі методи нагадування про необхідність сплати боргів (попередження про можливий судовий позов, відгуки в ЗМІ та ін.) [14].

АЗ, ВЗ – підприємство з досить великою сумою боргу, але віднесене до дуже ризикованих клієнтів через погану репутацію, невеликі обсяги закупівель. У крайньому випадку від такого клієнта можна відмовитись, інакше треба працювати тільки за умови великої частки передплати.

СХ, СУ, СЗ – підприємства з невеликими обсягами закупівель, отже з малими сумами боргів (сума менша 5%), мають досить непогану репутацію, довго працюють з аналізованим підприємством. Завдяки невеликим сумах закупівель цими клієнтами, можна або піти на ризик, надаючи товарний кредит, або пропонувати їм 100% – у передплату.

Висновки. Отже, видно, що за необхідності надання клієнтам товарного кредиту, треба також дуже диференційовано підходити до умов його надання, а потім і умов стягнення боргів. Складні ринкові відносини і економічний стан країни потребують обережного ставлення як до свого фінансового стану, так і до стану стратегічних партнерів.

Для більш диференційованого підходу до відносин з боржниками авторами була запропонована бальна (рейтингова) система оцінки клієнтів, адаптована для умов сільськогосподарського підприємства. І на думку авторів, формат запропонованої системи оцінки дозволить будь-якому підприємству адаптувати її для своїх умов, замінивши неактуальні критерії оцінки на бажані. Тому що, подібне корегування не є глобальним і трудомістким.

Література

1. **Нашкерська М. М.** Управління дебіторською заборгованістю у структурі оборотного капіталу підприємства. *Вісник НУ "Львівська політехніка"*. 2009. №4. С. 136-140.
2. **Сліпачук О.** Управління дебіторською заборгованістю. *Контроль*. 2010. №1. С. 37-48.
3. **Таратута Л.В.** Управління поточною дебіторською заборгованістю в умовах кризи. *Сталий розвиток економіки*. 2011. №4. С. 220–228.
4. **Гуцаленко Л.В., Слободянюк І.С.** Контроль дебіторської заборгованості в управлінні підприємством. *Збірник наукових праць ВНАУ*. 2012. №1. Т. 3. С. 154-159.
5. **Литовченко Е. Ю., Коцур С. Н.** Теоретические аспекты определения сущности дебиторской задолженности предприятия. *Бізнес Інформ*. 2011. №2(1). С. 104-106. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2011_2%281%29_38.
6. **Труніна І. М.** Теоретичні та практичні проблеми визнання дебіторської заборгованості. *Економіка: реалії часу*. 2016. № 4 (26). С. 90-97. URL: <http://economics.opu.ua/files/archive/2016/n4.html>.
7. **Рунчева Н.В., Колесник Н.В.** Дебіторська заборгованість: шляхи запобігання й оптимізація стягнення. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2013. № 4(24). С. 129-132.
8. **Сарапіна О.А., Кірілкіна О.Є.** Методологічні основи аналізу дебіторської заборгованості. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. Вип. 3. С. 865-868.
9. **Стефанович Н.** АВС-аналіз дебіторської заборгованості. *Трансформаційні перетворення обліково-аналітичного забезпечення управління в умовах євроінтеграційних процесів*: зб. матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 25 листоп. 2016 р. Київ: КНЕУ, 2016. С. 328–330.
10. **Кравченко В. С., Мурашкин Р. Н., Рогозин М.В.** К вопросу об управлении дебиторской задолженностью организации. *Символ науки*. 2016. №3. С. 83-87.
11. **Демьяненко М.С., Гранкина В.** Практика применения АВС-XYZ контроля при управлении дебиторской задолженностью. *Економіка и соціум*. 2016. №12(31).
12. **Козенкова Т.А., Кузнецова А.А.** АВС-метод управления дебиторской задолженностью: предпосылки применения, общие рекомендации. *Риск: ресурсы, информация, снабжение, конкуренция*. 2012. №3. С. 338-339.
13. **Соколова Л. В., Кирій В. В., Чеченець Д. О.** Научно-методичне забезпечення управління дебіторською заборгованістю підприємств газопостачання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Вип.6, ч. 3. С. 54-59.
14. **Бессонова Г.П., Гуртин Е.К.** Управление дебиторской задолженностью в условиях кризиса. *Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності*: зб. наук. праць. Маріуполь, 2010. Т. 2. С. 249-255.
15. **Роганова Г.** Застосування АВС- та XYZ-аналізу для управління товарними запасами ювелір-

ної продукції. *Схід*. 2010. № 6 (106). С. 56-64. 16. **Парабеллум А., Мрочковский Н.** Удвоение продаж в интернет-магазине. СПб: изд-во Питер, 2013. 244 с. 17. **XYZ-анализ:** Википедия. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/XYZ-анализ>. 18. **Голубков Е.П.** ABC и XYZ-анализ: проведение и оценка результативности. *Маркетинг в России и за рубежом*. 2010. № 3. С. 12-23. 19. **Артеменко Д. М.** Розвиток методичного забезпечення проведення оцінки прав вимоги за зобов'язаннями, що виникають внаслідок здійснення кредитних операцій. *Економічний вісник Донбасу*. 2017. № 3 (49). С. 111-117.

Грибкова С. М., Білоус Д. С. Удосконалення методики оцінювання надійності клієнтів при наданні їм товарного кредиту

Під час прийняття управлінського рішення про надання товарного кредиту оптовому покупцеві, велими актуальною є задача визначення надійності клієнта. У статті запропоновано удосконалити методику оцінювання надійності клієнтів сільськогосподарського підприємства, яка базується на загальновідомому методі ABC – XYZ-аналізу. Виявлено декілька причин, через які застосування цього методу в умовах багатьох підприємств може дати сумнівні за якістю результати. Тому при розподілі боржників за групами XYZ (за ступенем прогнозованості об'єктів) вирішено відмовитись від розрахунку коефіцієнта варіації.

Запропоновано розподіляти клієнтів по групах XYZ за результатами бальної оцінки за декількома критеріями. Обрані і запропоновані критерії, на думку авторів, найкраще описують надійність потенційного боржника стосовно саме сільськогосподарського підприємства. Сама методика має низьку трудомісткість. Вона дозволить максимально диференційовано підходити до умов надання товарного кредиту, а також до засобів стягнення боргів.

Ключові слова: товарний кредит, дебіторська заборгованість, оцінка надійності клієнта, кредитна політика, ABC – XYZ-аналіз, критерії бальної оцінки.

Грибкова С. Н., Белоус Д. С. Совершенствование методики оценки надежности клиентов при предоставлении им товарного кредита

При принятии управленческого решения о предоставлении товарного кредита оптовому покупателю, весьма актуальной является задача определения надежности клиента. В статье предложено усовершенствовать методику оценки надежности клиентов сельскохозяйственного предприятия, ос-

нованную на общеизвестном методе ABC–XYZ-анализа. Выявлено несколько причин, согласно которым применение этого метода в условиях многих предприятий может дать сомнительные по качеству результаты. Поэтому, при распределении должников по группам XYZ (по степени прогнозируемости объектов) решено отказаться от расчета коэффициента вариации.

Предложено распределять клиентов по группам XYZ по результатам балльной оценки по нескольким критериям. Выбранные и предложенные критерии, по мнению авторов, лучше всего описывают надежность потенциального должника применительно именно к сельскохозяйственному предприятию. Сама методика имеет низкую трудоемкость. Она позволит максимально дифференцированно подходить к условиям предоставления товарного кредита, а также к средствам взыскания долгов.

Ключевые слова: товарный кредит, дебиторская задолженность, оценка надежности клиента, кредитная политика, ABC–XYZ-анализ, критерии балльной оценки.

Gribkova S, Belous D. Improving the methodology for assessing the reliability of customers when providing them with commodity credit

When making a managerial decision to provide a commodity loan to a wholesale buyer, the task of determining the reliability of the client is very relevant. The article proposes to improve the methodology for assessing the reliability of customers of an agricultural enterprise, based on the well-known method of ABC-XYZ analysis. Several reasons have been identified according to which the application of this method in the conditions of many enterprises can give questionable quality results. Therefore, when distributing debtors by groups XYZ (according to the degree of predictability of the objects) it was decided to refuse to calculate the coefficient of variation.

It is proposed to distribute clients by XYZ groups based on the results of the rating score according to several criteria. According to the authors, selected and suggested criteria the best describes the reliability of the potential debtor in the particular case of the agricultural enterprise. The technique itself has a low labor intensity. It will allow as much as possible to differentiate approach to the conditions of granting a commodity loan, as well as to the means of recovery of debts.

Keywords: commodity credit, receivables, assessment of client's reliability, credit policy, ABC - XYZ analysis, scoring criteria.

Стаття надійшла до редакції 09.04.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

РИЗИКООРІЄНТОВАНІСТЬ У РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОГО ПЛАНУВАННЯ НА ПІДПРИЄМСТВІ

Фінансова стабільність підприємства забезпечується дієвістю та якістю фінансового планування. За економічною сутністю фінансове планування є плануванням джерел формування та напрямів використання фінансових ресурсів. Основними завданнями фінансового планування є: забезпечення виробництва необхідними фінансовими ресурсами; виявлення резервів збільшення доходів підприємства і способів їхньої мобілізації; ефективне використання фінансових ресурсів; визначення найбільш раціональних напрямів розвитку підприємства, що забезпечать найбільший прибуток у плановому періоді; ув'язка фінансових ресурсів з показниками виробничо-експлуатаційного плану готельного підприємства. У процесі фінансового планування економічно обґрунтовується потреба підприємства у капіталі для забезпечення виконання прогностичних обсягів господарської діяльності, яка пов'язана з наявними і реальними для залучення джерелами фінансування, в результаті чого створюються передумови фінансової стабільності підприємства.

За сучасних умов невизначеності і високої динамічності зовнішнього середовища фінансове планування набуває особливої актуальності як інструмент забезпечення **фінансової рівноваги** підприємства в якості такого інструменту останніми роками все більшого розповсюдження серед вітчизняних науковців набирає концепція ризикоорієнтованого фінансового планування. Суть останньої полягає у застосуванні при плануванні формування і використання фінансових ресурсів критерію фінансової рівноваги, який визначає складові процесу планування, процедури збалансування показників плану і реалізується через фінансову політику підприємства [1, с. 71-85; 2, с. 45-50; 3, с. 76-78; 4, с. 412-434; 5].

Концепція ризикоорієнтованого фінансового планування передбачає оцінку рівня ризику, ймовірність його настання; вплив ризику на фінансову стійкість підприємства та врахування його в процесі фінансового прогнозування, стратегічного і поточного фінансового планування. Основними завданнями ризикоорієнтованого фінансового планування, як визначено В.Ю. Радзівілл, є такі:

- 1) забезпечення збалансування джерел фінансових ресурсів із напрямками їхнього використання при складанні фінансового плану;
- 2) застосування в процесі фінансового планування механізму мінімізації ризиків;
- 3) формування резервів із урахуванням коригуючого індексу факторів ризиків у плановому періоді;

4) оцінка збалансованості планових показників та якості фінансових планів;

5) забезпечення внутрішнього контролю за дотриманням нормативно-правових актів із питань фінансового планування, внутрішніх розпорядчих документів щодо норм фінансової політики та планування, а також за виконанням показників фінансових планів, досягненням стратегічних і тактичних цілей підприємства [5, с. 8].

При застосуванні концепції ризикоорієнтованого фінансового планування необхідно виділити етапи цього процесу. Нами запропоновано виділити три етапи: підготовчий, основний і заключний.

На *підготовчому етапі* має здійснюватися комплексна оцінка фінансово-господарського стану підприємства, що включає множину факторів зовнішнього і внутрішнього характеру, що впливають як на саме підприємство, так і на його ринкове оточення (бізнес-середовище) підприємства. Розгорнутий аналіз бізнес-середовища і ринкової позиції підприємства виконується в ході маркетингових досліджень і процедур. Бізнес-середовище фактично визначає стан підприємства на ринку, а, отже, і його фінансове благополуччя. Тому без його оцінки комплексний аналіз фінансово-господарської діяльності неможливий.

Одним з найбільш наочних інструментів аналізу ринкової позиції підприємства є розробка матриці SWOT-аналізу. Сутність цього аналізу полягає в оцінці перспектив фінансово-господарської діяльності в двох аспектах: по-перше, визначаються його переваги і недоліки, а, по-друге, – виявляються можливості продовження подальшої діяльності і загрози успішному виконанню планів. У табл. 1 представлено результати SWOT-аналізу для умовного готелю, оскільки готельне господарство вибрано нами як об'єкт, який доволі широко представлений на ринку послуг. Це з одного боку. А з іншого – високий ступінь залежності готелю від багатьох факторів, які мають нестабільний характер і є доволі непоганим прикладом різноорієнтованого бізнесу в Україні.

За результатами SWOT-аналізу можна розробити рекомендації стосовно підвищення ефективності роботи підприємства, зміцнити його фінансовий потенціал.

У процесі комплексної оцінки фінансово-господарського стану будь-якого підприємства, в тому числі і готелю, аналізуються: стан майна і джерела фінансування підприємства; фінансові результати за ряд попередніх років, показники, що характеризую-

ють фінансову стабільність підприємства; фактори, що впливають на фінансову стабільність підприємства; оцінюються перспективи фінансово-господарської діяльності підприємства в майбутньому.

Особливу роль при плануванні відіграє всебічний аналіз внутрішніх факторів, що впливають на фінансово-господарський стан підприємства, оскільки вони формуються самим підприємством у процесі його діяльності, впливаючи на його результати

і на перспективи розвитку. В готельному господарстві найсуттєвішими внутрішніми факторами, на наш погляд, є: конкурентна позиція підприємства (репутація, імідж, частка готельного ринку і стадія життєвого циклу); принципи діяльності (організаційно-правова форма господарювання, спеціалізація, диверсифікація виробництва готельного продукту); маркетингова стратегія і політика (товарна, цінова і збутова).

Таблиця 1

Матриця SWOT-аналізу готелю середнього класу (3*)	
Переваги	Можливості
1. Велика частка номінальної потужності готелю в загальній номінальній потужності готелів середнього класу на регіональному ринку готельних послуг. 2. Підприємство має одну із кращих у регіоні інфраструктуру для проведення семінарів і конференцій. 3. Підприємство має розгалужений перелік додаткових послуг	1. Гнучке сезонне позиціонування готелю. 2. Диверсифікація номерного фонду для задоволення індивідуальних потреб різних сегментів ринку. 3. Залучення іногородніх відвідувачів до виставкового центру та спортивного комплексу, розташованих неподалік від готелю
Недоліки	Загрози
1. Відсутність єдиної концепції дистрибуції. 2. Відсутність обґрунтованої маркетингової концепції, орієнтованої на кінцевого споживача (потенційного гостя). 3. Одноманітність номерного фонду. 4. Недостатність використання методу стимулюючого ціноутворення. 5. Недостатня поінформованість кінцевого споживача про послуги підприємства. 6. Необґрунтовано завищені ціни на послуги розміщення	Вхідження та агресивна політика щодо захоплення більшої частки ринку новоствореними готельними підприємствами з інноваційними технологіями управління і дистрибуції

Джерело: складено автором.

Зовнішні фактори впливу на фінансово-господарський стан підприємства формуються зовнішнім середовищем і підприємство не може вплинути на них. Найбільший вплив на діяльність готельних підприємств справляють такі зовнішні фактори як: податкова політика держави; купівельна спроможність споживачів; підприємницька активність; конкурентні переваги основних конкурентів.

Аналіз внутрішніх і зовнішніх факторів, що впливають на фінансово-господарський стан підприємства, дозволяє оцінити реальні виробничі і збутові можливості підприємства в короткостроковому періоді і визначити ті напрями перетворень, розвиток яких може дати ефект в довгостроковій перспективі.

На наступному – *основному етапі* фінансового планування має здійснюватися розробка показників фінансового плану. Вихідною позицією для цього процесу є визначення орієнтирів зміни основних оціночних показників розвитку підприємства. Для готельного підприємства такими показниками є обсяг продажів і прибуток. По кожному з цих показників можна встановити внутрішньовиробничий норматив (орієнтир), з яким будуть здійснюватися порівняння по закінченню звітної періоду. Стосовно динаміки основних показників, то найбільш інформативні аналітичні висновки формуються в результаті співставлення темпів їх зміни. Оптимальним можна вважати таке співвідношення темпів показників:

$$100\% < T_k < T_{pr} < T_p, \quad (1)$$

де T_k , T_{pr} , T_p – відповідно, темп зміни авансового в активи підприємства капіталу (фінансових ресурсів), обсягу продажів і обсягу прибутку.

Наведені нерівності мають таку економічну інтерпретацію: перша – означає, що економічний потенціал підприємства зростає (мова йде про масштаб діяльності), тобто масштаби його діяльності збільшуються, друга – вказує на те, що порівняно зі збільшенням економічного потенціалу обсяг реалізації послуг зростає більш високими темпами, тобто ресурси підприємства використовуються більш ефективно, підвищується віддача з кожної гривні, вкладеної у підприємство; з третьої нерівності – видно, що прибуток зростає випереджаючими темпами, що свідчить, як правило, про відносне зниження у звітному періоді витрат виробництва і обігу, як результат дій, спрямованих на оптимізацію технологічного процесу і взаємовідносин з контрагентами. Наведене співвідношення, як відзначають деякі науковці, можна умовно назвати «золотим правилом» економіки підприємства [6, с. 270]. При аналізі необхідно врахувати вплив інфляції, застосувавши методики, основані на обчисленні індексів цін.

При плануванні темпів росту прибутку необхідно виходити з того, що вони мають бути більшими, ніж темпи росту обсягу продажів, а темп росту обсягу продажів вищий за темп росту обсягу фінансових ресурсів. Для ефективного управління фінансами потрібно планувати не тільки динаміку

і розмір прибутку, а й рух грошових коштів (готівку), тому що зміна прибутку не обов'язково супроводжується відповідною зміною коштів на рахунок, не завжди співпадає з реальним надходженням грошей.

Грошові кошти – це єдиний ліквідний актив, який не приносить доходу, коли ці кошти не працюють. При наявності на рахунок великої кількості грошових коштів у підприємства виникають витрати невикористаних можливостей, або упущена вигода. Якщо підприємство веде гнучку політику оборотного капіталу, то воно підтримує портфель цінних паперів, що легко реалізуються. В даному випадку витрати утримання будуть комерційними витратами, пов'язаними з купівлею і продажем цінних паперів. Якщо підприємство веде жорстку політику оборотного капіталу, то воно вимушене залучати короткострокові позики для забезпечення коштів, яких нестачає. Витратами в цьому випадку будуть проценти та інші витрати, пов'язані з залученням позик.

У зарубіжній практиці для управління грошовими коштами використовується декілька моделей [7, с.524–527], які можна запропонувати для визначення оптимальної суми грошей, необхідних для здійснення операційної та інвестиційної діяльності в готельних підприємствах. Так, для підприємств, у яких чистий відтік грошей кожний день однаковий і величина його точно відома можна рекомендувати модель Baumol-Allais-Fobin (BAF). Згідно цієї моделі оптимальне початкове сальдо грошових коштів (C^*) визначається за формулою:

$$C^* = \frac{\sqrt{2T \cdot F}}{c}, \quad (2)$$

де C^* – початкове сальдо грошових коштів;

T – загальна кількість нових грошових засобів, необхідних для транзакційних потреб протягом точного періоду;

F – фіксовані витрати від продажу цінних паперів для поповнення грошових коштів;

c – процентна ставка по цінних паперах, що легко реалізуються;

K_p – кількість продажів на рік ($T:C$)

$C:2 \times c$ – витрати невикористаних можливостей.

У разі, коли грошові потоки в готельних підприємствах змінюються неоднаково кожний день доцільно використати модель Міллера-Орра. За цією моделлю встановлюється нижня межа обсягу грошових коштів (L), яка є страховим запасом і значення цієї межі залежить від того, яку ступінь ризику нестачі грошей підприємство вважає допустимим.

Як і в попередній моделі, оптимальне грошове сальдо залежить від комерційних витрат і витрат невикористаних можливостей. Додатковою інформацією є дисперсія (стандартне відхилення місячних чистих грошових потоків) – чистого грошового потоку за період u . При заданій нижній межі дана мо-

дель показує, що планове грошове сальдо C^* і верхня межа U^* , яка мінімізує загальні витрати по збереженню грошей, дорівнюють

$$C^* = \left(\lambda + \frac{3}{4} \times F \times \delta^2 : c \right) \frac{1}{3}, \quad (3)$$

$$U^* = 3 \times C^* - 2\lambda. \quad (4)$$

Середнє сальдо грошових коштів за моделлю Міллера-Орра дорівнює

$$\bar{C} = (4 \times C^* - \lambda) : 3. \quad (5)$$

Перевага цієї моделі полягає в тому, що вона враховує невизначеність грошових потоків. Чим більша різниця між плановим сальдо і мінімальним сальдо, тим більша невизначеність, тим вища межа і середнє грошове сальдо.

Однією із найважливіших ознак фінансового планування на підприємстві є розрахунок економічно доцільних темпів розвитку. Орієнтиром для планового темпу розвитку підприємства може бути коефіцієнт капіталізації (K_k). Залежно від вибраної фінансової політики роль різних джерел фінансування підприємства може бути неоднаковою. Слід виходити з ціни того чи іншого джерела фінансових ресурсів. Так, додаткова емісія акцій – це дорогий процес, що нерідко супроводжується спадом ринкової ціни акцій підприємства-емітента. Коефіцієнт капіталізації показує, якими в середньому темпами може розвиватися підприємство в перспективі, якщо не змінювати співвідношення між різними джерелами фінансування, капіталовіддачею, рентабельністю виробництва, дивідендною політикою. Зв'язок коефіцієнта капіталізації з цими показниками може бути описана жорстко детермінованою факторною моделлю:

$$K_k = \frac{Pr}{Pc} \times \frac{Pc}{Op} \times \frac{Op}{Ka} \times \frac{Ka}{Kb}, \quad (6)$$

де Pr – чистий прибуток, реінвестований у розвиток виробництва;

Pc – чистий прибуток підприємства;

Op – обсяг продаж;

Ka – капітал, авансований в діяльність підприємства;

Kb – власний капітал.

Перший фактор моделі характеризує дивідендну політику підприємства, що виражається у виборі економічно доцільного співвідношення між дивідендами, що виплачуються, і реінвестованою (капіталізованою) частиною прибутку; другий – характеризує рентабельність продаж; третій – характеризує капіталовіддачу; четвертий – коефіцієнт фінансової залежності – характеризує співвідношення між позиковими і власними джерелами фінансових ресурсів.

Наведена факторна модель описує як виробничу (другий і третій фактори), так і фінансову (перший і четвертий фактори) діяльність підприємства.

Перший підхід полягає в орієнтації на пропорції, що склалися в структурі і динаміці виробництва, при цьому темп росту обсягів виробництва задається поточним або усередненим у динаміці значенням коефіцієнта K_k . Згідно другого підходу передбачаються швидші темпи росту. При цьому, як видно з моделі, підприємство може використати певні економічні важелі: зниження частки дивідендів, що виплачуються, удосконалення виробничого процесу (зниження капіталовіддачі, підвищення рентабельності), вишукування можливості одержання економічно виправданих кредитів, додаткова емісія акцій.

Розглянута модель має надзвичайно велике значення для фінансового менеджера, оскільки дозволяє усвідомити логіку дії основних факторів розвитку підприємства, кількісно оцінити їхній вплив, зрозуміти, які фактори і в якій пропорції можливо і доцільно мобілізувати для підвищення фінансової стійкості підприємства.

Наступним кроком після визначення орієнтирів зміни основних оціночних показників діяльності

підприємства повинна розроблятися система показників фінансового плану, досягнення яких забезпечить ефективне формування і використання фінансових ресурсів і створить умови для прибуткової діяльності підприємства.

Джерела формування фінансових ресурсів підприємства для цілей фінансового планування звичайно класифікуються за формами надання і цільовим призначенням, а напрям використання фінансових ресурсів – за цільовим призначенням. Додатковим джерелом формування фінансових ресурсів визначено акумулювання ресурсів через приріст власного капіталу та зобов'язань, що відбувається в результаті проведення фінансових і майнових операцій, пов'язаних із підвищенням ефективності використання та поліпшенням корисності активів.

Показники поточного (короткострокового) фінансового плану представлені на рисунку, який рекомендується для готельного підприємства.

Показники фінансового плану, наведені на рисунку, мають внутрішній взаємозв'язок і у своїй сукупності характеризують рівень досягнення фінансової стійкості підприємства.

Показники фінансового плану	
Джерела формування фінансових ресурсів	Напрями використання фінансових ресурсів
<ul style="list-style-type: none"> • Капіталізована частина чистого прибутку; • амортизація необоротних активів; • приріст власного капіталу за рахунок додаткової емісії акцій продажу частини основних засобів; • довгострокові та короткострокові зобов'язання; • державна допомога; • інші надходження фінансових ресурсів. Усього фінансових ресурсів	<ul style="list-style-type: none"> • Приріст необоротних активів (збільшення капітальних інвестицій, придбання основних засобів, нематеріальних активів); • приріст оборотних активів (поточних фінансових інвестицій, інших оборотних активів); • погашення довгострокових та короткострокових зобов'язань; • приріст активів за пенсійними програмами підприємств; • створення резервного та страхового фондів; • інше використання фінансових ресурсів. Усього використано фінансових ресурсів

Рисунок. Склад показників поточного (короткострокового) фінансового плану

Джерело: складено автором.

Запропонований підхід до складання фінансового плану придатний для великих і середніх підприємств. Малим підприємствам, які фінансуються переважно за рахунок власних ресурсних джерел, пропонується застосовувати окремі види внутрішньогосподарських планів – виробничий план, план собівартості готельних послуг, кошторис витрат, план прибутку, – які в сукупності визначають необхідні показники для формування фінансового плану.

У процесі розрахунку показників фінансового плану та їх реалізації необхідно ідентифікувати ризики (скласти опис ризиків) із урахуванням терміну плану; оцінити ризики (визначити імовірні втрати у процесі виконання фінансового плану, зокрема встановити ймовірність появи ризиків та величини втрат у разі настання негативних подій; розрахувати рівень впливу ризиків на хід виконання показників фінансового плану); розробити заходи по мінімізації

втрат від впливу ризиків (страхування, хеджування, створення резервних фондів тощо).

З точки зору природи ризиків найбільшу загрозу фінансовій стабільності підприємства становлять такі види ризиків: економічний, політичний, виробничий і фінансовий (табл. 2).

Економічний і політичний ризики є зовнішніми відносно підприємства і воно ніяк не може вплинути на їхній рівень. У певній мірі піддаються контролю виробничий і фінансовий ризики.

При довгостроковому плануванні діяльності підприємства найбільшу увагу слід приділити аналізу зовнішніх ризиків, насамперед, ризику втрати конкурентної переваги. Для розробки і реалізації поточних планів вирішальне значення має правильна оцінка виробничих і фінансових ризиків.

У фінансовому плануванні важливе значення має політика управління ризиками, яка має здійсню-

ватися на кожному рівні системи фінансового планування. В процесі управління ризиками слід врахувати зовнішні та внутрішні фактори, що можуть негативно впливати на діяльність підприємства в плановому періоді. Серед зовнішніх факторів, які утворюють ризики діяльності підприємства, слід врахувати такі: динаміку макроекономічних процесів;

зміни, що відбуваються на фінансовому ринку, ринку матеріальних та енергетичних ресурсів, ринку збуту, а серед внутрішніх – потенційні ризики, пов'язані з галузевими особливостями діяльності підприємства; частота зміни фінансової політики підприємства; відсутність чітких і зрозумілих для працівників цілей підприємства тощо.

Таблиця 2

Види ризиків, що загрожують фінансовій стабільності готельного підприємства

Вид ризику	Суть ризику
Економічний	Небезпека втрати конкурентної позиції на ринку внаслідок непередбачуваних змін в економічному оточенні підприємства через інфляцію та інфляційні очікування (можливість знецінення реальної вартості капіталу). При дефляції зниження доходів
Політичний	Ризик прямих збитків і втрата або недоодержання доходу (прибутку) через несприятливі зміни політичної ситуації в країні або дії місцевої влади
Виробничий	Ризик, пов'язаний з втратою ринків збуту продукції (послуг) внаслідок погіршення їхньої якості, неефективної цінової політики, низького рівня маркетингового аналізу
Фінансовий	Ризик, пов'язаний з формуванням складу джерел фінансування підприємства і з проведенням операцій з його активами. Процентний ризик виникає через коливання процентних ставок, що приводить до зміни затрат на виплату процентів або доходів на інвестиції, отже до зміни ставки доходності на власний капітал і на інвестований капітал порівняно з очікуваними ставками доходності. Кредитний ризик – небезпека втрати грошових коштів у результаті неповернення суми кредиту і процентів по ньому. Валютний ризик – небезпека втрати грошових коштів підприємства внаслідок зміни курсів валют. Податковий ризик – небезпека втрат зумовлена змінами податкового законодавства. Ризик втраченої вигоди – небезпека втрати грошових коштів підприємства в результаті настання непрямой втрати від події (імобілізація) коштів підприємства в дебіторську заборгованість може бути оцінена розміром упущеної вигоди, тобто недоотриманого доходу внаслідок більш вигідного розміщення цих коштів

Джерело: складено автором.

Політика управління ризиками повинна передбачати формування системи попередження ризиків, яка б працювала безперервно і охоплювала всі напрями діяльності підприємства. Основними етапами попередження ризиків звичайно виділяють такі:

- ідентифікація факторів ризику;
- класифікація і групування факторів по рівню впливу, виявленню найбільш значимих;
- оцінка значимості конкретного фактору, визначення взаємозв'язку між ними;
- розробка системи індикаторів (система показників);
- моніторинг змін; розробка програми реалізації і удосконалення процесів управління ризиком [8].

Для управління ризиками, на наш погляд, доцільно створювати на підприємствах інформаційну базу (*реєстр ризиків*), який би включав всі відомі види ризиків та їх опис, категорію, причину виникнення, ймовірність появи, вплив на цілі діяльності підприємства, відповідні дії персоналу та власників. Такі реєстри розробляються зарубіжною компанією «BDO International», що є світовою мережею транснаціональних аудиторських та консалтингових організацій [9].

Проведення оцінки ризиків ускладнюється відсутністю належного методичного забезпечення та недостатністю досвіду вітчизняних підприємств.

Однак уже сьогодні можливо при побудові фінансового плану здійснювати ідентифікацію ризиків (описувати події), які в майбутньому можуть вплинути на фінансові результати підприємства. З цією метою можна аналізувати валютний, кредитний, процентний ризики, визначити величину витрат у разі настання негативних подій; встановлювати рівень кожного ідентифікованого ризику; здійснювати заходи з обробки ризиків з метою зниження впливу ризику на фінансовий результат підприємства; оцінювати економічні ефекти від управління ризиками, тобто економію грошових коштів внаслідок прийняття заходів з управління ризиками при побудові фінансового плану підприємства. Таким чином, у процесі фінансового планування визначаються рівень ризику досягнення планових показників, ймовірність їх настання та вплив на рух фінансових ресурсів.

На *заключному етапі* процесу фінансового планування має оцінюватися якість фінансового плану і здійснюватись контроль за його виконанням. Якісним слід вважати такий план, в якому збалансовані джерела формування фінансових ресурсів і напрями їх використання. До основних завдань внутрішнього фінансового контролю в системі фінансового планування вітчизняними науковцями пропонується включити такі як:

– забезпечення у фінансових планах збалансування показників, досягнення яких зумовить найвищий рівень ефективності, результативності, економічності та прозорості формування і використання фінансових ресурсів відповідно до поставлених стратегічних і тактичних завдань підприємства;

– застосування у процесі фінансового планування достовірної інформації про фінансово-господарський план підприємства, що відображається у фінансовій, статистичній, управлінській та інших видах звітності, а також інформації про ризики, які можуть виникнути у плановому періоді; дотримання вимог законодавства;

– проведення попередньої оцінки якості фінансових планів та у разі необхідності коригування планових показників;

– оцінка економічності, ефективності та результативності діяльності підприємства, зокрема виконання фінансових планів, здійснення інноваційно-інвестиційних проектів, утримання фінансової стійкості, прибутковості функціонування і розвитку; дотримання умов державно-приватного партнерства, інших контрактів з об'єднання капіталу, розподілу продукції тощо [10, с. 503].

Вважаємо за необхідне доповнити перелік завдань внутрішнього фінансового контролю на підприємстві додатково таким завданням, як проведення превентивного контролю, що передуює прийняттю фінансового плану з метою ідентифікації ризиків, що загрожують підприємству, і оцінки його готовності до врахування цих ризиків при плануванні.

Література

1. **Науменкова С.В., Глазун О.І.** Фінансове планування як складова система ефективного управління фінансами акціонерного товариства. *Вісник Укр. акад. банк. справи.* 2004 №1(16). 2. **Роговий А.В.** Концептуальні засади розвитку фінансового планування в системі менеджменту акціонерного товариства. *Актуальні проблеми економіки.* 2008. №1 (79). 3. **Ситник Г.В.** Принципи фінансового планування та його роль у забезпеченні збалансованого фінансового розвитку підприємства. *Інноваційна економіка.* 2011. №7. 4. **Білоусова О.С.** Фінансове планування промислових підприємств як засіб забезпечення їх стійкості. *Державна політика стабілізації фінансів підприємств:* монографія. Київ: Ін-т економіки та прогнозування НАН України, 2011. 451 с. 5. **Радзівілл В.Ю.** Ризикоорієнтоване фінансування планування на підприємствах: автореф. дисертація на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук. Київ: Ін-т економіки та прогнозування НАН України, 2012. 22 с. 6. **Ковалев В.В., Волкова О.Н.** Анализ хозяйственной деятельности предприятия: учебник. Проспект, 2006. 421 с. 7. **Селезнева Н.Н., Ионова А.Ф.** Финансовый анализ управление финансами. Москва: ЮНИТИ, 2003. 8. **Федосова Р.Н., Крюкова О.Г.** Управление рисками промышленного

предприятия: опыт и рекомендации. Москва: Экономика, 2008. 125 с. 9. **Нетьшкина О.** Управление рисками. *Финансовый директор.* 2004. №10. URL: <http://masters.donntu.edu.ua/2008/fem/rudokvas/librarу/book3.htm>.> 10. **Вплив** кризи на фінанси реального сектора економіки України та шляхи їх оздоровлення : монографія / [А.І. Даниленко, В.В. Зимовець та ін.] ; за ред. чл.-кор. НАН України А.І. Даниленка ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогноз. НАН України". Київ, 2014. 520 с.

Проценко Я. В. Ризикоорієнтованість у розвитку фінансового планування на підприємстві

Стаття присвячена проблемі забезпечення фінансової рівноваги підприємства із врахуванням рівня ризиків досягнення планових показників, імовірності їх настання та впливу ризиків на фінансову стійкість і на рух фінансових ресурсів. Розглядаються етапи ризикоорієнтованого фінансового планування, оцінка якості фінансового плану та контролю за його виконанням.

Ключові слова: ризикоорієнтованість, фінансове планування, фінансова рівновага, мінімізація ризиків, фінансовий план, стратегічні завдання, превентивний контроль.

Проценко Я. В. Рискоориєнтованість в розвитку фінансового планування на підприємстві

Стаття посвячена проблемі забезпечення фінансового рівноваги підприємства з урахуванням рівня ризиків досягнення планових показників, імовірності їх настання та впливу ризиків на фінансову стійкість і на рух фінансових ресурсів. Розглядаються етапи ризикоорієнтованого фінансового планування, оцінка якості фінансового плану та контролю за його виконанням.

Ключевые слова: рискоориєнтованість, фінансове планування, фінансове рівноваге, мінімізація ризиків, фінансовий план, стратегічні задачі, превентивний контроль.

Protsenko Y. Risk orientation in the development of financial planning for the enterprise

The article is devoted to the problem of ensuring the financial equilibrium of enterprise, taking into account the level of risks for achieving planned targets, the probability of their occurrence and the impact of risks on financial stability, as well as on the movement of financial resources. The stages of risk-oriented financial planning, evaluation of the quality of the financial plan and control over its implementation are considered.

Keywords: risk orientation, financial planning, financial equilibrium, risk minimization, financial plan, strategic tasks, preventive control.

Стаття надійшла до редакції 11.06.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

Н. В. Швець,*кандидат економічних наук,
Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля, м. Сєвєродонецьк,***Г. З. Шевцова,***доктор економічних наук,
Інститут економіки промисловості НАН України, м. Київ*

УДОСКОНАЛЕННЯ МЕТОДИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ОЦІНЮВАННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ГАЛУЗІ

Постановка проблеми. Геополітичні, суспільно-політичні та фінансово-економічні біфуркації останніх років суттєво вплинули на стан, структуру, конкурентоспроможність та перспективи промислового комплексу України. Натиску деструктивних чинників не була протиставлена обґрунтована антикризова промислова політики держави, що обумовило руйнування важливих традиційних виробничих ланцюгів, занепад цілих секторів промисловості, деградацію їх виробничого, технологічного та трудового потенціалів. Ці тенденції у сучасній економічній науці прийнято позначати як деіндустріалізація [1-4]. Але на відміну від світових трендів деіндустріалізації погіршення стану української промисловості відбувається як у кількісному, так і в якісному аспектах.

Унаслідок цих процесів відбулися значні зрушення у галузевій структурі української промисловості та рівні конкурентоспроможності її основних секторів. Ряд галузей і виробництв, які ще донедавна забезпечували значну частку валових показників промисловості, перебувають у перманентній кризі і поступово втрачають свій потенціал. Так, якщо в 2011 р. у структурі обсягу реалізованої промислової продукції питома вага виробництва хімічних речовин і хімічної продукції становила 4,3%, то у 2016 р. вона зменшилася до 2,8% [5]. Ще більш показовим є падіння впродовж цього періоду частки хімічної продукції (включаючи фармацевтику, полімерні матеріали та пластмаси) у структурі експорту України з 9,3 до 5,4% (розраховано за даними [6]). Така динаміка свідчить про значне скорочення конкурентоспроможності галузі, але для детального аналізу його причин та виявлення рушійних сил відновлення доцільно використовувати спеціальні методичні підходи, удосконалені з урахуванням галузевого аспекту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні питання сутності конкурентоспроможності галузі, її економічних, ринкових, юридичних і т.п. аспектів, класифікації її детермінуючих чинників, методичні підходи до оцінювання її рівнів, системи оціночних показників розглянуто у працях та-

ких сучасних науковців, як Т. Борисова, І. Почтарук, О. Беззубченко, О. Транченко та ін. [7-13]. Більша частина дослідників спирається на тезу визнаного фахівця у сфері економічної конкуренції М. Портера, що «при спробі відповісти на запитання про конкурентоспроможність на національному рівні ... необхідно сфокусувати свою увагу не на економіці в цілому, а на певних галузях та сегментах галузі. Необхідно зрозуміти, як і чому виникають комерційні життєздатні навички та технології, а зрозуміти це достатньо повно можна тільки на рівні розгляду конкретних галузей», і розвиває ті чи інші аспекти його широко відомої методики аналізу конкурентоспроможності галузей [14].

Серед основних методів оцінки конкурентоспроможності дослідники приділяють увагу методу, запропонованому М. Портером, що базується на порівнянні експортних можливостей галузі національної економіки зі світовим експортом, методам оцінки порівняльних переваг, аналізу ефективної конкуренції, кластерного аналізу, рейтингових та експертних оцінок, матричним методам, різним модифікаціям інтегрального методу й обґрунтуванню набору показників ефективності окремих аспектів діяльності галузі та їх вагових коефіцієнтів. Важливою складовою робіт Т. Борисової та В. Закірової є обґрунтування переваг та недоліків методів, що розглядаються. Цікавий підхід стосовно оцінювання конкурентоспроможності галузей в розрізі міжгалузевої конкуренції запропонований авторами статті [12].

Утім, зрозуміло, що кожній галузі властиві свої характерні риси, тенденції, зовнішні й внутрішні чинники розвитку, техніко-технологічні особливості, відтак і використання загальних методичних підходів до оцінювання конкурентоспроможності має враховувати галузеву специфіку. Так, хімічна промисловість є великим багатонаменклатурним комплексом, що складається з десятка секторів і значної кількості різноманітних виробництв. Останні відрізняються за розмірами, призначенням, ємністю ринків, експортним потенціалом, прибутковістю, технологіями, обладнанням, рівнем товар-

ної конкуренції і галузевими бар'єрами, забезпеченістю сировинними ресурсами. Ці аспекти слід завжди враховувати при опрацюванні політики галузевого розвитку.

Широкий спектр питань управління конкурентоспроможністю хімічної промисловості України та її окремих суб'єктів досліджено у працях науковців Інституту економіки промисловості НАН України [1, 15-20], а також у роботах [21-28]. Вивчення їхнього змісту дозволяє стверджувати, що найбільш опрацьованим у методичному плані є мікроекономічний рівень оцінювання та забезпечення конкурентоспроможності. Серед нечисленних робіт з кількісної оцінки конкурентоспроможності у хімічній галузі варто виділити дослідження Т. Ковені, І. Павленко, Т. Петешової, М. Касаткіної.

Утім, відкритим залишається питання щодо методичного інструментарію для порівняльної оцінки конкурентоспроможності галузі, виявлення її динаміки та визначення на цій основі потенціалу розвитку. Викладення авторського підходу до вдосконалення методики оцінювання конкурентоспроможності галузі з урахуванням її специфіки та результатів розрахунків за цією методикою і є **метою даної статті**.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оцінка конкурентоспроможності хімічної промисловості України в період 2013-2016 рр. виконана за дев'ятьма оціночними параметрами (обраними з урахуванням [24, с. 32-34]), кожний з яких характеризується певним набором значимих показників, табл. 1.

Таблиця 1

Основні показники конкурентоспроможності хімічної промисловості України

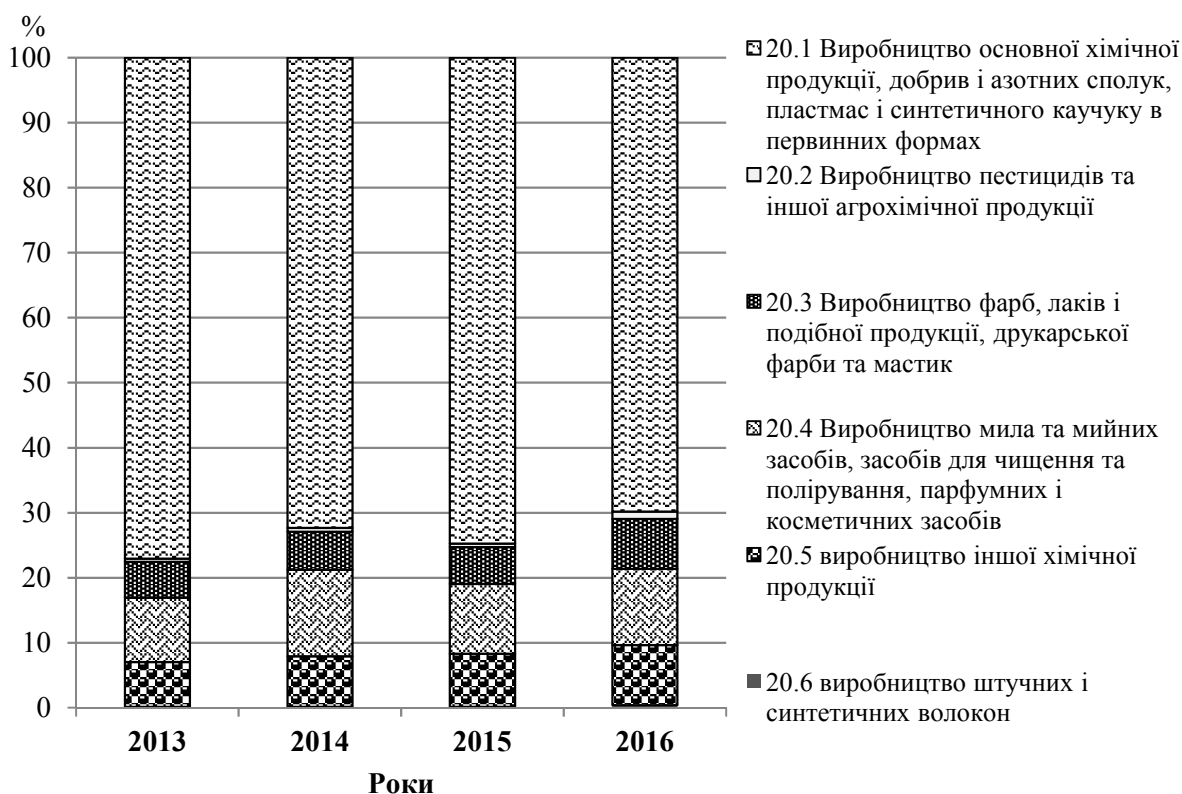
Оціночний параметр	Значимі показники	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.
Репутаційна конкурентоспроможність	Частка продукції галузі в промисловому виробництві, %	3,7	3,4	3,6	2,6
	Частка експорту хімічної продукції у загальному експорті продукції з України, %	6,3	5	5	3,7
Структурна конкурентоспроможність	Частка найбільшого сектору продукції галузі, %	77,0	72,4	74,5	69,6
	Кількість інших секторів, частка яких у сумарному виробництві галузевої продукції перевищує 10% та їх кумулятивна частка	-	1 (13,3%)	1 (10,7%)	1 (11,7%)
	Кількість інших секторів, частка яких у сумарному виробництві галузевої продукції перевищує 5% та їх кумулятивна частка	3 (22,3%)	2 (13,7%)	2 (13,9%)	2 (17%)
Технологічна конкурентоспроможність	Первісна вартість основних засобів та нематеріальних активів, млн грн	58286,0	46312,7	47872,5	48740,4
	Знос, млн грн	33329,6	27619,0	28708,8	30091,0
	Знос, %	57,0	59,6	59,97	61,7
	Приріст, %	7,9	-20,5	3,2	1,8
Сировинна (ресурсна) конкурентоспроможність	Енергоємність галузевого виробництва (по природному газу), м ³ /грн	0,09	0,06	0,035	0,03
	грн/грн	0,42	0,36	0,30	0,23
Цінова конкурентоспроможність	Середні ціни на основну продукцію, грн/т:				
	- аміак	3827	5892	8452	6030
	- карбамід	3827	5892	5962	5084
	- аміачна селітра	2301	3338	4804	4215
	Продуктивність праці, тис. грн/особу	598,4	754,5	1089,3	932,1
Ринкова конкурентоспроможність	Частка заробітної плати у собівартості виробництва, %	8,5	8,4	7,1	8,4
	Рентабельність (збитковість) операційної діяльності, %	-8,2	-23,5	-14,9	-13,0
	Темпи росту обсягів реалізованої продукції, %	86,8	95,6	136	89,0
	Частка експорту у виробництві, %	47,6	57,6	54,8	55,2
Інвестиційна конкурентоспроможність	Капітальні затрати на вартісну одиницю реалізованої продукції, коп./грн	5	4	2,7	2,7
	Прямі іноземні інвестиції (на кінець року), \$млн	1196,1	869,7	679,5	644,2
	Освоєно капітальних інвестицій, млн грн	2636	2019,8	1830,7	1655,5
Інноваційна конкурентоспроможність	Кількість впроваджених інноваційних видів продукції	327	319	126	130
	Кількість впроваджених нових технологічних процесів	56	88	35	56
	Загальний обсяг фінансування інноваційної діяльності, тис. грн у т.ч. за рахунок власних коштів	352732	194348	130882	87382
	Кількість підприємств, які впроваджували інновації	72	58	36	30
Конкурентоспроможність персоналу	Середня заробітна платня персоналу, грн/міс	3720	4013	4734	5599

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України, НАК «Нафтогаз України», Національного банку України [5, 6, 29-35].

За останні чотири роки вітчизняне виробництво хімічних речовин і хімічної продукції помітно втратило репутаційну конкурентоспроможність, досягнувши у 2016 р. рекордно низьких значень за показниками «Частка продукції галузі в промисловому виробництві» та «Частка експорту хімічної продукції у загальному експорті продукції з України» (2,6 і 3,7% відповідно). Головною причиною тут стало значне зниження обсягів великотоннажних базових виробництв азотної групи. Так, за даними ДП «Черкаський НДІТЕХІМ» [24] обсяги мінеральних добрив та продукції основної хімії в експорті хімічної продукції у 2016 р. в порівнянні з 2013 р. зменшилися у 4 рази, при цьому частка цієї продуктової групи зменшилась з 68 до 50%.

Незважаючи на негативну динаміку, продукція азотних виробництв залишається найбільш впливовою в галузі, значною мірою визначаючи рівень більшості показників її конкурентоспроможності.

Дані таблиці свідчать, що структура хімічної промисловості залишається сировинноорієнтованою, хоча останнім часом відбулися певні позитивні зміни (рис. 1). Частка продукції основної хімії, добрив і азотних сполук, пластмас і синтетичного каучуку в первинних формах у структурі реалізації поступово скоротилася з 77% у 2013 р. до 69,6% у 2016 р. Водночас збільшилися частки всіх інших продуктовоїх груп, що стало наслідком не тільки структурних зрушень, а реального зростання обсягів виробництва і реалізації продукції.

Рис. 1. Структурні зміни у виробництві хімічних речовин і хімічної продукції

Джерело: побудовано за даними [5].

Суттєві зміни спостерігалися за стабільно найменш впливовими секторами галузі, а саме виробництвами пестицидів, іншої агрохімічної продукції та штучних і синтетичних волокон. Обсяги цих продуктів зросли майже у 3 рази впродовж чотирьохрічного періоду. Однак їхня частка в загальному обсязі хімічних речовин і хімічної продукції залишається незначною.

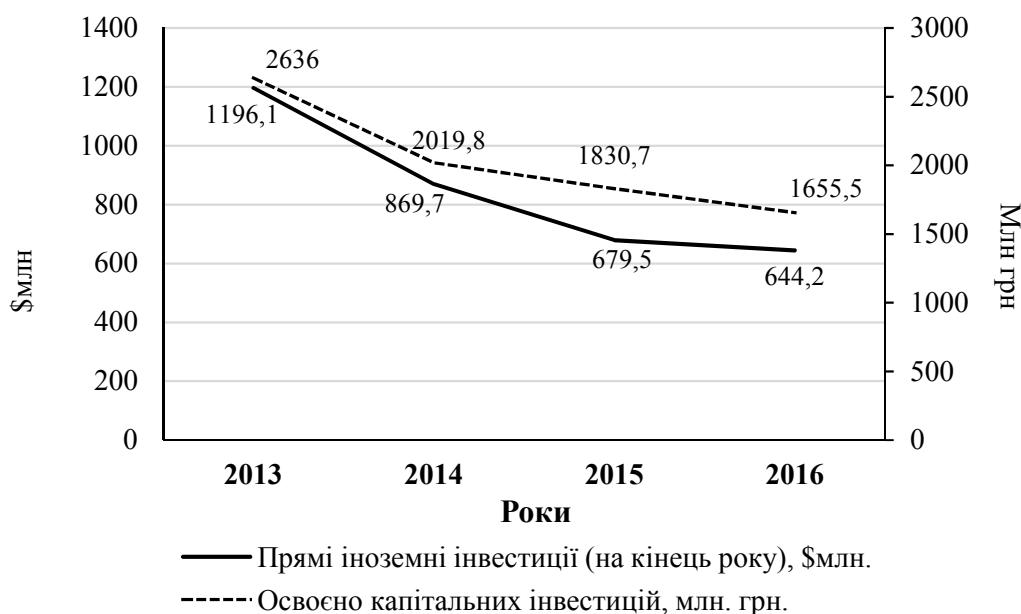
Загалом структура виробництва та реалізації продукції хімічної промисловості є неконкурентоспроможною – частка продуктів первинної технологічної обробки залишається великою (69,6% у 2016 р.), тоді як частка середньо- і високотехнологічних, хоча й зросла, але становить лише 30,4%.

Слабким параметром конкурентоспроможності хімічної промисловості України протягом багатьох років є її технологічна складова. Втрата частини активів підприємств галузі, що залишилися на непідконтрольній Україні території, та подальше зростання зносу основних засобів і нематеріальних активів негативно впливають на потенціал вітчизняних хімічних виробництв, більшість з яких потребують масштабної модернізації.

Значний процент зносу (61,7% у 2016 р.) свідчить про те, що обсяги інвестованих у галузь коштів є недостатніми для поліпшення ситуації. Це підтверджують показники інвестиційної конкурентоспроможності.

На тлі інтенсивних інфляційних процесів в економіці країни щорічно скорочуються капітальні вкладення в хімічну промисловість, темп їх падіння у 2016 р. відносно 2013 р. становив 63%. Капітальні затрати на вартісну одиницю реалізованої продукції за період 2013-2016 рр. зменшилися майже вдвічі і становили 2,7 коп./грн (за експертними оцінками фахівців галузі прийнятним є рівень цього показника не менше 20 коп./грн). Зменшення прямих іно-

земних інвестицій обумовлено курсовою різницею та впливом частини акціонерного капіталу, який надійшов попередніми роками. Рис. 2 добре ілюструє високу кореляцію між темпами скорочення освоєних капітальних та прямих іноземних інвестицій. Головними причинами такого зменшення є нестабільна ситуація на сході України та відсутність необхідних економіко-правових реформ для покращення інвестиційного клімату.

Рис. 2. Динаміка освоєних капітальних та прямих іноземних інвестицій у виробництво хімічних речовин і хімічної продукції

Джерело: побудовано за даними [29-31].

До речі, за інформацією фахівців ДП «Черкаський НДІТЕХІМ», «Більшість країн-сусідів активно інвестують у національну хімічну промисловість та створення нових хімічних виробництв. Наразі, наприклад, у РФ в 2016 році реалізовано або перебувають у стадії практичної реалізації 78 інвестиційних проєктів, у Республіці Білорусь – 17, у Казахстані – 26» [36, с. 60].

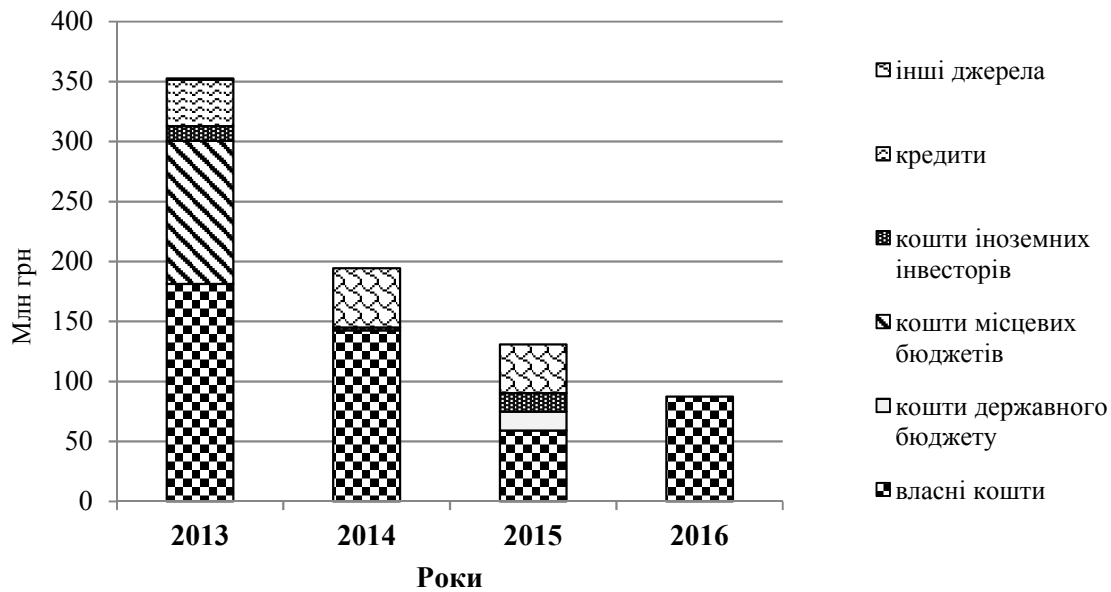
Натомість, перебуваючи в кризовому стані, українська хімічна промисловість продемонструвала зниження як інвестиційної, так й інноваційної конкурентоспроможності.

У 2015-2016 рр. суттєво зменшилась кількість впроваджених інноваційних видів продукції, спостерігалась низька активність щодо застосування нових технологічних процесів. Аналізуючи обсяги та джерела фінансування інноваційної діяльності виробників хімічної продукції (рис. 3), можна констатувати, що вони поставлені в умови самовиживання та повністю позбавлені державної підтримки. Дефіцит власних коштів через стійку збитковість операційної діяльності та відсутність будь-якої зов-

нішньої зацікавленості в інноваційному розвитку хімічної промисловості України стримують процеси модернізації у галузі і закладають системні основи її подальшого низхідного тренду.

Невисокий техніко-технологічний рівень галузі та домінування матеріало- та енергоємних видів продукції у структурі її загального виробництва негативно впливають на сировинну (ресурсну) конкурентоспроможність хімічної промисловості.

На тлі об'єктивного зростання цін на енергоресурси середня енергоємність одиниці хімічної продукції в Україні є у 1,5 та 1,8 раза вищою, ніж у США та країнах ЄС відповідно. Натомість, варто відмітити і важливу позитивну тенденцію – поступове зниження питомого показника по природному газу, який у 2016 р. становив 0,03 м³/грн, що в 3 рази менше, ніж у 2013 р. Таке суттєве зниження енергоємності лише частково можна віднести на рахунок впровадження заходів з поліпшення енергоефективності виробництва. Основною причиною тут стало зупинення частини великотоннажних виробництв основної хімії, які традиційно є найбільшими у галузі споживачами природного газу.

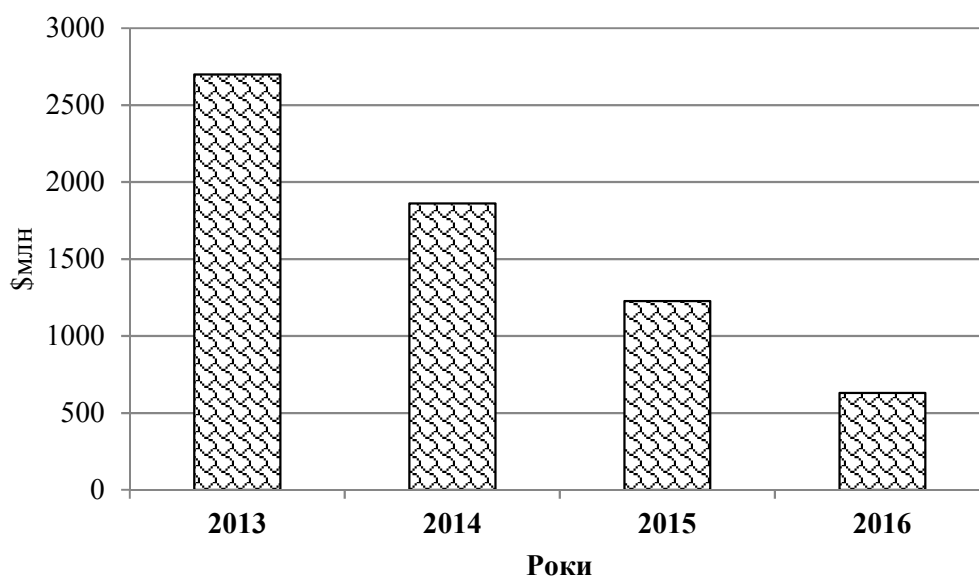
Рис. 3. Джерела фінансування інноваційної діяльності виробників хімічних речовин і хімічної продукції

Джерело: побудовано за даними [33].

Цінова та ринкова конкурентоспроможності є найчутливішими до змін умов зовнішнього середовища та віддзеркалюють рівень усіх інших оціночних параметрів.

Технологічна застарілість більшості хімічних виробництв, структурні диспропорції в галузі та жорстка конкуренція як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках привели до зниження експортного потенціалу української хімічної промисловості та зростання імпортозалежності вітчизняного ринку хімічної продукції.

В експорті хімічної продукції продовжує домінувати частка мінеральних добрив та продуктів основної хімії, однак цей показник поступово знижується внаслідок стрімкого падіння обсягів експорту даної продуктової групи (рис. 4). Головна причина такої ситуації полягає у низькій цінній конкурентоспроможності вітчизняного виробництва, яка погіршується із щорічним зниженням експортних цін на основні види продукції (рис. 5).

Рис. 4. Динаміка експорту мінеральних добрив та продуктів основної хімії

Джерело: побудовано за даними [24].

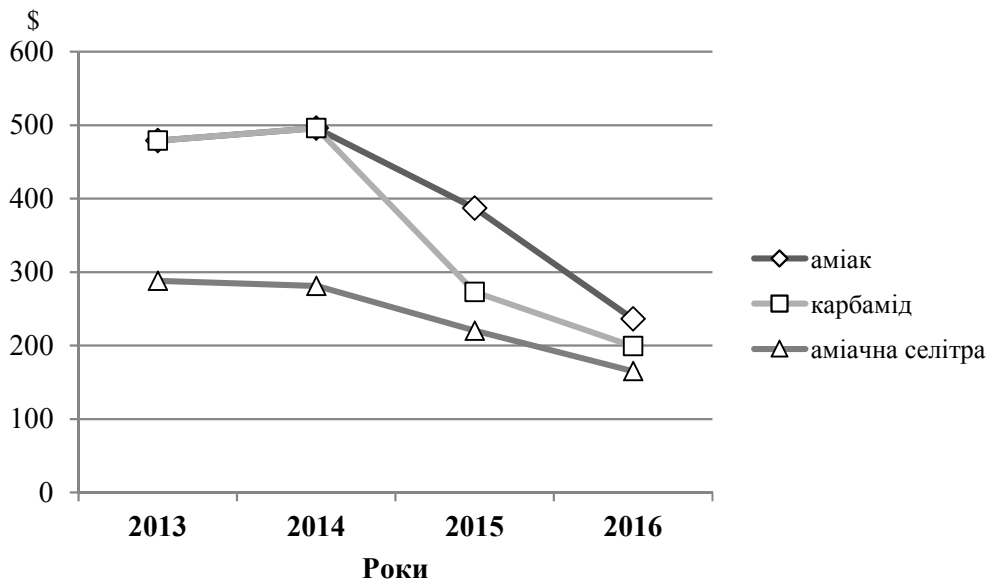

Рис. 5. Динаміка експортних цін за основними видами продукції

Джерело: побудовано за даними [24].

Через загальні кризові явища в українській економіці внутрішній ринок характеризується слабким попитом з боку як промислових, так і кінцевих споживачів хімічної продукції. При цьому низька цінова конкурентоспроможність українських продуктів спричиняє їхнє витиснення імпортом, частка якого на внутрішньому ринку в 2016 р. становила 73%.

Для отримання підсумкової оцінки конкурентоспроможності хімічної промисловості України авторами запропоновано використання методичного підходу на основі стандартизації масиву вихідних даних. На відміну від існуючих методик даний під-

хід дозволяє узагальнити окремі оціночні показники, які мають різні одиниці виміру та відрізняються числовим порядком, що забезпечує наочність формування загального рівня конкурентоспроможності галузі з визначенням впливу кожної складової на підсумковий результат оцінки.

Для виконання процедури стандартизації були відібрані найбільш значущі показники з кожної групи певного оціночного параметру (табл. 2). Їх перетворення здійснювалося шляхом ділення обраного річного показника на його максимум у періоді (у даному випадку за чотири роки). Таким чином, усі значення опинилися у проміжку [0; 1].

Таблиця 2

Результати оцінки конкурентоспроможності хімічної промисловості України

Оціночний параметр	Основний показник	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.
1	2	3	4	5	6
Репутаційна конкурентоспроможність (РК)	Частка експорту хімічної продукції в загальному експорті продукції з України, %	6,3	5	5	3,7
Стандартизація показника РК		1	0,794	0,794	0,587
Структурна конкурентоспроможність (СК)	Частка найбільшого сектору продукції галузі, %	77	72,4	74,5	69,6
Стандартизація показника СК		0,756	0,908	0,839	1
Технологічна конкурентоспроможність (ТК)	Знос, %	57	59,6	59,97	61,7
Стандартизація показника ТК		1	0,939	0,931	0,891
Сировинна (ресурсна) конкурентоспроможність (С-РК)	Енергоємність галузевого виробництва (по природному газу), м ³ /грн	0,09	0,06	0,035	0,03
Стандартизація показника С-РК		0,333	0,5	0,857	1
Цінова конкурентоспроможність ЦК	Рентабельність (збитковість) операційної діяльності, %	-8,2	-23,5	-14,9	-13
Стандартизація показника ЦК		1	0,349	0,55	0,631
Ринкова конкурентоспроможність (РК)	Темпи росту обсягів реалізованої продукції, %	86,8	95,6	136	89

1	2	3	4	5	6
Стандартизація показника РК		0,638	0,703	1	0,654
Інвестиційна конкурентоспроможність (ІнкВ)	Капітальні затрати на вартісну одиницю реалізованої продукції, коп./грн	5	4	2,7	2,7
Стандартизація показника ІнкВ		1	0,8	0,54	0,54
Інноваційна конкурентоспроможність (ІнкК)	Обсяг фінансування інноваційної діяльності до реалізованої продукції, %	0,631	0,364	0,188	0,144
Стандартизація показника ІнкК		1	0,577	0,298	0,228
Конкурентоспроможність персоналу (КП)	Середня заробітна платня персоналу хімічних виробництв до середньої заробітної плати по країні, %	113,6	115,5	112,5	107,9
Стандартизація показника КП		0,984	1	0,974	0,934
Підсумкова оцінка конкурентоспроможності		0,158	0,038	0,046	0,025

Ураховуючи, що не всі показники мають однаковий вектор впливу на рівень конкурентоспроможності, для деяких з них були передбачені додаткові дії. Для показників, що за змістом мають негативне смислове навантаження, наприклад, показник «Енергоємність галузевого виробництва (по природному газу)», з початку здійснювався перехід до зворотних величин, а потім отримані значення переводилися у відносну шкалу, як це було описано вище.

Підсумкова оцінка конкурентоспроможності галузі у кожному році періоду, що досліджувався, була отримана шляхом перемноження стандартизованих значень показників усіх оціночних параметрів. Результати узагальненої оцінки наочно представлені у графічному виді на рис. 6.

З рисунку видно, що у 2014 р. за більшістю оціночних параметрів відбулося звуження профілю конкурентоспроможності хімічної промисловості. Найбільше й стійке зниження протягом чотирьох років спостерігалось за репутаційною, інвестиційною та інноваційною конкурентоспроможністю, що несе вагомий ризик майбутнім перспективам вітчизняної хімічної індустрії, і в окремих випадках може спричинити зникнення певних хімічних виробництв.

Незважаючи на те, що в останні роки зміна технологічної конкурентоспроможності також мала негативну тенденцію, профіль за цим параметром візуально майже не змінився, тому що зниження відбувалося відносно повільно. Такий саме висновок можна зробити про динаміку конкурентоспроможності персоналу. Зменшення розриву між середньою заробітною платнею персоналу хімічних виробництв та середньою заробітною платою по країні негативно вплинуло на значення стандартизованого показника за цим оціночним параметром.

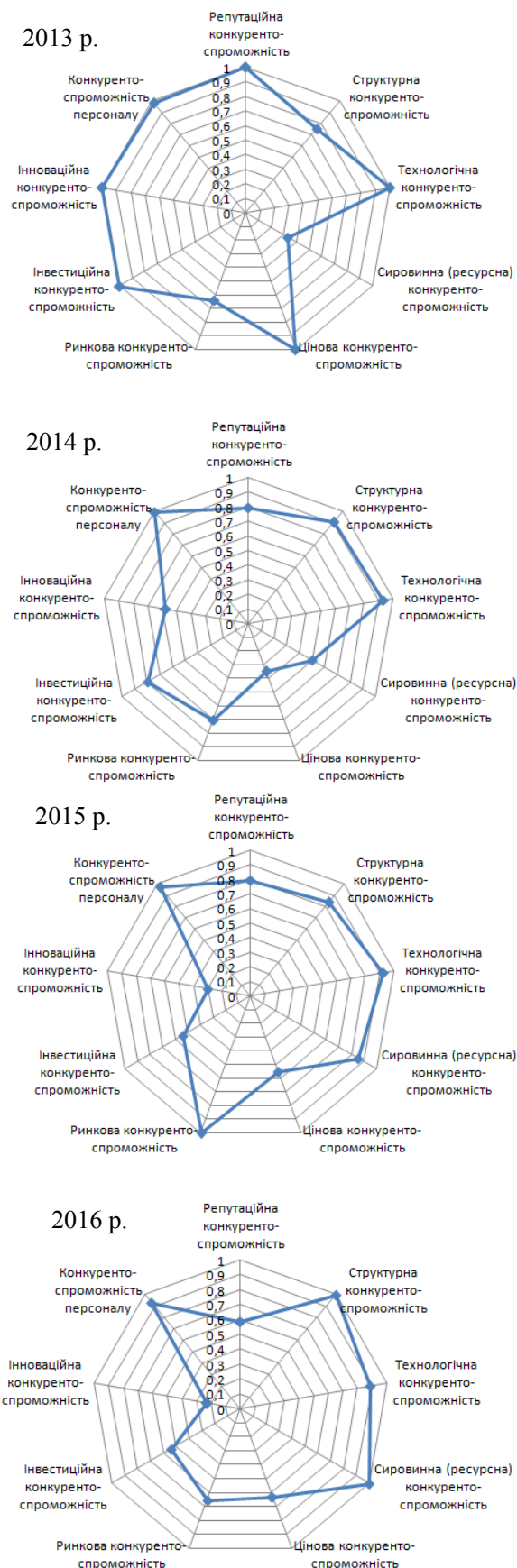
Помітні позитивні зрушення позицій спостерігаються за сировинною та структурною складовими конкурентоспроможності. Однак тут визначальними стали не внутрішні інтенсивні детермінанти, а зовнішні ситуаційні чинники.

Підсумовуючи результати оцінки конкурентоспроможності хімічної промисловості, можна зробити такі висновки. Різне зниження конкурентних можливостей галузі у 2014 р. (більше ніж у 4 рази) було спричинено, перш за все, значним падінням цінової та інноваційної складових відносно їхніх максимальних значень у періоді. Це демонструють стандартизовані значення показників збитковості операційної діяльності та обсягу фінансування інноваційної діяльності до реалізованої продукції (табл. 2).

Певне підвищення конкурентоспроможності галузі у 2015 р. відбулося за рахунок подальшого зменшення енергоємності хімічної промисловості (на 42%, стандартизоване значення зросло на 0,357), збитковості операційної діяльності (на 9%, стандартизоване значення зросло на 0,201) та нарощування обсягів реалізованої продукції (темп росту 136%, стандартизоване значення зросло на 0,297). Але, слід відзначити, що покращення ситуації в хімічній промисловості у 2015 р. було «сплесковим» і не означало її перехід до фази «пожвавлення». Це підтвердила підсумкова оцінка за параметрами 2016 р., які у своїй більшості негативно вплинули на її загальний результат й обумовили його найгірше значення за весь аналізований період.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Методичні засади оцінювання конкурентоспроможності галузі є складовою загальної проблеми управління розвитком економічних суб'єктів в умовах зростаючої конкуренції. Існуючі сучасні методики оцінювання конкурентоспроможності розвивають класичні підходи та спрямовані на визначення інтегрального результату, але не приділяють належної уваги динамічному та галузевому аспектам.

Викладений авторський підхід до вдосконалення методики оцінювання конкурентоспроможності галузі ґрунтується на врахуванні специфіки хімічної промисловості і надає змогу оцінити динаміку зміни загальної конкурентоспроможності та її

Рис. 6. Графічна інтерпретація зміни профілю конкурентоспроможності хімічної промисловості України

складових. Запропонований порядок розрахунку підсумкової оцінки містить методичний інструментарій на основі стандартизації масиву вихідних даних.

Зроблена оцінка конкурентоспроможності хімічної промисловості України засвідчила її високу негативну динаміку, що дозволяє охарактеризувати сукупність сучасних галузевих тенденцій як «вільне падіння». З кожним роком вітчизняне хімічне виробництво втрачає можливості конкурувати не тільки на зовнішньому, але й на внутрішньому ринку. При збереженні наявних тенденцій, особливо в інвестиційній та інноваційній складових конкурентоспроможності, його конкурентні позиції можуть бути втрачені назавжди. Втім, розрахунки за методикою та побудова графічного профілю конкурентоспроможності показали наявність потенціалу його відновлення. На опрацювання відповідних заходів із залучення та активізації цього потенціалу на державному та галузевому рівнях і будуть спрямовані подальші дослідження.

Література

1. **Промисловість** України – 2016: стан та перспективи розвитку: наук.-аналіт. доп. / О.І. Амоша, І.П. Булеєв, А.І. Землянкін, Л.О. Збарзська, Ю.М. Харазішвілі та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2017. 120 с.
2. **Кіндзерський Ю.В.** Деіндустріалізація та її детермінанти у світі та в Україні. *Економіка України*. 2017. № 11. С. 48-72.
3. **Іванов С.В., Солдак М.О.** Модернізація економіки України в контексті світових тенденцій індустріального розвитку. *Економічний вісник Донбасу*. 2016. № 3 (45). С. 24-31.
4. **Ляшенко В.І., Котов Є.В.** Україна XXI: неоіндустріальна держава або «крах проекту»? моногр. К.: Ін-т економіки пром-сті НАН України, Полтавський ун-т економіки і торгівлі. 2015. 196 с.
5. **Діяльність** суб'єктів господарювання за 2016 рік : стат. збірник / Державна служба статистики України ; за ред. М.С. Кузнецової. К., 2017. 628 с.
6. **Зовнішня** торгівля України : стат. збірник / Державна служба статистики України ; відп. за вип. А. Фризоренко. К., 2017. 85 с.
7. **Борисова Т.М.** Конкурентоспроможність галузі: детермінанти формування та сучасні методи оцінювання. *Вісник Хмельницького національного університету. Серія «Економічні науки»*. 2011. № 6. Т. 1. С. 54-60.
8. **Почтарук І.С.** Методичні підходи до оцінки галузевої конкурентоспроможності. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2011. Вип. 7. С. 41-45.
9. **Транченко О.М.** Оцінка галузевої конкурентоспроможності (на прикладі агропромислового комплексу). *Економічний часопис-XXI*. 2013. № 9-10(2). С. 7-10.
10. **Абдуллаєва М.Н.** Методические основы оценки конкурентоспособности хозяйствующих субъектов с учетом их отраслевой специфики в Узбекистане. *Економічний вісник Донбасу*. 2017. № 1 (47). С. 21-24.
11. **Беззубченко О.А.**

Оцінка конкурентоспроможності галузей національної економіки в умовах глобалізації. *Економічний простір*. зб. наук. праць. Дніпропетровськ: ПДАБА. 2009. № 21. С. 85-93. 12. **Кучеренко С.Ю., Левасва Л.Ю., Семененко О.Г.** Методологічні підходи до оцінки міжгалузевої конкурентоспроможності. *Економічний часопис-XXI*. 2016. № 162 (11-12). С. 43-47. 13. **Закирова В.Н.** Уровень конкурентоспособности отрасли как конститутивный результат интегрированности управления с использованием синергетического подхода. *Вестник АГТУ. Серия: Экономика*. 2012. № 1. С. 53-57. 14. **Портер М.** Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов; пер. с англ. Москва: Альпина Паблицер, 2011. 454 с. 15. **Промисловість** і промислова політика України 2013: актуальні тренди, виклики, можливості: наук.-аналіт. доповідь / О.І. Амоша, В.П. Вишневський, Л.О. Збаразська та ін.; за заг. ред. В.П. Вишневського; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Донецьк, 2014. 200 с. 16. **Галузеві** проблеми і пріоритети промислової політики України: наук. доповідь / О.І. Амоша, В.П. Вишневський, Л.О. Збаразська та ін. Донецьк: Ін-т економіки пром-сті НАН України, 2009. 42 с. 17. **Національна** модель неоіндустріального розвитку України: моногр. / Вишневський В.П., Збаразська Л.О., Заніздра М.Ю. та ін. за ред. В.П. Вишневського. Київ: Ін-т економіки пром-сті НАН України, 2016. 518 с. 18. **Якубовський М.М., Ляшенко В.І.** Модернізація економіки промислових регіонів: спроба концептуалізації. *Вісник економічної науки України*. 2016. № 1(30). С. 188-195. 19. **Якубовський Н.Н., Солдак М.А.** Выбор структурных акцентов активизации развития промышленности Украины. *Економіка промисловості*. 2017. № 2 (78). С. 5-21. 20. **Shevtsova A.Z., Braslavska O.V.** Research preconditions of Ukrainian chemical industry modernization based on the assessment competitiveness of its potential [online]. *Economic Processes Management: International Scientific E-Journal*. 2016. 1. URL: http://epm.fem.sumdu.edu.ua/download/2016_1/2016_1_12.pdf. 21. **Шубін О.О.** Хімічна промисловість України: економічні трансформації та перспективи: моногр. / Дон. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. Донецьк: ДонНУЕТ, 2010. 628 с. 22. **Неоіндустріальна** трансформація промислового потенціалу України: колект. моногр. / НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»; за ред. Л. В. Дейнеко. Київ, 2016. 278 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/277.pdf>. 23. **Шелудько Е.І.** Оцінка стану розвитку конкурентного середовища на ринках хімічної та неметалевої мінеральної продукції. *Економічний вісник університету*: зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2016. Вип. 29 (2). С. 324-333. 24. **Ковеня Т.В.** Системна аналітична

оцінка основних змін, які відбулися в хімічній промисловості України в 2016 році та в попередніх роках. *Хімічна промисловість України*. 2017. № 1. С. 18-34. 25. **Павленко І.І.** Оцінка потенціалу підвищення конкурентоспроможності підприємств хімічної промисловості. *Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності*: зб. наук. праць: у 2-х вип. ПДТУ. Маріуполь, 2015. Вип. 2 (12), Т. 3. С. 8-13. 26. **Управління** ресурсами підприємства: методичні підходи та досвід у хімічній промисловості: моногр. / Шевцова Г.З., Петешова Т.А., Швець Н.В. та ін. Луганськ: вид-во СНУ ім. Володимира Даля, 2009. 212 с. 27. **Петешова Т.А., Касаткіна М.В.** Визначення сфер формування й реалізації конкурентних переваг підприємств хімічної промисловості. *Схід*. 2012. № 4. С. 70-73. 28. **Касаткіна М.В.** Оцінка конкурентоспроможності підприємств хімічної промисловості: методичні аспекти. *Менеджмент і маркетинг інновацій*. 2011. № 3. Т. 2. С. 159-165. 29. **Капітальні** інвестиції в Україні у 2010-2015 роках: стат. збірник. Державна служба статистики України; за ред. І.С. Петренко. К., 2016. 115 с. 30. **Експрес-випуск** «Капітальні інвестиції у січні-грудні 2016 року», 24.02.2017 № 90/0/03.4вн-17. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. 31. **Інвестиції** зовнішньоекономічної діяльності. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. 32. **Паливно-енергетичні** ресурси України: стат. збірник. Державна служба статистики України; відп. за вип. В.М. Божок. К., 2017. 190 с. 33. **Наукова** та інноваційна діяльність України: стат. збірник. Державна служба статистики України; відп. за вип. О.О. Кармазіна. К., 2017. 140 с. 34. **Динаміка** цін на природний газ для споживачів України (промислові споживачі) за останні 5 років. Офіційний сайт НАК «Нафтогаз України». URL: www.naftogaz.com/files/Dostup/Dynamika-ciny-2010-2017-Promyslovist.pdf. 35. **Офіційний** курс гривні щодо іноземних валют (середній за період) 2010-2017. Офіційний сайт Національного банку України. URL: www.bank.gov.ua/files/Exchange_r.xls. 36. **Ковеня Т.В., Канюка І.В.** Промислове інвестування хімічної промисловості України: плюси і мінуси. *Хімічна промисловість України*. 2017. № 1. С. 57-60.

Швець Н. В., Шевцова Г. З. Удосконалення методичних підходів до оцінювання конкурентоспроможності галузі

Стаття присвячена викладенню авторського підходу до оцінювання конкурентоспроможності галузі з урахуванням динамічного та галузевого аспектів. Розглянуто існуючі методичні підходи щодо оцінювання конкурентоспроможності.

Для отримання підсумкової оцінки конкурентоспроможності галузі запропоновано використання

методики на основі стандартизації масиву вихідних даних. На відміну від існуючих методик даний підхід дозволяє узагальнити окремі оціночні показники, які мають різні одиниці виміру, числовий порядок та вектор впливу, що забезпечує наочність формування загального рівня конкурентоспроможності галузі з визначенням впливу кожної складової на підсумковий результат оцінки.

Сутність та порядок розрахунків за запропонованою методикою оцінювання конкурентоспроможності галузі представлено на прикладі хімічної промисловості України. Зроблено висновок, що висока негативна динаміка конкурентоспроможності хімічної галузі обумовлена здебільшого низьким рівнем її репутаційної, інвестиційної та інноваційної складових. Побудований графічний профіль конкурентоспроможності галузі дозволяє оцінити потенціал її відновлення за окремими складовими.

Викладений підхід може бути використаний (за певних модифікацій з урахуванням секторальних особливостей) при оцінюванні динаміки конкурентоспроможності будь-якої галузі економіки, а також при компаративних дослідженнях міжгалузевого та міжнародного характеру.

Ключові слова: галузь, конкурентоспроможність, оцінювання, методика, показник, хімічне виробництво.

Швец Н. В., Шевцова А. З. Совершенствование методических подходов к оценке конкурентоспособности отрасли

Статья посвящена изложению авторского подхода к оценке конкурентоспособности отрасли с учетом динамического и отраслевого аспектов. Рассмотрены существующие методические подходы к оценке конкурентоспособности.

Для получения итоговой оценки конкурентоспособности отрасли предложено использование методики на основе стандартизации массива исходных данных. В отличие от существующих методик данный подход позволяет обобщить отдельные оценочные показатели, имеющие разные единицы измерения, числовой порядок и вектор влияния, что обеспечивает наглядность формирования общего уровня конкурентоспособности отрасли с определением влияния каждой составляющей на итоговый результат оценки.

Сущность и порядок расчетов по предложенной методике оценки конкурентоспособности отрасли представлены на примере химической промышленности Украины. Сделан вывод, что высокая негативная динамика конкурентоспособности хими-

ческой отрасли в основном обусловлена низким уровнем ее репутационной, инвестиционной и инновационной составляющих. Построенный графический профиль конкурентоспособности отрасли позволяет оценить потенциал ее восстановления по отдельным составляющим.

Изложенный подход может быть использован (при определенных модификациях с учетом секторальных особенностей) при оценке динамики конкурентоспособности любой отрасли экономики, а также при компаративных исследованиях межотраслевого и международного характера.

Ключевые слова: отрасль, конкурентоспособность, оценка, методика, показатель, химическое производство.

Shvets N., Shevtsova H. Improving methodical approaches to assessing the industry's competitiveness

The article is devoted to the authors' approach to assessing the industry's competitiveness, taking into account the dynamic and sectoral aspects. Existing methodical approaches to competitiveness assessment are considered.

To obtain a final assessment of the industry's competitiveness, it was suggested to use the method based on the standardization of the source data array.

Unlike existing methods, this approach allows us to generalize the individual evaluation indicators that have different units of measure, numerical order and impact vector. Also it provides visibility of the overall level of the industry's competitiveness with the determination of the each component influence on the final result of assessment.

The essence and procedure for calculating based on the proposed method for assessing the industry's competitiveness are presented on the example of the Ukrainian chemical industry. It is concluded that the high negative dynamics of the competitiveness of the chemical industry is mainly due to the low level of its reputational, investment and innovative components. The constructed graphic profile of the industry's competitiveness makes it possible to assess the potential for its recovery by individual components.

The presented approach can be used (with certain modifications taking into account sectoral peculiarities) in assessing the dynamics of competitiveness of any branch of the economy, as well as in comparative studies of intersectoral and international nature.

Keywords: industry, competitiveness, assessment, methods, indicator, chemical manufacturing.

Стаття надійшла до редакції 07.05.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

ПРО ВЗАЄМОБУМОВЛЕНІСТЬ КОНКУРЕНЦІЇ, ІННОВАЦІЙ ТА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ

Постановка проблеми. У сучасних умовах економічної нестабільності, жорсткої міжнародної конкуренції, коли підприємствам доводиться постійно виживати та підтримувати ефективність бізнес-процесів, інновації стають ключовим фактором, який забезпечує їх конкурентоспроможність та конкурентні позиції на ринку. За висловом Д. Тіса, Г. Пізано і Е. Шуен, наразі конкуренція є «innovation-based competition», тобто конкуренцією, що базується на інноваціях [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Представники різних економічних шкіл і напрямів, починаючи з часів А. Сміта (друга половина XVIII століття) аж до сьогодні, вивчають характеристики і властивості конкуренції. Під конкуренцією (від лат. *concurrentia* – «стикатися») розуміється суперництво у будь-якій сфері між юридичними (фізичними) особами – конкурентами, зацікавленими в досягненні однієї і тієї ж мети [2].

Конкуренція є однією з основних категорій, що визначають соціально-економічну основу розвитку сучасного суспільства. На цьому, зокрема, наголошують автори статті [3], в якій уточнюється сутність конкуренції і змагання підприємств в умовах інноваційної економіки. Інші вітчизняні дослідники розглядають конкуренцію як морально-етичну категорію в економічній науці та як один з чинників науково-технічного прогресу [4].

У своєму розвитку теорія конкуренції пройшла чотири етапи, на кожному з яких істотно змінювалися усталені погляди на неї та її роль в економіці. Аналіз змісту основних наукових підходів до визначення конкуренції узагальнено на рис. 1. Деякі вчені [5] розглядають конкуренцію під кутом зору відразу декількох економічних напрямів, що представляється доцільним, оскільки дозволяє більш ґрунтовно визначати сутність і функції конкуренції, форми її впливу на економічні процеси.

Разом із тим більш ретельного дослідження потребує аналіз зв'язку між конкуренцією, інноваціями та конкурентоспроможністю як основа для обґрунтування такого феномену, як інноваційна конкурентоспроможність підприємства, що і є головною метою даної статті.

Виклад основного матеріалу. В останнє десятиліття дослідники приділяють підвищену увагу питанням співвідношення конкуренції та інновацій (зокрема, у формі «причина – наслідок»), їх впливу на зростання продуктивності та конкурентоспроможності. Професор Манчестерського університету Д.С. Меткалф зазначає, що конкуренція, пов'язана з

інноваціями на рівні підприємств, з одного боку, зростання і розвиток економіки, з іншого боку, «сплетені в єдине полотно змін» [6, с. 105].

Конкуренція, поєднана з інноваціями, призводить до трансформації економічної системи, створює стимули для отримання практичних знань, втілення їх у продуктах і подальшого їх використання; конкуренція є процесом, від якого залежить економічний добробут і рівень життя населення [6, с. 114].

Тривалий час у науковому середовищі домінували спрощені погляди на зв'язок конкуренції та інновацій, які ґрунтувалися переважно на роботах Й. Шумпетера і К. Ерроу. Й. Шумпетер, зокрема, стверджував, що інновації є основою конкуренції – динамічного процесу, який призводить до появи та утвердження на ринку нових продуктів, технологій та інших типів інновацій і супроводжується руйнуванням «старих» і появою нових, більш прогресивних, підприємств. Таких оновлень уникнути неможливо, а тому стан сформованих ринкових сил буде постійно змінюватися по мірі того, як з'являтимуться інновації – безліч підприємств буде утворюватися та припиняти свою діяльність [7, с. 128]. У свою чергу представник нового інституціоналізму К. Ерроу [8] вважав, що конкуренція виключно позитивно впливає на інноваційну діяльність підприємств, забезпечуючи більш стимули до здійснення інновацій. Однак ці теорії мали важливий недолік – вони не враховували початковий рівень інтенсивності конкуренції, що згодом обмежило їх практичну цінність.

Помітне зрушення в домінуючих теоретичних концепціях відбулося після опублікування у 2005 р. дослідження «Competition and Innovation: An Inverted-U Relationship» колективу американських і британських вчених Ф. Агіона, Н. Блума, Р. Бланделла, Р. Гріффіта, П. Хоувітта [9]. У ньому вони представили аналітичну модель залежності інновацій від конкуренції у формі перевернутої U. Згідно цієї моделі, якщо початковий рівень конкуренції є низьким, підвищення конкурентного тиску до певної «критичної межі» позитивно впливає на інноваційну активність підприємств. І навпаки, при високих рівнях початкової конкуренції подальше її зростання знижує стимули до інновацій, що обумовлено необхідністю збереження набутого підприємствами виключного права на інновацію, стрімкого тиражування та поширення інновацій.

Численні емпіричні дані також свідчать про певну обмеженість шумпетерівського погляду на провідну роль підприємств-монополістів в іннова-

Рис. 1. Еволюція та характеристика теоретичних поглядів на конкуренцію*

* Складено автором.

ційному процесі. Австрійський вчений вважав, що переваги та стимули у здійсненні інновацій мають підприємства-монополісти чи олігополісти, які утвердились на ринку та володіють всіма необхідними ресурсами. Вони конкурують за тимчасову монополію завдяки інноваціям, до яких їх спонукає очікування отримати певну ринкову владу [7, с. 128-146]. Однак за спостереженнями Національного наукового фонду (США), малі та середні підприємства (МСП) є більш активними у здійсненні інновацій. Наприклад, за період 1985-1995 рр. у США загальні витрати на промислові дослідження і розробки МСП збільшились майже в три рази, тоді як у великих підприємствах це збільшення склало лише близько 20%. Існують докази того, що схильність до патентування (яка є відображенням активності у створенні нових технологічних знань) має тенденцію до підвищення по мірі зменшення розміру підприємства [10, с. 6-7].

На виключну роль малого і середнього бізнесу в забезпеченні стабільного розвитку економіки вказують і вітчизняні вчені [11; 12]. У праці [13, с. 4-5] В.І. Ляшенко зазначає, що завдяки високій конкуренції малі підприємства краще забезпечують місцеві ринки товарами і послугами, «є значним джерелом поповнення місцевих бюджетів, які часто беруть участь у спонсорванні місцевих програм, будучи зацікавленими в економічному розвитку території, на якій вони знаходяться». За результатами аналізу світових тенденцій реформування державного регулювання малого і середнього підприємства у праці [14] її автори надають пропозиції щодо формування основних напрямків підтримки малого і середнього підприємництва в Україні.

Важливо зазначити, що результати дослідження Ф. Агіона та інших вчених показали [9; 15], що інноваційна активність підприємств не залежить виключно від їх розміру, а визначається багатьма факторами, серед яких провідне місце посідає рівень розвиненості країни. Так, для ринків розвинених країн і тих країн, що розвиваються, характер впливу конкуренції на інноваційну поведінку підприємств відрізняється. У розвинених країнах конкуренція серед діючих підприємств, які знаходяться ближче до «передових технологічних рубежів» («the technology frontier»), не стимулює інновації. Що стосується менш розвинених країн, конкурентний тиск веде до зростання інновацій як у діючих, так і в нових, у тому числі малих і середніх, підприємствах. Такі висновки були підтверджені австрійським і швейцарським вченими М. Пенедером і М. Уортером [16]. За результатами обстеження (протягом 1999-2008 рр.) вибірки підприємств Швейцарії вчені показали, що «креативні» («creative») підприємства, які займаються дослідженнями і розробками та продукують власні інновації, є більш чутливими до змін інтенсивності конкуренції, ніж «адаптивні» («adaptive») підприємства, які або використовують нові технології із зовнішніх джерел, або взагалі не впроваджують

інновації. Вчені роблять висновок, що ані досконала конкуренція, ані повна монополія не можуть забезпечити оптимальні ринкові умови для інноваційної діяльності, і що замість цього якась проміжна ступінь конкуренції є найбільш сприятливою для інновацій [16, с. 5].

Розглядаючи фактори успіху підприємств в умовах глобалізації та зростання рівня міжнародної конкуренції, інша група вчених виходила зі складності процесу створення та розповсюдження інновацій, який потребує участі значної кількості суб'єктів – представників влади, науки, освіти, промисловості, фінансових установ, громадянського суспільства. Кожний з цих суб'єктів, діючи поодиночі, навряд чи досягне довгострокової конкурентної переваги, але їх шанси на успіх зростатимуть, якщо вони поєднають свої зусилля.

Серед прибічників такої думки професор Гарвардського університету Дж. Ф. Мур, який вважав, що підприємства можуть одержати високі прибутки, якщо їх продукція чи послуги будуть кращими, ніж у інших підприємств, що потребує запровадження інновацій. На думку Дж. Ф. Мура, для здійснення будь-якої інновації потрібні партнери-споживачі та партнери-постачальники, причому, чим радикальнішою є інновація, тим більшими, глибшими і ширшими мають бути зв'язки між учасниками [17]. Як результат, утворюється мережа організацій, об'єднана єдиною метою – ефективного запровадження інновації. Таку мережу він назвав «підприємницькою екосистемою» на кшталт природної екосистеми і вважав, що розвиток її відбувається через боротьбу, взаємозалежність та співробітництво, де поєднується еволюція та конкуренція – так звана «ко-еволюція» («co-evolution»). Аналогічної точки зору дотримуються автори теорії «співконкуренції» А.М. Бранденбургер і Б. Дж. Нейлбафф, які вважають, що підприємства можуть бути більш конкурентоспроможними, співпрацюючи один з одним, тому їм необхідно обрати стратегію конкурентного співробітництва замість стратегії знищення конкурентів. Звідси впливає неологізм «співконкуренція» («co-opetition») [18].

Аналогічної думки – щодо важливості співробітництва при створенні інновацій – дотримуються американські вчені А. МакКормак, Т. Форбат, П. Брукс і П. Калаер. Вони зазначають, що інновації все частіше виводяться на ринок мережами фірм, які координують спільні дії, мають доступ до кращих навиків і знань, що зрештою стає джерелом їхньої унікальності та дозволяє досягати високої продуктивності в інноваційній діяльності. За висловом вчених, співробітництво в сучасних умовах глобалізації – це вже не те, що «приємно мати», це стає необхідністю, новим і важливим джерелом конкурентних переваг [19, с. 3-4].

Представник сучасної школи менеджменту Г. Хамел робить акцент на вмінні підприємств розробляти стратегії розвитку не один раз на десять ро-

ків або в кризові роки, а безперервно, з року в рік. Це, як вважає вчений, обумовлено викликами нової «Епохи Революції» (вимагає від підприємств ставати радикально іншими), що змінила «Епоху Прогресу» (вимагала від підприємств ставати кращими, розумнішими та швидшими) [20]. На його переконання, лінійні стратегії вже не здатні підтримувати підприємства в сучасному нелінійному турбулентному світі. Тому, якщо підприємства не змінять свого бачення на користь радикальних інновацій, вони будуть «не життєздатними» [21].

У роботі [22] Г. Хамел спільно з К. Прахаладом вводять в науковий обіг поняття «ключової компетенції» і зазначають, що саме вони є головним фактором успіху підприємств в конкурентній боротьбі і представляють собою набір взаємозалежних навичок і технологій, які дозволяють створювати споживчі цінності. Причому найціннішими є ті компетенції, завдяки яким формуються ринки майбутнього – принципово нових продуктів і послуг, які базуються на «нестандартних рішеннях» і «нелінійних інноваціях».

Приблизно у цьому ж напрямі міркують В. Чан Кім і Р. Моборн, пропонуючи компаніям відмовитись від конкуренції та сфокусуватись на створенні абсолютно нових ринків, вільних від суперництва. Таку стратегію вони назвали «стратегією блакитного океану», яка націлена на спонукання підприємств йти з «червоного океану конкуренції» шляхом створення нової ринкової ніші, де можна не боятися конкурентів [23, с. 14].

В обох концепціях – Г. Хамела, К. Прахалада і В. Чан Кіма, Р. Моборн – переможцями у конкурентній боротьбі стануть ті підприємства, які будуть спроможні сформувати абсолютно нові ринкові ніші («ринки майбутнього») та домінувати на них, а, отже, здійснюватимуть безперервну інноваційну діяльність. При цьому, як зазначають В. Чан Кім і Р. Моборн [23], поки конкурентні переваги є унікальними створювати нові ринкові ніші («нові блакитні океани») не варто, потрібно максимально використати існуючі можливості. Сигналом для пошуку і створення нового блакитного океану буде посилення конкуренції на ринку, перевищення пропозиції на попитом.

Таким чином, підприємствам необхідно безперервно моніторити рівень економічної конкуренції, витратити кошти на розвиток технологій, удосконалювати виробничі, управлінські, організаційні, маркетингові процеси, аби, як мінімум, зберегти та, як максимум, посилити свої конкурентні позиції на ринку. При цьому, чим ближче технологія, яку використовує підприємство, буде знаходитися до межі вичерпання своїх можливостей, тим більш значущими ставатимуть інші фактори розвитку підприємства.

Як зазначає Р. Фостер [24], близькість до технологічної межі означає, що всі можливості поліпшення діяльності підприємства завдяки технологіям

вже використані. Для того, щоб підприємство не припинило свого зростання та досягло успіху в майбутньому, воно має приділяти більше уваги не технологічній, а «іншим службам ... збутовій, виробничій або постачання». «Зрілість технології» робить підприємство «вразливим» на ринку, надає можливість конкурентам його наздогнати або навіть випередити, якщо вони точніше визначають фактори конкурентної переваги. Підприємства, усвідомлюючи, що потенціал технології, яка застосовується їх конкурентами, вже незначний, а нова технологія значно виграє на фоні «старої», можуть спрогнозувати настання технологічної межі і вчасно цим скористатися.

Наприклад, у 1946 р. Procter&Gamble розпочала виробництво, а у 1947 р. – випустила перший синтетичний пральний порошок під брендом «Tide». За своїми властивостями він перевершував натуральні миючі засоби, оскільки містив компоненти фосфату. Лідером ринку на той час була Lever Brothers. З появою «Tide» все змінилось, продажі його стрімко зростали і згодом Procter&Gamble повністю захопила ринкову нішу. Lever Brothers не врятувала навіть розробка власного синтетичного продукту «Surf», який був представлений споживачам у 1952 р.

На сьогоднішній день Procter&Gamble належить до числа найбільших і найвпливовіших у світі компаній, які виробляють споживчі товари. Розуміння того, як цій компанії вдалося досягти успіхів, представляє значний інтерес для підприємств, які прагнуть підвищити свою обізнаність щодо кращих світових практик у протистоянні глобальним викликам, розбудові ефективних стратегій, пов'язаних з виведенням на ринок нових продуктів, захопленням нових ринкових ніш, удосконаленням методів управління та нарощенням інноваційного потенціалу.

З інформації, наведеної на офіційному сайті Procter&Gamble, можна зробити висновок, що з моменту створення у 1837 р. в Цинциннаті (штат Огайо, США) і до наших днів компанія ніколи не стояла на місці, ніколи не намагалася копіювати своїх конкурентів, завжди прагнула винайти унікальні можливості задоволення споживчих потреб. Показовим з цього приводу є вислів одного з колишніх керівників Procter&Gamble В.Р. Чейза, озвученого ним ще у 1964 р. Його слова не втратили своєї актуальності до сих пір і в цілому відображають бачення компанії: «Коли ми закінчуємо роботу над поліпшенням чогось, ми починаємо удосконалювати це поліпшення. Даний принцип стосується всього: продуктів, системи управління, зниження витрат, реклами і багато іншого. Інакше, переваги від наших досягнень вичерпали б себе досить швидко» [25].

У книзі [26, с. 15-20], присвяченій історії Procter&Gamble, виокремлено п'ять ключових тенденцій, які відіграли провідну роль в її успіху:

1) незмінна увага до брендів споживчих товарів: незважаючи на складнощі та невдачі, компанія не змінила своєї первісної спеціалізації як виробника споживчих товарів;

2) застосування системного підходу до побудови персонального бренду – від запровадження інновацій, безперервного вдосконалення діяльності компанії в цілому до активного використання засобів маркетингу у просуванні товарів;

3) прихильність до проведення систематичних досліджень, що призвело до появи революційних продуктів (наприклад, мила Ivory, на розробку якого компанія витратила більше десяти років, – першого в світі мила, яке не тонуло та за своїми якісними характеристиками і ціною перевершувало світові аналоги того часу);

4) завзятість при реалізації стратегій, що проявлялось у дисциплінованому підході, витримці та терпінні під час втілення рішень у життя, пошуку формули успіху конкретного продукту; це простежується, зокрема, у надзвичайно довгих періодах розробки деяких найбільш успішних продуктів компанії;

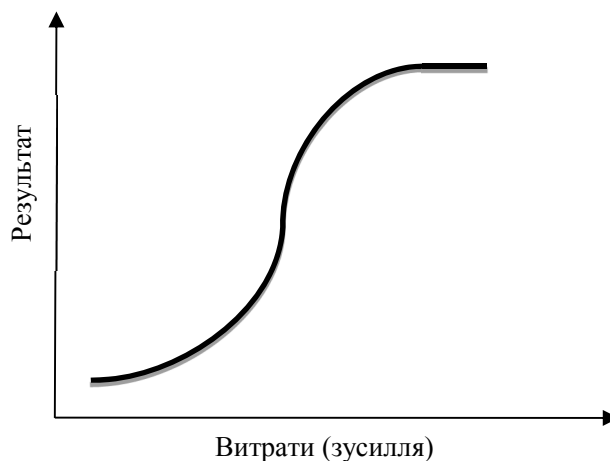
5) здатність до зберігання рівноваги між ефективним використанням набутого значного досвіду та знань і новаторським підходом, заохоченням змін та інновацій.

Розглядаючи установки Procter&Gamble й інших компаній-лідерів в своїх галузях, Р. Фостер наголошує на тому [24], що вони багато в чому схожі та базуються на розумінні динаміки конкуренції. Її можна усвідомити через три ключові ідеї: S-подібної кривої, переваги атакуючого і технологічних розривів.

S-подібна крива відображає залежність між витратами, пов'язаними з удосконаленням продукту (процесу), тобто інноваційними витратами, і результатами, отриманими від вкладених коштів. З рис. 2 видно, що спочатку інноваційні витрати не супроводжуються значними успіхами, але потім спостерігається різкий стрибок. По мірі інвестування в продукт (процес) додаткових коштів досягти позитивних результатів стає все складніше та дорожче, що обумовлено межею технологічних можливостей. Обійти її неможливо, наближаючись до межі, підприємство буде нести все більші витрати, але не просуватиметься вперед, тому необхідно або зупинитись, або змінити траєкторію розвитку. Вирішальне значення для успіху підприємства відіграє здатність керівництва вчасно розпізнати технологічну межу та бути готовими до змін.

Підприємства можуть використовувати S-подібну криву не лише як «індикатор» вичерпання можливостей технології, а ще в якості підстави для успішних атак конкурентів. За спостереженнями Р. Фостера [24], компанії-лідери, технологічна межа яких наближається, часто не володіють вичерпною та достовірною інформацією щодо можливостей нових технологій, вони «заколисани почуттям безпеки,

навіяним гарними економічними результатами протягом тривалого часу та управлінською мудрістю», яка спонукає їх «йти старою дорогою і вірити в еволюційний характер змін». У результаті, реакція підприємств на зміни запізнюється, лідери втрачають переваги та програють. І лише вчасне привнесення в діяльність чогось принципово нового може врятувати підприємство від поразки.

Рис. 2. S-подібна крива залежності між інноваційними витратами та результатами, ними обумовленими [24]

Випадкам того, як компанії втрачають лідерські позиції в своїх галузях, коли на ринку з'являються нові технології присвячена праця К. Крістенсена «Дилема інноватора» («The Innovator's Dilemma») [27]. В ній вчений розглядав невдачі не просто звичайних компаній, а лише компаній-лідерів, які мали ефективну систему управління, систематично інвестували в технологічний розвиток, були добре обізнані з сильними і слабкими сторонами своїх конкурентів, вміли відслідковувати настрої споживачів і чуйно реагувати на нього. Вони були зразком для наслідування конкурентів і викликали загальне захоплення, але, незважаючи на це, все ж таки втратили провідне положення на ринку.

К. Крістенсен наводить цитату з авторитетного видання «Business Week» (1986 р.), в якому йшлося про Digital Equipment Corporation (DEC) – тодішнього лідера ринку міні-комп'ютерів: «Конкурувати з Digital Equipment Corporation у наші часи – все одно що стояти на шляху локомотиву, що мчить. Цей виробник комп'ютерів, вартість якого сягає 7,6 млрд дол., набирає швидкість, поки більшість його суперників топчуться на старті» [27, с. 9]. Але вже через декілька років обсяг продаж міні-комп'ютерів DEC катастрофічно знизився, реорганізація компанії зазнала невдачі, система планування себе не виправдала, а зниження витрат не відбулося на прибутковості. К. Крістенсен зазначає, що рішення, які привели DEC до колапсу, приймалися у той час, коли компанію вважали непереможною,

хоча саме в той час тільки-но почали з'являтися персональні комп'ютери, які стрімко завойовували ринок і на які керівництво DEC ніяк не відреагувало. Саме ця обставина – прийняття помилкових рішень на піку розвитку – поєднує всі компанії, які втратили своє виключне ринкове лідерство. Причому кожного разу, за спостереженнями К. Крістенсена, рішення приймалися на користь «старих» технологій, поява ж на ринку «підривних» інновацій просто ігнорувалася.

Таку поведінку підприємств, за термінологією Р. Нельсона і С. Уінтера, можна ще назвати «рутинною», у тому сенсі, що, приймаючи рішення, економічний суб'єкт більш схильний «плити за течією», використовуючи добре відомі йому прийоми та навички, засвоені в процесі діяльності (так зване «remember by doing» – «запам'ятовування шляхом роботи») [28, с. 142]. Віддаючи перевагу стабільності, організації, по суті, залишаються в статичному стані і для того, щоб вийти з нього їм потрібно змінити рутинний характер діяльності на інноваційний. У процесі інноваційної діяльності «рутини» відбираються, модифікуються і критерієм для цього виступає прибуток. У кінцевому підсумку рентабельні підприємства зростають, а нерентабельні закриваються. З часом рентабельні підприємства будуть відігравати все більш значущу роль в галузі. Важливий висновок, який роблять вчені, полягає в тому, що організації мають у своєму розпорядженні «рутини», які забезпечують підтримку інноваційних зусиль і керівництво ними, а, отже, інновації можна «рутинізувати» [28, с. 179-185].

Позиція Р. Фостера, К. Крістенсена, Р. Нельсона і С. Уінтера з цих питань у цілому узгоджується з точкою зору Й. Шумпетера [29], який стверджував, що в економіці діє еволюційний процес відбору підприємств, який проявляється в такому. Коли на ринку з'являється нова технологія підприємства мають два виходи: або впровадити її шляхом імітації дій підприємств-новаторів, або піти з ринку, оскільки, чим довше «старі» технології співіснують з «новими», тим менш ефективними, а згодом незатребуваними, вони стають.

Отже, підприємствам важливо вчасно усвідомити межу технологічних можливостей, щоб уникнути невиправданих витрат, встигнути переорієнтуватись на більш досконалі технології та зрештою не втратити конкурентні позиції на ринку. Виключно підтримуючими інноваціями, невеличкими та простими удосконаленнями підприємствам не вдасться втримати лідерство, потрібно ризикувати і здійснювати «підривні» інновації, виводячи на ринок принципово нові продукти з новими властивостями.

Підтвердженням цього підходу можуть слугувати бренди компанії Procter&Gamble – мило Ivory, пральний порошок Tide, одноразові підгузки Pampers, чіпси Pringles, які сьогодні стали іменами загальними по всьому світу, але на розробку яких свого часу компанія витратила чималі кошти і дов-

гий час. Як сходяться на думці дослідники, організація буде здатна здійснювати такі ризиковані задуми тільки за умови грамотного керівництва, яке вчасно «переключиться з удосконалення старого на пошук шляхів підвищення конкурентоспроможності» [24], буде здатне розробити та реалізувати чітку стратегію розвитку компанії на підставі визначення та зміцнення її унікальної позиції на ринку [30, с. 102], яке орієнтоване не просто на виживання, а на створення компанії майбутнього [22, с. 14]. Запорука успішного зростання компанії, на думку автора теорії конкурентних переваг, професора Гарвардської школи бізнесу М. Портера полягає в тому, щоб «заявити свої права на позицію, менш вразливу для атак безпосередніх конкурентів ...», а також з боку впливу покупців, постачальників і товарів-замінників» [30, с. 62-63].

Усе вищевикладене дає підстави стверджувати, що теорія конкуренції переходить до нової стадії розвитку – інноваційної, коли конкурентні переваги підприємства визначаються його технологічним рівнем, здатністю створювати нові знання та інновації, освоювати та адаптувати їх ззовні. Ступінь зацікавленості підприємства в інноваціях залежатиме від того, якою мірою останні впливають на конкурентоспроможність підприємства. Якщо результат діяльності підприємства (у вигляді прибутку або частки ринку) залежить виключно від доступу до природних ресурсів і дешевої робочої сили, інновації виявляться незатребуваними. І, навпаки, підприємства, які цілком залежать від рівня інноваційності своїх продуктів (послуг), будуть витрачати кошти на дослідження і розробки, пошук «зовнішніх» знань, освоєння сучасних зарубіжних технологій тощо. Така ситуація пояснюється характером інституційного та регуляторного середовища [31] тієї країни, де функціонує підприємство, рівнем стабільності її політичної системи, станом і відкритістю економіки та інтеграцією її у світове господарство.

Так, після підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом вітчизняні виробники набули значних переваг, але в той же час зіткнулися з глобальною конкуренцією в обох напрямках – як на міжнародному, так і на внутрішньому ринках. У результаті, з одного боку, вони отримали більше можливостей для реалізації власної продукції на європейських ринках, а, з іншого боку, на український ринок зайшли нові конкуренти з розвинених країн. Це змушує українські підприємства дотримуватись загальних принципів ринкової економіки та підвищувати власну конкурентоспроможність, що потребує запровадження інновацій. По суті, інноваційна діяльність є єдиним гарантованим засобом, який дозволить українським підприємствам вистояти в конкурентній боротьбі та посилити свої позиції на міжнародному ринку.

З цього можна заключити, що конкуренція нерозривно пов'язана з конкурентоспроможністю та

інноваційною діяльністю. Конкуренція спонукає підприємства вдосконалювати продукцію (послуги), знижувати її собівартість, розробляти нові бренди, підвищувати кваліфікацію персоналу, ефективність бізнес-процесів, надійність системи управління, аби досягати конкурентних переваг у виробничій, організаційній, маркетинговій та інших сферах діяльності. Конкурентні переваги можуть проявлятися у більш високій рентабельності, частці ринку, стрімкіших темпах зростання підприємства порівняно з його конкурентами. Як відмічають у монографії [2, с. 48] Г.Л. Азов і О. П.Челенков, конкурентні переваги є основою забезпечення конкурентоспроможності, іншими словами, без конкурентних переваг неможлива конкурентоспроможність – вона є результатом, який свідчить про наявність конкурентних переваг [2, с.60]. Разом із тим наявність окремих конкурентних переваг зовсім не означає, що підприємство автоматично матиме перевагу над своїми конкурентами. Важливо мати комплекс таких переваг і враховувати вплив чинників зовнішнього середовища.

Незважаючи на поширеність, термін «конкурентоспроможність» не має усталеного визначення. В літературі сформувалося комплексне уявлення про конкурентоспроможність, яке охоплює носіїв конкурентних переваг різних рівнів – від нано- до мегарівня – товари (послуги), підприємства, галузі, регіони, країни, інтеграційні об'єднання країн.

Норвезький економіст Е. Райнерт стверджує, що на рівні підприємств термін «конкурентоспроможність» має найбільшу прямолінійність та ясність – це «здатність підприємства зростати, змагатися і бути прибутковим на ринку» [32, с. 2]. Таке трактування конкурентоспроможності по відношенню до суб'єктів мікрорівня вважаємо найбільш емним. Проте, серед науковців досі не вироблено єдиного погляду на сутність цього поняття.

Існує декілька підходів до розуміння конкурентоспроможності підприємства. Прихильники одного ототожнюють її з конкурентоспроможністю продукції (послуг). Так, В. І. Коршунов під конкурентоспроможністю підприємства розуміє його здатність проектувати, виробляти і збувати товари, які «за ціновими і неціновими характеристиками є більш привабливими для споживачів, ніж товари конкурентів» [33, с. 38]. Такий підхід вважаємо обмеженим, оскільки він не враховує всіх сторін діяльності підприємства, і певною мірою є ризикованим, бо підвищення конкурентоспроможності продукції (послуг) може відбуватися за рахунок зниження їх цін, що негативно позначиться на ліквідності та платоспроможності підприємства і, зрештою, може призвести до банкрутства. Конкурентоспроможність продукції слід розглядати лише однією з умов забезпечення конкурентоспроможності підприємства.

Слід зазначити, що деякі вчені зводять конкурентоспроможність підприємства до показників його фінансового стану. Так, на думку М.І. Круглова [34], показовим для конкурентоспроможності підприємства є ефективність фінансово-господарської діяльності. Така точка зору оцінює скоріше статичний стан результативності діяльності підприємства, ґрунтуючись на даних бухгалтерського балансу і не враховує стратегічних перспектив і динаміки розвитку суб'єкта господарювання.

Представники іншого підходу [35-37] розширюють розуміння досліджуваного поняття та розглядають конкурентоспроможність підприємства як інтегральну характеристику, що включає спроможність підприємства виробляти продукцію, яка більш повно відповідає потребам споживачів, та підтримувати ефективність виробничої, логістичної, збутової, управлінської діяльності. Як відмічають Г.Л. Азов і О. П.Челенков, «для забезпечення конкурентоспроможності необхідна систематична робота по всьому виробничо-господарського циклу», яка приводить до конкурентних переваг у виробництві, управлінні, сфері досліджень і розробок, маркетингу, фінансів тощо. Отже, конкурентоспроможність підприємства є результатом його конкурентних переваг по всьому спектру проблем управління [2, с. 60-61].

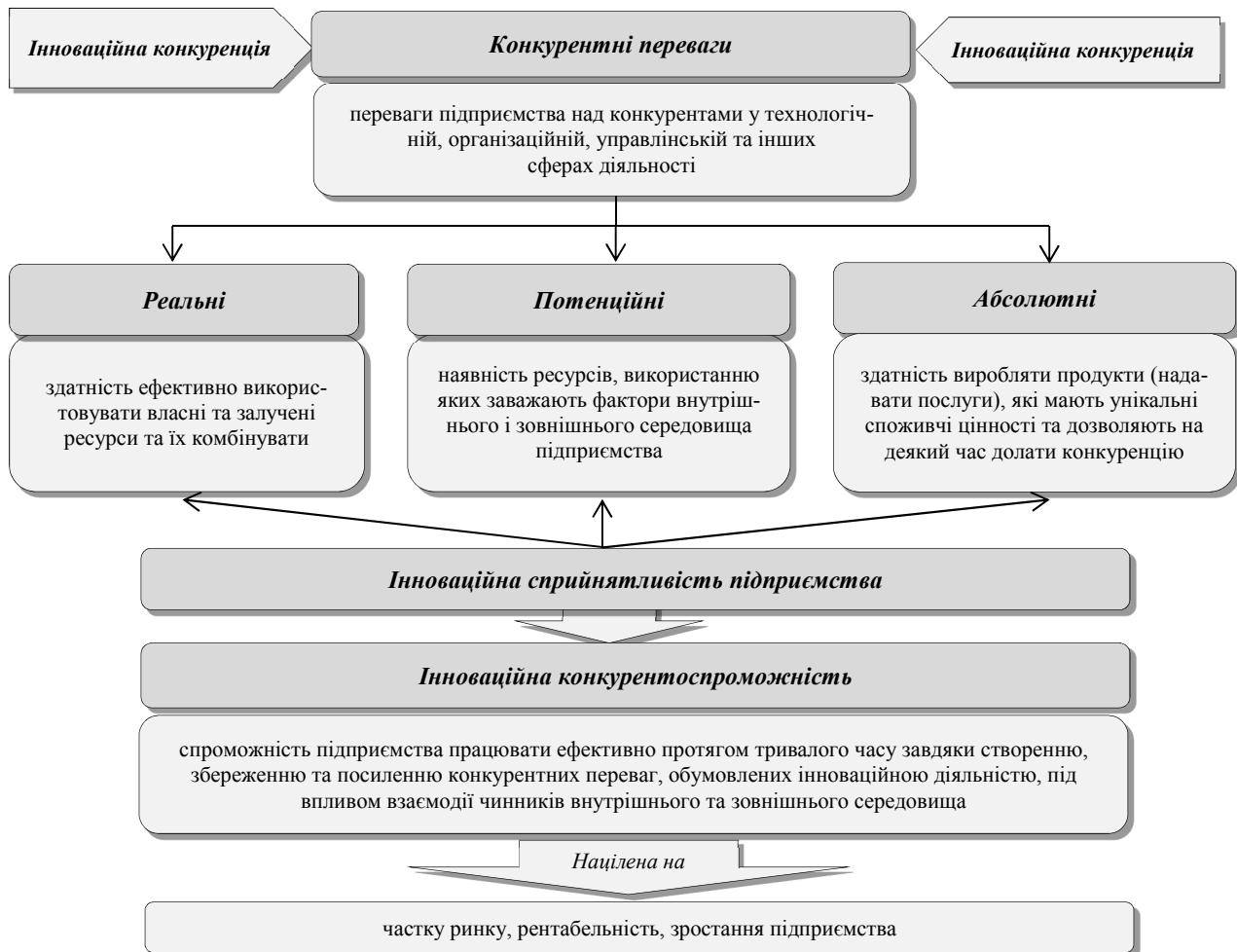
З позиції системного підходу розглядають конкурентоспроможність підприємства Р. Каплан і Д. Нортон [38]. Вчені дотримуються думки, що в сучасних умовах глобалізації здатність підприємства досягати успіху на висококонкурентному ринку залежить не стільки від ефективності фінансового менеджменту, скільки від зваженого стратегічного управління, вміння використовувати знання і кваліфікацію кадрів, корпоративної культури, що стимулює інновації та інвестиції в нові технології.

У доповіді Європейського інвестиційного банку (ЄІБ) «Restoring European Union Competitiveness» [39, с. 11] конкурентоспроможність визначається як «здатність підприємств мобілізувати та ефективно використовувати виробничі ресурси, необхідні для успішного надання своїх товарів і послуг у глобальному економічному середовищі». В основу цього визначення покладено ресурсну теорію («resource-based view»), згідно якої конкурентні переваги підприємства визначаються наявністю унікальних ресурсів і здатністю до їх ефективного використання та комбінування [40].

Фахівці ЄІБ [39, с. 11] вважають, що конкурентоспроможність є умовою досягнення високого рівня життя населення, забезпечення довгострокового сталого економічного розвитку країни та базується на підвищенні продуктивності. Через категорію продуктивності розглядає конкурентоспроможність і М. Портер. «Основна мета будь-якої країни, – зазначає у книзі «Конкуренція» М. Портер, – полягає в досягненні високого і постійно зростаю-

чого рівня життя своїх громадян». Досягнення цієї мети залежить від продуктивності, яку забезпечують трудові ресурси і капітал країни. Здатність національних компаній досягти високого рівня продуктивності та постійно її підвищувати безпосередньо впливає на рівень життя в конкретній країні [30, с. 212].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Узагальнюючи наведені підходи, можна підсумувати, що конкурентоспроможність є складною категорією, тісно пов'язаною з конкуренцією та конкурентними перевагами (рис. 3).

Рис. 3. Формування інноваційної конкурентоспроможності підприємства на основі його конкурентних переваг в умовах інноваційної конкуренції *

* Розроблено автором.

Для забезпечення конкурентоспроможності підприємства необхідні конкурентні переваги, які утворюються та розвиваються лише в умовах конкуренції. Наразі конкуренція переходить до нової стадії розвитку, коли конкурентні переваги підприємства визначаються його інноваційною сприйнятливістю – здатністю створювати та впроваджувати інновації.

Конкурентоспроможність позначає одночасно *результат* – наявність *реальних* і *абсолютних* конкурентних переваг, які утворилися завдяки спроможності підприємства ефективно використовувати наявні ресурси та втілювати їх в продуктах (послугах), у тому числі з унікальними характеристиками – і *процес*, який сприяє перетворенню *потенційних* конкурентних переваг, втілених в невикорис-

таних ресурсах, у довгострокові вигоди – частку ринка, рентабельність, темпи зростання підприємства.

Конкурентоспроможність відображає спроможність підприємства працювати ефективно протягом тривалого часу завдяки створенню, збереженню та посиленню конкурентних переваг під впливом взаємодії чинників внутрішнього та зовнішнього середовища. Конкурентоспроможність, обумовлена інноваційною діяльністю, виступає критичним фактором довгострокового зростання підприємства в умовах жорсткої глобальної конкуренції. При цьому сила зв'язків між конкурентоспроможністю та інноваційною діяльністю може бути різною, залежно від характеру останньої – чим радикальніше інновація, тим унікальнішими є конку-

рентні переваги підприємства, які дозволяють йому на деякий час долати конкуренцію. Таким чином, в умовах інноваційної конкуренції правомірно вести мову про інноваційну конкурентоспроможність підприємства.

У межах подальших досліджень актуальним є розроблення методики оцінювання інноваційної діяльності підприємств як передумови забезпечення їх конкурентоспроможності у конкурентному інноваційному середовищі.

Література

1. Teece David J., Pisano Gary, Shuen Amy. Dynamic Capabilities and Strategic Management. *Strategic Management Journal*. 1997. Vol. 18. № 7. P. 509-533. URL: [https://www.business.illinois.edu/josephm/BA545_Fall%202015/Teece,%20Pisano%20and%20Shuen%20\(1997\).pdf](https://www.business.illinois.edu/josephm/BA545_Fall%202015/Teece,%20Pisano%20and%20Shuen%20(1997).pdf).
2. Азов Г.Л., Челенков А.П. Конкурентные преимущества фирмы. Москва: ОАО «Новости», 2000. 255 с.
3. Булеев И.П., Брюховецкая Н.Ю. Конкуренция и соревнование в условиях инновационного развития предприятий. *Вісник економічної науки України*. 2017. № 1. С. 7-15.
4. Куліш І.М. Конкуренція як морально-етична категорія в пострадянській державі. *Економічний вісник Донбасу*. 2014. № 1. С. 34-37.
5. Кузьмін С.В. Егоїстичний та інтегративний підходи до визначення мети і критеріїв ефективності конкуренції. *Академічний огляд*. 2009. № 2. С. 24-28.
6. Metcalfe J. Stanley Innovation, Competition, and Enterprise: Foundations for Economic Evolution in Learning Economies / *Innovation, Science and Institutional Change: A Research Handbook*, Edited by J. Hage and M. Meeus / Oxford University Press. New York, 2006. 590 p.
7. Шумпетер Й. А. Капитализм, Социализм и Демократия / пер. с англ. ; предисл. и общ. ред. В.С. Автономова. Москва: Экономика, 1995. 540 с.
8. Arrow K. J. Economic Welfare and the Allocation of Resources for Invention. URL: <https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/papers/2006/P1856.pdf/>.
9. Competition and Innovation: An Inverted-U Relationship / P. Aghion, N. Bloom, R. Blundell, R. Griffith, P. Howitt. *Quarterly Journal of Economics*. 2005. Vol. 120. № 2. P. 701-728. URL: http://www.ucl.ac.uk/~uctp39a/ABBGH_QJE_2005.pdf.
10. Enhancing the Competitiveness of SMES through Innovation / *Conference for Ministers responsible for SMEs and Industry Ministers*. Bologna, Italy, 14-15 June 2000. 36 p. URL: <http://www.oecd.org/cfe/smes/2010176.pdf>.
11. Модернізація механізмів розвитку малого та середнього бізнесу: моногр. / А.І. Бутенко, М.П. Войнаренко, В.І. Ляшенко та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Донецьк, 2011. 326 с.
12. Жаліло Я.А. Розвиток малого і середнього бізнесу як складова стратегії економічного зростання в Україні. *Стратегічна панорама*. 2002. № 2. С. 105-111.
13. Ляшенко В. І. Регуляторна політика стимулювання розвитку малого підприємництва в умовах трансформації виробничої сфери старопромислових регіонів. *Управління економікою: теорія та практика*. 2012. № 2012. С. 3-25.
14. Ляшенко В.І., Толмачова Г.Ф. Світові тенденції реформування державного регулювання малого і середнього підприємництва. *Управління економікою: теорія та практика*. 2015. 2015. С. 52-79.
15. Competition, Innovation and Growth in Transition: Exploring the Interactions between Policies: William Davidson Working Paper 501 / P. Aghion, W. Carlin, M. Schaffer. The William Davidson Institute, University of Michigan Business School, 2002. 32 p. URL: <http://www.ucl.ac.uk/~uctp36/acsmar28.pdf>.
16. Peneder M., Wörter M. Competition, R&D and innovation: testing the inverted-U in a simultaneous system: WIFO Working Papers, No. 448. WIFO Working Papers, 2013. 49 p. URL: http://www.wifo.ac.at/jart/prj3/wifo/resources/person_dokument/person_dokument.jart?publikationsid=46652&mime_type=application/pdf.
17. Moore J. E. The Death of Competition: Leadership and Strategy in the Age of Business Ecosystems. *Book Review and Commentary by Herb Rubenstein*. Harper Business, 1996. URL: <http://www.herbrubenstein.com/articles/THE-DEATH-OF-COMPETITION.pdf>.
18. Brandenburger A.M., Nalebuff B.G. Coopetition. NY.: Doubleday, 1996. 290 p.
19. Innovation through Global Collaboration: A New Source of Competitive Advantage / Alan MacCormack, Theodore Forbath, Peter Brooks, Patrick Kalaher // Harvard Business School; Wipro Technologies. 2007. 23 p. URL: http://moderntimesworkplace.com/good_reading/GRCollInnov/Collaborative.Innovation.HBR.07.pdf.
20. Hamel G. Leading the Revolution: How to Thrive in Turbulent Times by Making Innovation a Way of Life. Boston: Harvard Business School Press, 2000. 333 p.
21. Leading the Revolution: A conversation with Gary Hamel author of Leading the Revolution, HBS Press, 2000. URL: <https://hbswk.hbs.edu/archive/leading-the-revolution>.
22. Хамел Г., Прахалад К. Конкурируя за будущее. Создания рынков завтрашнего дня / пер. с англ. – Москва : ЗАО «Олимп-Бизнес», 2002. 288 с.
23. Ким В. Чан, Моборн Рене. Стратегия голубого океана. Как найти или создать рынок, свободный от других игроков / пер. в англ. И. Ющенко. 4-е изд. Москва: Манн, Иванов, Фербер, 2014. 304 с.
24. Фостер Р. Обновление производства: атакующие выигрывают. Москва: Прогрес, 1987. 272 с.
25. Історія інновацій. Великі інновації // Офіційний сайт компанії Procter&Gamble. URL: <http://www.pg.com.ua/uk-UA/who-we-are/heritage/history-of-innovation>.
26. Procter & Gamble. Путь к успеху: 165-летний опыт построения брендов / Д. Дайер, Ф. Далзелл, Р. Олегарио; пер. с англ. 3-е изд. Москва: Альпина Паблишерз, 2010. 524 с.
27. Кристенсен К.М. Дилемма инноватора. Как из-за новых технологий погибают сильные компании. Москва: Альпина Паблишер. 2012. 240 с.
28. Нельсон Ричард Р., Уинтер Сидней Дж. Эволюционная теория экономических изменений / пер. с англ. Москва: Дело, 2002. 536 с.
29. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Москва: Директмедиа Паблишинг, 2008. 401 с.
30. Портер М. Конкуренция. Москва: Вильямс, 2005. 608 с.
31. Ляшенко В.І. Регуляторна політика в Україні: методологія формування та режими реалізації в сфері ма-

лого підприємництва: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук: за спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством». Донецьк, 2008. 34 с. 32. **Reinert Erik S.** Competitiveness and its predecessors - a 500-year cross-national perspective // Business History Conference, Williamsburg, Virginia. 1994 (March 11-13). 22 p. URL: https://mp.ra.ub.uni-muenchen.de/48155/1/MPRA_paper_48155.pdf. 33. **Коршунов В. І.** Механізм маркетингових досліджень ринку. Харків: Основа, 2000. 352 с. 34. **Круглов М.И.** Стратегическое управление компанией. Москва: Русская Деловая Литература, 1998. 768 с. 35. **Воронкова А.Э.** Стратегическое управление конкурентоспособным потенциалом предприятия: диагностика и организация. Луганск: Изд-во Восточноукраинского национального университета, 2000. 310 с. 36. **Продіус Ю.І.** Формування системи забезпечення конкурентоспроможності промисловості : монографія. Одеса: Аст-ропринт, 1999. 72 с. 37. **Ермолов М.О.** Чем отличается конкурентоспособность фирмы от конкурентоспособности товара. Москва: Мысль, 1990. 229 с. 38. **Kaplan R., Norton D.** How Balanced Scorecard Companies Thrive in the New Business Environment. The Summary in Brief. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/9817/14611e0ceb115001c1a32e4df13526ecd5b2.pdf>. 39. **Restoring EU competitiveness: 2016 updated version / European Investment Bank.** URL: http://www.eib.org/attachments/efs/restoring_eu_competitiveness_en.pdf. 40. **Conner K.R., Prahalad C.K.** A resource-based theory of the firm: knowledge versus opportunism. *Organization Science*. 1996. Vol. 7. No 5. P. 477-501.

Ковчуга Л. І. Про взаємообумовленість конкуренції, інновацій та конкурентоспроможності підприємств

Розглянуто еволюцію теорії конкуренції, охарактеризовано теоретичні погляди на її трактування представниками різних економічних шкіл (напрямів). Обґрунтовано, що в сучасних умовах теорія конкуренції переходить до нової стадії розвитку – інноваційної, коли конкурентні переваги підприємств визначаються їх спроможністю здійснювати та впроваджувати інновації. Доведено, що між інноваційною діяльністю, конкуренцією та конкурентоспроможністю підприємства існує тісний зв'язок. Конкурентоспроможність, обумовлена інноваційною діяльністю, виступає критичним фактором довгострокового зростання підприємства в умовах жорсткої міжнародної конкуренції. Конкурентоспроможність відображає наявність у підприємства конкурентних переваг, які утворилися завдяки спроможності підприємства ефективно використовувати наявні ресурси та втілювати їх в продуктах (послугах). З'ясовано, що обов'язковою умовою збереження та нарощення конкурентних переваг підприємства є постійний моніторинг рівня економічної конкуренції та здійснення інноваційної діяльності.

Ключові слова: конкуренція, інновації, конкурентоспроможність, конкурентні переваги, підприємство, ресурси.

Ковчуга Л. И. О взаимообусловленности конкуренции, инноваций и конкурентоспособности предприятий

Рассмотрена эволюция теории конкуренции, охарактеризованы теоретические взгляды на ее трактование представителями различных экономических школ (направлений). Обосновано, что в современных условиях теория конкуренции переходит к новой стадии развития – инновационной, когда конкурентные преимущества предприятий определяются их способностью осуществлять и внедрять инновации. Доказано, что между инновационной деятельностью, конкуренцией и конкурентоспособностью предприятия существует тесная связь. Конкурентоспособность, обусловленная инновационной деятельностью, выступает критическим фактором долгосрочного роста предприятия в условиях жесткой международной конкуренции. Конкурентоспособность отражает наличие у предприятия конкурентных преимуществ, которые образовались благодаря способности предприятия эффективно использовать имеющиеся ресурсы и воплощать их в продуктах (услугах). Определено, что обязательным условием сохранения и наращивания конкурентных преимуществ предприятия является постоянный мониторинг уровня экономической конкуренции и осуществление инновационной деятельности.

Ключевые слова: конкуренция, инновации, конкурентоспособность, конкурентные преимущества, предприятие, ресурсы.

Kovchuga L. On the interdependence of competition, innovation, and competitiveness of enterprises

The evolution of the theory of competition is considered, theoretical views on its interpretation by representatives of various economic schools (directions) are characterized. It is substantiated that in modern conditions the theory of competition enters a new stage of development – innovative when the competitive advantages of enterprises are determined by their ability to create and implement innovations. It is proved that there is a close connection between innovation activity, competition, and competitiveness of the enterprise. Competitiveness, caused by innovation, is a critical factor in the enterprise's long-term growth under stiff international competition. Competitiveness reflects the existence of enterprise's competitive advantages, which are formed due to its ability to effectively use available resources and to implement them in products (services). It is determined that the constant monitoring of the level of economic competition and enterprises' innovative activity are prerequisite conditions for sustaining and building the competitive advantages of the enterprise.

Keywords: competition, innovation, competitiveness, competitive advantages, enterprise, resources.

Стаття надійшла до редакції 06.03.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

ІНТЕГРАЦІЯ СИСТЕМИ ОПЕРАЦІЙНИХ БЮДЖЕТІВ І ЗБАЛАНСОВАНОЇ СИСТЕМИ ПОКАЗНИКІВ У СТРАТЕГІЮ ПРОМИСЛОВОГО ПІДПРИЄМСТВА

Постановка проблеми. У традиційному розумінні процес бюджетування надає прогноз розвитку підприємства на майбутній період, що складається на основі ретроспективного аналізу фінансового стану підприємства й оцінки впливу різних факторів на основні показники його діяльності. Однак економічні відносини, які динамічно розвиваються в Україні, вимагають якісно нових форм управління підприємством, тісно пов'язаних із його стратегією. Таким чином, доповнення процесу бюджетування нефінансовою складовою збалансованої системи показників (ЗСП), що входить до складу клієнтської й внутрішньої складових, а також складової навчання та розвитку, дозволяє погодити систему оперативного управління зі стратегічним менеджментом, розвивати систему мотивації на основі бюджетування, інтегруючи особисті цілі співробітників із цілями підприємства.

У роботі засновників ЗСП Р. Каплана та Д. Нортон [5], нефінансові показники, за допомогою взаємодії та збалансованості перетворюють стратегію в ряд послідовних мікрозавдань, рішення яких, пов'язано, насамперед, з їхньою здатністю на ранніх стадіях сигналізувати про дію несприятливих факторів, які практично не уловлюються фінансовими показниками.

ЗСП, як аналітичний інструмент реалізації стратегії промислового підприємства, дозволяє сконцентрувати зусилля менеджменту в усіх напрямках його діяльності в тісному взаємозв'язку зі стратегічними цілями, на відміну від системи, побудованої переважно на контролі оперативних фінансових результатів.

Частково проблеми використання й взаємозв'язку нефінансових показників вирішує бюджетування, що охоплює в основному вертикальний ієрархічний рівень управління: кожен бюджет представляється на затвердження керівнику вищого рівня. Доповнюючи традиційну фінансову звітність, збалансована система показників виступає як додаткове обґрунтування необхідності виділення коштів тому або іншому підрозділу для інвестування в нематеріальні активи.

Виходячи із цього, ЗСП в системі фінансового управління розробляється на основі горизонтального підходу до управлінського процесу, при якому підрозділи розробляють свої бюджети автономно,

консультуючись із колегами того ж рівня організаційної ієрархії. Збалансована система показників може бути використана для надання в прозорому виді взаємозв'язків, що існують між підрозділами підприємства, і сприяє налагодженню між ними ефективної комунікації.

Аналіз останніх досліджень. У наукових дослідженнях, пов'язаних зі збалансованою системою показників, питання про зв'язок цієї системи із системою бюджетування практично не розглядається. Більшість публікацій зводить суть ЗСП до системи виміру результативності (Performance Measurement), тобто основну увагу приділяють питанням вибору та подання показників, а також зв'язку показників з аспектами узгодження цілей зі співробітниками й оцінки результатів діяльності. Питання планування та бюджетування у синтезі із ЗСП поверхово освітлені в роботах Пола Р. Нівена, Horvath & Partners [4], Є. Хруцького [6], Є. Мягкова [2], Р. Каплана та Д. Нортон [5].

Метою статті є формування механізму інтеграції збалансованої системи показників та системи операційних бюджетів в єдину стратегію промислового підприємства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Бюджет являє собою оперативний фінансовий план діяльності підприємства, складений на наступний період (рік) у натуральному й грошовому вираженні, що відображає надходження (доходи) і витрати коштів й охоплює всі сфери господарської діяльності підприємства. Бюджетування звичайно відповідає вертикальній ієрархічній структурі бізнесу: кожен бюджет надається на затвердження керівникові вищого рівня. Доповнюючи традиційну фінансову звітність, збалансована система показників виступає як додаткове обґрунтування необхідності виділення коштів тому або іншому підрозділу для інвестування в нематеріальні активи промислового підприємства. На противагу процесу бюджетування, модель збалансованої системи показників демонструє горизонтальний підхід управлінського процесу, при якому підрозділи й окремі працівники розробляють свої стратегічні карти, консультуючись із колегами того ж рівня організаційної ієрархії. Цілі горизонтального підходу мають істотні відмінності від цілей вертикальної інтеграції: вони засновані на ланцюжку цінностей підприєм-

ства й призначені, насамперед, для визначення необхідного рівня обслуговування споживачів, складання графіків виконання окремих бізнес-процесів, формування компетенції співробітників та інше.

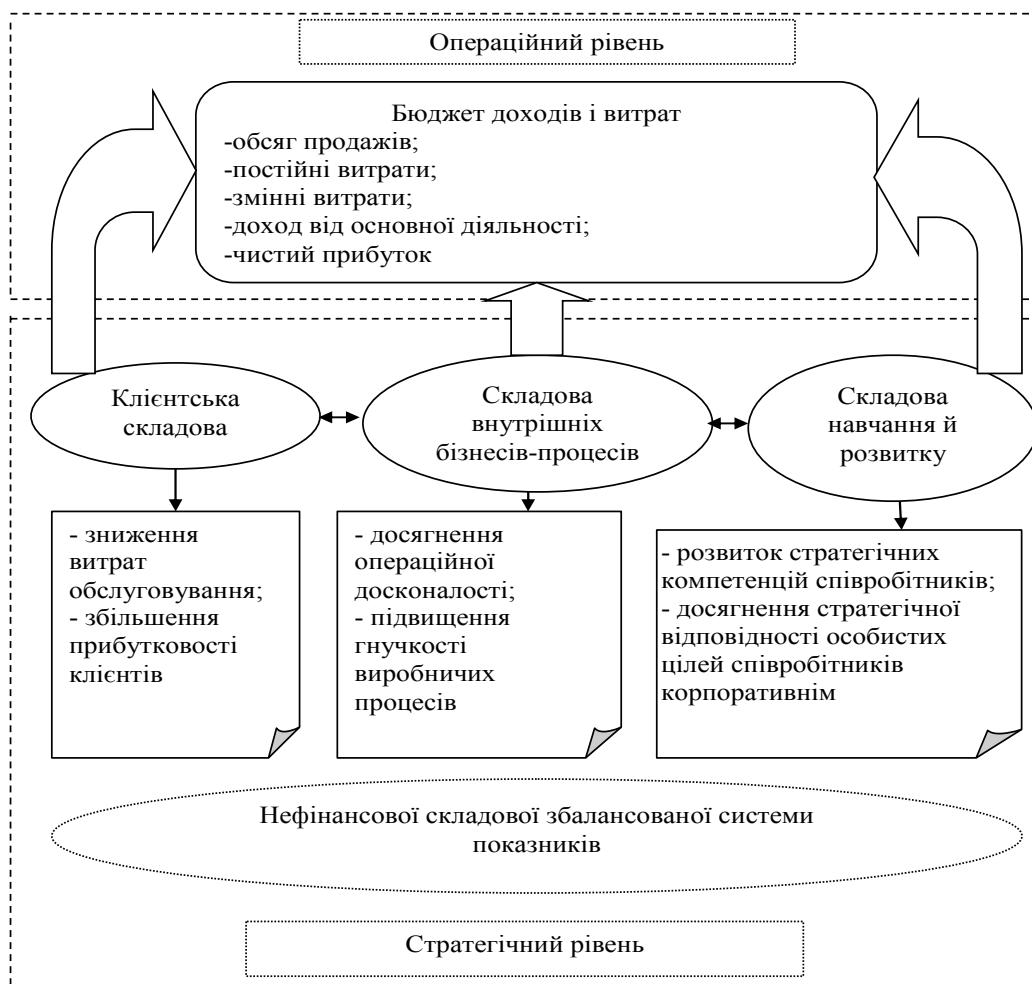
Для цих господарських процесів характерний обмежений часовий обрій, тому що строки виконання робіт, якість продукції й ступінь підготовленості персоналу звичайно важко пов'язати з фінансовими показниками окремо взятого підрозділу. Щоб досягти успіху у своїй діяльності, підрозділ повинен докладати зусиль для формування компетенцій своїх співробітників, відновлення матеріальних активів та удосконалювання бізнес-процесів. Витрати на ці цілі являють собою інвестиції в майбутнє, які, як правило, не відбиваються в традиційних формах фінансової звітності, що мають вертикальну структуру управління.

Для органічного сполучення стратегічно важливих, переважно нефінансових цілей підприємства

із системою короткострокових фінансових показників необхідне доповнення горизонтального підходу управління системою вертикальної інтеграції в процесі бюджетування.

Таким чином, цілі й показники промислового підприємства в стратегічній складовій навчання й розвитку знайдуть фінансове обґрунтування за допомогою деталізації в цілі й показники операційних бюджетів підприємства. Якщо процес постановки довгострокових цілей у перспективній програмі розвитку підприємства виконаний задовільно, то складання операційного бюджету буде полягати в трансформації плану першого року всього періоду в поточний операційний бюджет, що повністю буде відповідати стратегічним цілям і показникам підприємства в майбутньому [2, с. 23].

Механізм трансформації стратегії на операційний рівень за допомогою нефінансових складових збалансованої системи представлений на рис. 1.

Рис. 1. Механізм трансформації стратегії на операційний рівень за допомогою нефінансових складових збалансованої системи [авторська розробка]

Трансформація стратегічних цілей у систему бюджетів відбувається за допомогою нефінансової складової збалансованої системи показників, які за допомогою причинно-наслідкових зв'язків здійсню-

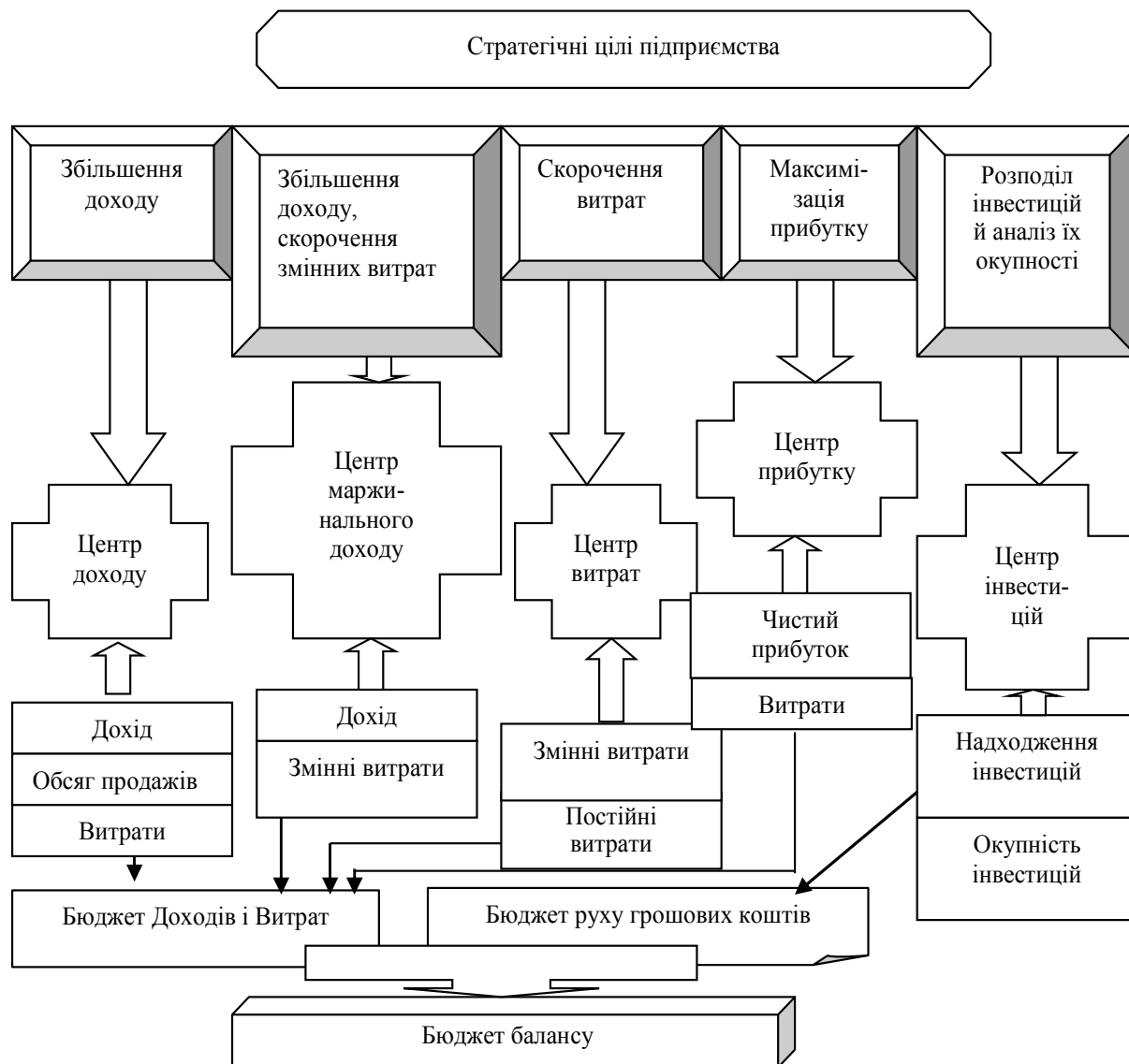
ють своєчасну координацію бюджетних показників й, як наслідок, підвищення ефективності діяльності підприємства в цілому.

На відміну від консолідованого бюджету, що відповідає на запитання «Що підприємство повинне мати?», збалансована система показників показує, як цього досягти.

Таким чином, в інтегрованій системі повністю реалізується принцип управління підприємством «згори – донизу»: стратегічні цілі розподіляються по центрах фінансової відповідальності, які, у свою чергу, формують показники ЗСП, необхідні для досягнення цих цілей, потім здійснюється реалізація

стратегії у вигляді безперервного процесу через систему бюджетів.

Головна роль в інтегрованій системі керування відведена фінансовому директорові, оскільки безпосередньо на нього покладена відповідальність за бюджетний процес й інтеграцію планів підприємства на перспективу, він володіє повною інформацією про діяльність підприємства й може вчасно контролювати рівень ризику стратегічних витрат і довгостроковий ефект від їхнього здійснення (рис. 2).

Рис. 2. Інтеграція системи операційних бюджетів і збалансованої системи показників у єдину стратегію промислового підприємства [авторська розробка]

За допомогою об'єднання двох діючих інструментів управління (збалансованої системи показників і бюджетування), стратегія й тактика гармонійно поєднують у собі як фінансові, так і нефінансові показники всіх видів ресурсів промислового підприємства. Даний механізм інтеграції являє собою останній крок на шляху до стратегічних можливостей підприємства. Найбільша цінність стратегічної відпо-

відності промислового підприємства полягає у впливі його показників на цілі окремих функціональних підрозділів і в остаточному підсумку на корпоративні цілі. Вдосконалення таких якісних параметрів промислового підприємства: рівень професійної підготовки, інтелектуальний потенціал працівника, зацікавленість працівника в результатах своєї праці, відіграють ключову роль у процесі ре-

лізації стратегічних цілей підприємства в цілому [7, с.80].

У відділі розвитку персоналу Новокраматорського машинобудівного заводу ЗАТ «НКМЗ» була розроблена й впроваджена разом з Донбаською державною машинобудівною академією програма професійного розвитку молодих фахівців «3-2-1», що дозволяє повною мірою реалізувати здібності молодих фахівців, що безпосередньо впливає на успішність реалізації стратегічних цілей підприємства. Програма має таку назву, оскільки три дні в тиждень студенти вчаться в Академії, два працюють на верстатах у цехах підприємства й один день навчаються в навчальних класах відділу розвитку персоналу Новокраматорського машинобудівного заводу. Навчання за даною схемою починається на третьому курсі, йому передують відбір студентів за спеціальною комплексною методикою. Освоївши технологічні можливості нових верстатів і програмування, після закінчення Академії молоді фахівці влаштовуються на завод, де зобов'язуються відробити не менш 3-х років.

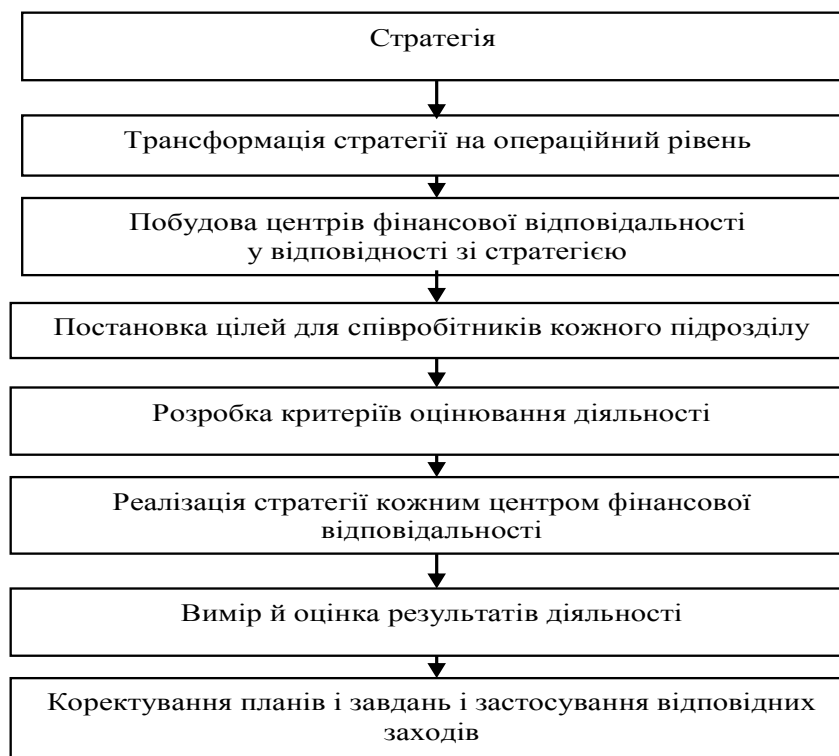
Як показує досвід, ефективність праці фахівців, що пройшли курс навчання по даній програмі, значно вище інших співробітників, якісний кар'єрний

ріст і численні інноваційні розробки, що сприяють досягненню стратегічних цілей підприємства за допомогою інтеграції операційного планування в системі бюджетів і розробки стратегічних ініціатив у збалансованій системі показників. Опитування керівників промислових підприємств Донецької області показав, що проблема підвищення кваліфікації в цей час є досить актуальною для всіх категорій працівників.

В енергетичній галузі не відповідали кваліфікації в 7,7% опитаних, була недостатня – в 6,6%; у паливній промисловості – 5,3 й 2,9% відповідно; у чорній металургії – 13 й 4,2% [2].

Багатьом працівникам необхідні перепідготовка або підвищення кваліфікації вже сьогодні. Аналіз стратегії й тактики управління промисловим підприємством на прикладі ЗАТ «НКМЗ» дозволяє зробити висновок, що на даному підприємстві персоналу приділяють велику увагу: це й усілякі соціальні програми, програми захисту здоров'я, ротация персоналу й можливість кар'єрного росту, а також стимулювання й мотивація робітників.

Схематично механізм мотивації персоналу в центрах фінансової відповідальності підприємства має такий вигляд (рис. 3).

Рис. 3. Механізм мотивації персоналу в центрах фінансової відповідальності підприємства [авторська розробка]

ЗСП, розроблена для центрів фінансової відповідальності, інтегрується із системою бюджетного управління за допомогою перекладу стратегії, вираженої у вигляді системи взаємозалежних показни-

ків, у тактику, і гарантує можливість адекватного контролю досягнення намічених цілей, тому що у випадку виникнення проблем дозволяє чітко визначити їхнє джерело й сформулювати спосіб їхнього

усунення через відповідні кількісні показники. При цьому бюджетування виступає сполучною ланкою між обліковим процесом підприємства і його управлінням, будучи, з одного боку, інформаційною базою управлінського обліку, а з іншого боку – відбиває його стан у майбутньому. Управлінський облік, у свою чергу, служить інформаційною базою для прийняття управлінських рішень на основі даних, наданих бюджетами підприємства.

Нефінансові показники збалансованої системи показників є відправною точкою нового менеджменту, роль якого полягає в трансформації концепції й стратегії підприємства в площину короткострокових фінансових цілей і показників, які становлять основу процесу бюджетування. Синергізм всіх нефінансових складових дозволяє погодити фінансові стратегічні цілі з річним розподілом ресурсів за допомогою бюджетів підрозділів підприємства [7, с.83].

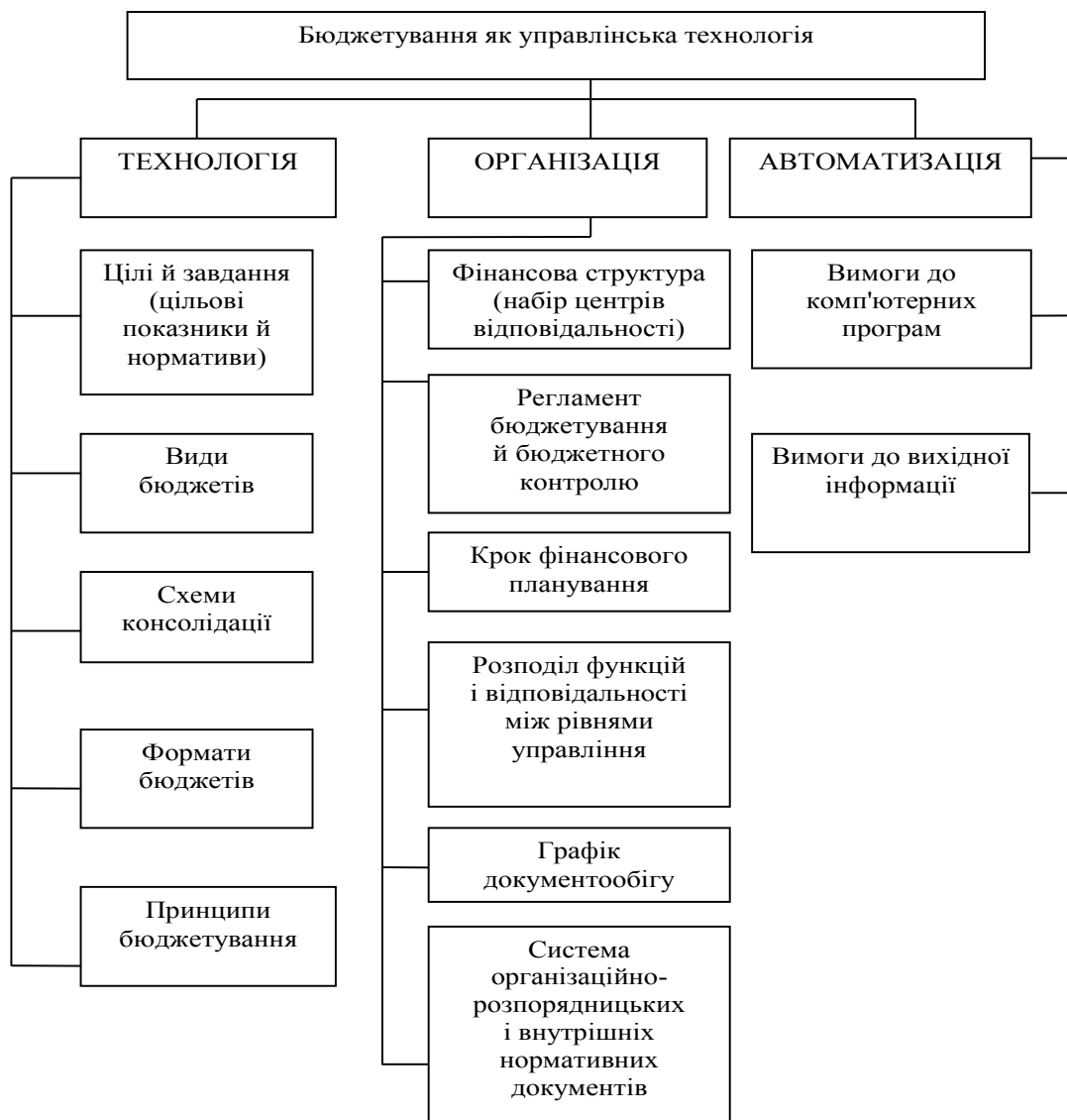

Рис. 4. Блок-схема бюджетування як управлінської технології [авторська розробка]

Інтеграція показників збалансованої системи й системи бюджетування на підприємстві дає можливість не тільки оперативного управління стратегією на всіх рівнях її реалізації, а також попереджає можливі відхилення від намічених стратегічних цілей, чим допомагає керівництву підприємства вчасно реагувати на зміни, але й приймати правильні управлінські рішення. Використання збалансованої системи показників як складової частини стратегічного пла-

нування робить можливими істотні зміни в оперативному плануванні. Основні підрозділи підприємства поряд з фінансовими показниками отримують від вищих підрозділів, як орієнтири, і нефінансові показники. У новому оперативному процесі планування підрозділи одержують чіткі завдання завдяки операціоналізації цілей, сформульованих у збалансованій системі показників (за схемою «зверху вниз»). Завдяки цьому підприємство досягає уз-

годженості цілей на всіх рівнях управління. Таким чином, можна сказати, що збалансована система показників є своєрідним «мостом» між системою стратегічного планування й системою бюджетування.

Висновки. Результати дослідження свідчать, що доповнення процесу бюджетування нефінансової складової збалансованої системи показників, що входять до складу клієнтської й внутрішньої складових, а також складовій навчання й розвитку, дозволяє погодити систему мотивації на основі бюджетування, інтегруючи особисті цілі співробітників із цілями підприємства. Як інструментарій цього процесу розроблений механізм інтеграції системи операційних бюджетів і збалансованої системи показників у єдину стратегію промислового підприємства.

Література

1. Джонс Э. Деловые финансы / пер. с англ. под ред. Н.Н. Барышниковой. Москва: ЗАО «Олимп-Бизнес», 1998. 416 с.
2. Мягков Е. Бюджетирование на промышленном предприятии: опыт ОАО «Днепро-спецсталь». *Бухгалтерский учет и аудит*. Киев, 2006. № 3. С. 23-31.
3. Нечипоренко В. Погляд у майбутнє: Стратегічне планування у страховій компанії. *Управленческий учет и бюджетирование*. Київ, 2008. № 2. С. 63-65.
4. Пол Р. Нивен. Диагностика сбалансированной системы показателей / пер. с англ. Днепропетровск: Баланс Бизнес Букс, 2006. 256 с.
5. Каплан Р., Нортон Д. Сбалансированная система показателей. От стратегии к действию. – [2-е изд., исправл. и дополнен.]; пер. с англ. Москва: ЗАО «Олимп-бизнес», 2004. 320 с.
6. Хруцкий В.Е., Сизова Т.В., Гамаюнов В.В. Внутрифирменное бюджетирование: настольная книга по постановке финансового планирования. Москва: Финансы и статистика, 2002. 440 с.
7. Kamenska O., Vesela N. Estimation of human capital in the strategic budgeting system. *Economic herald of the Donbas*. 2016. №4 (46). С. 79-84.

Жуков С. А. Інтеграція системи операційних бюджетів і збалансованої системи показників у стратегію промислового підприємства

У статті обґрунтовано необхідність інтеграції збалансованої системи показників як складової частини стратегічного планування та системи операційних бюджетів у єдину стратегію промислового під-

приємства. Представлено механізм трансформації стратегії на операційний рівень за допомогою нефінансових складових збалансованої системи, який дозволяє здійснити своєчасну координацію бюджетних показників й, як наслідок, підвищити ефективність діяльності підприємства в цілому.

Ключові слова: операційний бюджет, збалансована система показників, стратегічна відповідність, стратегія, система бюджетування, мотивація персоналу, інтеграція, стратегічне планування.

Жуков С. А. Интеграция системы операционных бюджетов и сбалансированной системы показателей в стратегию промышленного предприятия

В статье обоснована необходимость интеграции сбалансированной системы показателей как составной части стратегического планирования и системы операционных бюджетов в единую стратегию промышленного предприятия. Представлен механизм трансформации стратегии на операционный уровень при помощи нефинансовых составляющих сбалансированной системы, который позволяет осуществить своевременную координацию бюджетных показателей и, как следствие, повысить эффективность деятельности предприятия в целом.

Ключевые слова: операционный бюджет, сбалансированная система показателей, стратегическое соответствие, стратегия, система бюджетирования, мотивация персонала, интеграция, стратегическое планирование.

Zhukov S. Integration of the system of operational budgets and a balanced system of indicators into the strategy of an industrial enterprise

The article substantiates the necessity of integrating the balanced system of indicators as an integral part of strategic planning and the system of operational budgets in a unified strategy for the enterprise. The mechanism of strategy transformation to the operational level is represented with the help of non-financial components of the balanced system of indicators which allows for the timely coordination of budgetary indicators and, as a result, improve the efficiency of the enterprise as a whole.

Keywords: operational budget, balanced system of indicators, strategic compliance, strategy, system budgeting, staff motivation, integration, strategic planning.

Стаття надійшла до редакції 06.03.2018
Прийнято до друку 19.06.2018

УДК 330.34:338.2+351.746.1(477)

Я. Я. Пушак,

доктор економічних наук,

Львівський державний університет внутрішніх справ,

О. І. Дума,

Національний університет «Львівська політехніка»

РОЛЬ ТРАНСФЕРУ ТЕХНОЛОГІЙ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Проблематика економічної безпеки України є пріоритетною в сучасних умовах через ряд проблем, які стоять перед Україною в наш час. До їх переліку, насамперед, доцільно віднести: значне падіння економіки, яке розпочалося у часи світової кризи 2008 року; зростання загроз безпеці України, що спричиненні військовими діями в окремих регіонах держави; розвиток та поширення світових глобалізаційних процесів, що створює нові виклики для національних економічних систем. Вагомими є проблеми економічного зростання в світовій економіці та питання формування інноваційних економічних моделей, невирішення яких може призвести до нової кризи. У зв'язку з цим, дослідження процесів трансферу технологій, як складової інноваційного процесу в державі, є важливим як з точки зору поступального розвитку України до нового технологічного укладу, так і пошуку шляхів росту національної економіки.

Аналіз останніх досліджень. Тематика трансферу технологій була досліджена у працях таких вчених, як: М.Ф. Бабієнко, Л.В. Білозор, Т.О. Зінчук, М.А. Йохна, К.М. Кашук, О.В. Козачок, О.М. Ляшенко, В.М. Олейко, В.А. Омеляненко, А.В. Пешко, Н.Ю. Подольчак, Н.І. Чухрай, А.В. Ямчук та ін. Теоретичні аспекти трансферу інноваційної продукції на ринок досліджувались також у працях таких вчених, як: М.М. Кулаєць, М.М. Лучник, Н.І. Чухрай, М. Портер, Н.М. Фонштейн, В.Г. Чабан та ін.

Мета статті: дослідити механізми функціонування трансферу технологій на рівні економічної системи; виявити вплив трансферу технологій на складові економічної безпеки держави; розробити модель організації роботи екосистеми трансферу технологій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток інноваційних процесів на рівні вищих навчальних закладів, підприємств чи окремих незалежних винахідників вимагає правильної організації процесу перетворення їх винаходів у цінність для споживачів продукції, в основу якої лягли інновації чи цінність для суспільства загалом. Процес трансферу технологій є мультиаспектним і функціонує на перетині інновацій, економічної системи, державного регулювання, підприємництва, інвестиційного процесу тощо. Одним з аспектів трансферу техноло-

гій є забезпечення економічної безпеки держави. Економічна безпека держави – це економічна незалежність, що характеризує, насамперед, можливість для будь-якого суб'єкта економічної безпеки самостійно приймати і реалізовувати стратегічні економічні та політичні рішення для розвитку, можливість використовувати національні конкурентні переваги для забезпечення стабільності та розвитку [1]. Забезпечення економічної безпеки держави є ключовою умовою зростання добробуту населення, індукції економічного зростання за рахунок інвестиційних процесів, досягнення в перспективі сталого розвитку. Одним із вагомих факторів впливу на економічну безпеку держави є інноваційні процеси в економіці. На погляд Н.В. Краснокутської [2], інноваційний процес – це складний та взаємопов'язаний процес створення інновацій з використанням сукупності знань, наукової і маркетингової діяльності; сукупності засобів праці, що полегшують людську працю і роблять її продуктивнішою (техніка, прилади, устаткування, організація виробництва).

Інноваційний процес – це комплекс різних послідовних видів діяльності на основі поділу і кооперації праці – від одержання нового теоретичного знання до використання створеного на його основі товару споживачем. Інструментом реалізації інноваційного процесу в межах національної економіки є трансфер технологій, який забезпечує перетворення винаходів у цінність для ринку, суспільства, окремих індивідів. Розглянемо детальніше сутність трансферу технологій.

Дослідження наукових джерел виявило різноманітне трактування поняття «трансфер технологій». Зокрема, Т.О. Зінчук та К.М. Кашук визначають суть трансферу технологій «як послідовності дій, в ході яких нові знання, отримані в результаті фундаментальних та прикладних досліджень в університетах та науково-дослідних інституціях, вільно розповсюджуються, передаються через надання науково-технічних послуг або купуються підприємствами для впровадження в якості продукції чи технологій» [3].

Згідно підходу Ради з наукових і промислових досліджень (CSIR) [4], трансфер технологій – це процес перетворення нових знань та технологій і ліцензії для третіх осіб, таких як: підприємці, нові

стартапи, існуючі галузі, де ці технології будуть представлені на ринку у вигляді товарів і послуг для комерційних вигод або соціальних цілей. Відзначимо, що тлумачення трансферу технологій Радою із наукових і промислових досліджень є практично тотожним до поняття інноваційного процесу.

Всесвітня організація інтелектуальної власності (WIPO) [5] тлумачить трансфер технологій як процес, в якому розробник технології робить свою технологію доступною для комерційного партнера, який буде її використовувати.

В рамках конференції ООН з питань торгівлі та розвитку (UNCTAD), 2001 р. [6] також було напрацьовано дефініцію поняття трансферу технологій, яке розглядається як процес поширення комерційної технології, в формі передачі технології, який може бути захищений юридичним договором, а може і не бути, але включає взаємозв'язок (комунікацію) між особою, яка передає відповідні знання, і особою, яка їх набуває.

У статті 1 Закону України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» визначено, що трансфер технології – це передача технології, що оформляється шляхом укладення між фізичними та/або юридичними особами двостороннього або багатостороннього договору, яким установлюються, змінюються або припиняються майнові права та обов'язки щодо технології та/або її складових [7].

Згідно досліджень П.Г. Іжевського [8], трансфер технології полягає у визначенні його як комерційного договірної процесу з передачі на певних умовах фактора виробництва – технології, яка, за своєю суттю, є нематеріальним активом. Передача здійснюється як в матеріальній, так і в нематеріальній формі і має на меті підвищення конкурентоспроможності покупця і задоволення комерційної вигоди продавця у час і після закінчення терміну дії угоди.

В.П. Соловйов тлумачить трансфер технологій як передачу технології, яка оформляється угодою між двома або кількома фізичними або юридичними особами [9]. В результаті цієї угоди змінюються майнові права і обов'язки суб'єктів трансферу за технологією, що є предметом угоди.

З погляду О.Ф. Андросової [10], трансфер технологій – це застосування знань, цільове їх використання, особливо складний вид комунікації, який вимагає узгоджених дій двох і більше індивідумів або функціональних осередків, розділених структурними, культурними та організаційними бар'єрами.

Наведені тлумачення даного поняття «трансфер технологій» свідчать, по-перше, про ототожнення в окремих випадках даного поняття із поняттям «інноваційного процесу», по-друге, тлумачення «трансферу технологій» як процесу, який відбувається в економіці загалом, так і процесів, які відбуваються між різними організаціями та групами організацій. На наш погляд, варто розмежувати тлумачення цих понять. На основі опрацювання наукової

літератури із питань трансферу технологій та визначень, прийнятими міжнародними організаціями, доцільно сформулювати визначення поняття «трансфер технологій» на двох рівнях. На макрорівні трансфером технологій є сукупність взаємовідносин, які обслуговують інноваційний процес, щодо передачі технологій зі сфери їхнього розроблення до сфери практичного використання через проходження етапів формалізації винаходу/розробки, інвестування, маркетингу та виробництва із задоволенням потреб цільових клієнтів. На мікрорівні, трансфер технологій – це створений ланцюг передавання технології (винаходу, ноу-хау, ідеї, патенту тощо) від однієї особи (фізичної/юридичної) іншій особі на основі договірних зобов'язань із кінцевим використанням таких технологій у практичній діяльності людини (комерціалізацією такої технології). Варто відзначити, що комерціалізація інноваційних розробок є менш ширшим поняттям від трансферу технологій, оскільки комерціалізація інновацій має на меті створення інноваційних продуктів з метою отримання прибутку [9]. Натомість, трансфер технологій передбачає застосування інновацій в практичній діяльності не тільки для комерційних цілей, але також і для соціальних цілей (інновації в сфері охорони здоров'я, збереження навколишнього середовища, архітектурних та історичних пам'яток тощо).

Вплив трансферу технологій на економічну безпеку держави проявляється через формування інноваційного потенціалу і його подальшу трансформацію в нові інноваційні продукти з високою доданою вартістю, нові способи і методи господарювання, створення нових підприємств і навіть галузей (як це було у випадку винайдення ЕОМ, двигуна внутрішнього згорання, розроблення способів перегонки нафти тощо). А це, як наслідок, створює передумови для економічного зростання, яке є основою економічної безпеки держави.

Ефективно сформована система трансферу технологій сприятиме розвитку інноваційної активності в економіці, зростанню рівня інвестицій в інноваційний сектор економіки, розвитку ділової активності суміжних секторів економіки, зміцненню енергетичної безпеки держави за рахунок інновацій в енергетичній сфері. Вплив розвитку трансферу технологій на економічну безпеку держави зображено на рис. 1.

Наслідками розвитку трансферу технологій у межах економічної системи будуть:

1. Зростання кількісного і якісного рівня наукових та прикладних досліджень. Можливості тестування теоретичних розробок, доступ до експериментальних лабораторій забезпечать індукцію наукових досліджень в межах ВНЗ та наукових інститутів.

2. Поява на ринку все більшої кількості інноваційних продуктів – товарів/послуг, які будуть більш конкурентоздатними і матимуть більшу споживчу цінність.

3. Виникнення перспективних технологій, які можуть вирішувати проблеми клієнтів краще, ніж існуючі технології, що приведе до появи інвесторів, які зацікавлені у вкладенні коштів до перспективних проектів.

4. Підвищення рівня ділової активності, яке обумовлюватиметься відкриттям нових підприємств та відповідно розвитком малого і середнього

бізнесу, що обслуговуватиме інноваційні підприємства (постачальники, посередники, фінансові інституції тощо).

5. Створення нових робочих місць в інноваційних підприємствах.

6. Зростання конкурентоздатності підприємств, які залучили нові технології до виробництва та поширення на ринку.

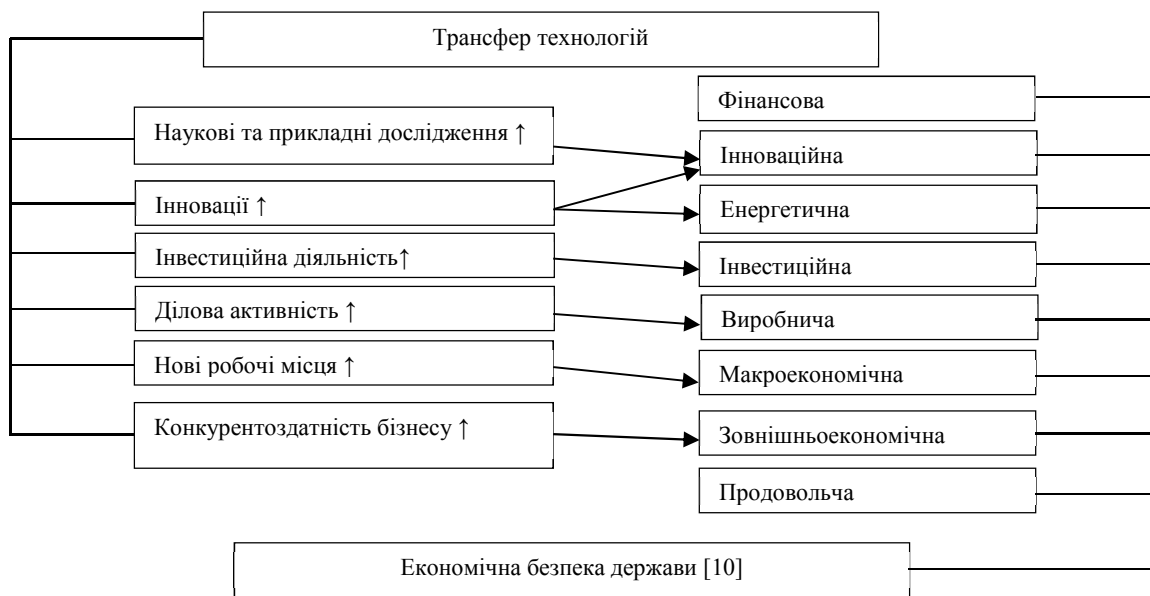

Рис. 1. Взаємодія трансферу технологій із економічною безпекою держави (сформовано авторами)

Підсумовуючи вище наведене, слід зазначити, що запорукою формування перспектив для сталого розвитку економіки держави та забезпечення її економічної безпеки є побудова дієвої і ефективної екосистеми трансферу технологій. Формування такої екосистеми в Україні є пріоритетним завданням з точки зору довгострокового зростання економіки та суспільного добробуту. Для цього критично необхідним є детальний аналіз недоліків діючої системи, опрацювання передового досвіду в цій сфері та реалізація змін чи реінжиніринг діючої системи трансферу технологій в Україні. Дослідження наукових джерел та практичного досвіду дало можливість сформулювати авторське бачення функціонування екосистеми трансферу технологій в Україні (рис. 2).

Ключовими передумовами є обмеженість фінансових ресурсів, відсутність дієвої системи трансферу технологій, поширені практики несанкціонованого копіювання винаходів та прав інтелектуальної власності. Модель створення центрів трансферу технологій при університетах, яка виправдала себе в окремих країнах не може бути реалізована в Україні в найближчій перспективі через необхідність значних фінансових ресурсів від університету, зростання бюрократії всередині таких структур та неможливість кожної окремої структури при університеті виконувати повноцінно свою функцію із забезпечення етапів трансферу технологій.

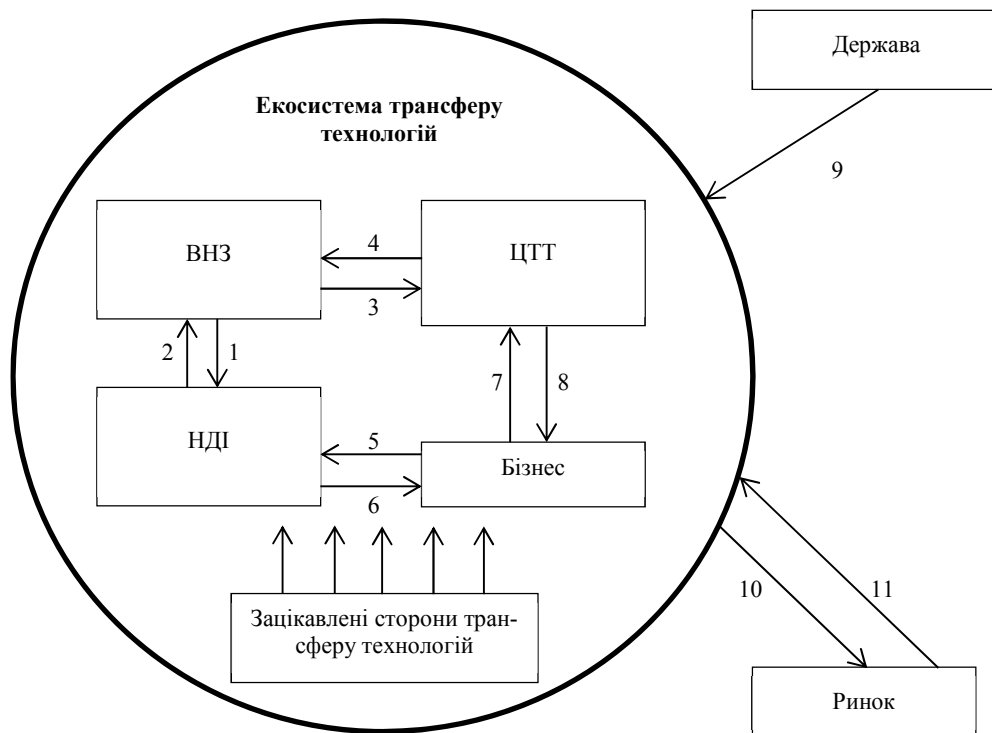
Здійснення трансферу технологій передбачає виконання процесу трансферу технологій, який включає 7 стадій: 1) виявлення потреби в новій технології; 2) оцінювання витрат на застосування технології; 3) інформаційний пошук; 4) порівняльний аналіз та вибір технології; 5) переговори між продавцями та покупцями технології; 6) укладення договору та передача технології; 7) використання технології та моніторинг результатів. Ефективне виконання всіх цих стадій визначає ефективність трансферу технологій загалом.

Основними суб'єктами трансферу технологій на всіх етапах руху винаходу від винахідника до кінцевого споживача є:

– вчені та дослідники (генератори інноваційних ідей), які зазвичай, не знають потреб ринку, а тому не можуть визначити як отримані ними нові знання можна використати для створення інноваційних технологій;

– підприємства та організації, що зацікавлені у впровадженні результатів наукових досліджень, однак вони практично незнайомі з досягненнями сучасної науки та не завжди можуть правильно оцінити ринкову ефективність від впровадження об'єктів інтелектуальної власності;

– інвестори, які прагнуть примножити наявний капітал через вкладення в перспективні інноваційні проекти;

1 – наукові результати, ідеї, завдання; 2 – результати досліджень, перевірок, тестів; 3 – винаходи, ноу-хау, фінансування розробок; 4 – патентування, захист, фінансування; 5 – ідеї, розробки, винаходи; 6 – результати досліджень, перевірок, тестів; 7 – винаходи, вартість придбаних патентів і ліцензій; 8 – патентування власних винаходів і розробок, а також придбання прав на використання розробок дослідників ВНЗ та НДІ, захист; 9 – фінансування інфраструктури трансферу технологій; 10 – інноваційні продукти; 11 – доходи від реалізації інноваційних продуктів на ринку

Рис. 2. Рекомендована інфраструктура екосистеми трансферу технологій в Україні
(сформовано авторами)

– суспільство, яке прагне підвищення якості життя та безпеки всередині соціуму через впровадження інновацій та може виступати альтернативною інвестором в трансфері технологій через використання інструментів краудфандингу;

– держава, яка визначає умови здійснення трансферу технологій;

– спеціалізовані посередники, які безпосередньо здійснюють трансфер технологій і надають послуги для підприємств, що хочуть купити інноваційні технології (як правило, вони є некомпетентними в питаннях придбання інноваційних розробок), та для розробників, які часто мають проблеми зі збутом створеного інтелектуального продукту;

– споживач, який за рахунок раціонального вибору товару на ринку віддає перевагу товару із оптимальним співвідношенням ціни та якості і, таким чином, виконує ринкову функцію перерозподілу фінансів до більш конкурентоздатного товару і, відповідно, більш ефективного підприємства.

Екосистема трансферу технологій включає такі елементи як ВНЗ [11], Науково-дослідні інститути (НДІ) [11, 12], Центри трансферу технологій (ЦТТ) [11, 13], бізнес та зацікавлені сторони трансферу технологій.

Запропонована до впровадження структура екосистеми трансферу технологій функціонуватиме

на основі базису ЦТТ, який здійснюватиме свою діяльність на рівні державної інституції, координуватиме процес трансферу технологій в економіці та фінансуватиметься державою. Варто зазначити, що існування такої структури завдяки державному фінансуванню є не тільки важливим, але і неминучим на даному етапі розвитку трансферу технологій в Україні. Відсутність ринку технологій та патентів викликає необхідність координування цього процесу саме через ЦТТ.

Центри трансферу технологій поряд з іншими елементами інноваційної інфраструктури становлять важливий компонент інноваційних екосистем. Основним завданням ЦТТ є сприяння перенесенню інноваційних розробок в практичне використання. ЦТТ можуть бути наділені функціями супроводу науково-технічної розробки практично на всіх етапах її реалізації.

Основні напрями роботи ЦТТ:

упорядкування, оцінювання та захист наявної інтелектуальної власності у ВНЗ чи науково-дослідних інститутах;

активне просування інформації про розробки, патенти, ліцензії, наявність комерційного потенціалу;

надання інформаційних, фінансових, маркетингових та інших консультацій для розробників та по-

тенційних покупців інтелектуальної власності для усунення перешкод у комерціалізації технологій;

залучення замовлень на дослідження з комерційного сектора та приватних фондів;

розвиток ділового партнерства з українськими та іноземними компаніями, що займаються трансфером технологій із академічними установами.

Ефективність діяльності ЦТТ визначатиметься результатами, досягнутими відповідно до підготовлених бізнес-планів трансферу технологій. Проте, запропонуємо ряд критеріїв ефективності ЦТТ, які розділимо на дві групи.

1. Організаційні критерії: кількість поданих заявок на патенти, кількість виданих патентів, кількість проектів створених на підставі патентів та інноваційних технологій [15].

2. Ринкові критерії: частка фактично залученого фінансування до інноваційних проектів до загальної необхідності інвестицій в інноваційні проекти; отриманий дохід від комерціалізації інноваційних розробок, досягнення самофінансування діяльності ЦТТ.

У запропонованій екосистемі ВНЗ і НДІ розглядаються як джерела інновацій в межах економіки. При цьому дана екосистема передбачає також існування і винахідників, дослідників та інноваторів, які не мають стосунку до ВНЗ чи НДІ. За сприяння ЦТТ незалежні винахідники можуть отримувати доступ до можливостей ВНЗ та НДІ в тестуванні, перевірці, аналізі винаходів та життєздатність і дієвість. Невід'ємним компонентом екосистеми трансферу технологій є бізнес, в який об'єднано і підприємців, і стартап проекти, і підприємства існуючих галузей, які зацікавлені в нарощуванні конкурентних переваг за рахунок інновацій та готові фінансувати інноваційні розробки.

Зацікавленими сторонами трансферу технологій є [14, 16, 17]:

- 1) консультанти з трансферу технологій;
- 2) інформаційні мережі та ЗМІ;
- 3) державні та регіональні органи влади;
- 4) інвестори та бізнес-ангели;
- 5) потенційні покупці технологічних інновацій;
- 6) суспільство як споживач інноваційних продуктів на ринку.

Діяльність екосистеми трансферу технологій у перспективі буде самофінансуватись за рахунок представлення на ринку інноваційних продуктів, які забезпечують приплив фінансування в екосистему. З іншого боку, зростання економіки за рахунок інноваційних підприємств сприятиме зростанню податкових надходжень до бюджету та розширенню можливостей щодо активізації фінансування інноваційних процесів. Вплив розвитку трансферу технологій на стан економіки та розвиток економічної системи підтверджують статистичні дані. Щорічно Всесвітня організація інтелектуальної власності здійснює дослідження трансферу технологій та інноваційних процесів за країнами світу. Підсумком до-

слідження є Світовий інноваційний індекс [18], на основі якого рейтинують країни за рівнем розвитку інноваційного потенціалу. У 2017 році Україна в даному рейтингу зайняла 50 місце із значенням індексу інноваційного розвитку – 37,62. При цьому першою країною за рівнем інноваційного розвитку є Швейцарія, для якої індекс інноваційного розвитку складає 67,69.

Доцільно зазначити, що ВВП України у 2017 році становив 109,32 млрд дол. США, що у розрахунку на душу населення складає лише 2,58 тис. дол. США [19]. Швейцарія за даними показниками випереджає Україну в 6,2 раза за розміром ВВП (678,58 млрд дол. США) та в 31,2 раза за розміром ВВП на душу населення (80,59 тис. дол. США). Безумовно, інноваційний розвиток не є єдиним фактором формування ВВП країни, проте його вплив на економічний розвиток та економічний потенціал є очевидним.

Таким чином, у проведеному дослідженні ми ілюстрували необхідність розвитку трансферу технологій в Україні, як вагомого компонента забезпечення сталого розвитку економіки та забезпечення економічної безпеки держави.

Висновки та перспективи подальших досліджень. На основі опрацювання наукової літератури сформовано авторське бачення сутності поняття «трансфер технологій», досліджено результати здійснення трансферу технологій та виявлено напрями впливу трансферу технологій на економічну безпеку держави. До таких результатів трансферу технологій, які водночас є факторами впливу на економічну безпеку держави, належать: зростання кількісного і якісного рівня наукових та прикладних досліджень, поява на ринку все більшої кількості інноваційних продуктів, зростання інвестиційної та ділової активності в економіці, створення нових робочих місць, зростання конкурентоздатності підприємств. Таким чином, розвиток трансферу технологій в економіці приводить до зміцнення інноваційної, інвестиційної, енергетичної, макроекономічної, виробничої та зовнішньоекономічної компонент економічної безпеки держави. Подальші дослідження слід зосередити на вивченні іноземного досвіду функціонування інноваційної інфраструктури в країнах, які досягли значного успіху в інноваціях загалом та трансфері технологій зокрема.

Література

1. **Скорук О. В.** Економічна безпека держави: сутність, складові елементи, та проблеми забезпечення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Вип. 6. С. 39-42.
2. **Краснокутська Н.В.** Інноваційний менеджмент: навч. посібник. Київ : КНЕУ, 2003. 504 с.
3. **Зінчук Т. О., Кашук К. М.** Трансфер інноваційних технологій: сутність та значення у розвитку вітчизняної економіки. *Збірник наукових праць Таврійського Державного агротехнічного університету (економічні на-*

уки). 2012. № 2(18). Т. 4. С. 199-208. 4. **Technology transfer. The Council for Scientific and Industrial Research.** URL: <https://www.csir.co.za/csir-licensing-and-ventures-transforming-ideas-innovations>. 5. **World Intellectual Property Organization.** URL: http://www.wipo.int/sme/en/documents/pharma_licensing.html#P72_2862. 6. **United Nations Conference on Trade and Development: Transfer of technology.** New York; Geneva, 2001. URL: <http://www.unctad.org/en/docs/siteitd28.en.pdf>. 7. Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій: Закон України від 09.12.2015 р. № 143-16. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/143-16>. 8. **Іжевський П.Г.** Ефективність організаційних форм трансферу технологій на виробничих підприємствах: монографія. Київ, 2006. 9. **Соловійов В.П.** Інноваційна діяльність як системний процес у конкурентній економіці (синергетичні ефекти інновацій): монографія. Київ, 2006. 10. **Андросова О.Ф.** Організаційно-економічні аспекти використання трансферу технологій на підприємствах авіаційної промисловості: монографія. 2007. 11. **Кацура С. М.** Трансфер технологій і диффузія інновацій як елементи регіонального інноваційного процесу. *Проблеми розвитку внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект*: сб. науч. трудов. 2009. Ч. 2. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/prvs/2009_2/0646.pdf. 12. **Про основи національної безпеки України:** Закон України від 19.06.2003 р. №964-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15>. 13. **Чухрай Н. І., Сальник Ю. П.** Вітчизняні університети на ринку інновацій. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Проблеми економіки та управління.* 2012. №725. С. 221-226. 14. **Омельяненко В.А.** Методичні основи оцінки потенціалу трансферу технологій. *Становлення економіки України у післякризовий період: ризики та проблеми розвитку*: [монографія] / під ред. д.е.н., проф. О.О. Непочатенко (Ч. 1). Умань: Видавець «Сочинський», 2012. С. 350-353. 15. **Ляшенко О. М., Олейко В. М.** Модель національної системи трансферу технологій в Україні. *Економіка та держава.* 2010. № 4. С. 6-10. 16. **Ямчук А.В.** Теоретико-методичні основи інформаційно-аналітичного забезпечення трансферу технологій в національному господарстві. *Проблеми науки.* – 2012. – № 2. – С. 2-7. 17. **Йохна М.А., Козачок О. В.** Трансфер технологій: суть, форми і значення. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки.* 2012. № 3, т. 3. С. 69-72. 18. **ГІІ 2017 Report | Global Innovation Index** // World Intellectual Property Organization: Global Innovation Index. Retrieved 2017-08-06. URL: www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2017.pdf. 19. **World Economic Outlook (April 2018): Gross Domestic Product (GDP)** // International Monetary Fund data. 2018. URL: www.imf.org/external/datamapper/data-sets/WEO/1.

Пушак Я. Я., Дума О. І. Роль трансферу технологій у забезпеченні економічної безпеки України

У статті представлено результати дослідження формування економічної безпеки держави з точки зору трансферу технологій. Розглянуто економічну сутність поняття трансферу технологій. Опрацьовано наукову літературу щодо механізмів підтримки трансферу технологій та процесу їх здійснення. Розроблено схему впливу трансферу технологій на економічну безпеку держави. Запропоновано інфраструктуру екосистеми трансферу технологій в національній економіці та обґрунтовано механізми її функціонування.

Ключові слова: трансфер технологій, економічна безпека, центр трансферу технологій, наукові розробки, екосистема трансферу технологій, інноваційна інфраструктура.

Пушак Я. Я., Дума О. І. Роль трансфера технологій в забезпеченні економічної безпеки України

В статті представлені результати дослідження формування економічної безпеки держави з точки зору трансфера технологій. Розглянуто економічну сутність поняття трансфера технологій. Досліджена наукова література по тематике механізмів підтримки трансфера технологій і процесу їх здійснення. Розроблена схема впливу трансфера технологій на економічну безпеку держави. Предложено інфраструктура екосистеми трансфера технологій в національній економіці і обґрунтовані механізми її функціонування.

Ключевые слова: трансфер технологій, економічна безпека, центр трансфера технологій, наукові розробки, екосистема трансфера технологій, інноваційна інфраструктура.

Pushak Ya., Duma O. The role of technology transfer in ensuring the economic security of Ukraine

The formation of economic security of the state in terms of technology transfer has been presented in the article. The economic essence of the concept of technology transfer has been. The scientific literature on mechanisms of technology transfer support and its implementation process has been researched. The scheme of influence of technology transfer on the economic security of the state has been developed. The infrastructure of the ecosystem of technology transfer in the national economy is proposed and the mechanisms of its functioning have been substantiated.

Keywords: technology transfer, economic security, center of technology transfer, scientific inventions, ecosystem of technology transfer, innovative infrastructure.

Стаття надійшла до редакції 24.01.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ И ПРОИЗВОДСТВЕННО-ТЕХНИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ИННОВАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ ОТДЕЛЬНЫХ СЕГМЕНТОВ ВОДОХОЗЯЙСТВЕННОГО КОМПЛЕКСА

Постановка проблемы. Уже давно стало аксиомой, что регионы Украины характеризуются значительной дифференциацией по запасам водных ресурсов как поверхностных, так и подземных. Все это указывает на необходимость углубленного исследования уровня водообеспеченности регионов Украины с целью максимально эффективного использования водных ресурсов в региональных хозяйственных комплексах. Промышленные регионы Украины отличаются по масштабам водопотребления, величиной отрицательного воздействия на природные водные объекты, системами и мощностями очистки сточных вод, наличием транзитного стока и трансграничных водотоков.

Вышеуказанные факторы подтверждают необходимость разработки таких инструментов национальной водной политики, способных в максимальной степени учитывать региональные особенности водообеспеченности и водопотребления, устранять административные и ведомственные штампы при формировании инструментальной базы стимулирования водоохранной деятельности и комплексного использования водных ресурсов для конкретного административно-территориального образования.

Анализ последних исследований и публикаций. Данная проблематика уже довольно длительное время поднимается в трудах С. Дорогунцова, Б. Данилишина, Л. Горева, Н. Паламарчук, А. Яцика, М. Хвесика, Я. Мольчака, В. Сташука, Д. Прейгера, П. Гожики, Е. Дегодюка, О. Дезирона, Л. Лазаренка, Н. Загорчевой, А. Кузина и многих других.

Проблемы водоснабжения постоянно находятся в центре внимания руководства государства, их регулированию посвящено немало документов, и в частности Водный кодекс Украины, Основные направления государственной политики Украины в области охраны окружающей среды, использования природных ресурсов и обеспечения экологической безопасности, Национальная программа экологического оздоровления бассейна Днестра и улучшения качества питьевой воды, Общегосударственная программа развития водного хозяйства [2].

Основные результаты исследования. Украина принадлежит к европейским государствам, наименее обеспеченных водой. Такими согласно стандартам Еврокомиссии ООН считаются страны, где на одного человека приходится менее полутора тысяч кубометров воды в год. В Украине удельная величина обеспеченности одного жителя составляет 0,57 тыс. м³. Правда, в результате структурных сдви-

гов и стагнационных процессов в аграрной сфере значительно уменьшилось потребление воды. Потребность в воде будет расти, если будут преодолены последствия экономического кризиса, возникшего в первой половине 2014 года [1].

Если говорить о нынешнем состоянии водоснабжения в Украине, то выглядит оно не очень привлекательно. Только до 70% населения, преимущественно в городах, вода поступает по централизованным инженерным системам, из 26 тыс. сел только пятая часть имеет водопроводные сети. Не имеют доступа к централизованному водоснабжению около 10% поселков городского типа, и вода туда доставляется в автоцистернах или берется из колодцев, из-за загрязнения которых возникает много проблем [3]. Преимущественно системы водоснабжения основываются на использовании поверхностных источников, состояние которых постоянно ухудшается. Качество воды во всех крупных реках давно уже не соответствует действующим у нас требованиям, не говоря об европейских стандартах. Технологические процессы подготовки воды на водозаборах также устарели и требуют совершенствования.

Какими бы ни были совершенными организационно-экономические и институционально-правовые механизмы использования водных ресурсов в хозяйственном комплексе, важнейшим фактором водопользования выступает водообеспеченность страны, являющаяся объективным природно-ресурсным фактором социально-экономического развития. А уровень водообеспеченности и является тем отправным пунктом по рассмотрению различных форм, методов и способов привлечения водных ресурсов в воспроизводственный процесс. В Украине имеет место значительная территориальная дифференциация по запасам водных ресурсов и по объемам водопотребления.

Наибольшее количество водных ресурсов (58%) сосредоточена в реках бассейна Дуная в приграничных районах Украины, где потребность в воде не превышает 5% ее общих запасов. Наименее обеспечены водными ресурсами Донбасс, Криворожье и южные области Украины, где находятся крупнейшие потребители воды [1].

Доступные для широкого использования водные ресурсы формируются в основном в бассейнах Днестра, Северского Донца, Южного и Западного Буга, а также малых рек Приазовья и Причерноморья. В большинстве регионов Украины

транзитный приток превышает местный сток. Исключение составляет Львовская и Закарпатская области, где этот приток меньше, чем местный сток.

Суммарная величина стока рек Украины без Дуная в средний по водности год составляет 87,7 км³, а в маловодный год – 55,9 км³. Непосредственно на территории Украины формируется 52,4 млрд м³ поверхностного стока в средний по водности год. Поэтому обеспечение населения местными ресурсами речного стока в расчете на 1 жителя составляет около 1,0 тыс. м³ / год. Для сравнения: в Швеции – 2,5 тыс. м³ / год, в Англии – 5,0, во Франции – 2,9, ФРГ – 2,5, в США – 6,8, Канаде – 219 тыс. м³ / год [3].

Большая часть зарегулированного стока в Украине приходится на Днепровский каскад водохранилищ – общим объемом 43,8 км³ и полезным объемом 18,5 км³. Все шесть водохранилищ Днепровского каскада имеют комплексное назначение. В состав водохозяйственного комплекса днепровского каскада входят: гидроэнергетика, орошение и обводнение, водоснабжения городов, промышленных предприятий и сельских населенных пунктов, водный транспорт, рыбное хозяйство и рекреация.

Водный ресурс нашей страны сосредоточен в поверхностных водоемах, а дополняют его подземные запасы воды. Подземные воды играют важную роль в формировании речного стока и в хозяйственной деятельности, особенно для питьевого водоснабжения населения Украины. Распространение и специфика состава природных подземных вод в значительной степени определяются особенностями геологического строения региона.

В пределах Украины находится крупнейший в Европе Днепровско-Донецкий артезианский бассейн, на который приходится 50% эксплуатационных ресурсов подземных вод (ЭРПВ). Его расположение в основном соответствует Приднепровской низменности, а также правобережью Киевской области. В геологическом строении участвуют мощные толщи осадочных пород палеозоя (девон, карбон, пермь), мезозоя (триас, юра, мел) и кайнозоя (палеоген, неоген, четвертичные отложения), с которыми связаны многочисленные напорные водоносные горизонты и комплексы. Отложения кайнозоя и частично мезозоя, за исключением центральной части бассейна, содержат преимущественно пресные воды. В породах палеозоя распространены минерализованные воды и рассолы. Для водоснабжения в этом районе наибольшее значение имеют качественные подземные воды палеогеновых, меловых и юрских отложений. Водоносные горизонты характеризуются разной водообильностью и разнообразным химическим составом.

Вторым по эксплуатационным возможностям является Волыньско-Подольский артезианский бассейн, на который приходится 23% ЭРПВ. Территориально бассейн занимает всю западную часть страны, за исключением Карпат и Прикарпатья. Для

водоснабжения используются почти все водоносные горизонты и комплексы, распространенные в пределах Волыньско-Подольского артезианского бассейна, крупнейший водозабор осуществляется из меловых, неогеновых и четвертичных отложений.

Самым маленьким по размерам и запасам воды (10%) является Причерноморский артезианский бассейн. Основные водоносные горизонты в бассейне находятся в пределах осадочных образований меловых, палеогеновых, неогеновых и четвертичных отложений.

Сравнительно небольшие запасы подземных вод существуют в Карпатах, Донецком кряже и в пределах Украинского кристаллического щита. По особенностям исторического геологического развития и геологическим строениям гидрогеологических структур в Украине подземные воды имеют определенные различия в химическом составе, величине запасов, глубине залегания и т.п.

Лучшим источником хозяйственно-питьевого водоснабжения является межпластовые артезианские воды, которые перекрыты сверху водонепроницаемыми слоями (глины, кристаллические породы), что защищает их от прямого поступления загрязняющих веществ. Их температура и химический состав подвергнуты незначительным изменениям, мутность небольшая, бактерий почти нет. Достаточно часто межпластовые воды могут использоваться для питьевых целей без предварительной подготовки. Подземные пресные воды, пригодные для целей питьевого водоснабжения, приуроченные к отложениям практически всего возрастного диапазона геологического разреза.

Подземные воды являются значительным резервом для удовлетворения хозяйственных и питьевых нужд. Тем более, использование этих вод не вносит значительных экодеструктивных импульсов в природные системы в отличие от использования поверхностных вод, способствует усилению избыточного увлажнения отдельных территорий, отводимых под сельскохозяйственные угодья, а также выветривания и эрозии почв. Если оценивать степень освоенности, разведанности и забора подземных вод по состоянию на 1 января 2008 года, то в большинстве областей Украины процент использования подземных вод от эксплуатационных запасов составляет менее 50%.

В некоторых из них имеет место обратная тенденция. Это, в частности Донецкая (120%), Николаевская (68%), Луганская (65%), Днепропетровская (61%), Черкасская (57%) и Волыньская (51%) области. Высокая степень разведанности и забора подземных вод имеет место в индустриально развитых областях, что обусловлено значительной потребностью отраслей тяжелой индустрии и других звеньев хозяйственного комплекса в водных ресурсах. Такая потребность следует из технологического процесса производства промышленной продукции, обеспече-

ния водными ресурсами жилищно-коммунального и сельского хозяйства.

Соответственно в этих регионах высокий процент использования подземных вод от прогнозных ресурсов. Но он значительно ниже доли использования подземных вод от эксплуатационных запасов. То есть имеют место значительные резервы по повышению использования в хозяйственном обороте именно подземных вод.

Подземные воды составляют 17% в общем водопотреблении государства и 54% в обеспечении хозяйственно-питьевого водоснабжения. Они определяют обеспечение водой питьевого качества населения городов и поселков городского типа в Луганской, Волынской, Закарпатской, Житомирской, Кировоградской, Ровенской, Полтавской, Сумской, Тернопольской, Херсонской, Хмельницкой, Черновицкой областях, где использование подземных вод для этих целей достигает 50-81%. На использовании вод из подземных источников базируется также сельскохозяйственное водоснабжение.

Для извлечения подземных вод для нужд водопользователей сооружено более 110 тыс. скважин, с помощью которых осуществляется каптаж водоносных горизонтов. Часть скважин объединена в групповые (449) водозаборы. Грунтовые воды отбираются с помощью шахтных колодцев, которые функционируют в основном в сельской местности. Кроме того, эксплуатируется более 2 тыс. источников, имеющих большое значение для водоснабжения отдельных районов.

Особое внимание необходимо уделять повышению разведанности и забора подземных вод в регионах, где не слишком высокие проценты использования подземных вод от эксплуатационных и прогнозных ресурсов, и которые имеют значительные запасы прогнозных ресурсов. Это касается в частности Волынской, Киевской, Полтавской, Ровенской, Сумской, Харьковской, Херсонской, и Черниговской областей. Большинство этих областей имеют развитые промышленный комплекс и сельское хозяйство, где подземные воды могут играть особую роль в землепользовании (орошение). Поэтому нужны перспективные проекты инновационного обеспечения дальнейшего развития водохозяйственных комплексов, что позволит ликвидировать «узкие места» в водообеспечении нужд сельского хозяйства.

Если анализировать основные тенденции привлечения водных ресурсов в хозяйственный оборот за период с 1980 по 2007 год, то необходимо отметить, что существенных сдвигов по рационализации и экологизации водопользования так и не произошло. В частности, в 2007 году по сравнению с 1980 годом забор воды уменьшился на 18645 млн м³. Это связано со значительным спадом производства, вызванным развалом единого хозяйственного комплекса, а не с внедрением эффективных форм и способов водопотребления, обеспечивающих эконо-

мию свежей воды. Отрицательным моментом можно считать рост в 2007 году по сравнению с 1980 годом объемов потерь воды при транспортировке. В частности, они увеличились на 126 млн м³.

И это на фоне значительного сокращения объемов использования воды в хозяйственном обороте. Наиболее интенсивно объемы использованной воды уменьшились в первой половине девяностых годов, когда отрасли тяжелой индустрии находились в состоянии глубокого экономического кризиса. В частности, в 1996 году по сравнению с 1980 годом объемы использованной воды в хозяйственном комплексе уменьшились на 11891 млн м³. Для сравнения: в 2007 году по сравнению с 1996 годом объемы использованной воды уменьшились на 7611 млн м³. Беспокойство вызывал рост в 2007 году по сравнению с 2000-2004 годами объема отвода загрязненных вод. Рост составил 132 млн м³. Самая высокая доля сбросов сточных вод имела место в металлургии в связи с тем, что эта отрасль не претерпела таких стагнационных потрясений как другие. Мировой экономический кризис, спровоцировал значительное уменьшение спроса на украинский металл, однозначно внес коррективы в динамику сброшенных сточных вод в горно-металлургическом комплексе.

Негативным фактором современного водопользования можно считать значительную долю вредных для окружающей среды химических соединений, попадающих в водоемы с загрязненными водами. Это связано с расширением рынка в связи с выходом на него новых продавцов и посредников, а также последующим старением материально-технической базы экологоопасных отраслей хозяйственного комплекса.

Проведенные исследования интенсивности привлечения водных ресурсов в хозяйственный оборот позволили сравнить масштабы забора и использования воды на основе учета суммарных среднегодовых водных ресурсов в разрезе регионов Украины. Наиболее обеспеченными водными ресурсами регионами являются Днепропетровская, Запорожская, Кировоградская, Полтавская, Черкасская и Херсонская области, которые находятся в бассейне р. Днепр. Это свидетельствует о значительном водно-ресурсном потенциале в этих регионах и значительных резервах повышения эффективности использования водного фактора социально-экономического подъема. В 2007 году самые высокие объемы забора воды имели место в Днепропетровской, Киевской (включая г. Киев), Одесской, Запорожской и Донецкой областях. Но не у всех них имело место сбалансированное использование забранной воды, в частности в Одесской области.

Имеет место дисперсная картина и по структуре водоотведения в разрезе регионов Украины. Самый высокий уровень водоотведения имеет место в Киевской и Днепропетровской областях, которые привлекают в хозяйственный оборот большое коли-

чество водных ресурсов. Несколько ниже объемы водоотведения в Запорожской и Донецкой областях, обладающих мощным хозяйственным комплексом (значительный удельный вес отраслей тяжелой индустрии). Самый высокий объем отвода нормативно чистых вод без очистки имеет место в Киевской и Днепропетровской областях, Запорожская и Одесская области характеризуется высокими объемами отвода вод без очистки, больше отводится нормативно очищенных вод после очистки в Харьковской и Одесской областях.

Львовская область отличается тем, что отводит наибольшую долю в структуре водоотведения недостаточно очищенных вод. Учитывая сказанное выше, напрашивается вывод о целесообразности применения действенных фискальных регуляторов, которые заставят водопользователей Запорожской и Одесской областей уменьшить выбросы сточных вод без очистки.

Прогнозирование развития и размещения производительных сил невозможно без водохозяйственного районирования территории, изучения гидрографической сети и водности рек, количественной и качественной характеристики водных ресурсов [5, 6]. Это особенно важно для Украины, которая характеризуется крайне неравномерным распределением осадков, гидрографической сетью и существенной дифференциацией водности рек.

На первом этапе модернизации экономики Украины необходимо выделить приоритетные отраслевые кластеры (сегменты) [7]. Именно кластерные модели позволят наиболее эффективно реализовать инновационный сценарий развития водохозяйственного комплекса Украины. Основным показателем уровня водообеспечения территории является объем суммарного и местного стока на 1 км² площади и на одного жителя. В Украине наиболее водообеспеченным является Карпатский регион, который планируется развивать как большой курортно-туристический комплекс. Наличие минеральных и термальных вод, уникальных природных ландшафтов создает благоприятные условия для превращения региона в здравницу не только национального, но и межгосударственного уровня.

В связи с развитием в Прикарпатье химической промышленности существенно ухудшилось качество воды в реке Днестр и ее притоках, значительно обострило экологическую ситуацию и обусловило нецелесообразности дальнейшего размещения промышленного производства в регионе.

Второе место по уровню водообеспеченности занимают районы Полесья. На этой территории формируется сток многих рек Украины, в том числе таких крупных, как Днепр, Припять, Десна, а также их притоков. Поскольку более 60% всего стока Днепра формируется выше г. Киев, проблема рационального и научно обоснованного водопользования в регионе приобретает особенно важное значение.

Нарушение здесь природных условий может негативно влиять на количественные и качественные показатели водных источников. Кроме того, поверхностные и подземные воды подверглись значительному техногенному воздействию в результате катастрофы на Чернобыльской АЭС. Все это затрудняет использование водных ресурсов в хозяйственной деятельности, особенно в сельскохозяйственной и коммунальной сфере.

Рассматривая водный фактор в прогнозах развития и размещения производительных сил в зоне Лесостепи, необходимо отметить, что уровень водообеспеченности этой территории выше, чем в степной зоне, но возможности вовлечения в хозяйственный оборот дополнительных водных ресурсов весьма ограничены. При этом качественное состояние воды многих рек и водоемов настолько неудовлетворительное, что использование их в коммунальном и сельском хозяйстве не всегда возможно.

Зона Степи характеризуется низким уровнем водоснабжения территории и высоким уровнем водопотребления в отраслях экономики. В то же время зоны рек и водоемов загрязнены отходами промышленного производства, коммунального хозяйства, минеральными удобрениями, пестицидами и гербицидами. Высокий уровень водопотребления обусловлен засушливым климатом, экстенсивным использованием воды в оросительном земледелии, значительной концентрацией промышленных объектов и урбанизацией [8]. Горнорудная, угольная, металлургическая, химическая отрасли промышленности, атомная энергетика, значительное количество городов и промышленных центров в Донбассе и Приднепровье, орошаемое земледелие вызвали в этом регионе самый напряженный водохозяйственный баланс.

Выводы и рекомендации. На сегодня первым важным шагом на пути инновационно-технологической модернизации отдельных секторов национальной экономики должно стать стимулирование и государственное субсидирование развития централизованного водоснабжения недостаточно урбанизированных территорий [9]. Это также касается и создания централизованных водопроводов в местах, которые являются слишком удаленными от основного скопления населенных пунктов.

Необходимо сформировать институциональные предпосылки для дополнительного привлечения подземных вод в процесс воспроизводства капитала, тем более они, в отличие от поверхностных вод, более экологически пригодны для использования в производственном процессе. При этом, выбор приоритетных направлений инновационно-технологической модернизации водохозяйственного комплекса должен базироваться на исследовании основных тенденций привлечения водных ресурсов в хозяйственный оборот.

Литература

1. Государственная служба статистики Украины // Официальный сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. 2. Министерство экономического развития и торговли Украины // Официальный сайт. URL: <http://me.gov.ua/>. 3. Инновационная политика зарубежных стран: концепции, стратегии, приоритеты: информационно-аналитические материалы // Комитет ВРУ по вопросам науки и образования; Министерство иностранных дел Украины. – 520 с. 4. Европейская комиссия // Официальный сайт. URL: <http://ec.europa.eu/>. 5. Евразийская экономическая комиссия. URL: <http://www.eurasiancommission.org/>. 6. Евразийский банк развития. URL: <http://www.eabr.org/>. 7. Перший етап модернізації економіки України: досвід та проблеми: моногр. / О.М. Алимов, О.І. Амоша, Л.М. Кузьменко, М.О. Солдак, Л.І. Тараш та ін.; за заг. ред. В.І. Ляшенка; ІЕП НАН України, КПУ. Запоріжжя: КПУ, 2014. С. 13-30. URL: <http://www.twirpx.com/file/1449252/>. 8. Амоша О.І., Землянкін А.І., Підричева І.Ю. Удосконалення системи управління інноваціями як умова прискорення структурних реформ в Україні. *Економіка України*. 2015. № 9. С. 49-65. 9. Продуктивність водоресурсних джерел України: теорія і практика / М. А. Хвесик [и др.]; НАН України, Рада по вивченню продуктивних сил України. Київ: РВПС України НАН України, 2007. 411 с.

Колтунович О. С. Інституційні та виробничо-технічні передумови інноваційно-технологічної модернізації окремих сегментів водогосподарського комплексу

У статті проаналізовано інституціональні та виробничо-технічні передумови інноваційно-технологічної модернізації окремих сегментів водогосподарського комплексу України. Виділено ключові проблеми водогосподарського комплексу з урахуванням кризових тенденцій в окремих сектора промислового виробництва, хімічної галузі та агропромислового комплексу України. Сформовано інституційні передумови для додаткового залучення підземних вод у процес відтворення капіталу, а також механізми стимулювання і державного субсидування розвитку централізованого водопостачання недостатньо урбанізованих територій. Це також стосується і створення централізованих водопроводів у місцях, які є занадто віддаленими від основного скупчення населених пунктів. Визначено пріоритетні напрями інноваційно-технологічної модернізації, що базуються на дослідженні основних тенденцій залучення водних ресурсів в господарський оборот.

Ключові слова: інноваційно-технологічна модернізація, інституційне забезпечення, водогосподарський комплекс України, інноваційний розвиток регіонів, сталий розвиток.

Колтунович А. С. Институциональные и производственно-технические предпосылки инновационно-технологической модернизации отдельных сегментов водохозяйственного комплекса

В статье проанализированы институциональные и производственно-технические предпосылки инновационно-технологической модернизации отдельных сегментов водохозяйственного комплекса Украины. Выделены ключевые проблемы водохозяйственного комплекса с учетом кризисных тенденций в отдельных сектора промышленного производства, химической отрасли и агропромышленного комплекса Украины. Сформированы институциональные предпосылки для дополнительного привлечения подземных вод в процесс воспроизводства капитала, а также механизмы по стимулированию и государственному субсидированию развития централизованного водоснабжения недостаточно урбанизированных территорий. Это также касается и создания централизованных водопроводов в местах, которые являются слишком удаленными от основного скопления населенных пунктов. Определены приоритетные направления инновационно-технологической модернизации, базирующиеся на исследовании основных тенденций привлечения водных ресурсов в хозяйственный оборот.

Ключевые слова: инновационно-технологическая модернизация, институциональное обеспечение, водохозяйственный комплекс Украины, инновационное развитие регионов, устойчивое развитие.

Koltunovych O. The institutional and production-technical prerequisites for innovative and technological modernization of individual segments of the water management complex

The article analyzes the institutional and production-technical prerequisites for innovative and technological modernization of certain segments of the water management complex in Ukraine. The key problems of the water management complex are singled out, taking into account the crisis trends in certain sectors of industrial production, the chemical industry and the agro-industrial complex of Ukraine. Formed institutional prerequisites for additional groundwater in the process of capital reproduction, as well as incentive mechanisms and state subsidies for the development of centralized water supply in under-urbanized areas. This also applies to the creation of centralized water pipelines in places that are too far from the main cluster of settlements. Priority directions of innovative and technological modernization based on research of the main tendencies of attraction of water resources in economic circulation are determined.

Keywords: innovation-technological modernization, institutional support, water management complex of Ukraine, innovative development of regions, sustainable development.

Стаття надійшла до редакції 23.10.2017

Прийнято до друку 19.06.2018

Н. Ю. Шевченко,
кандидат економічних наук,

Ю. В. Мала,
Донбаська державна машинобудівна академія, м. Краматорськ

УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЙНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ПІДПРИЄМСТВА: КОНЦЕПЦІЯ ТА МЕТОДИ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ

Постановка проблеми. У даний час в умовах економічної нестабільності, втрати звичних ринків збуту, а також в умовах жорсткої конкуренції перед вітчизняними промисловими підприємствами стоїть важливе завдання пошуку ефективних методів розвитку. Крім того, значна матеріаломісткість та енергоємність промислової продукції ключових галузей економіки при високому рівні конкуренції підтверджує важливість і актуальність вирішення завдань, пов'язаних із формуванням стратегії інноваційного розвитку підприємств у розрізі розробки ефективного інструментарію прийняття адаптованих до сучасних умов господарювання управлінських рішень, що, в свою чергу, обумовлює необхідність розробки відповідних економіко-математичних моделей.

За наявності вагомих наукових результатів у сфері стратегічного планування, моделювання інноваційної діяльності та інноваційного розвитку потребує подальшого вивчення і вдосконалення механізм формування стратегії інноваційного розвитку промислових підприємств у контексті становлення України як конкурентоздатного учасника світової торгівлі. Зокрема, важливою є розробка формалізованих механізмів прийняття управлінських рішень забезпечення інноваційного розвитку промислового підприємства в умовах нестабільного економічного середовища з метою отримання додаткового прибутку.

Одним з найважливіших питань інноваційної діяльності в сучасних умовах господарювання є проблема її організації та управління, що безпосередньо впливає на підвищення конкурентоспроможності та посилення інноваційної конкурентної переваги підприємства. На жаль, сучасний стан інноваційної діяльності та інвестиційного клімату в Україні нестабільний, у тому числі через зменшення обсягів державного фінансування та брак власних коштів у підприємств.

Зазначені умови сформували ряд особливостей інноваційної діяльності українських підприємств, серед яких слід виділити тривалий період реалізації інновацій, великий обсяг капіталовкладень на початкових етапах і стадіях освоєння нововведень, значне відставання моменту отримання результату від часу здійснення витрат, високий ступінь невизначеності результату і відповідно ризику. Наведені специфічні риси інноваційного розвитку підприємств обумовлюють додаткові труднощі у визначенні стратегії його діяльності, її обґрунтуванні.

Обґрунтування вибору стратегії інноваційного розвитку може здійснюватися шляхом побудови відповідної математичної моделі. А отже, для моделювання інноваційної стратегії необхідно обрати систему показників, яка буде не тільки характеризувати різні варіанти інноваційного розвитку підприємства, а й відстежувати їх у динаміці. При розробці системи показників необхідно враховувати, що інноваційна стратегія підприємства визначається сукупністю численних характеристик, а тому в модель повинні включатися лише найвпливовіші та вимірювані параметри.

Аналіз останніх досліджень. Питання організації, управління інноваційною діяльністю підприємства та моделювання інноваційних стратегій розглядали в своїх роботах багато зарубіжних і вітчизняних вчених і практиків: Б. Твісс, П. Уайт, І. Піннінгс, О. Амоша [1], Н. Байстрюченко та Ч. Алланазаров [2], К. Бояринов [3], Ю. Великий [4], В. Диленко та С. Шпак [5], О. Маслак [6], М. Петрина [7], Н. Поповенко [8], В. Просалова [9], І. Туккель, С. Яшин, Є. Кошелев, С. Макаров [10], Л. Федулова [11], А. Бутенко, Т. Уманець, Л. Гриневич [12], Л. Чумак [13] та ін.

Однак до теперішнього часу ще не розроблені єдині методичні основи комплексного вирішення задачі моделювання інноваційної стратегії, враховуючи специфіку діяльності підприємств різних галузей промисловості та мінливість оточуючого середовища. Необхідність побудови нового підходу до формування стратегії інноваційного розвитку промислового підприємства також обґрунтована необхідністю вибору оптимального стратегічного варіанту в умовах переорієнтації підприємств на інші ринки збуту.

Метою дослідження є формування концептуального підходу до управління інноваційною діяльністю промислового підприємства як багатокрокового процесу прийняття ефективних управлінських рішень.

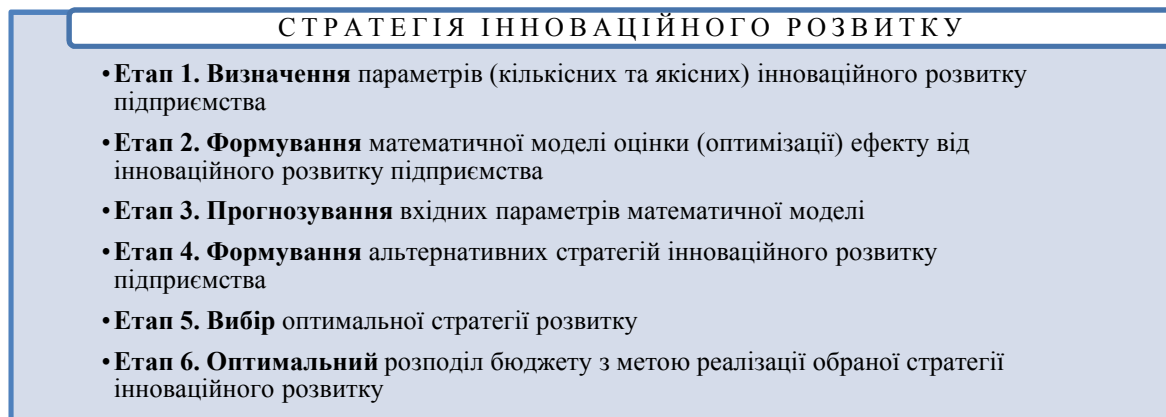
Виклад основного матеріалу. Аналізуючи теоретичні підходи та напрями розробки інноваційних методів управління, слід зазначити, що останнім часом пріоритети керівників змістилися від досягнення формальної економічної ефективності до забезпечення якості, гнучкості та інноваційності прийнятих рішень. Проблеми управління інноваційною діяльністю підприємств промисловості створюють необхідність пошуку найбільш ефективних рі-

шень, що поєднуються з їх цілями, стратегіями, завданнями, сферою і особливостями діяльності.

Керуючи інноваційним розвитком підприємства, необхідно не тільки концентруватися на можливості отримання прибутку в кожен момент часу, але і враховувати перспективи її збереження і збільшення в майбутньому. Для цього необхідно здійснювати відповідний аналіз і прогнозування найбільш доцільних траєкторій розвитку підприємства,

що визначають можливі сценарії його розвитку. При цьому аналіз повинен проводитися не тільки поточної ситуації, а й можливостей її трансформації відповідно до цілей функціонування підприємства, що ускладнює виявлення основних тенденцій інноваційного розвитку підприємства і їх екстраполяцію.

Враховуючи вищенаведене, представимо концепцію формування стратегії інноваційного розвитку промислового підприємства (див. рисунок).

Рисунок. Концепція формування стратегії інноваційного розвитку

На першому етапі формування стратегії інноваційного розвитку здійснюється ретроспективний аналіз інноваційної діяльності підприємства, визначаються основні вхідні параметри та їх вплив на формування інноваційної стратегії у майбутньому. Наприклад, в якості таких параметрів можуть використовуватися споживчі якості інноваційної продукції, її ціна та обсяги реалізації.

Другий етап полягає у виборі математичної моделі оптимізації інноваційної діяльності підприємства, спрямованої на максимізацію ефекту від обраної стратегії інноваційного розвитку, наприклад, на максимізацію прибутку. В нашому випадку пропонується модель, заснована на зміні споживчих властивостей продукції та визначенні витрат на здійснення інноваційної діяльності.

Етап третій передбачає прогнозування вхідних параметрів моделі, наприклад, ціни і обсягу реалізації продукції. Прогнозування може здійснюватися за допомогою класичних методів прогнозування (методом змінного середнього чи методом експоненціального згладжування), а на основі розрахованої точності прогнозу вже обирається найбільш адекватний результат прогнозування.

На четвертому етапі формуються стратегії (сценарії) інноваційного розвитку. Стратегії можуть передбачати зміни певних споживчих властивостей продукції та бути спрямовані на отримання максимального прибутку. Також на даному етапі визначаються вагові коефіцієнти споживчих властивостей продукції.

П'ятий етап – це вибір оптимальної стратегії розвитку із сформованих на четвертому етапі аль-

тернативних варіантів інноваційного розвитку за певним критерієм оптимальності.

На останньому етапі здійснюється розподіл бюджету фінансових коштів між статтями витрат (відповідно із споживчими властивостями продукції) для реалізації обраної стратегії інноваційного розвитку підприємства.

Кожен етап концепції (див. рисунок) передбачає використання математичних методів та моделей, які представляють собою інструментарій впливу на певний об'єкт управління з метою досягнення конкретного результату. Ці результати в сукупності дозволяють сформулювати оптимальну стратегію інноваційного розвитку промислового підприємства (див. таблицю).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Запропонований у статті концептуальний підхід до управління інноваційною діяльністю підприємства дозволяє обирати оптимальну стратегію інноваційного розвитку з позиції прийняття обґрунтованого управлінського рішення з урахуванням прогнозних тенденцій функціонування підприємства та з позиції обмеженості фінансових ресурсів на забезпечення цього розвитку. Описана математична модель формування інноваційної стратегії підприємства передбачає прогнозування, врахування пріоритетів та обмежень, оптимізацію критерію ефективності при визначенні споживчих властивостей та при розподілі фінансових ресурсів на реалізацію альтернативних стратегій інвестиційного розвитку.

З метою розширення горизонту моделювання траєкторій реалізації альтернативних стратегій

інноваційного розвитку можна побудувати сценарії їх реалізації за певним законом розподілу випадкової величини. В якості випадкової величини доцільно обрати критерій ефективності реалізації

стратегій, наприклад, прибуток, а вхідні параметри для реалізації обраного закону визначити за допомогою сполуки моделі прогнозування та моделі оптимізації.

Таблиця

Алгоритм реалізації концепції формування стратегії інноваційного розвитку

Об'єкт управління	Математичний інструментарій	Очікуваний результат
Вхідні параметри моделі інноваційного розвитку: очікувані значення ціни продукції та обсягу її реалізації	Прогнозування методом ковзних середніх: $y_{t+1} = m_{t-1} + \frac{1}{n} \cdot (y_t - y_{t-1}),$ де $t+1$ – прогнозний період; t – період, що передує прогнозному періоду (місяць); $y_t + 1$ – прогнозований показник; m_{t-1} – змінна середня за два періоди до прогнозного; n – число рівнів, що входять в інтервал згладжування ($n=3$); y_t – фактичне значення досліджуваного явища за попередній період; $y_t - 1$ – фактичне значення досліджуваного явища за два періоди, що передують прогнозному	Прогнозні значення ціни продукції та обсягу її реалізації на заданий прогнозний період
Очікуваний результат реалізації стратегії інноваційного розвитку, споживчі властивості продукції	Оптимізація прибутку методом квадратичного програмування [5] (для кожної альтернативної стратегії): $F = \sum_{k=1}^m (C_k(U_k) \cdot V_k(U_k)) - Z_k \rightarrow \max,$ $U_k = \sum_{i=1}^{n_k} \left(\frac{p_{ik} + \Delta p_{ik}}{p_{ik}^0} \right) \cdot \alpha_{ik},$ де функція $C_k(U_k)$ визначає ціну продукції (прогнозне значення) виду k з інноваційним рівнем $U_k(\Delta p_{ik})$ ($k = 1, m$), а $V_k(U_k)$ – очікуваний обсяг її реалізації (прогнозне значення); Z_k – загальний обсяг витрат, які виникають унаслідок удосконалення різноманітних видів продукції; Δp_{ik} – величина зміни параметра споживчої властивості в результаті реалізації інноваційної стратегії; p_{ik}, p_{ik}^0 – значення параметра споживчої властивості підприємства і її базового зразка; α_{ik} – ваговий коефіцієнт значимості відповідної споживчої властивості; n_k – число споживчих властивостей для продукції виду k . Цільова функція передбачає максимізацію сумарного доходу підприємства від продажу продукції, яка випускається з покращеними споживчими параметрами, за рахунок реалізації інноваційних заходів. Для пошуку оптимального значення цільової функції можна використати, наприклад, модифікований метод покоординатного спуску (метод Гаусса-Зейделя)	Зміни параметрів споживчих властивостей продукції при умові максимізації прибутку від реалізації продукції
Пріоритетність споживчих властивостей	Метод одновимірного шкалювання для обробки експертної інформації щодо пріоритетності споживчих властивостей: $\alpha_{ik}^* = \overline{\alpha_{ik}} / \sum_{j=1}^n \overline{\alpha_{jk}}, \quad \overline{\alpha_{ik}} = G(\overline{Z}_i),$ $G(\overline{Z}_i) = p_{ij} = \int_{-\infty}^{\overline{z}_i} \frac{1}{\sqrt{2\pi}} e^{-t^2/2} dt,$ де p_{ij} – ймовірність переваги i -ї споживчої властивості над j -ю за думкою всіх експертів, яку приймаємо за випадкову величину, розподілену за нормальним законом; $\overline{\alpha_{ik}}$ – усереднені значення p_{ij} за думкою всіх експертів; α_{ik}^* – ваговий коефіцієнт i -ї споживчої властивості	Вагові коефіцієнти споживчих властивостей
Бюджет фінансових коштів для реалізації обраної стратегії інноваційного розвитку	Розподіл бюджету фінансових коштів між статтями витрат методом динамічного програмування: необхідно знайти такий варіант розподілу наявної у підприємства суми бюджету фінансових коштів x_i^k (наприклад, $k = 0; 300000; \dots; 1500000$) між i -ю статтею витрат (що відповідає певній споживчій властивості) і наступною, при якому загальний прибуток буде максимальним: $F = \sum_{k=1}^n F_k(S_{k-1}, x_k) \rightarrow \max$	Розмір фінансових коштів на зміну відповідних споживчих властивостей

Література

1. Амоша О. Інноваційний шлях розвитку України: проблеми та рішення. *Економіст*. 2008. Вип. № 6. С. 28–32. 2. Байстрюченко Н., Алланазаров Ч. Роль инновационной составляющей в формировании стратегии развития предприятия. *Вісник*

СумДУ. Сер. "Економіка". 2014. № 2. С. 72–81. 3. Бояринова К.О. Інноваційний розвиток підприємств машинобудування на засадах нооуправління. *Проблеми економіки*. №2. 2014. С. 230–235. 4. Великий Ю.В. Інноваційна діяльність підприємств машинобудівного комплексу. *Вісник Хмельницького*

національного університету. 2011. № 2, т. 2. С. 146–149. 5. Диленко В.А., Шпак С.А. Економіко-математическі моделі інноваційної діяльності виробничого підприємства. *Економіка промисловості*. 2005. №1(27). С. 44–53. 6. Маслак О.О., Дорошкевич К.О. Чинники впливу на інноваційну діяльність промислових підприємств. *Науковий вісник НЛТУ України*. Львів, 2012. Вип. 22.8. С.269–274. 7. Петрина М. Базові умови створення інноваційної моделі розвитку економіки України. *Економіка України*. 2016. №8. С. 35–41. 8. Поповенко Н.С., Дмитрова А.Н. Методическі підходи до оцінки ефективності інноваційної стратегії промислового підприємства. *Труди Одеського політехнічного університету*. 2009. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/Popu_2009_2_54.pdf. 9. Просалова В.С. Використання інноваційних стратегій в управлінні кластером. *Успехи сучасної науки*. 2016. № 9. С. 48–53. 10. *Економіка* і фінансове забезпечення інноваційної діяльності: учеб. посібник / И.Л. Туккель, С. Н. Яшин, Е.В. Кошелев, С. А. Макаров. Спб.: БХВ-Петербург, 2011. 240 с. 11. Федуллова Л.І. Проблеми і передумови формування в Україні економіки новітнього технологічного укладу. *Управлінські інновації*. Харків, 2012. Вип. 1. С. 9–20. 12. Бутенко А.І., Уманець Т.В., Гриневич Л.В. Методологічні основи дослідження інноваційного потенціалу технологічного підприємства в Україні. *Економічний вісник Донбасу*. 2017. № 2 (48). С. 177–186. 13. Чумак Л.Ф. Інноваційна діяльність підприємства в сучасних умовах. *Бізнес Інформ*. 2012. № 12. С. 209–212.

Шевченко Н. Ю., Мала Ю. В. Управління інноваційною діяльністю підприємства: концепція та методи прийняття рішень

Описано сучасні умови прийняття рішень щодо інноваційного розвитку українських підприємств та обґрунтовано необхідність побудови математичної моделі формування стратегії інноваційного розвитку. Запропоновано концептуальний підхід щодо формування інноваційної стратегії, який базується на необхідності своєчасного аналізу та прогнозування найбільш доцільних траєкторій розвитку підприємства. Представлено опис сукупності математичних методів та моделей, які представляють собою інструментарій впливу на певний об'єкт управління з метою досягнення конкретного результату інноваційної діяльності. Наведено математичну модель формування інноваційної стратегії підприємства, яка передбачає прогнозування, врахування пріоритетів та обмежень, оптимізацію критерію ефективності при визначенні споживчих властивостей інноваційної продукції та розподілі фінансових ресурсів на реалізацію альтернативних стратегій інвестиційного розвитку.

Ключові слова: управління інноваціями, стратегія, методи прийняття рішень, математичне моделювання, прогнозування, оптимізація.

Шевченко Н. Ю., Мала Ю. В. Управление инновационной деятельностью предприятия: концепция и методы принятия решений

Описаны современные условия принятия решений об инновационном развитии украинских предприятий и обоснована необходимость построения математической модели формирования стратегии инновационного развития. Предложен концептуальный подход к формированию инновационной стратегии, который базируется на необходимости своевременного анализа и прогнозирования наиболее целесообразных траекторий развития предприятия. Представлено описание совокупности математических методов и моделей, которые представляют собой инструментарий влияния на определенный объект управления с целью достижения конкретного результата инновационной деятельности. Приведена математическая модель формирования инновационной стратегии предприятия, которая включает прогнозирование, учет приоритетов и ограничений, оптимизацию критерия эффективности при определении потребительских свойств инновационной продукции и распределении финансовых ресурсов на реализацию альтернативных стратегий инвестиционного развития.

Ключевые слова: управление инновациями, стратегия, методы принятия решений, математическое моделирование, прогнозирование, оптимизация.

Shevchenko N., Malaya Yu. Management by innovative activity of enterprise: conception and methods of making decision

The modern terms of making decision are described about innovative development of the Ukrainian enterprises and the necessity of construction of mathematical model of forming of strategy of innovative development is reasonable. The conceptual going is offered near forming of innovative strategy, that is based on the necessity of timely analysis and prognostication of the most expedient trajectories of development of enterprise. Description of totality of mathematical methods and models is presented, that are a tool of influence on the certain object of management with the purpose of achievement of concrete result of innovative activity. A mathematical model over of forming of innovative strategy of enterprise, that includes prognostication, account of priorities and limitations, is brought, optimization of criterion of efficiency at determination of consumer properties of innovative products and at allocation of financial resources on realization of alternative strategies of investment development.

Keywords: management by innovations, strategy, methods of making decision, mathematical modeling, forecasting, optimization.

Стаття надійшла до редакції 31.01.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

ОЦІНКА СПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ З ПОЗИЦІЙ СПРИЯННЯ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ ЗНАНЬ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ РЕГІОНАХ

Постановка проблеми. У сучасних наукових дослідженнях визначено та обґрунтовано різні підходи до оцінки стану економіки знань (далі – ЕЗ) на регіональному та державному рівнях, які містять велику кількість різноманітних показників та на основі яких можна узагальнено оцінити стан основних компонентів знанневого розвитку. Необхідність формування системи показників оцінки ЕЗ обумовлена прагненням до встановлення тенденцій, що характеризують сучасний стан національної економіки, фіксації у оперативному режимі позитивних і негативних проявів за напрямками знанневого розвитку регіонів та країни. При цьому слід зазначити, що більшість показників оцінки ЕЗ на регіональному й національному рівнях сформовані на основі зарубіжного досвіду при застосуванні індексів, які задіяні при розрахунку міжнародних рейтингів країн світу та мають у своїй структурі абсолютні й відносні показники та субіндекси, що характеризують наявні та потенційні можливості у напрямі досягнення конкурентоспроможності та інноваційності, сталого, людського, знанневого й наукового розвитку. До того ж сформовані дослідниками композиції показників для оцінки стану ЕЗ характеризують процеси виробництва, використання, розповсюдження і нагромадження знань з різних боків, проте не мають узагальненого й систематизованого виду. Крім того, проблема оцінки спроможності країни та її регіонів до побудови ЕЗ ускладнюється комплексністю й складністю розумових векторів розвитку та недостатністю інформаційної й статистичної бази в Україні. Актуальність обраної тематики дослідження посилюється наявністю різноаспектних компонентів в структурі ЕЗ, масштабністю їх впливу на розвиток країни та складністю викоренення старих орієнтирів у діяльності на всіх рівнях управління.

Аналіз останніх досліджень. Питанням комплексної оцінки різних аспектів становлення ЕЗ присвячено праці багатьох науковців. У роботі В. Сміль пропонується оцінювати рівень розвитку ЕЗ на основі двох груп показників, серед яких до першої відносять загальний обсяг витрат на наукові дослідження та їх результативність, а до другої – ті коефіцієнти, що характеризують стан високотехнологічних галузей промисловості і послуг з інтенсивним використанням знань [1]. У роботі Л. Панкової і Т. Потапенко розроблено методичний підхід до кількісної та якісної оцінки інноваційного середо-

вища, який передбачає характеристику інноваційного потенціалу та рівня інноваційної діяльності [2]. В. Коцюбинський і В. Еремкіна проаналізували досвід статистики інновацій Євросоюзу та США, здійснили порівняння існуючих світових методичних підходів з національною статистичною системою оцінки інновацій в Україні [3]. Дослідження Л. Семів та У. Гузар присвячено ідентифікації показників Організації економічного співробітництва та розвитку, які відображають й кількісно характеризують розвиток сектору підвищеного попиту на знання, здійснюється їх порівняння із системою показників, що використовуються в українській статистиці [4]. А. Самойленко зосереджує увагу на конкретизації складу та змістовного наповнення показників інтелектуалізації для регіонів України [5, с. 68]. Водночас слід зазначити, що запропоновані підходи до групування показників не є уніфікованими, не враховують повною мірою вплив сфери ІКТ та процесів розвитку інноваційності й науковості у діяльності основних інститутів суспільства. До того ж для розрахунку більшості показників не вистачає інформаційної бази, яка ґрунтується на статистичній звітності суб'єктів господарювання, освітніх та науково-дослідних установ.

Тому **метою статті** є обґрунтування та систематизація показників, які б дозволили оцінити спроможність України та її регіонів до становлення ЕЗ, визначення достатності інформаційної бази для якісного здійснення цієї процедури та пошук додаткових джерел інформації щодо визначення стану готовності країни до знанневого розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із основних інститутів людського суспільства є функціонування різних суб'єктів господарювання, установ та організацій. Для того, щоб відповідати сучасним вимогам ринку та сприяти поступовому формуванню ЕЗ у країні необхідно, щоб суб'єкти господарювання постійно оновлювали професійні знання персоналу, активно використовували ІКТ, виробляли й адаптували інновації, займалися науковими дослідженнями та впроваджували новітні технології й інновації у виробничо-комерційну діяльність. При цьому саме ІКТ дозволяють генерувати та розповсюджувати інформацію прискореними темпами через залучення нових технологій і можливостей, які відкриваються на їх основі. Тому у дослідженні здійснено спробу відбору та класифікації показників, за допомогою яких можна

оцінити спроможність України щодо сприяння розвитку ЕЗ в країні та її регіонах за критеріями інноваційності, використання ІКТ у діяльності основних інститутів суспільства, стану освіти та науки (табл. 1).

Поширення принципів інноваційності на всі сфери життя, розробка і впровадження у виробничо-господарську діяльність новітніх заходів, товарів, послуг, підходів та альтернативних управлінських рішень буде сприяти прискореному становленню ЕЗ

на регіональному та національному рівнях. Запровадження інноваційних характеристик у діяльність суб'єктів господарювання, органів самоврядування, установ освіти і охорони здоров'я передбачає генерацію нових знань та ідей, трансформацію поглядів, розробку новітніх технологій, що є необхідною умовою поширення та прийняття ЕЗ в суспільстві. Саме тому велике значення для формування знанневої економіки має залученість суб'єктів господарювання до інноваційної діяльності, її активізація. При

Таблиця 1

Оцінка спроможності суб'єктів господарювання, установ та організацій з позицій сприяння розвитку ЕЗ в Україні та її регіонах*

Кри-терій	Показники	
1	2	
Інноваційність	<i>Абсолютні показники:</i> 1. Кількість промислових підприємств, які займалися інноваційною діяльністю. 2. Кількість промислових підприємств, що впроваджували інновації. 3. Кількість підприємств, що реалізовували інноваційну продукцію. 4. Виробництво нових видів продукції і підвищення конкурентоспроможності. 5. Кількість інноваційних заходів, спрямованих на підвищення ефективності виробництва. 6. Винахідницька інноваційна активність регіону (кількість творців у розрахунку на 10 тис. населення). 7. Впровадження інноваційних видів продукції (у тому числі нових для ринку та нових тільки для підприємства). 8. Впровадження нових технологічних процесів (у тому числі маловідходні, ресурсозберігаючі і безвідходні).	
	<i>Відносні показники:</i> 1. Питома вага вартості інноваційно активних підприємств у загальній вартості основних виробничих фондів. 2. Продуктивність праці інноваційно-активних підприємств. 3. Посилення кооперації між фірмами, науково-дослідними організаціями й університетами. 4. Частка промислових підприємств, що займалися інноваціями за напрямками інноваційної діяльності (внутрішні науково-дослідні роботи, зовнішні науково-дослідні роботи, придбання машин, обладнання, програмного забезпечення, придбання зовнішніх знань, навчання та підготовка персоналу, ринкові запровадження інновацій). 5. Частка підприємств, що займається технологічними інноваціями. 6. Частка підприємств, які здійснюють модернізацію виробництв на основі інновацій. 7. Частка підприємств, які здійснювали нетехнологічні (маркетингові) інновації, від загального числа. 8. Частка малого підприємництва, що займається інноваційною діяльністю, від загального числа. 9. Частка залучених інвестицій в інноваційні технології. 10. Частка підприємств, що мають кінцеві інновації, які пов'язані з технологією, розроблені власними силами, від загального числа. 11. Частка інноваційного товару, роботи, послуги від загального обсягу відвантаженого товару, виконаної роботи, послуги. 12. Частка впроваджуваних, технологічних змін інноваційних товарів, робіт, послуг нових для ринку, від загального обсягу відвантаженого товару, виконаної роботи, послуги. 13. Частка підприємств, які оцінили скорочення на матеріальні та енергетичні витрати, від загального числа підприємств, що впроваджують інноваційні технології	
	Використання ІКТ	1. Кількість підприємств, які мали доступ до мережі Internet з конкретизацією його видів. 2. Кількість підприємств, які використовували комп'ютери упродовж року (з конкретизацією видів використання). 3. Частка підприємств, яка використовує Internet, від їх загальної кількості. 4. Витрати на ІКТ. 5. Розробка і випуск інформаційного та комунікаційного обладнання, програмного продукту та послуг. 6. Обсяг реалізованої продукції через комп'ютерні мережі (товарів, послуг) без ПДВ за рік. 7. Середня кількість працівників, які використовували комп'ютер у роботі. 8. Середня кількість працівників, які у своїй роботі використовували комп'ютер із доступом до мережі Internet. 9. Кількість вакансій спеціалістів ІКТ. 10. Середня кількість працівників, які для своєї роботи використовували портативні пристрої, передбачені підприємством, що дозволяють підключення до мережі Internet через мережу мобільного зв'язку. 11. Кількість підприємств, які мають власний веб-сайт. 12. Кількість підприємств, які використовують соціальні медіа з визначенням структури. 13. Кількість підприємств, які використовують та придбають послуги хмарних обчислень. 14. Кількість підприємств, які використовують аналіз «великих даних». 15. Максимальна швидкість фіксованого широкосмугового з'єднання з мережею Internet

1	2
Освіта дітей, молоді, дорослого населення	<p><i>Абсолютні показники:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Сума витрат на освіту. 2. Середня кількість років навчання у школі. 3. Кількість випускників, що зайняли провідні посади в промисловості, економіці, державному управлінні. 4. Кількість випускників, що вибудовують науково-педагогічну кар'єру. 5. Кількість випускників, які отримали в подальшому більш високе кваліфікаційне визнання в інших державах. 6. Кількість навчальних планів, підручників, навчальних посібників, методичних розробок, технологій навчання, що використовуються в інших ВНЗ. 7. Кількість дистанційних курсів, які розроблені в установах освіти. <p><i>Відносні показники:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Доля витрат на освіту у ВВП, ВРП. 2. Загальний обсяг державних витрат на освіту на одну людину населення. 3. Охоплення середньою освітою. 4. Охоплення вищою освітою. 5. Частка студентів ВНЗ, які навчаються за рахунок державного бюджету. 6. Частка студентів ВНЗ, які навчаються за рахунок фізичних осіб. 7. Частка випускників, що працюють відповідно з отриманою спеціальністю
Наука, розвиток високотехнологічних галузей	<p><i>Абсолютні показники:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Витрати на НДДКР. 2. Обсяг наукових та науково-технічних робіт (фундаментальні дослідження). 3. Обсяг наукових та науково-технічних робіт (прикладні дослідження). 4. Обсяг наукових та науково-технічних робіт (науково-технічні розробки). 5. Обсяг наукових та науково-технічних робіт (наукові послуги). 6. Кількість виїздів наукових працівників за межі України (стажування, навчання, підвищення кваліфікації, викладацька робота, проведення наукових досліджень). 7. Кількість виїздів наукових працівників за межі України з метою участі у міжнародних семінарах, конференціях. 8. Кількість науковців, які користувались грантом. 9. Кількість дослідників (за рівнем освіти, за галузями наук, за віком, за статтю). 10. Кількість наукових і технічних розробок, впроваджених у виробництво. <p><i>Відносні показники:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Рівень зайнятих у високо- і середньотехнологічного рівня в галузях промислового виробництва в загальній чисельності зайнятих в економіці. 2. Частка зайнятого населення в наукоємних галузях сфери послуг від загального числа зайнятих в економіці регіону, країни. 3. Доля співробітників, що займаються дослідженнями і розробками, від загального числа зайнятих. 4. Кількість творців у розрахунку на 10 тис. населення. 5. Питома вага осіб у віці до 39 років у чисельності дослідників. 6. Питома вага осіб, які мають учений ступінь, у чисельності дослідників. 7. Наукові публікації в розрахунку на 10 осіб. 8. Кількість патентних заявок, пов'язаних із винаходами, які подані в Укрпатент національними заявниками, у розрахунку на 1 млн осіб економічно активного населення регіону. 9. Кількість створюваних технологій у передовому виробництві в розрахунку на 1 млн осіб економічно активного населення. 10. Величина прибутку від продажу технологій за кордон у розрахунку на 1 тис. грн ВРП або ВВП. 11. Частка високотехнологічної промислової продукції у загальному обсязі експорту промислової продукції. 12. Частка високотехнологічної промислової продукції у загальному обсязі експорту в цілому. 13. Доля витрат на НДДКР у ВВП, ВРП. 14. Частка замовників (коштів підприємств, організацій України та іноземних держав) у загальному обсязі фінансування наукових та науково-технічних робіт. 15. Частка фундаментальних досліджень у загальному обсязі наукових та науково-технічних робіт. 16. Частка прикладних досліджень у загальному обсязі наукових та науково-технічних робіт. 17. Частка науково-технічних розробок у загальному обсязі наукових та науково-технічних робіт. 18. Частка наукових послуг у загальному обсязі наукових та науково-технічних робіт

* Систематизовано автором за даними [6, с. 11; 4, с. 25, 133-135; 7; 2, с. 192; 1, с. 25; 8, с. 39; 9, с. 199; 10, с. 201-202; 11, с. 167; 12, с. 165; 13].

цьому від кількості підприємств, які систематично займаються інноваційною діяльністю, впроваджують інновації та як результат цих процесів – виробляють інноваційні продукти та послуги, будуть залежати загальні тенденції охоплення суб'єктів гос-

подарювання інноваційними характеристиками. Тому першою групою показників оцінки спроможності суб'єктів господарювання щодо сприяння розвитку ЕЗ на регіональному та державному рівнях мають бути абсолютні показники, що характеризують

ють кількість підприємств, які займаються, впроваджують, виробляють та реалізують інновації. Окремому обліку має підлягати і кількість творців й інноваторів у структурі населення, що характеризує вихідницьку інноваційну активність регіону.

Відносні показники оцінки спроможності суб'єктів господарювання щодо формування ЕЗ тісно пов'язані з абсолютними показниками кількості інноваційних підприємств. Основне завдання цих показників відобразити частку таких підприємств у загальній кількості суб'єктів господарювання регіону або країни. Акцентується увага також на спроможності малого бізнесу приймати участь в інноваційному процесі регіону, його пожвавленні та активізації. Також має підлягати відносній оцінці стан оновлення основних фондів інноваційно активних підприємств, що дозволить проаналізувати виробничі можливості, спрогнозувати динаміку продуктивності праці, встановити рівень ефективності використання персоналу. Особливу увагу слід також приділяти обліку поширення процесів кластеризації у регіоні, що відображають стратегічний взаємозв'язок між суб'єктами господарювання, науково-дослідними організаціями й закладами освіти.

ІКТ в діяльності суб'єктів господарювання забезпечує широкі додаткові можливості, пов'язані з розвитком мережевої та цифрової економіки. Використання ІКТ у будь-якій сфері сприяє отриманню додаткових знань, підвищенню швидкості передачі інформації у просторі та доведенню її до безпосередньо зацікавлених осіб. Оцінка використання ІКТ в діяльності суб'єктів господарювання включає показники кількості підприємств, які мали доступ до мережі Internet та використовували комп'ютери упродовж року, витрати підприємств та країни на розробку, впровадження та використання ІКТ. Водночас інструментарій аналізу у напрямі виявлення спроможності практичного застосування ІКТ є дуже обмеженим. Так, наприклад, показники розробки і випуску інформаційного та комунікаційного обладнання, програмних продуктів і послуг, що розраховуються у міжнародній практиці не можуть бути використаними для українських підприємств через відсутність відповідної статистичної бази.

Тому пропонується включити до статистичного обліку такі показники, як: затребуваність економіки у спеціалістах ІТ-сфери; успішність працевлаштування ІТ-фахівців у відповідних галузях національної економіки; чисельність ІТ-фахівців, які емігрували в інші країни світу; порівняння середнього рівня оплати праці ІТ-фахівців в Україні та розвинених країнах світу; чисельність українських ІТ-фахівців, які дистанційно працюють у інших країнах світу. Ці показники по-перше, є досить інформативними щодо оцінки використання та розповсюдження ІКТ у країні, а по-друге, їх моніторинг дозволить обґрунтовано стверджувати про зростання або ско-

рочення інформаційного й інноваційного потенціалу. Отже, з метою покращення оцінки спроможності формування ЕЗ на регіональному та національному рівнях існує необхідність у запровадженні обов'язкового обліку використання ІКТ в закладах освіти, охорони здоров'я та органах влади.

За критерієм стану освіти у країні треба звернути увагу на витрати, які спрямовуються на навчання дітей, молоді та дорослих. Тобто мають підлягати оцінці витрати держави на процеси навчання населення на протязі усього життя, фізичних осіб – на особисте отримання і оновлення знань та своїх дітей, підприємств – на підвищення кваліфікації, отримання необхідних компетенцій та навичок, розвиток персоналу. Також доцільно оцінювати, яким чином охоплено населення освітою різного рівня підготовки, що буде характеризувати загальний потенціал інтелектуалізації країни. Доволі важливим етапом в оцінці стану і якості освітніх послуг на регіональному та національному рівнях є визначення напрямів працевлаштування випускників навчальних закладів з обов'язковим встановленням відповідності напряму підготовки, набутою компетентністю та робочим місцем випускника.

Оцінка впливу результатів наукових досягнень на стан національної економіки й спроможності побудови ЕЗ у країні та її регіонах ґрунтується на визначенні обсягів витрат на НДДКР у країні, кількості здійснених наукових та науково-технічних розробок, наданих наукових послуг. Іншим напрямом оцінки стану науки є розрахунок чисельності науковців і дослідників, зайнятих у високо- та середньотехнологічних галузях національної економіки, визначення їх структури за критеріями віку, наукового ступеня, статті, галузі науки. Також доцільно більш детально висвітлювати стан результатів наукової діяльності та їх використання у бізнесі та навчанні.

Отже, на основі проведеного аналізу було здійснено систематизацію показників оцінки спроможності становлення ЕЗ у країні та її регіонах. Водночас потребує подальшого дослідження ступень достатності інформації офіційної статистики України для розрахунку виокремлених та систематизованих показників. Основну статистичну звітність підприємств, що дозволяє сформувати інформаційну базу для оцінки процесів становлення ЕЗ в Україні, наведено у табл. 2. Вона згрупована за основними напрямками оцінки стану ЕЗ – дослідження інноваційного стану та розвитку науки, рівня розвитку ІКТ, стану освіти та придбання й оновлення знань.

Слід зазначити, що затверджена статистична звітність суб'єктів господарювання, установ освіти та науки не дає вичерпної інформації щодо оцінки стану спроможності формування ЕЗ в країні та її регіонах. Основну увагу у відображенні процесів знаневого розвитку приділено саме підприємствам,

тому що їх виробничо-комерційна діяльність спостерігається з боку інноваційності, наукових розробок і впровадження ІКТ. Встановлено, що сучасна статистична звітність не дозволяє здійснити комплексну оцінку тенденцій, на які треба звернути увагу при орієнтації на новітні вектори формування ЕЗ. Але вона дозволяє здійснити огляд даних для діагностики стану готовності суб'єктів господарю-

вання до можливості інноваційного та цифрового розвитку у країні та її регіонах. При цьому статистична звітність установ освіти, наукової діяльності, охорони здоров'я та органів самоврядування має обмежену інформаційну базу щодо визначення характеристик процесів формування ЕЗ з боку інноваційності, науковості, придбання і оновлення знань та впровадження ІКТ в їх діяльність.

Таблиця 2

Основна статистична звітність підприємств, що дозволяє сформувати інформаційну базу для оцінки процесів становлення ЕЗ в Україні*

Напрями оцінки стану ЕЗ	Респонденти	Статистичні форми звітності
Оцінка інноваційного стану та розвитку науки	Юридичні особи	Форма № ІНН (одноразова, один раз на два роки) «Обстеження інноваційної діяльності підприємства за період 2014-2016 років»
	Юридичні особи, відокремлені підрозділи юридичних осіб, які виконували наукові та науково-технічні роботи	Форма № 1-наука (піврічна) «Звіт про виконання наукових та науково-технічних робіт»
	Юридичні особи, відокремлені підрозділи юридичних осіб	Форма № 3-наука (річна) «Звіт про здійснення наукових досліджень і розробок»
	Юридичні особи, які виконують наукові та науково-технічні роботи військового призначення	Форма № 1-НО (наука/оборона) (річна) «Звіт про виконання наукових та науково-технічних робіт військового призначення»
	Юридичні особи, які здійснюють діяльність за видами економічної діяльності промисловості	Форма № 1-інновація (річна) «Обстеження інноваційної діяльності промислового підприємства»
Оцінка рівня розвитку ІКТ	Юридичні особи	Форма № І-ІКТ (річна) «Використання інформаційно-комунікаційних технологій на підприємствах»
	Юридичні особи, відокремлені підрозділи юридичних осіб – оператори/провайдери поштового зв'язку, телекомунікацій, програмної послуги, користувачі радіочастотного ресурсу	Форма № 14-зв'язок (квартальна) «Звіт про діяльність операторів, провайдерів телекомунікацій та поштового зв'язку»
	Юридичні особи та їхні відокремлені підрозділи, які здійснюють діяльність у сфері телекомунікацій і поштового зв'язку та внесені до реєстрів операторів, провайдерів телекомунікацій та операторів поштового зв'язку, які веде Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації	Форма № 12-зв'язок (місячна) «Звіт про доходи від послуг зв'язку»
	Юридичні особи, які здійснювали експортно-імпорتنі операції з послугами	Форма № 9-зез (квартальна) «Звіт про експорт (імпорту) послуг»
	Юридичні особи та їх відокремлені підрозділи незалежно від виду економічної діяльності та організаційно-правової форми господарювання, які мали на балансі, взяли на баланс або зняли з балансу в звітному періоді електронно-обчислювальні машини будь-яких типів (Звіт не складають суб'єкти, вид діяльності яких наведено в Зводі відомостей, що становлять державну таємницю)	Форма №2-інф (річна) «Звіт про наявність парку обчислювальної техніки»
	Вищі навчальні заклади, наукові установи, які мають аспірантуру та/або докторантуру	Форма № 1-нк(річна) «Звіт про роботу аспірантури та докторантури»
Оцінка стану освіти та придбання й оновлення знань	Вищі навчальні заклади всіх рівнів акредитації	Форма № 2-3 нк (річна) «Звіт вищого навчального закладу»
	Юридичні особи, відокремлені підрозділи юридичних осіб	Форма 1-ПВ (квартальна) «Звіт з праці»

* Систематизовано автором.

Таким чином можна зробити висновок, що інформаційна база для якісного здійснення процедури оцінки процесів становлення ЕЗ в Україні є недостатньою, тому потребується пошук додаткових джерел інформації щодо визначення стану готовності країни до знаннєвого розвитку. Великий обсяг неосвітленої інформації, яку можна використати для визначення потенціальних можливостей становлення ЕЗ, ґрунтується на даних, що розкривають

якісні аспекти процесів навчання у ВНЗ. Тому автором було проведено дослідження щодо оцінки ВНЗ за критерієм використання ІКТ у процесі основного виду його діяльності – навчання студентів. Базою для отримання даних в межах проведеного дослідження була офіційна інформація щодо результатів рейтингу ТОП-200 українських ВНЗ у 2017 р. та відомості, які отримані з їх Web-сайтів та сторінок у соціальній мережі Facebook [559]. До вибірки було

відібрано 15 навчальних закладів, які у 2017 р. зайняли 5 позицій лідерів, 5 середніх та 5 останніх позицій у рейтингу ТОП-200 українських ВНЗ, тобто відповідно у ньому займають місця 1-5, 96-100, 196-200. При цьому рейтингування українських ВНЗ у

2017 р. відбувалося на основі інтегральної оцінки на основі трьох критеріїв, до яких було віднесено міжнародне визнання, якість науково-педагогічного потенціалу та навчання [14]. Оцінку використання ІКТ у ВНЗ України наведено у табл. 3.

Таблиця 3

Порівняльна оцінка рівня використання ІКТ у ВНЗ України*

Номер за порядком/ у рейтингу ВНЗ Топ-200	Назва ВНЗ	Критерії оцінки рівня використання ІКТ у ВНЗ							
		кількість студентів	наявність дистанційної та/або екстернатної форми навчання	навчальні аудіо-, відеоматеріали до дистанційної освіти	наявність методичних рекомендацій	наявність електронної бібліотеки	простота, зручність використання сайта	наявність сторінки у Facebook /кількість учасників або осіб, які підписані на новини групи	медіаресурси (телебачення, поточе відео, радіо)
1/1	Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського»	30000	+++	++	++	+++	+++	+/2733	+++
2/2	Київський національний університет ім. Тараса Шевченка	25000	-	+	+	+++	++	+/12929	+
3/3	Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна	16000	++	+	-	+++	+++	+/11145	+
4/4	Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»	22000	+++	+++	+	++	+++	+/2153	++
5/5	Національний університет «Львівська політехніка»	30000	+++	++	++	+++	+++	+/8940	+
6/96	Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди	н.д.	++	+	-	-	++	+/174	-
7/97	Харківський національний університет Повітряних Сил ім.Івана Кожедуба	5000	+++	-	++	-	++	+/1450	-
8/98	Національний університет «Острозька академія»	3200	++	-	+	+++	+++	+/2552	-
9/99	Миколаївський національний університет ім. В.О. Сухомлинського	10000	-	-	-	-	+	+/224	-
10/100	Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка	6292	++	-	-	+++	++	+/1747	-
26/196	Закарпатська академія мистецтв	н.д.	-	-	-	+	-	+/653	-
27/197	Дніпропетровський гуманітарний університет	1500	-	-	++	-	+	+/168	-
28/198	Бердянський університет менеджменту і бізнесу	8000	-	-	+	-	++	+/72	-
29/199	Запорізький інститут економіки та інформаційних технологій	н.д.	+	-	-	-	+	-	-
30/200	Інститут підприємництва «Стратегія»	1430	-	-	-	-	+	+/10	-

Умовні позначення:

+++ – високий рівень оцінки критерію;
++ – середній рівень оцінки критерію;

+ – низький рівень оцінки критерію;

- – незадовільний рівень оцінки критерію;

н. д. – дані відсутні.

* Оцінено автором на основі аналізу інформації, поданої на сайті <https://osvita.ua/vnz/rating/55849/>, офіційних сайтах ВНЗ та соціальній мережі Facebook станом на 13.03.2018 р.

Порівняльна оцінка рівня використання ІКТ у ВНЗ України проводилася на основі врахування таких характеристик:

- наявності дистанційної та/або екстернатної форми навчання;
- наявності на сайті ВНЗ методичних рекомендацій, лекцій, аудіо-, відеоматеріалів для навчальних дисциплін;
- існування електронної бібліотеки та доступності джерел в неї;
- простота, навігація, зручність використання сайту;
- наявність сторінок ВНЗ в соціальній мережі Facebook з встановленням кількості їх учасників або осіб, які підписані на новини;
- наявність медіа ресурсів на сайті ВНЗ, у соціальних мережах (телебачення, відеокамер, радіо, потокового відео).

Отже, за результатами дослідження встановлено, що найвищий рівень по використанню ІКТ демонструють технічні ВНЗ України, які знаходяться у першій п'ятірці лідерів ВНЗ. Так, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського» дає можливість отримання освіти на дистанційній та екстернатній основах, має найкращий серед інших ВНЗ стан застосування медіа-ресурсів. До того ж цей виш реалізує проект «Електронний кампус КПІ», який на основі е-спілкування дозволяє «об'єднати вчених, викладачів, інженерів та аспірантів університету, які займаються інтелектуальною творчою діяльністю, проводити фундаментальні та прикладні наукові дослідження, впроваджувати отримані результати у виробництво, займаються навчальною, методичною і організаційною роботою» [15]. Реалізація цього проекту дозволяє реалізовувати основні процеси, в яких приймають участь знання при формуванні ЕЗ, а саме поширювати знанні ресурси, робити обмін досвідом, встановити взаємозв'язок між зацікавленими представниками освітнього простору.

Найвищий рівень використання ІКТ демонструє Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут». У ВНЗ є структурні підрозділи, які займаються процесом управління функціонування та системи дистанційного навчання. Управління процесом е-навчання здійснює Центр дистанційної та доуніверситетської підготовки, а технологічну підтримку – Інформаційно-обчислювальний центр. Практичне застосування ІКТ в навчальний процес відбувається під керівництвом Центру дистанційної освіти НТУ «ХПІ». Дистанційна освіта відбувається на основі діючих систем-оболонки: «Веб-клас ХПІ», «Система інформаційного менеджменту», «Moodle», у яких створено та розміщено понад 540 е-курсів [16].

Ще одним ВНЗ України, який демонструє найвищий рівень використання ІКТ, є Національний

університет «Львівська політехніка». Для дистанційного навчання студентів та їх спілкування з викладачами створено «Віртуальне навчальне середовище» [17]. До того ж функціонує Національний контактний пункт «Інформаційно-комунікаційні технології», який передбачає багато заходів щодо активізації інноваційності та інформаційності у науці, бізнесі і освіті, діяльність якого прискорює процеси становлення знанневого розвитку.

Отже за результатами дослідження було встановлено, що у більшості ВНЗ, які було оцінено з метою визначення їх рівня застосування ІКТ, існує дистанційна форма навчання та на сайті запропоновано електронне методичне забезпечення дисциплін. Однак оцінка наявності та наповнення матеріалів на сайті ВНЗ ускладнюється процедурою авторизації, що дає змогу звертатися до таких ресурсів тільки авторизованим користувачам.

Оцінка за критерієм наявності е-бібліотеки дозволила встановити, що у восьми ВНЗ вона існує, та має у цілому задовільний стан. Лідером по використанню медіа-ресурсів є Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського», який має радіо і телебачення, використовує потокове відео на сторінці Facebook. Інші досліджені ВНЗ використовують мало або зовсім не застосовують медіа-ресурси у навчальному та організаційному процесах під час здійснення освітньої діяльності.

Наступним критерієм оцінки є наявність сторінки у соціальній мережі Facebook. Практично усі ВНЗ, які досліджувалися, мають сторінки у соціальній мережі. Встановлено, що кількість підписчиків на новини або учасників групи коливається від 10 до 12929 осіб. Лідерами по кількості підписчиків є Київський національний університет ім. Тараса Шевченка та Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. Треба відзначити, що об'єктивну оцінку використання соціальних мереж ВНЗ можна посилити завдяки врахуванню характеристик частоти публікацій нових записів, наявності коментарів, фотографій, відео, корисних посилань та сторінок в інших Internet-мережах.

Отже, проведене дослідження дозволило встановити, що ті університети, які займають лідируючі позиції у ТОП-200 у 2017 р. мають найкращий стан використання ІКТ в діяльності. Визначено, що лідерами у дистанційному навчанні, використанні медіа-ресурсів є технічні університети, за критерієм кількості учасників груп ВНЗ у соціальній мережі Facebook – класичні університети. Таким чином, додатковим джерелом інформації щодо визначення стану готовності ВНЗ та суб'єктів господарювання до знанневого розвитку може бути офіційні міжнародні, національні, галузеві та інші рейтинги, офіційні web-сайти в Internet та сторінки в соціальних мережах.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, у дослідженні систематизовано показники, які дозволяють оцінити спроможність України та її регіонів до становлення ЕЗ на основі акцентуації груп показників за критеріями інноваційності, ступенем використання ІКТ, рівнем розвитку науки і розвитку високотехнологічних галузей та освіти дітей, молоді, дорослих. Систематизовано спеціальні статистичні форми звітності суб'єктів господарювання, установ освіти і науки та визначено достатність інформаційної бази для процедури оцінки стану готовності та спроможності формування ЕЗ в Україні та її регіонах. Встановлено, що сучасна статистична звітність суб'єктів господарювання, установ освіти та науки не дає вичерпної інформації щодо оцінки стану спроможності формування ЕЗ на регіональному та національному рівнях. Найбільший обсяг інформації щодо можливості формування ЕЗ дає статистична звітність підприємств, тому що їх виробничо-комерційна діяльність спостерігається з боку інноваційності, наукових розробок і впровадження ІКТ. Тому була обґрунтована необхідність пошуку додаткових джерел отримання інформації щодо визначення стану готовності університетів до знанневого розвитку за рахунок використання ІКТ. Проведено аналіз діяльності п'ятнадцяти вишів України, відбір яких було здійснено за результатами рейтингу ТОП-200 у 2017 р., на основі інформації, викладеної на їх офіційних сайтах і сторінок в соціальній мережі Facebook. Подальшим напрямом наукового дослідження є вдосконалення переліку систематизованих і розробка необхідних показників оцінки готовності та спроможності країни та її регіонів до стану ЕЗ, які підвищать якість моніторингу та ефективність прийняття управлінських рішень для забезпечення перспективного знанневого розвитку України.

Література

1. **Смаль В.** До вивчення економіки знань: формування системи показників. *Часопис соціально-економічної географії*. 2012. Вип. 13(2). С. 21-26.
2. **Панкова Л.І., Потапенко Т.П.** Методичні аспекти оцінки ефективності інноваційного середовища як умова розвитку бізнес-інкубації. *Інтелект XXI*. 2016. № 6. С. 187-197.
3. **Коцюбинский В.А., Еремкин В.А.** Измерение уровня инновационного развития: мировая практика и российский опыт. Москва: Издательский дом «Дело», РАНХиГС, 2014. 194 с.
4. **Семів Л.К., Гузар У.Є.** Трудова діяльність в економіці знань: підходи до оцінки впливу знанневих факторів. *Регіональна економіка*. 2011. №3. С. 131-140.
5. **Самойленко А.О.** Глобальна інтелектуалізація міжнародного руху людських ресурсів: дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.02 – світове господарство і міжнародні економічні відносини. Дніпропетровськ, 2016. 271 с.
6. **Лігоненко Л.** Оцінка інноваційності економіки України в міждержавних рейтингах. *Вісник КНТЕУ*. 2012. № 3. С. 5-22.
7. **Knowledge Assessment Methodology** 2012. URL: <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/WBI/WBIPROGRAMS/KFDLP/EXTUNIKAM/0,,menuPK:1414738~pagePK:64168427~piPK:64168435~theSitePK:1414721,00.html>.
8. **Гурова И.** Високотехнологічний експорт СНГ: проблема измерения. *Евразийская экономическая интеграция*. 2014. № 4 (25). С. 31-46.
9. **Україна у цифрах.** Статистичний щорічник України за 2015 рік / Держкомстат України; [за ред. І.М. Жук; відп. за ред. О.А. Вишневська]. Київ: Консультант, 2016. 239 с.
10. **Україна у цифрах у 2016 році.** Статистичний щорічник України / Держкомстат України; [за ред. І.Є. Вернера; відп. за ред. О.А. Вишневська]. Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2017. 240 с.
11. **Україна у цифрах.** Статистичний щорічник України за 2008 рік / Держкомстат України; [за ред. О.Г. Осауленка; відп. за ред. Н.П. Павленко]. Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. 258 с.
12. **Україна у цифрах у 2011 році.** Статистичний щорічник України / Держкомстат України; [за ред. О.Г. Осауленка; відп. за ред. О.Е. Остапчук]. Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2012. 250 с.
13. **Психология и педагогика** / под ред. П.И. Пидкасистого. Москва: ИД Юрайт, 2011. 714 с.
14. **«Топ 200 Україна» 2017: Інноваційність і суспільна затребуваність – головні критерії діяльності університетів.** URL: <http://www.euroosvita.net/index.php/?category=1&id=5209>.
15. **Офіційний сайт Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».** URL: <http://kpi.ua>.
16. **Офіційний сайт Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».** URL: <http://www.kpi.kharkov.ua/ukr/562>.
17. **Офіційний сайт Національного університету «Львівська політехніка».** URL: <http://lp.edu.ua>.
18. **Волобуєв Г.С.** Сутність та передумови інноваційного розвитку підприємств. *Економічний вісник Донбасу*. 2016. №3 (45). С. 213-217.

Подлужна Н. О. Оцінка спроможності підприємств з позицій сприяння розвитку економіки знань в Україні та її регіонах

Систематизовано основні показники спроможності підприємств щодо сприяння формуванню економіки знань на рівні країни або регіону, які згруповано за критеріями – вплив інноваційних процесів; ступінь використання ІКТ; рівень освіти дітей, молоді, дорослого населення; стан науки та високотехнологічних галузей. Визначено, що для оцінки спроможності підприємств з позицій сприяння розвитку економіки знань в Україні та її регіонах не існує достатньої інформаційної бази для якісного здійснення цієї процедури. Здійснено пошук додат-

кових джерел інформації щодо визначення стану готовності країни до знаннєвого розвитку. Проведено аналіз діяльності п'ятнадцяти вишів України, відбір яких було здійснено за результатами рейтингу ТОП-200 у 2017 р., на основі інформації, викладеної на їх офіційних сайтах і сторінок в соціальній мережі Facebook.

Ключові слова: економіка знань, оцінка, інформаційне забезпечення, інформаційно-комунікаційні технології, інноваційність, науковість, освіта, вищі навчальні заклади, дистанційна освіта, статистичні форми.

Подлужная Н. А. Оценка способности предприятий с позиций содействия развитию экономики знаний в Украине и ее регионах

Систематизированы основные показатели способности предприятий по содействию формирования экономики знаний на уровне страны или региона, сгруппированные по критериям – влияние инновационных процессов; степень использования информационно-коммуникационных технологий; уровень образования детей, молодежи, взрослого населения; состояние науки и высокотехнологических отраслей. Определено, что для оценки способности предприятий с позиций содействия развитию экономики знаний в Украине и ее регионах не существует достаточной информационной базы для качественного осуществления этой процедуры. Осуществлен поиск дополнительных источников информации по определению состояния готовности страны к знаниевому развитию. Проведен анализ деятельности пятнадцати вузов Украины, отбор которых осуществлен по результатам рейтинга ТОП-200 в 2017 г., на основе информации, изложенной на их официальных сайтах и страниц в социальной сети Facebook.

Ключевые слова: экономика знаний, оценка, информационное обеспечение, информационно-коммуникационные технологии, инновационность, научность, образование, высшие учебные заведения, дистанционное образование, статистические формы.

Podluzhna N. Evaluation of the competencies of enterprises from the positions of developing economics of knowledge in Ukraine and its regions

The main indicators of the ability of enterprises to promote the formation of knowledge economy at the level of the country or region are systematized, grouped according to the criteria - the influence of innovative processes; the degree of use of information and communication technologies, the level of education of children, youth, adult population; the state of science and high-tech industries. It has been determined that in order to assess the ability of enterprises to promote the knowledge economy in Ukraine and its regions, there is not enough information base for the quality implementation of this procedure. The search for additional sources of information has been carried out to determine the state of readiness of the country for knowledge development. The analysis of the activities of fifteen universities of Ukraine, which was selected based on the results of the TOP 200 rating in 2017, is based on information provided on their official sites and pages in the social network Facebook.

Keywords: economy of knowledge, estimation, information support, information and communication technologies, innovation, science, education, higher educational establishments, distance education, statistical forms.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2018
Прийнято до друку 19.06.2018

ВИКОРИСТАННЯ ДАНИХ ПРО ПАТЕНТИ ДЛЯ ОЦІНКИ ІНТЕНСИВНОСТІ ТА ЕФЕКТИВНОСТІ ТРАНСФЕРУ ТЕХНОЛОГІЙ

Постановка проблеми. В даний час, незважаючи на ряд значних спроб, створити загальну методологічну систему аналізу і оцінки ефективності процесу трансферу технологій не вдалося. Це пов'язано зі складністю у веденні повноцінної статистики поширення технологій з огляду на те, що сам процес є багатограним, і, найчастіше складно вимірюваним. Іншою проблемою розробки загальної методології є закритість інформації і небажання її розкриття з метою захисту від конкуренції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ідея використання патентної інформації, платежів та надходжень від використання інтелектуальної власності для вимірювання ефективності міжнародного трансферу технологій була розроблена такими закордонними вченими: F. Watson, N. Johnstone, I. Hascic [3], В.М. Полтеровичем [4]. Дослідженню доцільності використання даних про патенти для оцінки «інноваційної спроможності» економіки країни, регіону, галузі присвячено роботи вченого L. Suarez-Villa [5]. Дослідження тенденцій розвитку науково-технічного потенціалу України в регіональному аспекті знайшло відображення в роботах вітчизняних вчених Ю.М. Бажала [2], С.М. Кацури [6], В.І. Ляшенка [6], Л.І. Федулової [2].

Метою дослідження є обґрунтування застосування даних про патенти в якості прийняттого показника, що характеризує ефективність трансферу технологій; розгляд інших аспектів патентної інформації, пов'язаних з інноваційною спроможністю; аналіз даних про патенти в Україні та за кордоном; формулювання висновків щодо винахідницької активності в Україні та рекомендацій з підвищення ефективності трансферу технологій.

Виклад основного матеріалу. Використання патентної інформації набуває все більшого поширення і стратегічного характеру. Аналіз і застосування патентної інформації «охопили багато тактичних і стратегічних видів діяльності, зокрема дослідження та заходи стосовно формування політики на рівні країни, галузі, установи або підприємства» [1].

Бази даних про патенти стали основним джерелом міжнародної конкурентної розвідки в сфері технологій, що дозволяє отримати інформацію про нові продукти і технологічні процеси. Розвиненим країнам аналіз патентної інформації дозволяє спрогнозувати основні технологічні зміни з метою закріпити свої позиції на високотехнологічних ринках, а також виявити громадські, наукові, технічні, техно-

логічні потреби людства [2]. Країнам, що розвиваються аналіз даних про патенти дозволяє більш точно визначити пріоритетні напрями технологічного розвитку, порівнюючи їх з винахідницьким потенціалом країни і загальносвітовими технологічними тенденціями.

Прийнято вважати, що основним каналом трансферу технологій є міжнародна торгівля товарами та послугами. Оцінка товарних потоків за ступенем наукоємності на основі даних про товарну структуру експорту та імпорту є основним показником трансферу технологій. Технологічні інновації в цьому випадку втілені в товари. Однак крім аналізу структури товарних потоків доцільно оцінити взаємозв'язок торгівлі товарами і передачі патентів для того, щоб довести, що рух патентів між країнами є допустимим індикатором міжнародного трансферу технологій.

Незважаючи на те, що патентні бази даних надають інформацію в основному про нові винаходи, а не про самі інновації і поширення нових технологій, їх аналіз може допомогти при вивченні окремих аспектів трансферу. Доцільність використання даних про патенти для оцінки трансферу виходить з того факту, що «спостерігається частковий «слід» трьох основних каналів трансферу технологій (торгівля, ПП, ліцензування) в даних про патенти». Більш того, експортери, інвестори і ліцензіари «при наявності найменшого ризику зворотного інжинірингу, прагнуть до захисту прав інтелектуальної власності при виході за національні кордони» [3]. Патенти в даному випадку є забезпеченням захисту промислового експорту.

У дослідженнях зарубіжних вчених, що проводились з метою встановлення взаємозв'язку між експортом патентів і товарів однієї і тієї ж товарної групи за період 1988-2005 рр., доведено існування сукупного кореляційного коефіцієнту між експортом товарів машинобудування і передачею патентів у цій сфері, що був встановлений для пар країн (50 країн-експортерів і 60 країн-імпортерів) і дорівнює 0,76. Для імпорту патентів і товарів аналогічний показник складає 0,71 [3].

Беручи до уваги обмеженість доступу до даних про такі канали трансферу як ліцензування, торгівля, ПП, використання патентної інформації для оцінки трансферу технологій виявляється дуже зручним індикатором.

При оцінці передачі патентів між країнами можуть використовуватися дані про рух патентів (бази

даних PATSTAT, Patentscope, esp@cenet [7; 8]) у таких аспектах:

1. З країни винаходу у офіс первинної реєстрації.
2. З країни винаходу у патентний офіс приймаючої країни.
3. З офісу первинної реєстрації в патентний офіс приймаючої країни.

Окрім мети визначення ефективності трансферу технологій, дані про патенти можуть бути застосовані для визначення так званої «інноваційної спроможності» на національному, регіональному, галузевому рівнях. Визначення інноваційної спроможності економіки, ґрунтуючись на патентній інформації було запропоновано в 1990 р. L. Suarez-Villa. В основі інноваційної спроможності полягає вимір рівня винаходів і потенціалу інновацій в будь-якому географічному просторі або виді економічної діяльності. «Дані про патенти, ймовірно, є найбільш надійними статистичними даними, які можуть бути знайдені» [5]. «Оцінка рівня інновацій надає нам важливий індикатор спроможності або потенціалу для інновацій або впровадження нових технологій.

Зниження рівня інноваційної спроможності в будь-якій галузі промисловості або виді діяльності може означати загрозу майбутніх складнощів і спаду» [5].

Проведемо аналіз та оцінку ефективності трансферу технологій за допомогою даних про патенти в Україні.

За загальною кількістю зареєстрованих патентів за даними ВОІВ Україна перебувала на 19 місці в 2015 р. [9], в 2016 р. – на 18 місці [10] в рейтингу 128 країн. Перше місце зайняв Китай, який зареєстрував рекордну кількість патентів в 2015 р. (1,101,864 од., зростання склало 18,7% до 2014 р.). У 2016 р. Китай отримав стільки ж заявок як в сумі Японія, Республіка Корея і США. За кількістю патентів на другому місці США (589 410), на третьому – Японія (318 721), на четвертому – Республіка Корея [10]. Згідно із рейтингом Global Innovation Index 2016 і 2017 по кількості патентів, що були заявлені в національний або регіональний патентний офіс (на 1 млрд дол. ВВП за ПКС) в першу п'ятірку входять Китай, Німеччина, Японія, Корея, Швейцарія [9; 10].

Таблиця 1

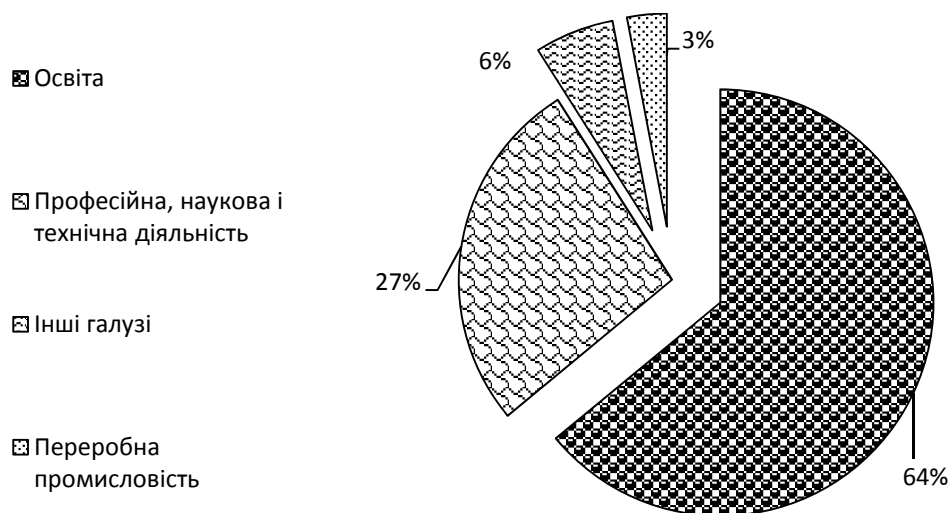
Дані про кількість заявок на патенти на винаходи (загальна кількість заявок) за 2008–2016 рр. в Україні та деяких країнах Європи [11]

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Австрія	2627	2555	2673	2430	2552	2406	2363	2441	2315
Білорусь	1730	1926	1933	1871	1871	1634	757	691	521
Бельгія	708	817	760	763	882	876	1026	1097	1173
Данія	1829	1649	1768	1771	1635	1534	1583	1732	1850
Франція	16419	15693	16580	16754	16632	16886	16533	16300	16218
Німеччина	62417	59583	59245	59444	61340	63167	65965	66893	67899
Польща	2778	3140	3430	4123	4657	4411	4096	4815	4396
Республіка Молдова	295	139	150	108	115	96	139	124	155
Румунія	1031	1091	1418	1463	1077	1046	1036	1053	1063
Росія	41849	38564	42500	41414	44211	44914	40308	45517	41587
Україна	5697	4814	5312	5253	4955	5412	4813	4497	4095

Винахідницька діяльність в Україні перебуває на достатньо високому рівні, але тенденція до зниження кількості патентів на винаходи свідчить про можливий відтік кваліфікованих кадрів або недостатньо дієве законодавство в сфері захисту прав промислової власності.

Винахідницька активність у промисловості залишається надзвичайно низькою, промисловими підприємствами в 2017 р. подано 255 заявок на винаходи і корисні моделі (проти 339 заявок у попередньому році), що становить 3,6% від їх частки в загальній кількості поданих заявок. Найбільш активними в поданні заявок у переробній промисловості були підприємства з виробництва машин та устаткування (33%), фармацевтичних продуктів і препаратів (16%), харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів (11%) та автотранспортних засобів (10%) [12, с. 27].

У структурі поданих заявок на винаходи переважає сфера освіти (64%) та професійної, наукової та технічної діяльності (27%). Серед вищих навчальних закладів, підпорядкованих МОН України, найбільш активними в поданні заявок у 2017 р. виявилися Національний університет харчових технологій – 199 заявок (або 9,8% від загальної кількості заявок на винаходи і корисні моделі, поданих заявниками цього міністерства); Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут» – 140 заявок (6,8%); Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут» – 109 заявок (5,3%); Одеська національна академія харчових технологій – 106 заявок (5,2%); Вінницький національний технічний університет – 92 заявки (4,5%); Ужгородський національний університет – 63 заявки (3,1%); Національний університет України «Львівська політехніка» – 58 заявок (2,8%) [12, с. 28].

Рис. 1. Розподіл заявок на винаходи і корисні моделі за видами економічної діяльності заявників у 2017 р. [12, с. 28]

Серед організацій МОЗ України лідували Український державний науково-дослідний інститут реабілітації інвалідів – 530 заявок (40,6% заявок, поданих заявниками МОЗ України); Буковинський державний медичний університет та Тернопільська державна медична академія ім. І.Я. Горбачевського – по 111 заявок (8,5%); Харківський національний медичний університет – 83 заявки (6,4%); Одеський державний медичний університет – 68 заявок (5,2%); Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького – 67 заявок (5,1%);

Національний медичний університет ім. О.О. Богомольця – 64 заявки (4,9%); Українська медична стоматологічна академія – 52 заявки (4,0%). Серед наукових установ НАН України лідували Інститут геотехнічної механіки імені М.С. Полякова – 37 заявок (10,3% від заявників НАН України); Інститут надтвердих матеріалів ім. В.М. Бакуля – 21 заявка (5,8%); Інститут електрозварювання ім. Є.О. Патона та Інститут технічної теплофізики – 19 і 18 заявок відповідно (5,3% і 5,0%) [12, с. 28].

Таблиця 2

Розподіл заявок на винаходи від національних заявників-юридичних осіб за видами економічної діяльності [12, с. 46]

Види економічної діяльності	2013	2014	2015	2016	2017
1	2	3	4	5	6
Усього	1 597	1 335	1 128	1 207	1 197
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	–	–	1	1	1
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	2	–	–	3	1
Переробна промисловість, у тому числі	84	62	37	55	34
Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	–	3	–	3	1
Текстильне виробництво, виробництво одягу, шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	–	–	2	–	–
Виготовлення виробів з деревини, виробництво паперу та поліграфічна діяльність	–	–	–	–	–
Виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення	–	–	–	–	–
Виробництво хімічних речовин і хімічної продукції	6	3	–	–	1
Виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	10	4	2	15	15
Виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції	2	10	4	3	1
Металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів, крім виробництва машин і устаткування	28	5	9	9	2
Виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції	3	13	–	–	2
Виробництво електричного устаткування	9	9	10	3	3

Закінчення табл. 2

1	2	3	4	5	6
Виробництво машин і устаткування, не віднесених до інших угруповань	17	13	8	14	4
Виробництво автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів та інших транспортних засобів	9	1	2	5	3
Виробництво меблів, іншої продукції, ремонт і монтаж машин і устаткування	0	1	–	3	2
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	1	–	–	–	–
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	–	2	–	1	2
Будівництво	2	1	–	4	1
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	8	7	4	9	5
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	–	–	–	–	–
Інформація та телекомунікації	4	7	10	6	10
Фінансова та страхова діяльність	–	–	–	–	1
Операції з нерухомим майном	1	–	1	–	–
Професійна, наукова і технічна діяльність, у тому числі	496	349	319	360	353
Наукові дослідження та розробки	467	315	286	341	325
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	–	–	–	1	–
Освіта	977	886	738	733	752
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	17	15	18	31	16
Інші види діяльності	5	6	–	3	21

Аналіз даних про патенти в промисловості дозволяє зробити висновок про зниження винахідницької активності в усіх видах діяльності, крім виробництва основних фармацевтичних продуктів і фармпрепаратів, а також сфери інформації та телекомунікації. Відсутність дієвих механізмів трансферу технологій всередині країни та стимулів до ви-

нахідництва зумовлює спад такої діяльності в національній переробній промисловості.

Аналіз зареєстрованих патентів від національних заявників за класифікацією МПК дозволяє зробити висновок про інноваційний потенціал за класами технологій або технологічними напрямками (табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл заявок на винаходи від національних заявників за основними технічними напрямками класифікації МПК [12, с.35]

1	2013	2014	2015	2016	2017
<i>Усього</i>	2858	2457	2273	2232	2283
Електротехніка	253	209	207	222	181
Електрообладнання, електричні прилади, електроенергія	130	118	104	117	77
Аудіо-відео техніка	12	10	11	7	10
Телекомунікації	20	18	20	18	16
Цифровий зв'язок	9	6	7	3	10
Основні способи зв'язку	25	10	9	24	11
Обчислювальна техніка	39	28	41	39	49
Інформаційні технології для управлінських цілей	5	4	2	5	3
Напівпровідники	13	15	13	9	5
Прилади	527	439	463	449	318
Оптика	14	11	17	12	8
Вимірювання	218	167	160	146	96
Аналіз біологічних матеріалів	38	42	68	54	41
Контроль	43	47	41	29	22
Медична техніка	214	172	177	208	151
Хімія	879	819	691	668	614
Органічна тонка хімія	48	31	32	51	41
Біотехнологія	26	35	28	24	22
Лікарські препарати	117	120	109	139	104

1	2	3	4	5	6
Макромолекулярна хімія	21	23	17	13	18
Харчова хімія	175	172	124	102	93
Хімічна сировина	77	71	70	74	56
Матеріали, металургія	154	123	99	93	104
Способи обробки поверхні, покривання	63	47	36	37	29
Мікроструктурні та нанотехнології	8	11	8	6	11
Хімічні технології	130	137	108	80	91
Екотехнології	60	49	60	49	45
Машинобудування	877	624	630	630	552
Маніпулювання, транспортування, вантажні операції	54	42	52	58	43
Металорізальні верстати	84	73	66	93	63
Двигуни, насоси, турбіни	158	98	123	114	88
Ткацькі верстати та папероробні машини	22	12	15	11	6
Інші спеціальні машини	257	170	140	141	157
Термічне виробництво та прилади	79	75	88	87	53
Механічні деталі	83	67	63	47	57
Транспорт	140	87	83	79	85
Інші галузі	322	366	282	263	618
Меблі, ігри	26	27	26	27	19
Інші споживчі товари	20	24	26	24	16
Будівництво	141	121	104	120	87
Інші та неklasифіковані	135	194	126	92	496

Виходячи з аналізу кількості патентів (національні заявники) за технологічними класами МПК за 2013-2017 рр., відмітимо, що в усіх напрямках відбулося скорочення кількості патентів. Найменший спад патентної активності спостерігається в класах «Хімія» та «Машинобудування». Незначний приріст кількості патентів в 2013-2017 рр. відбувся в таких класах: «Цифровий зв'язок», «Обчислювальна техніка», «Аналіз біологічних матеріалів».

Питома вага кожного з напрямів МПК також свідчить про наявність інноваційного потенціалу в тій чи іншій сфері. Наприклад, розробки у сфері «Хімії» (27% всіх зареєстрованих патентів), а саме «Лікарські препарати», «Матеріали та металургія», «Харчова хімія» та «Хімічні технології» переважали в структурі винаходів в Україні в 2017 р. Частка патентів за класом «Машинобудування» в 2017 р. становила 24%, найбільша кількість винаходів зареєстрована в підрозділі «Інші спеціальні машини».

В 2017 р. зменшення патентної активності відбулося в таких напрямках: «Електрообладнання, електричні прилади, електроенергія», «Оптика», «Вимірювання», тобто в тих, в яких Україна мала

тенденцію до зростання за попередні 4 роки. Навпаки, кількість винаходів у напрямку «Матеріали та металургія», що за 2013-2016 рр. кількісно зменшувались, у 2017 р. продемонстрували збільшення активності. Теж саме стосується й класів «Інші спеціальні машини», «Макромолекулярна хімія», «Обчислювальна техніка», «Аудіо-відео техніка», «Цифровий зв'язок», «Мікроструктурні та нанотехнології», «Хімічні технології».

Регіональний розподіл винаходів представлений у табл. 4. Лідерами в сфері винахідницької діяльності в Україні в 2017 р. були: м. Київ (29,5% усіх винаходів, включаючи АР Крим та м. Севастополь), Харківська область (14,9%), Дніпропетровська (10,2%), Одеська (7,4%) області. Пожвавлення патентної діяльності спостерігалась у 2017 р. до попереднього року в таких областях: Хмельницькій (в 2,6 раза), Луганській (в 2,4 раза), незначний приріст кількості патентів відбувся в Тернопільській (в 1,9 раза до попереднього року), Сумській (1,9), Рівненській (1,6), Закарпатській (1,5), Київській (1,3) та Кіровоградській (1,2 раза), Житомирській (1,2) та Донецькій (1,1).

Таблиця 4

Розподіл заявок на винаходи від національних заявників за регіонами України в 2010-2017 рр. [12, с. 52; 13, с. 231]

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
1	2	3	4	5	6	7	8	9
АР Крим	37	41	29	32	5	7	4	9
Вінницька	42	35	42	64	55	50	56	42
Волинська	13	18	12	8	15	14	10	12
Дніпропетровська	298	246	273	296	274	226	223	234
Донецька	231	232	219	156	98	49	60	65

Закінчення табл. 4

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Житомирська	30	27	38	25	29	21	26	30
Закарпатська	56	61	58	43	55	54	36	54
Запорізька	72	85	75	102	87	101	101	86
Івано-Франківська	38	47	36	44	51	49	48	41
Київська	60	88	76	73	76	115	70	94
Кіровоградська	8	13	13	19	6	13	23	28
Луганська	69	90	63	59	35	19	18	43
Львівська	107	100	96	104	119	93	102	100
Миколаївська	43	42	41	46	69	34	43	32
Одеська	112	106	83	171	142	165	158	169
Полтавська	22	34	28	30	23	27	27	24
Рівненська	26	10	11	9	14	11	6	10
Сумська	25	35	29	55	40	35	14	27
Тернопільська	7	21	21	17	49	21	14	27
Харківська	352	323	346	376	339	339	360	340
Херсонська	33	43	23	28	30	16	20	18
Хмельницька	31	15	20	17	12	13	14	36
Черкаська	38	15	16	31	18	14	36	43
Чернівецька	11	9	12	11	11	12	10	8
Чернігівська	10	21	13	14	14	9	24	35
м. Київ	709	801	752	971	777	754	722	673
м. Севастополь	59	71	48	45	4	5	-	-
Некласифіковані	14	10	11	12	10	7	7	3
Усього	2553	2639	2484	2858	2457	2273	2232	2283

Формування регіональних інноваційних систем в Україні доцільно здійснювати навколо регіональних наукових центрів НАН та МОН України, які створені з метою реалізації державної політики в

сфері наукової та науково-технологічної діяльності. Розподіл кількості заявок на винаходи за науковими центрами НАН та МОН України наведений у табл. 5.

Таблиця 5

Розподіл кількості заявок на винаходи від національних заявників за науковими центрами НАН та МОН України в 2010-2017 рр. [12, с. 52; 13, с. 231]

	Центри НАН ат МОН України	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
1	Донецький	300	322	282	215	133	68	78	108
2	Західний	289	281	266	253	326	267	240	288
3	Південний	188	191	147	245	241	215	221	219
4	Північно-східний	399	392	403	461	402	401	401	391
5	Придніпровський	378	344	361	417	367	340	347	348
6	Центральний	180	186	185	207	192	209	212	244
7	м.Київ	709	801	752	971	777	754	722	673
	Усього	2443	2517	2396	2769	2438	2254	2221	2271

Таким чином, у 2017 р. спостерігається зростання кількості зареєстрованих заявок на винаходи в Донецькому, Західному, Центральному наукових регіонах, що відповідають центрам НАН та МОН України.

Для більш достовірного аналізу при виявленні потенціальних «точок зростання» та напрямів, що відображають «інноваційну спроможність» регіону, країни чи будь-якого географічного простору необхідно спостереження протягом репрезентативного періоду мінімум 17-20 років (термін чинності патенту) за всіма технологічними напрямками МПК.

Для визначення інтенсивності міжнародного трансферу технологій були використані дані про

розподіл заявок на винаходи від іноземних заявників за технологічними напрямками МПК (табл. 6).

Аналіз розподілу заявок на винаходи від іноземних заявників за технологічними напрямками МПК за 2017 р. свідчить про збереження тенденцій попередніх років. Так, до напрямку «Лікарські препарати» належить майже 20,0% заявок, «Органічна тонка хімія» – 10,5%, «Біотехнології» – 10,4%, «Хімічна сировина» – 9,1%, «Маніпулювання, транспортування, вантажні операції» – 5,0%, «Матеріали, металургія» – 5,0% (табл. 6).

Доцільно виявити «напрями зростання» за технологічними класами МПК. Виходячи з даних, наведених у табл. 4, кількість заявок на винаходи від

іноземних заявників в Україні збільшилась за 2017 р. за такими класами: «Аудіо-, відеотехніка», «Основні способи зв'язку», «Вимірювання», «Аналіз біологічних матеріалів», «Біотехнологія», «Макромолекулярна хімія», «Харчова хімія», «Машинобу-

дування», а саме, «Маніпулювання, транспортування, вантажні операції»; «Ткацькі верстати та папероробні машини», «Інші спеціальні машини»; «Термічне виробництво та прилади».

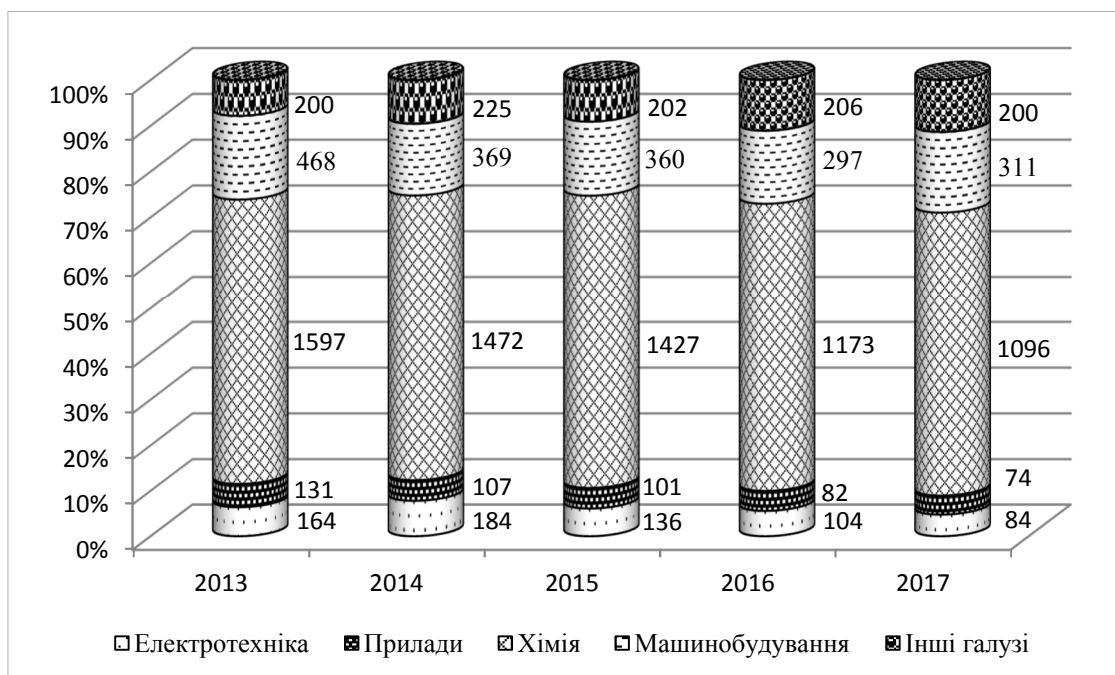

Рис. 2. Розподіл заявок на винаходи від іноземних заявників за основними технологічними напрямками МПК в 2013-2017 рр. в Україні [12]

Таблиця 6

Розподіл заявок на винаходи від іноземних заявників за основними технологічними напрямками МПК в 2013-2017 рр. [12, с. 36]

	2013	2014	2015	2016	2017
1	2	3	4	5	6
Усього	2 560	2357	2226	1862	1765
Електротехніка	164	184	136	104	84
Електрообладнання, електричні прилади, електроенергія	56	49	38	54	38
Аудіо-відео техніка	28	64	36	6	8
Телекомунікації	9	7	3	2	2
Цифровий зв'язок	31	25	24	10	5
Основні способи зв'язку	6	10	1	3	5
Обчислювальна техніка	21	19	27	17	17
Інформаційні технології для управлінських цілей	10	7	6	10	9
Напівпровідники	3	3	1	2	-
Прилади	131	107	101	82	74
Оптика	6	6	3	5	2
Вимірювання	40	38	27	17	22
Аналіз біологічних матеріалів	15	12	12	9	12
Контроль	12	10	10	9	8
Медична техніка	58	41	49	42	30
Хімія	1597	1472	1427	1173	1096
Органічна тонка хімія	262	268	235	214	180
Біотехнологія	168	168	175	154	179
Лікарські препарати	501	451	470	378	342
Макромолекулярна хімія	36	24	29	17	18
Харчова хімія	126	103	58	50	56
Хімічна сировина	229	200	238	170	156
Матеріали, металургія	107	109	93	95	86

Закінчення табл. 6

1	2	3	4	5	6
Способи обробки поверхні, покривання	48	36	33	32	19
Мікроструктурні та нанотехнології	3	2	2	1	2
Хімічні технології	81	80	64	45	44
Екотехнології	36	31	30	17	14
Машинобудування	468	369	360	297	311
Маніпулювання, транспортування, вантажні операції	98	89	95	51	86
Металорізальні верстати	48	29	29	27	22
Двигуни, насоси, турбіни	45	32	37	38	27
Ткацькі верстати та папероробні машини	20	17	21	17	21
Інші спеціальні машини	114	91	99	68	68
Термічне виробництво та прилади	47	42	33	36	37
Механічні деталі	43	32	21	24	21
Транспорт	53	37	25	36	29
Інші галузі	200	225	202	206	200
Меблі, ігри	37	24	24	25	13
Інші споживчі товари	74	107	100	120	86
Будівництво	84	90	74	56	50
Інші та некласифіковані	5	4	4	5	51

Географічна структура заявників дещо змінювалась за 2013-2017 рр. Серед іноземних країн лідерами в поданні заявок на винаходи, як і в попередні роки, були: США (515 заявок), Німеччина (231 заявка), Швейцарія (202 заявки), Франція (84 заявки), Велика Британія (75 заявок), Бельгія та Японія (по 59 заявок), Російська Федерація (58 заявок), при цьому кількість заявок від заявників зі США, Бельгії та Російської Федерації збільшилася на 7,5, 22,9 та 7,4% відповідно. Водночас кількість заявок від заявників із Швейцарії, Франції, Великої Британії, Японії, Люксембургу та Нідерландів зменшилася на 17,6%, 15,2, 14,8, 13,2, 15,5 та 17,9%. Кількість заявок від заявників з Німеччини практично залишилася на рівні попереднього року [12, с.9].

«У звітному році, як і протягом п'яти останніх років, перші позиції серед іноземних заявників займали Philip Morris Products S.A. (Швейцарія) – одна з найбільших тютюнових компаній світу (69 заявок); концерн Bayer AG (Німеччина), який виробляє пластмаси, ліки, засоби захисту рослин, фарби, лаки (60 заявок); Dow Agrosciences LLC (США) – виробник сільськогосподарської хімічної продукції (39 заявок); Syngenta AG (Швейцарія) – транснаціональна корпорація з виробництва засобів захисту рослин і насінництва (36 заявок, що у 2,5 раза більше ніж у 2016 р.); концерн BASF SE (Німеччина) – найбільша у світі хімічна компанія (29 заявок); фармацевтична компанія GlaxoSmithKline Intellectual Property Development Ltd. (Велика Британія) – (29 заявок); американська компанія Xyleco, Inc. (27 заявок); ArcelorMittal (Люксембург) – найбільша металургійна компанія світу, що займає провідні позиції на світових ринках збуту металу (26 заявок); F. Hoffmann-La Roche Ltd. (Швейцарія) – провідний виробник біотехнологічних лікарських препаратів для онкології, вірусології, ревматології та транс-

плантології (21 заявка); фармацевтична компанія Eli Lilly & Company (США) (20 заявок). Більше ніж у 2,5 раза збільшилася кількість заявок компанії Casale (Швейцарія), яка виробляє аміак, сечовину, меламін, метанол, сингаз, нітрати і фосфати (18 заявок); у 2,8 – інноваційної фармацевтичної компанії Janssen Pharmaceutica (Бельгія) (17 заявок), яка проводить дослідження та розробки, пов'язані з широким спектром розладів стану здоров'я людини; у 2 рази – міжнародної пивоварної корпорації Anheuser-Busch InBev (AB InBev) (Бельгія) (16 заявок); у 2,7 раза – багатонаціональної агрохімічної та сільськогосподарської біотехнологічної корпорації Monsanto (США) (16 заявок). У 2017 р. в Україну подано в 4 рази більше заявок від біофармацевтичної компанії Immatics Biotechnologies GmbH. (США), яка виявляє та розвиває пухлино-асоційовані пептиди для імунотерапії раку (12 заявок). Не змінилася кількість заявок від виробника тютюнової продукції British American Tobacco Plc. (Велика Британія) (12 заявок). При цьому зменшила патентну активність на ринку України компанія, яка займається виробництвом трансформаторів та іншої електротехнічної продукції для енергетичної галузі Maschinenfabrik Reinhausen GmbH (Німеччина) (8 заявок проти 24 у 2016 р.). Не надійшло жодної заявки від компанії в галузі бездротового зв'язку Qualcomm Incorporated (США), якою протягом 2013-2015 рр. було подано 174 заявки» [12, с.11].

Наведені дані недостатні для довгострокового прогнозування, але вони дозволяють зробити висновки щодо деякого поживлення винахідництва в Україні в 2017 р. та виявити короткострокові перспективи та напрямки зацікавленості іноземних інвесторів.

Ще одним суттєвим показником ефективності трансферу технологій для країн, що розвиваються, є

співвідношення виплат та надходжень від використання об'єктів інтелектуальної власності (в тому числі роялті та ліцензійних платежів). В роботі [4] російського вченого В.М. Полтеровича та інших закордонних вчених висунуто та доведено тезис про те, що «значення імітації порівняно з інновацією тим більше, чим далі знаходиться економіка від «світової технологічної межі», тобто для країн, що розвиваються, імпорту технологій вже сам по собі сприяє економічному зростанню. В роботі [4] економетрично доведено, що в країнах, де ВВП, розрахований за ПКС на душу населення (дол. США) не перевищує 21% від ВВП за ПКС на душу населення США, імпорту технологій позитивно впливає на еко-

номічне зростання. Але по мірі підвищення ВВП на душу населення зростання все більше має доповнюватися власними НДДКР. Якщо ВВП в країні перевищує 50% від ВВП США, то чистий імпорту технологій позитивно впливає на економічне зростання тільки за умови, що рівень НДДКР складає 1,5% ВВП. Для розвинених країн або близьких за рівнем розвитку до США пришвидшення зростання економіки досягалось, коли експорт технологій перевищував імпорту [4].

В табл. 7 наведено дані про роялті та ліцензійні платежі та співвідношення виплат і надходжень від використання інтелектуальної власності в Україні в 2016 р. та деяких країнах світу.

Таблиця 7

Плата за використання інтелектуальної власності в деяких країнах світу в 2016 р, млн дол. США [14;15]

Країна	Плата за використання інтелектуальної власності			ВВП на душу населення за ПКС, тис. дол. США
	надходження, млн дол.	виплати, млн дол.	співвідношення виплат до надходжень	
Україна	73	358	4,9	8,3
Аргентина	160	2 057	12,9	19,9
Австрія	1076	1372	1,3	50,5
Бельгія	3536	3014	0,9	46,4
Бразилія	651	5141	7,9	15,1
Великобританія	17116	11953	0,7	42,6
Канада	4448	9622	2,2	44,6
Китай	1 161	23 980	20,7	15,5
Чехія	446	1 197	2,7	34,8
Фінляндія	2720	925	0,3	43,4
Франція	15 472	13 167	0,9	41,3
Німеччина	17 596	10 489	0,6	48,9
Індія	525	5 466	10,4	6,6
Іспанія	1 920	4 987	2,6	36,3
Ізраїль	1 265	1 202	1,0	37,3
Мексика	7	277	39,6	17,3
Нідерланди	38 939	48 082	1,2	50,5
Норвегія	528	542	1,0	58,8
Південна Корея	6 622	9 292	1,4	36,5
Польща	444	2 692	6,1	27,4
Португалія	101	821	8,1	30,6
Росія	548	4 997	9,1	24,8
Словенія	78	224	2,9	32,7
США	124 454	44 392	0,4	57,6
Японія	39 013	19 672	0,5	42,2
Країни з низьким рівнем доходу	33	63	1,9	1,7
Країни з рівнем доходу нижче за середній	902	10 071	11,2	6,8
Країни з рівнем доходу вище за середній	3170	48500	15,3	16,9
Країни з високим рівнем доходу	328 857	313 372	1,0	46,8

Чим вищий показник співвідношення виплат до надходжень від використання інтелектуальної власності, тим більше можливостей для пришвидшення економічного зростання в країні, що розвивається

[4]. В Україні таке співвідношення в 2017 р. становило 4,9, що є невисоким показником трансферу порівняно з такими країнами, що розвиваються: Китай (20,9), Аргентина (12,9), Індія (10,4).

Протягом останніх років залишається низьким рівень винаходів в промисловості (3,6% від загальної кількості винаходів). Вагомою причиною цього є недієва законодавча база в сфері захисту прав інтелектуальної власності в Україні.

Дійсно, за даними міжнародного рейтингу «Індекс прав інтелектуальної власності 2017» Україна знаходилась на 123 місці в світі в 2017 р. В регіоні Центральна та Східна Європа Україна займає передостаннє місце. Особливо низькими виявились такі показники рейтингу: політична стабільність, захист патентів, юридична незалежність [16].

Висновки. Таким чином, аналіз патентної інформації висвітлює дві основні тенденції у винахідницькій діяльності в Україні: постійне скорочення з кожним роком патентної активності та зміна галузевої структури винаходів за технологічними напрямками МПК. Спад за 2013-2017 рр. в національному винахідництві відбувся в усіх класах, окрім підкласів «Обчислювальна техніка» та «Цифровий зв'язок». До 2017 р. структура винаходів, зареєстрованих національними винахідниками за технологічними напрямками МПК залишалась майже незмінною. В 2017 р. відмічається збільшення активності в підкласах «Матеріали та металургія», «Інші спеціальні машини», «Макромолекулярна хімія», «Обчислювальна техніка», «Аудіо-відео техніка», «Цифровий зв'язок», «Мікроструктурні та нанотехнології», «Хімічні технології», тобто в технологічних напрямках, характерних для 6-го технологічного укладу.

Незначна винахідницька активність спостерігається в переробній промисловості України, крім виробництва основних фармацевтичних продуктів і фармпрепаратів, сфери інформації та телекомунікації, де спостерігається зростання.

Щодо міжнародного трансферу технологій, варто відзначити, що географічна структура патентування не змінюється протягом п'яти останніх років. Лідером патентування є США, Німеччина, Швейцарія, а пріоритетними сферами для закордонних заявників – «Лікарські препарати», «Органічна тонка хімія», «Біотехнології», «Хімічна сировина», «Маніпулювання, транспортування, вантажні операції», «Матеріали, металургія». Загальна кількість іноземних заявників також зменшилась, в класах «Електротехніка» та «Прилади» в 2017 р. спад кількості патентів від іноземних заявників відбувся в 1,95 та 1,77 рази відповідно порівняно з 2013 р.

Інтенсивність міжнародного трансферу технологій, що була оцінена за виплатами та надходженнями від використання інтелектуальної власності в Україні на фоні країн, що розвиваються, зокрема сусідньої Польщі виглядає дуже помірно. Імпорт закордонних технологій у формі нематеріальних активів (патентів та ліцензій) є одним з чинників зростання для країни, що розвивається. Водночас збереження та нарощування власного наукового потенці-

алу та витрат на НДДКР в середньостроковій перспективі є необхідним компонентом інтенсивного зростання економіки України.

Зважаючи на спад надходження прямих іноземних інвестицій до економіки України в 2017 р., запозичення та придбання нових технологій за кордоном, їх адаптація до промислового виробництва та модифікація має стати основним чинником зростання в промисловості. Перешкодами для такої стратегії розвитку може стати відсутність кадрів, здатних сприймати та адаптувати такі технології, недієве законодавство в сфері захисту прав інтелектуальної власності, інституціональні та інфраструктурні бар'єри. Інтенсифікація трансферу технологій передбачає інституційні перетворення, пов'язані із розвитком ефективної інноваційної системи, тобто сукупності інститутів, що сприяють імпорту, модифікації запозичених та створенню принципово нових для країни технологій.

Література

1. **Сун Ву Хонг.** Магія патентної інформації/ Сайт ВОИС URL: http://www.wipo.int/sme/ru/documents/patent_information.htm (дата обращения – 16.04.2018 г).
2. **Технологічний імператив стратегії соціально-економічного розвитку України:** монографія / [Федулова Л.І., Бажал Ю.М., Осецький В.Л. та ін.]; за ред. д-ра екон.наук, проф. Л.І.Федулової; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2011. 656 с.
3. **Watson F., Johnstone N., Hascic I.** Using patent information as an indicator of international technology transfer. *Empirical Policy Analysis Unit.* OECD Environment Directorate, October 2009. 3 p.
4. **Полтерович В.М.** Проблема формирования национальной инновационной системы. *Economics and Mathematical Methods (Ekonomika i matematicheskie metody).* 2009. № 2. С. 3-18. URL: http://mathecon.cemi.rssi.ru/vm_polterovich/files/EMM_2_2009.pdf.
5. **Suarez-Villa L.** Introduction: what is innovative capacity? URL: <http://www.innovativecapacity.com/Introduction.htm> (дата обращения – 16.04.2018 г).
6. **Кацура С.Н., Ляшенко В.И.** Исследование тенденций развития научно-технического потенциала Украины. *Вісник економічної науки України.* 2014. №2. С. 31-38.
7. **База данных «PATENTSCOPE»** / Сайт Всемирной организации интеллектуальной собственности. URL: <http://www.wipo.int/patentscope/ru/>.
8. **Worldwide statistical database «PATSTAT».** URL: <https://www.epo.org/searching-for-patents/business/patstat.html#tab-1>.
9. **The Global Innovation Index 2016.** URL: http://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2016.pdf.
10. **The Global Innovation Index 2017.** URL: http://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2017.pdf.
11. **WIPO IP Statistics Data Center.** Last updated: December 2017. URL: <https://www3.wipo.int/ipstats/index.htm?tab=patent>.
12. **Промислова власність у цифрах:** показники діяльності

Міністерства економічного розвитку і торгівлі України та Державного підприємства / «Український інститут інтелектуальної власності» за 2017 рік. Київ, 2018. 60 с. 13. **Наукова** та інноваційна діяльність України, 2015 рік: статистичний збірник / Державна служба статистики України. Київ, 2016. 257 с. 14. **World development indicators 2017: Table 5.13. Science and Technology / World bank group.** URL: <http://wdi.worldbank.org/table/5.13>. 15. **GDP per capita, PPP / The World bank Data.** URL: [CDhttps://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD](https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD). 16. **Міжнародний** індекс прав інтелектуальної власності 2017 (International property rights index 2017). URL: <https://www.internationalpropertyrightsindex.org/compare/country?id=42>.

Ляшенко А. Ю. Використання даних про патенти для оцінки інтенсивності та ефективності міжнародного трансферу технологій

У статті розглядається питання можливості використання даних про патенти для оцінки ефективності міжнародного трансферу технологій. Автором обґрунтовано доцільність застосування патентної інформації для визначення перспективних напрямів інноваційного розвитку регіону або країни та для оцінки ефективності міжнародного трансферу технологій. У статті проведено дослідження динаміки винахідницької активності в Україні в регіональному, галузевому аспектах, а також за технологічними напрямками Міжнародної патентної класифікації (МПК). Також було проведено аналіз інтенсивності імпорту технологій. У результаті були виявлені тенденції винахідницької діяльності в Україні та основні напрямки імпорту технологій, визначено проблеми винахідництва і трансферу технологій в Україні та запропоновано напрями їх вирішення.

Ключові слова: міжнародний трансфер технологій, патент на винахід, інноваційна спроможність, імпорт технологій, технологічні напрями МПК, інтелектуальна власність, інноваційний розвиток, наукові центри.

Ляшенко А. Ю. Использование данных о патентах для оценки интенсивности и эффективности международного трансфера технологий

В статье рассматривается вопрос возможности использования данных о патентах для оценки эф-

фективности международного трансфера технологий. Автором обоснована целесообразность применения патентной информации для определения перспективных направлений инновационного развития региона или страны и для оценки эффективности международного трансфера технологий. В статье проведено исследование динамики изобретательской активности в Украине в региональном, отраслевом аспектах, а также по технологическим направлениям Международной патентной классификации (МПК). Также был проведен анализ интенсивности импорта технологий. В результате были выявлены тенденции изобретательской деятельности в Украине и основные направления импорта технологий, определены проблемы изобретательства и трансфера технологий в Украине и предложены направления их решения.

Ключевые слова: международный трансфер технологий, патент на изобретение, инновационная способность, импорт технологий, технологические направления МПК, интеллектуальная собственность, инновационное развитие, научные центры.

Lyashenko A. Application of patent data for assessment of the intensity and effectiveness of international technology transfer

The article considers the possibility of using patent data for assessment of the international technology transfer effectiveness. The author substantiates the expediency of applying patent information to determine the perspective directions of innovative development of the region or country and to assess the effectiveness of international technology transfer. The article studies the dynamics of inventive activity in Ukraine in the regional, industrial aspects, and also by technological directions of the International Patent Classification (IPC). An analysis of the intensity of technology imports was also made. As a result, tendencies of inventive activity in Ukraine and the main directions of technology import were revealed. Problems of invention activity and technology transfer in Ukraine were identified and directions for their solution were suggested.

Keywords: international technology transfer, patent for invention, innovative capacity, technology import, technological directions of the IPC, intellectual property, innovative development, scientific centers.

Стаття надійшла до редакції 26.04.2018
Прийнято до друку 19.06.2018

УДК 364.362+331.5:338.48

Г. О. Крапівіна,

кандидат наук з державного управління,

ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет»

ВОЛОНТЕРСТВО ТА ВОЛОНТУРИЗМ: НЕСТАНДАРТНІ ФОРМИ ЗАЙНЯТОСТІ В ТУРИЗМІ

Постановка проблеми. Волонтерство та волонтуризм у світі розглядаються як особлива сфера діяльності, якій притаманні й загальні закони економічного розвитку та єдині правила та закономірності діяльності, й особливості, пов'язані із специфікою надання волонтерських та волонтуристських послуг. Під впливом останніх закономірностей розвитку волонтерства та волонтуризму набувають специфічних рис (в туризмі зокрема), які дозволяють визначити їх і поширенням соціально-трудових відносин, і туристичною діяльністю як зайнятістю в сучасних умовах.

Аналіз останніх публікацій. Незважаючи на те, що проблемами соціально-трудової сфери, а саме зайнятості займалися Д. Богиня, О. Грішанова, Р. Колосова, А. Колот, Г. Мелік'ян, В. Петюх та ін., дослідження й трансформації зайнятості в окремих галузях (туризмі зокрема), й поширення в них соціально-трудових відносин потребують ще більш систематизованого та обґрунтованого підходу.

Перші кроки в узагальненні світової історії та теорії, а також вітчизняної практики волонтерського руху зробили О. Барабанова, О. Бережна, О. Дорогавцева, О. Караман, Н. Кондрашова, В. Кратінова, Н. Ларіонова, А. Мартинов, О. Мєденцева, О. Пєсоцька, А. Соколов.

Метою статті є обґрунтування визначення волонтерства та волонтуризму як нестандартної форми зайнятості в туризмі в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. В ході реформ, що проводяться в Україні, соціально-трудова сфера піддалася деформаціям більше, ніж інші області економіки. Про це свідчать, зокрема, «різке падіння рівня життя населення, зростання безробіття, втрата мотиваційного потенціалу практично за всіма видами особистих доходів, зниження продуктивності праці тощо, й не лише в Україні» [1].

Видатний український вчений А. Колот вважає [2], що «соціально-трудову сферу можна розглядати як специфічний соціальний інститут, що забезпечує реалізацію функцій суспільного значення та задоволення потреб соціуму». Зокрема в туризмі: реалізацію права громадян на працю й забезпечення зайнятості фахівців, одержання трудових та інших доходів від участі в суспільному виробництві та продукуванні туристичного обслуговування населення, розвиток міжкультурних комунікацій в процесі безпосереднього докладання праці організато-

рів туристичної діяльності, задоволення рекреаційних потреб населення (рис. 1).

Складовими сукупності функцій суспільного значення, що реалізують соціальну сутність праці в туризмі, є:

функція створення матеріальних і духовних благ, суспільного багатства полягає в створенні в результаті праці благ і можливостей для задоволення людських потреб в туристсько-рекреаційній діяльності; характеризує загальну природу праці в туризмі, що не залежить від форм соціальної організації цього життя;

функція складання основи суспільства і суспільного ладу, що впливає з двоякої природи праці в туризмі: конкретної трудової діяльності фахівців з туризму та суспільних зв'язків й відносин, що виникають в процесі їх праці;

функція міри розподілу суспільного багатства та споживання;

функція сфери самовираження, самоствердження та розвитку людини [3].

Остання функція реалізується в створенні таких умов праці, за яких праця стає не тільки засобом задоволення потреб людини, а й сама перетворюється у важливу життєву потребу, засіб самовираження, розкриття та реалізації творчих можливостей працівника. Складові прагнення творчо працювати завжди виявлялися в суспільстві низкою ініціатив, рухів тощо.

Потреби соціуму та особистості досліджували визначні вчені минулого та сучасності – Дж. Гобсон, К. Гельвецій, Ф. Гегель, К. Маркс, М. Вебер, Ф. Гайєк та ін. Вони вважали потребами вираження природи людини та відносили їх до ключових економічних категорій.

Отже, потреби (й в туризмі зокрема) – властивість живого, яка спонукає його до активності або викликає інші реакції завдяки відображенню надлишку, недостатності чи відсутності чинників (речовини, енергії, інформації), що позитивно або негативно впливають на життєдіяльність організму, людської особистості, соціальної групи, історичної спільноти, суспільства загалом. Потреби – це категорія, що відбиває ставлення людей до умов їх життєдіяльності.

Потреби соціуму мають об'єктивно-суб'єктивний характер. Їх класифікація та типологія включає ставлення до природи; до існуючих засобів життя;

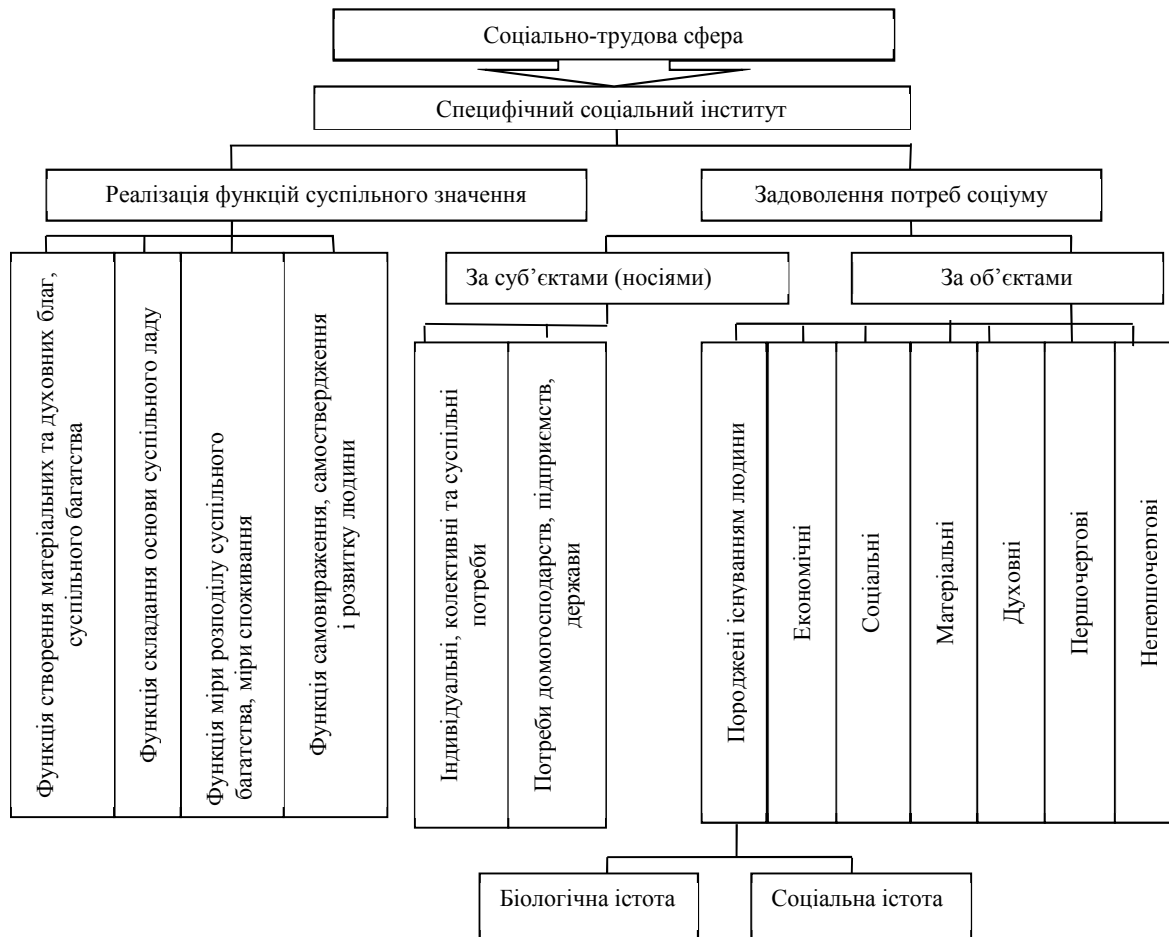

Рис. 1. Структура соціально-трудової сфери

Розроблено автором.
Джерела: [3 - 5].

до себе та інших людей; до праці та дозвілля. Потреби можна класифікувати, насамперед, за суб'єктами (носіями) та об'єктами.

За суб'єктами потреби поділяють на індивідуальні (рис. 2), колективні (рис. 3) та суспільні; потреби домогосподарств, підприємств та держави як особливих суб'єктів економіки. Індивідуальні та колективні потреби в волонтерстві та волонтуризмі є специфічними, включають потреби, притаманні різним сферам людського життя.

Індивідуальні потреби урізноманітнюють суспільне становище індивіда, підвищують якість та ускладнюють уклад його життя, підвищують умови формування особистості, входження в спільність волонтерів та волонтуристів, формування волонтерського та волонтуристського відношення до інших та бажання впливу на них, насолоду від взаємовигідної дружби, особисте зростання, потреби громади, спілкування, пошук друзів, допомога людям, потреби сім'ї та друзів.

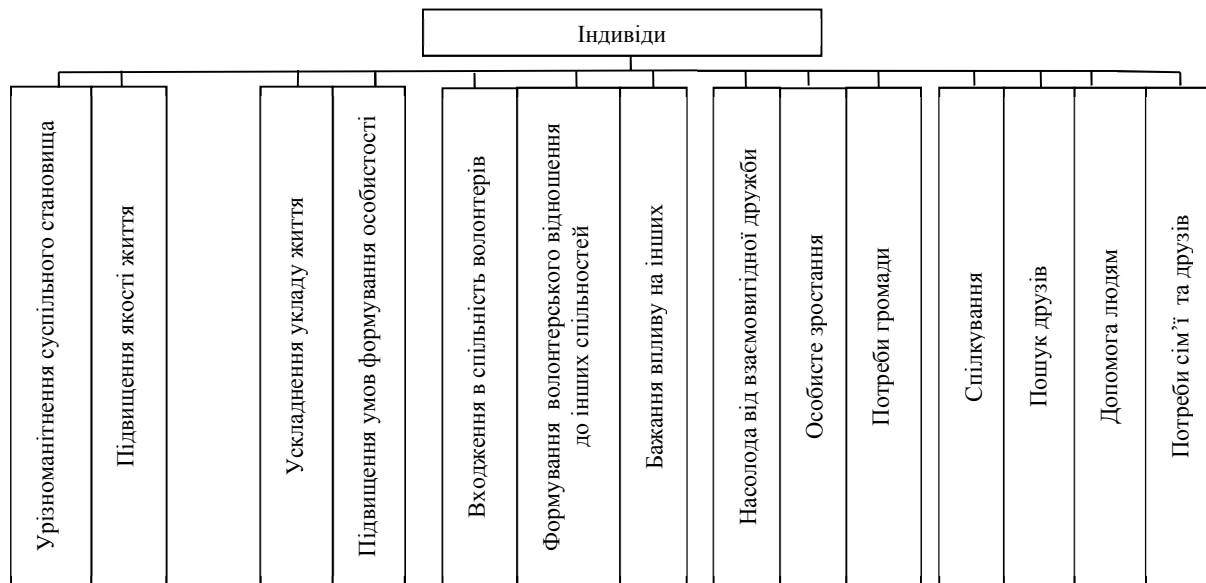
Колективними потребами в волонтерстві та волонтуризмі можуть бути сприяння сталому розвитку, здоров'ю, добробуту суспільства, врахування його інтересів у власній діяльності та відповідність впливу власної діяльності на споживачів, працівни-

ків, громади і навколишнє середовище, дотримання високих стандартів операційної та виробничої діяльності, соціальних стандартів та якості роботи з персоналом, зважання на очікування державних органів, відповідність чинному законодавству та міжнародним нормам поведінки, інтеграція в діяльність та практику відносин волонтерської організації, мінімізація шкідливого впливу на навколишнє середовище, створення довірливих взаємовідносин між бізнесом і суспільством.

За об'єктами потреби класифікують на породжені існуванням людини як біологічної істоти та породжені існуванням людини як соціальної (суспільної) істоти; економічні, соціальні, матеріальні, духовні; першочергові та другорядні.

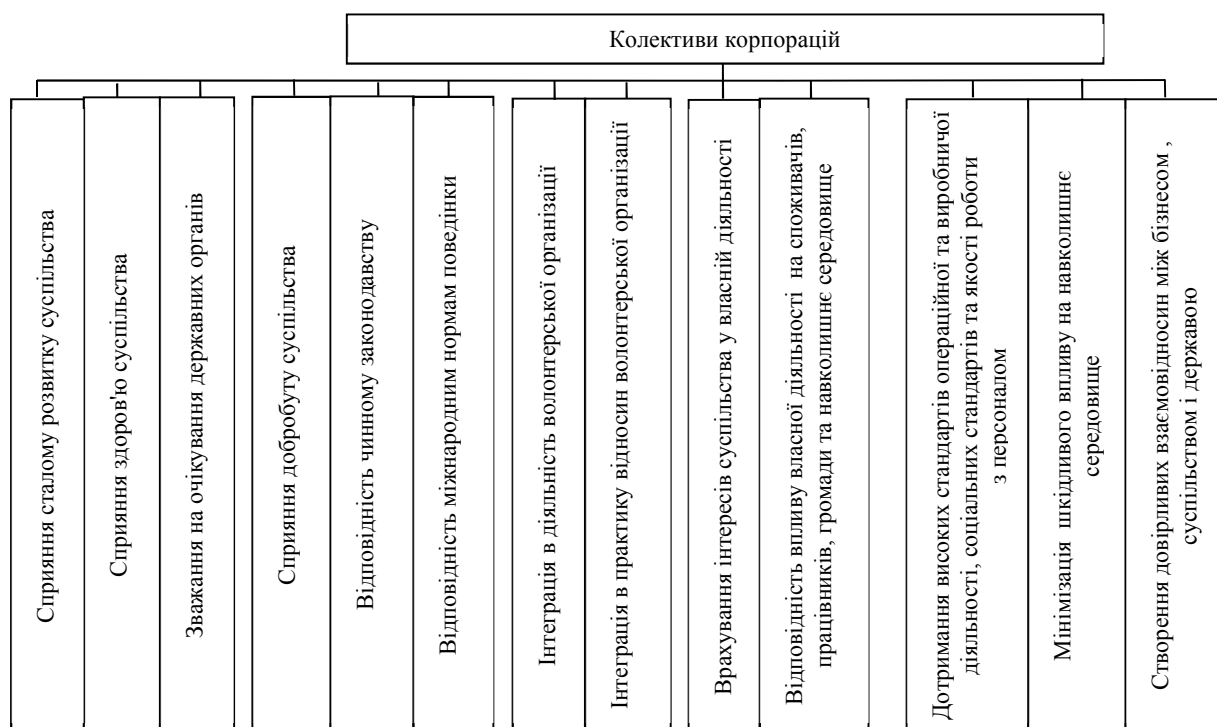
Найбільш узагальненими потребами в туризмі виступають потреби соціуму. Щодо них у розвитку волонтерського та волонтуристського руху в суспільстві, то в економічній площині вони існують, перш за все, у вигляді потреб забезпечення зростання продуктивності суспільної праці та потреб в зменшенні безробіття тощо.

Тобто, потреби соціуму в туризмі не обмежуються індивідуальними потребами. Вони спонукають не тільки окремі особистості, а й групи людей

Рис. 2. Основні індивідуальні потреби населення, що ініціюють та забезпечують розвиток волонтерського руху

Розроблено автором.

Рис. 3. Основні потреби колективів корпорацій, що ініціюють та забезпечують розвиток волонтерського та волонтуристського руху

Розроблено автором.

або підтримувати старе, або виступати за його усунення, за затвердження нового, спонукають до вирішення назрілих протиріч.

Потреби соціуму в туризмі класифікуються на матеріальні, духовні та суспільні, а їх обсяг і характер залежать як від рівня розвитку суспільства та суспільного виробництва, так і від умов діяльності та

місця різних груп людей в системі суспільних (зокрема. соціально-трудова) відносин. У соціумі складається ієрархія потреб, підґрунтям якої є матеріальні, перш за все економічні потреби, що визначають і забезпечують розвиток потреб духовних, частина яких ініціюється в суспільстві в волонтерський та волонтуристський рух.

Основою соціально-трудої сфери є соціально-трудої відносини. Тобто, соціально-трудова сфера в туризмі – це зона дії, межа поширення трудових відносин, відносин зайнятості та відносин розподілу й споживання туристично-рекреаційної частки національного доходу, де туризм як зайнятість – це, зокрема, діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб у волонтерстві та волонтуризмі й така, що, як правило, приносить їм дохід у грошовій або іншій формі.

Структура соціально-трудої сфери (рис. 4) наочно демонструє, що зона дії волонтерства та волонтуризму, у широкому сенсі, відбивається в поширенні не тільки мотивації продуктивної нетрадиційної зайнятості та її ринку праці, а й міжкультурної комунікації, діалогу культур, відносин зайнятості, соціально-культурної сфери, соціального захисту населення, соціального партнерства, процесів

підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців, тобто є черговою межею поширення відносин зайнятості соціально-трудої сфери.

У вузькому сенсі соціально-трудова сфера включає сферу зайнятості в туризмі з її процесами праці, що можуть бути різними як за формою, так і за тривалістю. За формою вони класифікуються щонайменше на дві групи: стандартна та нестандартні форми зайнятості. Волонтерство та волонтуризм відноситься до другої класифікаційної групи, як і неповна, непостійна, вторинна, неформальна, недо-, пере-, самозайнятість та зайнятість у домашньому господарстві.

У цілому зайнятість населення являє собою фундамент економічного зростання країни, вирішальний чинник створення валового національного продукту, матеріального й духовного добробуту людей, провідну сферу реалізації їхніх життєвих інтересів, основний засіб задоволення різноманітних потреб.

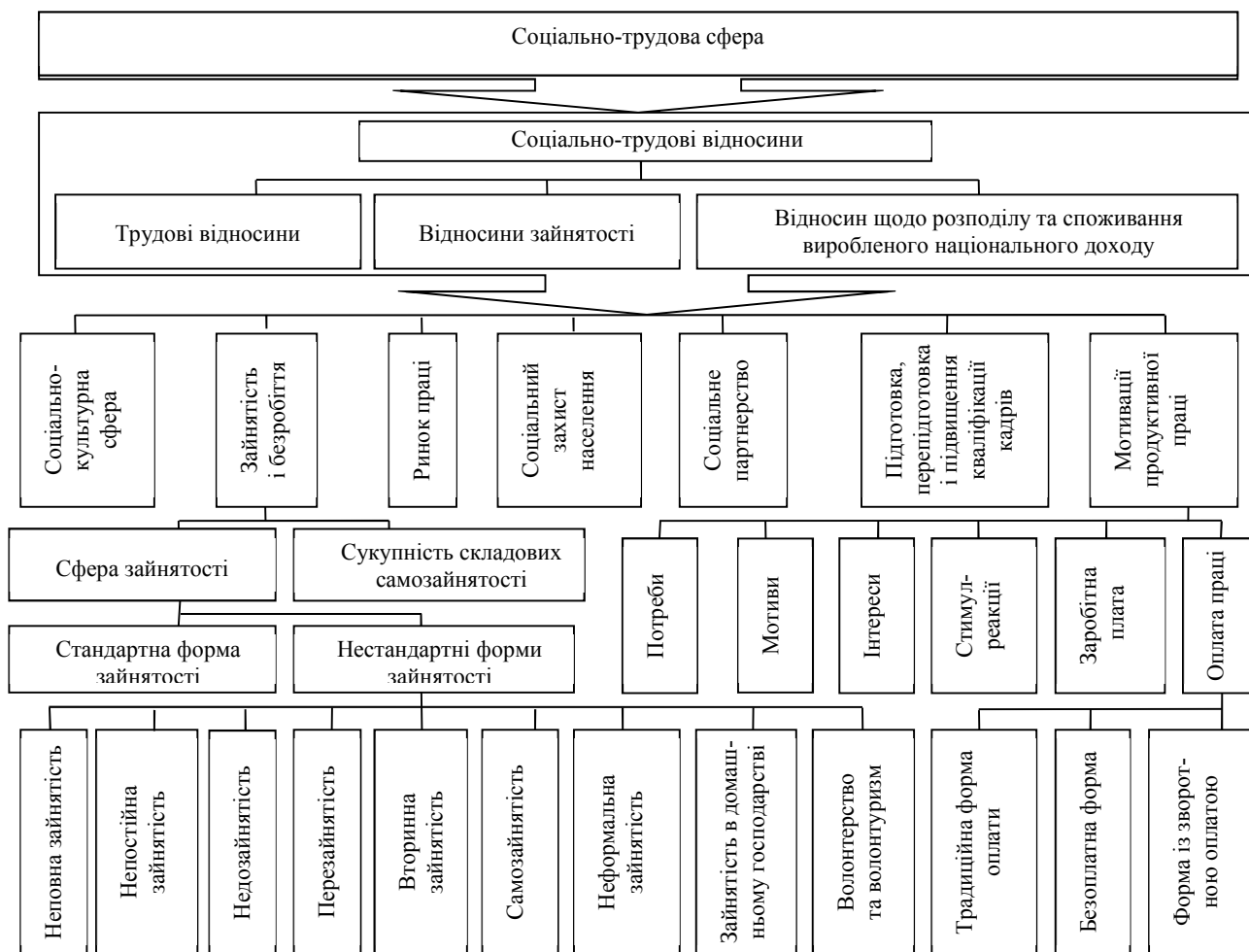

Рис. 4. Структура соціально-трудої сфери

Розроблено автором.
Джерела: [3 - 5].

Складові структури соціально-трудої сфери щільно зв'язані. Так, провідні українські дослідники соціально-трудої відносин обґрунтовано вважа-

ють, що складова «Зайнятість населення» є найважливішим результатом функціонування складової «Ринок праці» і визначає міру задоволення потреби

частки економічно активного населення в робочих місцях, що є наслідком взаємодії складових ринку праці, які аналогічні складовим кожного ринку: попит, пропозиція, ціна та конкуренція.

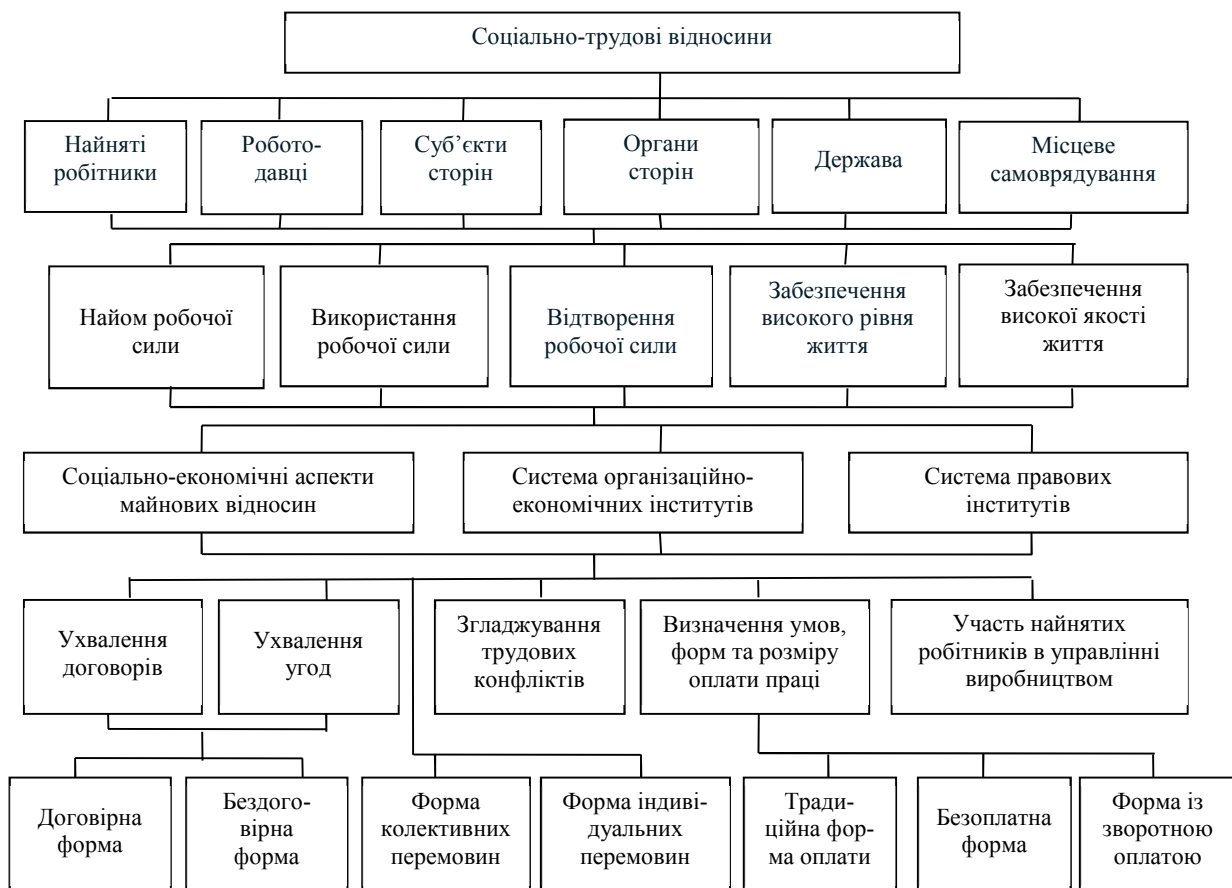
Ключову роль в формуванні структури та напрямів розвитку соціально-трудової сфери (й волонтерства та волонтуризму, зокрема) відіграє соціальна політика держави, бо центром соціально-трудової сфери є людина, що взаємодіє з ринковим середовищем з приводу організації процесу праці, умов зростання його продуктивності, формування особистих доходів, забезпечення соціального захисту тощо. Волонтерство та волонтуризм демонструють соціально-трудовій сфері можливість поширення форм оплати праці за рахунок використання, у відповідності з глобалізаційним напрямом соціальної політики держави, безоплатної форми праці та форми із зворотною її оплатою.

Аналіз складових соціально-трудової сфери дозволяє зробити висновок про те, що, по-перше, більшість з них пов'язана з проблемами сфери не тільки в теоретичному плані, а й в процесі практичного функціонування (й в туризмі, зокрема), а, по-друге,

соціально-трудові відносини є підґрунтям волонтерства та волонтуризму як складової соціально-трудової сфери.

За поширеним у літературних джерелах визначенням, соціально-трудові відносини – це комплекс взаємовідносин між їхніми сторонами – найманими працівниками та роботодавцями, суб'єктами й органами сторін за участю держави (органів законодавчої та виконавчої влади) і місцевого самоврядування, що пов'язані з найманням, використанням, розвитком робочої сили, винагородою за працю та спрямовані на досягнення високих рівнів якості життя та ефективності виробництва.

Ці відносини охоплюють широке коло питань – від соціально-економічних аспектів майнових відносин до системи організаційно-економічних та правових інститутів, пов'язаних з колективними та індивідуальними перемовинами, ухваленням договорів та угод, визначенням умов, форм і розміру оплати праці, згладжування трудових конфліктів, участю найнятих робітників в управлінні виробництвом тощо (рис. 5).

Рис. 5. Складові соціально-трудових відносин

Складено автором.

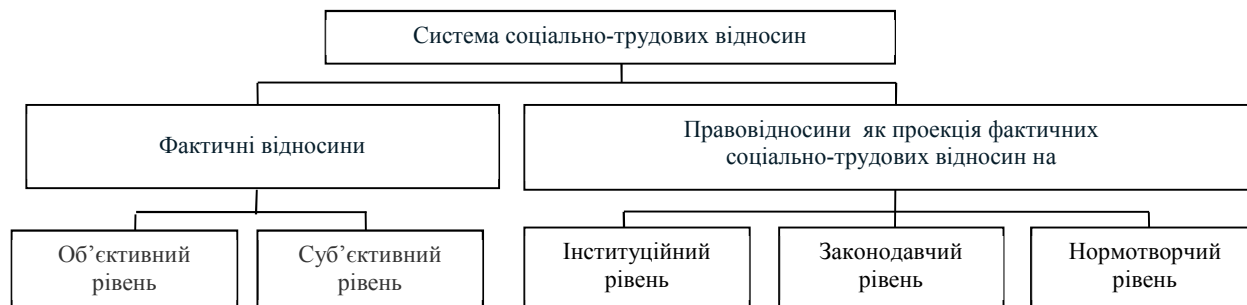
Джерело: [6].

Загальновізнано, що соціально-трудові відносини, як система, мають дві форми існування: перша – це фактичні соціально-трудові відносини, які

функціонують на об'єктивному та суб'єктивному рівнях, а друга – соціально-трудові правовідносини, які відображають проекцію фактичних соціально-

трудова відносин на інституційний, законодавчий і нормотворчий рівень (рис. 6).

Системи соціально-трудова відносин є динамічними і зазнають певних змін через різні причини економічного, політичного, соціального, технологічного, культурного, релігійного характеру тощо та розглядаються, передусім, у контексті трансформацій, які відбуваються в суспільному виробництві в цілому.

Рис. 6. Форми існування системи соціально-трудова відносин

Складено автором.

Джерела: [7 - 9].

За Ю. Осиповим, «соціальний спосіб виробництва відбиває організацію людини, суспільства та відбиває з боку людини та суспільства, а кожний спосіб виробництва має безліч конкретних втілень. Кожне ж конкретне втілення, відрізняючись якоюсь якісною особливістю, є не що інше, як форма способу виробництва. Форми способу виробництва існують як самі собою, так й в структурному, генетичному та логічному взаємозв'язку, складаючи не тільки перелік, а й систему форм. Багато форм субординовані одна до одної, бо одна форма є формою іншої, тобто є не тільки формою, а й підформою. Кожний спосіб виробництва має здібність реалізовуватися в переліку способів, що відносяться один до одного вже не як самостійні способи виробництва, а як підспособи одного способу виробництва. Такого роду підспособи виробництва за суттю є його укладами. Найбільш поширеними формами укладного типу є, наприклад, сільські та місцеві форми способу виробництва, що часто значно відрізняються один від одного». Тобто, є підстави розглядати волонтерство та волонтуризм як окремі форми укладного типу.

Ю. Осипов при дослідженні способів виробництва визначив, що «перехід від однієї історичної форми до іншої, що здійснюється як результат власного розвитку способу виробництва або його пристосування до зовнішніх обставин, що змінилися, є трансформація (зміна форми)».

Трансформація, за Ю. Осиповим, – це «й факт зміни форми, й сам перетин від форми до форми. Трансформація – це й перелік перетинів. Постійний процес еволюції, розвитку. Трансформація – якісний стрибок, перетин від якості до якості. Характерним є те, що спосіб виробництва не може взагалі

Видатний вчений Ю. Осипов визначив залежність послідовності понять «Господарська діяльність» – «Спосіб господарювання» – «Спосіб виробництва» – «Спосіб власності» – «Спосіб господарства» – «Соціальна сфера організації виробництва» – «Соціальний спосіб виробництва» – «Форми способу виробництва» як певний феномен суспільного життя.

існувати без трансформацій. Трансформація – закон життєдіяльності та умова життєдіяльності способу виробництва».

Трансформації можуть проходити по-різному: й як відносно спокійний та повільний процес, й як вибуховий, швидкий, перетворюючий. Вони можуть проходити безболісно, майже непомітно для свідомості, а можуть супроводжуватися колізіями, що безжалісно струшують суспільство. Трансформації можуть відбуватися практично стихійно, без особливої участі свідомої волі, але можуть проходити й за активною участю суб'єкта-перетворювача. Вони можуть відбуватися своєчасно, але можуть і з запізненням або з опередженням, що має, час від часу, не менше, а навіть більше негативних наслідків. Трансформації можуть бути всеохоплюючими, глибокими, а можуть бути частковими та досить поверхневими. Іноді їм вдається відбутися й в фіктивному характері, лише сімітував дієві зміни.

Так, трансформація зайнятості – це корінна зміна структури зайнятості населення, що виражається в поширенні сфери додатку трудової діяльності та можливостей неформальної зайнятості, а також у зростанні ролі недержавного сектору економіки (рис. 7).

На відміну від трансформації зайнятості, трансформації соціально-трудова відносин є наслідками впливу таких інституційних чинників: розвитку продуктивних сил, нової структури та якості робочої сили; трансформації форм і методів організації виробництва; трансформації відносин власності; роздержавлення в соціально-економічній сфері та підвищення ролі соціального партнерства; піднесення якості життя й створення об'єктивних передумов демократизації, гуманізації відносин між пра-

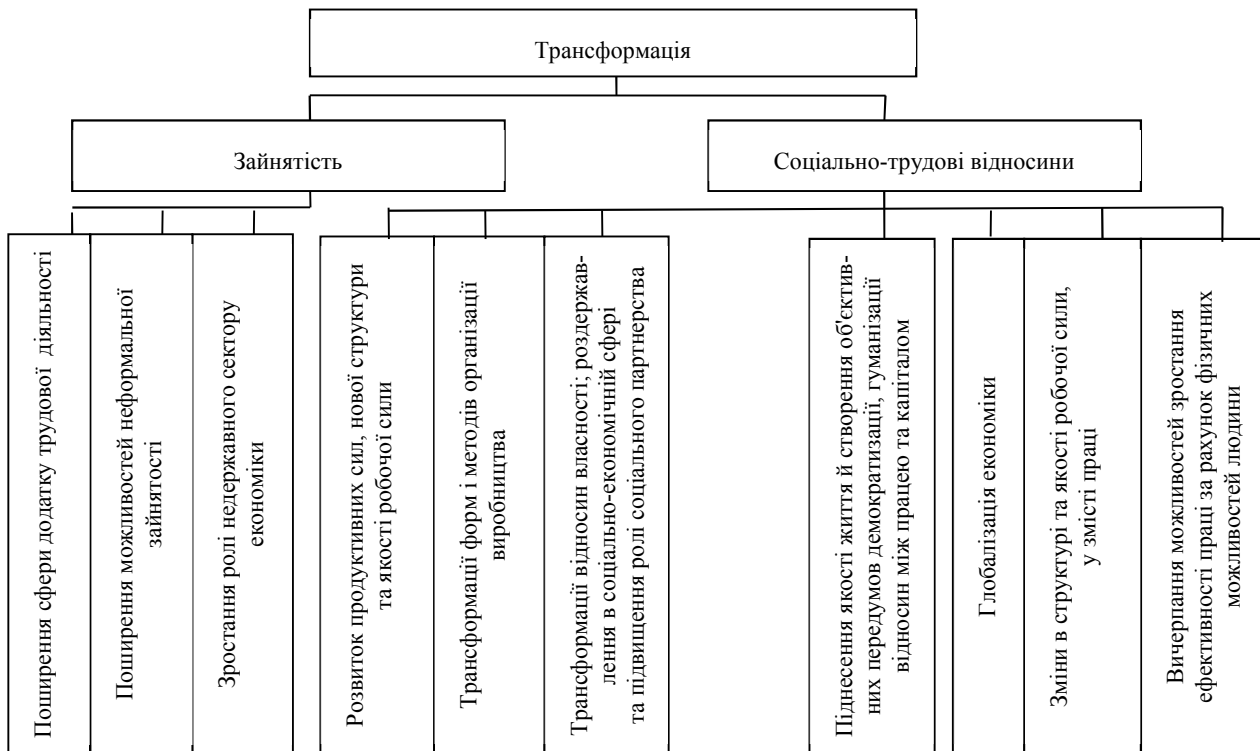

Рис. 7. Чинники трансформації зайнятості та соціально-трудових відносин

Складено автором
Джерела: [3; 7 - 9]

цею та капіталом; глобалізації економіки. До основних чинників трансформації соціально-трудових відносин також належать зміни в структурі та якості робочої сили, в змісті праці, а також вичерпання можливостей зростання ефективності праці за рахунок фізичних можливостей людини.

Саме ці чинники потребують нетрадиційних підходів до управління працею та вдосконалення соціально-трудових відносин. При цьому завдання полягає в тому, щоб привести в дію ті можливості людини, що пов'язані з її майстерністю, освітою та професійною підготовкою, системою інтересів та їх розвитком.

Тобто, процес трансформації соціально-трудових відносин перетинається з волонтерською та волонтуристською діяльністю на рівні її завдання, бо саме волонтерство та волонтуризм є діяльністю, що призначена для вирішення завдань, пов'язаних з майстерністю, освітою та професійною підготовкою, системою інтересів людини та їх розвитком, але вирішення цих завдань у волонтерстві, а особливо у волонтуризмі визначається значною специфікою.

Каталізатором змін характеру та змісту соціально-трудових відносин у сфері праці літературні джерела визначають еволюцію форм і методів організації виробництва як складову технологічної революції, але остання сама є складовою способу виробництва. Тому каталізатором трансформації сфери праці, в широкому значенні, можна визначити зміни способу виробництва.

Висновки. В статті досліджено волонтерську та волонтуристську діяльність як форму зайнятості в сучасних умовах. Основні висновки та результати досліджень зводяться до такого: волонтерство та волонтуризм виникли в процесі трансформації зайнятості в сучасних умовах та є симбіозом інноваційних форм соціально-трудових відносин та форм нестандартної зайнятості.

Література

1. **Осіпов Ю.М.** Опыт философии хозяйства (хозяйство как феномен культуры и самоорганизующаяся система. Москва: Изд-во Московского университета, 1990. 382 с.
2. **Колот А.М.** Наука про працю і соціально-трудові відносини: становлення, начала теоретико-методологічного оновлення. *Праця в XXI столітті: новітні тенденції, соціальний вимір, інноваційний розвиток.* Київ: КНЕУ, 2012. Т. 1. 660 с.
3. **Фінансовий** словник. URL: <http://www.job-today.com.ua/terms.php?gnm=1006>.
4. **Колот А.М.** Соціально-трудова сфера в умовах глобальних викликів: тенденції, проблеми, можливості стійкого розвитку. URL: <http://ir.kneu.edu.ua:8080/bitstream/2010/.../2.do...>
5. **Гимпельсон В., Капелюшников Р.** Нестандартная занятость и российский рынок труда. Москва: ГУ ВШЭ, 2005. 36 с.
6. **Економіка праці та соціально-трудові відносини** / А.М. Колот, О.А. Гришанова, О.О. Герасименко та ін. Київ: КНЕУ, 2009. 711 с.
7. **Жадан О. В.** Трансформація соціально-трудових відносин у сучасному суспільстві. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Аpdu/2010_

1/ doc/3/05.pdf. 8. **Чухно А.А.** Основи економічної теорії. URL: http://library.if.ua/book/61_4366.html. 9. **Колот А. М.** Глобалізація як чинник трансформації соціально-трудових відносин / Стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації. URL: <http://ecolib.com.ua/article.php?book=20&article=2299>.

Крапівіна Г. О. Волонтерство та волонтуризм: нестандартні форми зайнятості в туризмі

В статті досліджено волонтерську та волонтуристську діяльність як форму зайнятості в сучасних умовах. Волонтерство та волонтуризм в світі розглядаються як особлива сфера діяльності, якій притаманні й загальні закони економічного розвитку та єдині правила та закономірності діяльності, й особливості, пов'язані із специфікою надання волонтерських та волонтуристських послуг. Під впливом останніх закономірностей розвитку волонтерства та волонтуризму набувають специфічних рис (у туризмі зокрема), які дозволяють визначити їх і поширенням соціально-трудових відносин, і туристичною діяльністю як зайнятістю в сучасних умовах. Процес трансформації соціально-трудових відносин перетинається з волонтерською та волонтуристською діяльністю на рівні її завдання, бо саме волонтерство та волонтуризм є діяльністю, що призначена для вирішення завдань, пов'язаних з майстерністю, освітою та професійною підготовкою, системою інтересів людини та їх розвитком, але вирішення цих завдань у волонтерстві, а особливо в волонтуризмі визначається значною специфікою. Волонтерство та волонтуризм виникли в процесі трансформації зайнятості в сучасних умовах та є симбіозом інноваційних форм соціально-трудових відносин та форм нестандартної зайнятості.

Ключові слова: волонтерство, волонтуризм, туризм, зайнятість, соціально-трудові відносини.

Крапівіна Г. А. Волонтерство и волонтуризм: нестандартные формы занятости в туризме

В статье исследуются волонтерская и волонтуристская деятельность как форма занятости в современных условиях. Волонтерство и волонтуризм в мире рассматриваются как особая сфера деятельности, которой присущи и общие законы экономического развития и единые правила и закономерности деятельности, и особенности, связанные со спецификой предоставления волонтерских и волонтуристских услуг. Под влиянием последних закономерности развития волонтерства и волонтуризма приобретают специфические черты (в туризме в

частности), которые позволяют определить их и расширением социально-трудовых отношений, и туристической деятельностью как занятостью в современных условиях. Процесс трансформации социально-трудовых отношений пересекается с волонтерской и волонтуристской деятельностью на уровне ее задач, потому что именно волонтерство и волонтуризм являются деятельностью, которая предназначена для решения задач, связанных с мастерством, образованием и профессиональной подготовкой, системой интересов человека и их развитием, но решение этих задач в волонтерстве, особенно в волонтуризме определяется со значительной спецификой. Волонтерство и волонтуризм возникли в процессе трансформации занятости в современных условиях и являются симбиозом инновационных форм социально-трудовых отношений и форм нестандартной занятости.

Ключевые слова: волонтерство, волонтуризм, туризм, занятость, социально-трудовые отношения.

Krapivina G. Volunteering and voluntourism: non-standard forms of employment in tourism

The article explores volunteer and voluntourism activities as a form of employment in modern conditions. Volunteering and voluntourism in the world are regarded as a special sphere of activity, which is characterized by general laws of economic development and uniform rules and patterns of activity, and features related to the specifics of providing volunteer and voluntourism services. Under the influence of the latest patterns of development of volunteer and voluntourism acquire specific features (in tourism in particular), which allow to determine them and the expansion of social and labor relations, and tourism activities as employment in modern conditions. The process of transformation of social and labor relations intersects with volunteer and voluntourism activities at the level of its tasks, because it is volunteer and voluntourism that are activities that are designed to solve tasks related to skill, education and vocational training, the system of human interests and their development, but the solution These tasks in volunteering, especially in voluntourism, are determined with considerable specificity. Volunteering and voluntourism arose in the process of transforming employment in modern conditions and is a symbiosis of innovative forms of social and labor relations and forms of precarious work.

Keywords: volunteering, voluntourism, tourism, employment, socially-labor relations.

Стаття надійшла до редакції 09.04.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

Е. М. Придятько,

*Красноармійський індустріальний інститут
ДВНЗ «Донецький національний технічний університет», м. Покровськ*

ВНУТРІШНІ УМОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ПЕРСОНАЛУ ПРОМИСЛОВОГО ПІДПРИЄМСТВА

Постановка проблеми. Конкуреноспроможність підприємства на ринку та фінансова, економічна й соціальна складові результативності його виробничо-господарської діяльності залежать від цілого комплексу умов і чинників, головну роль серед яких відіграють безпосередньо процеси формування персоналу. Дійсно, від того, як вчасно і якісно будуть підібраними працівники на кожне робоче місце та наскільки сприятливі умови професійного розвитку й мотивації на досягнення високих результатів праці їм будуть створені керівництвом, залежить зацікавленість кожного професіонала й таланта у праці на даному підприємстві, а отже і визначається рівень його продуктивності й результативності праці, інноваційної активності й професійної творчості. При цьому, незважаючи на достатньо високий ступінь уніфікації процесів формування персоналу промислового підприємства, успішність загальної системи управління персоналом буде залежати від тих конкретних внутрішніх умов, заходів й управлінських рішень, які керівництво підприємства приймає в оперативному та стратегічному порядку з метою забезпечення потреби у персоналі. Саме тому потребують додаткового дослідження питання оцінки впливу внутрішніх складових на ефективність процесів формування персоналу промислових підприємств.

Аналіз останніх досліджень. У останні роки зарубіжні та українські науковці приділяють достатню увагу визначенню складу та оцінці кількісного впливу внутрішніх чинників на ефективність запровадженої системи управління персоналом та безпосередньо на процеси формування персоналу підприємств. Так, К. Сандеп і М. Сингх обґрунтовують доцільність виокремлення двох груп чинників впливу на результативність протікання процедур управління персоналом – зовнішніх й організаційних. До складу організаційних чинників дослідники віднесли компетенції персоналу; структурні особливості діяльності підприємства з їх перевагами та обмеженнями, політикою та практикою; культурні аспекти й проблеми у сфері управління персоналом [1, с. 67]. Н. Бі виокремлює три рівня чинників, що впливають на політику управління персоналом: національні, що відображають національну культуру та бізнес-середовище; контингентні, що характеризують вік, розмір і життєвий цикл організації; організаційні, що пов'язані із функціями управління персоналом [2, с. 22]. Ю. Чжан на підставі результатів дослідження чинників впливу на інтенсивність

руху персоналу підприємства виокремив три їх блоки, два з яких носять внутрішній по відношенню до підприємства характер, а саме: персональні, що комплексно характеризують індивідуальні особливості та обставини професійного становлення персоналу (стать, вік, рівень освіти, нагромаджений професійний досвід, морально-психологічні якості й риси тощо) й організаційно-трудові, що охоплюють корпоративну культуру та запроваджену систему управління, масштаб організації та підходи до оплати праці й розвитку персоналу [3, с. 86-87].

Г. Зелінська до складу внутрішніх чинників відносить організаційний устрій, якість управління персоналом й ступінь використання ресурсів [4]. Т. Костунець складові внутрішнього впливу визначає таким чином: різні особливості, риси та характеристики персоналу, виробничого процесу, фінансових й облікових операцій, специфіка організації процедур управління [5, с. 213]. А. Климчук, приділяючи увагу конкурентоздатності персоналу, серед внутрішніх чинників виокремлює професійно-кваліфікаційні якості персоналу; рівень оплати праці; мотивацію та стимулювання персоналу; оцінювання результатів діяльності; організацію робочого дня й місця роботи та безперервне навчання на виробництві [6, с. 8]. М. Росман, Ф. Шах, Дж. Гуссейн та А. Гуссейн акцентують увагу на тому, що серед внутрішніх чинників впливу на результативність функціонування кадрових служб підприємств будь-якої сфери діяльності доцільно, перш за все, виокремлювати «організаційний клімат і культуру, організацію роботи та стиль управління», тобто автори роблять головний наголос на управлінсько-психологічних аспектах діяльності підприємства, як базових для забезпечення його ефективності [7, с. 87]. А. Марек також доводить, що на форму розвитку кадрових функцій підприємства впливає три основних внутрішніх чинника – організаційна культура, інтеграція стратегії управління персоналом із стратегією управління знаннями та створення умов для всебічного розвитку й залучення талантів [8, с. 82]. Тобто можна стверджувати, що однією з важливіших умов оздоровлення та перспективного розвитку української економіки у найближчі роки має стати спрямування політики управління персоналом підприємств промислового сектору на посилення інтелектуальних й креативних здібностей працівників, розкриття їх талантів. Тобто трансформація управлінської парадигми має набути вектор спрямування на максимальне забезпечення умов для самореаліза-

ції та нагромадження знань персоналом, тобто на посилення уваги до внутрішніх резервів стратегічного розвитку. Водночас слід зазначити, що у науковому середовищі існує недостатність прикладних і аналітичних досліджень, присвячених кількісному висвітленню впливу внутрішніх чинників на ефективність процесів формування персоналом, що гальмує перспективний процес трансформації та посилює актуальність подальших досліджень у цій сфері.

Метою статті є обґрунтування основних внутрішніх чинників впливу на ефективність процесів формування персоналу промислового підприємства та оцінка напрямку та розміру означеного впливу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найбільш визначальною складовою внутрішнього впливу слід вважати безпосередньо персонал, від досягненого рівня ефективності процедур формування якого залежить результативність всіх без виключення виробничо-господарських процесів функціонування підприємства. У основі забезпечення ефективності процесу формування персоналу одну з ключових ролей відіграє обраний на підприємстві підхід до підбору персоналу, конкретний вибір якого залежить від багатьох чинників, серед яких слід назвати стадію життєвого циклу підприємства та етап становлення трудового колективу, фінансові можливості, кадрову стратегію та стратегію розвитку підприємства тощо [2, с. 24; 9, с. 33, 52]. У загальному випадку фахівцями з менеджменту персоналу може бути обрано один з трьох варіантів розвитку подій. У першому випадку ставка робиться на молодих, амбітних й мобільних, проте ще недосвідчених, випускників навчальних закладів різного рівня акредитації залежно від вимог робочого місця, які ще позбавлені стереотипів мислення і прагнуть найбільш результативно й швидко пройти перші етапи власного професійного становлення на конкретному підприємстві [9, с. 407]. Використання даного підходу при мінімальних стартових витратах, пов'язаних із пошуком і наймом персоналу, потребує значних інвестицій у професійне становлення нового працівника, що прогнозовано має принести досить високий рівень фінансової окупності проте через певний, досить тривалий, період часу [7, с. 78]. Водночас, за твердженням Л. Шевченко, завчасно спрогнозувати ймовірність отримання та встановити конкретний розмір економічної ефективності інвестицій у розвиток персоналу представляється практично неможливим або досить ускладненим [10, с. 49]. Саме тому попит на випускників вишів в Україні є невисоким, а ринок праці ними перенасиченим.

До того ж Л. Лісогор наголошує на досить слабкій «мотивації як роботодавців, так і працівників України до підвищення кваліфікаційного рівня» персоналу [11, с. 181]. Аналогічний висновок було зроблено і у національних доповідях «Інноваційна Україна 2020» та «Цілі Розвитку Тисячоліття. Укра-

їна: 2000-2015»: у програмах стверджується, що в Україні спостерігається дуже низький рівень захищеності «приватного капіталу у підвищенні кваліфікації працівників без переорієнтації на виробництво високотехнологічної продукції» та невисока інтенсивність навчання на виробництві [12, с. 280; 13, с. 36]. Здебільшого це пов'язано із тим, що вибір даного напрямку супроводжується для підприємства значними ризиками втрати фінансових коштів, які було вкладено у розвиток персоналу, що завчасно звільнився за причинами плинності або не зміг у повній мірі засвоїти новий матеріал та набути необхідних для розвитку підприємства знань і компетенцій. При цьому М. Портер звертав увагу також і на такий досить потужний фактор ризику, як отримання повного або часткового доступу конкурентів до конфіденційної інформації й унікальних інноваційних знань підприємства через переманювання його ключових перспективних працівників [14, с. 223]. О. Сущенко наголошує, що втрата персоналу несе такі ризики інтерфейсної безпеки підприємства, як «розголошення комерційної таємниці та саботаж» [15, с. 131].

Слід також зазначити, що кризові явища в економіці країни значно підвищують ступінь ризикованості будь-яких рішень щодо інвестування коштів із різних джерел у розвиток і професійне самовизначення персоналу. За цих умов чинником результативного страхування підприємства від означених ризиків є «системно і якісно організована робота з персоналом, яка спрямована на формування його лояльності й відданості», що виступають підґрунтям для набуття тенденцій збільшення людського капіталу, скорочення витрат й утримання ключових для підприємства фахівців [7, с. 80]. О. Грішнова вказує на ще один досить дієвий інструмент страхування від ризику втрати інвестицій у людський капітал – «необхідно відбирати тих працівників, у яких мотивація, цінності, ставлення, норми поведінки є близькими до корпоративної культури та цінностей компанії» [16, с. 114].

Другий підхід до підбору персоналу пов'язаний із орієнтацією на самостійний або за допомогою фахівців пошук на вторинному ринку праці або переманювання у конкурентів високопрофесійних фахівців і талантів із потужним практичним досвідом роботи, які здатні навіть без періоду адаптації генерувати ідеї для запровадження очікуваних змін на підприємстві та легко їх впроваджувати у життя [9, с. 179, 407]. Водночас А. Колот наголошує на тому, що при постійному зростанні в Україні попиту на фахівців із високою професійною компетентністю, спостерігається дуже низький рівень їх мобільності, що обмежує можливості для реалізації означеного підходу [17, с. 52]. До того ж реалізація цієї достатньо агресивної стратегії вимагає досить значних грошових і часових витрат на етапі пошуку та працевлаштування відповідного фахівця, проте розміри інвестицій у людський капітал будуть меншими

і мають спрямовуватися виключно на підтримку тих знань і навичок, якими вже володіють нові працівники. Головною умовою успішної реалізації даного підходу на підприємстві є забезпечення високого й конкурентоздатного рівня оплати праці й гідних умов праці професіоналам і висококваліфікованим працівникам, що запрошуються. Проте, як відмічає Л. Лісогор, останнім часом позитивні тенденції у сфері оплати праці залежно від рівня компетенції спостерігаються виключно у галузі інформації та телекомунікацій [11, с. 181]. До того ж важливою й обов'язковою умовою досягнення ефективності від праці залучених на підприємство професіоналів має стати забезпечення балансу між корисністю посади та компетентністю фахівця, тобто наділення їх обов'язками, адекватними рівню професіоналізму, створення умов для кар'єрного зростання та отримання справедливого рівня оплати праці, максимальне задоволення потреб та ціннісних орієнтацій кожної особистості. Отже, можна підсумувати, що умовою забезпечення ефективності від використання підприємством другого підходу до набору персоналу має стати створення й постійна підтримка у нових працівників високої вмотивованості та зацікавленості до праці саме на даному підприємстві.

При цьому Е. Лібанова та О. Чернявська акцентують увагу на тому, що на ринку праці існує досить висока конкуренція між роботодавцями за високопрофесійних і перспективних для розвитку підприємства фахівців, яка і надалі буде посилюватися, що значно збільшує витрати на їх пошук і найм [18, с. 41; 19, с. 102]. У результаті, за оцінкою Л. Лісогор, зростання конкуренції на ринку праці має супроводжуватися «поліпшенням якісних параметрів людського потенціалу» підприємства, що включає у себе багато складових, розвиток кожної з яких потребує достатніх розмірів інвестиційних вливань [11, с. 182]. Одним із дієвих варіантів скорочення означених витрат за умови отримання очікуваних матеріальних і нематеріальних переваг може стати залучення таких нестандартних форм найму, як аутстафінгові або аутсорсингові послуги на певний, завчасно визначений, період часу в рамках укладеного трудового договору [9, с. 436; 10, с. 60-61; 12, с. 303; 17, с. 53]. Проте слід зазначити, що використання підприємством будь-якої лізингової форми задоволення потреб у персоналі має певні технологічні обмеження та практично не сприяє покращенню морально-психологічного клімату в колективі. Крім того, незалежно від обраної форми лізингу персоналу, термін і розмір окупності від здійснених інвестицій буде залежати від масштабу тих змін, що були запроваджені безпосередньо у виробничо-господарську діяльність новим працівником.

Третій підхід до підбору персоналу на промисловому підприємстві заснований на мінімізації ризиків і максимізації вигід від двох описаних кадрових

стратегій і базується на збалансованості й суміщенні, тобто одночасному пошуку і залученню до підприємства досвідчених професіоналів і креативної молоді. Такий підхід дозволить підвищити конкурентоздатність підприємства не лише у оперативному плані, а й на перспективу, своєчасно й раціонально здійснювати процедури омолодження кадрового складу. Максимально наблизитися до виконання поставленої задачі можливо шляхом організації власного центру підготовки та розвитку персоналу [9, с. 408]. Головною метою діяльності такого центру має стати відбір й працевлаштування талановитої й перспективної молоді у регіоні та здійснення заходів щодо її всебічного планомірного розвитку, як з професійного, так і з особистісного боків, що буде покликано оптимізувати траєкторію та гармонізувати процес протікання професійного кар'єрного зростання персоналу. При цьому перспективні фахівці підприємства мають відіграти роль коучів й менторів, що буде сприяти підвищенню якості й результативності програм розвитку та зацікавленість професіоналів.

Незалежно від обраного керівництвом підходу до кадрового підбору, результативність діяльності персоналу та розмір його продуктивної віддачі значним чином залежать від створеного керівництвом підприємства у кожного працівника відчуття повної безпеки, захищеності та соціальної справедливості. Тому дуже важливу роль у процесах формування персоналу має відігравати створений на підприємстві «характер взаємодії трудового колективу з профспілками» [8, с. 65]. Саме на профспілках має покладатися роль забезпечення «рівних можливостей та недискримінації» для кожного працівника підприємства завдяки їх активній участі у організації заходів щодо підвищення рівня професійної майстерності персоналу та нагромадження людського капіталу підприємства [20, с. 17].

Одним з найбільш впливових внутрішніх чинників на протікання процесів формування персоналу слід вважати досягнутий на підприємстві рівень прогресивності матеріально-технічного та технологічного забезпечення його виробничо-господарської діяльності. Так, науковий колектив під керівництвом Е. Лібанової акцентує увагу на тому, що стримуючими факторами підвищення якості персоналу підприємства є «обмеженість фінансових ресурсів для проведення технічної реконструкції та модернізації виробництва, застарілість технологічної бази» [21, с. 281]. Аналогічної думки дотримується і О. Чернявська, яка зазначає, що «підвищення якості робочої сили потребує адекватних робочих місць» [18, с. 102]. Ю. Маршавін у цьому контексті наголошує на тому, що високопрофесійний персонал «вимагатиме впровадження інноваційних технологій та передових методів управління» [22, с. 341]. Дійсно, застосування нової інноваційної техніки, технології та управлінських підходів у виробництві вимагає

здійснення відповідної перепідготовки та професійного розвитку персоналу, періодичного підвищення кваліфікації, що буде сприяти «формуванню лояльності та почуття патріотизму» персоналу до підприємства, а воно набуде здатності адекватно реагувати на швидкі зміни ринкових вимог. Отже, залежно від ступеня інноваційності виробничих потужностей та прогресивності матеріальної складової виробництва прямим чином буде залежати вибір базового підходу до процедур формування персоналу – або орієнтація виключно на талантів та високопрофесійних фахівців, що являються досить дефіцитними, або на персонал низького і середнього рівня професійної кваліфікації, пропозиція якого на ринку праці завжди характеризується надлишковістю. Відповідним чином будуть змінюватися й прогнозовані фінансово-економічні результати від усіх видів діяльності підприємства.

Водночас незалежно від вибору стратегії кадрового набору дуже важливе значення для ефективного формування персоналу має створення на підприємстві перспективної системи професійного розвитку персоналу, що базується на забезпеченні працівників навичками щодо управління власними знаннями на принципах саморозвитку. При цьому, з метою досягнення сталих позитивних тенденцій, обрана стратегія професійного розвитку персоналу має базуватися на світових вимогах надання навчання характеру безперервності, тобто поширення на підприємстві принципу «освіта упродовж життя» [12, с. 280]. До того ж запровадження дієвої системи професійного навчання є умовою зростання професіоналізму працівників та підвищення на цій основі здорової конкуренції між ними. Лише за максимально чіткого дотримання означеної умови можливо створити комфортний морально-психологічний мікроклімат у колективі та сприятливе мотиваційне середовище, забезпечити високу трудову й інноваційну активність, які являються обов'язковою умовою перспективного розвитку підприємства, зростання рівня прибутковості його виробничо-господарської діяльності та конкурентоздатності на ринку.

При цьому сама система професійного розвитку може базуватися як на внутрішніх, так і на зовнішніх по відношенню до підприємства базах навчання. Залежно від вибору такої бази будуть змінюватися розміри витрат на процедуру здійснення навчального процесу та очікувані обсяги набутих стажерами знань. Тому з метою отримання оптимального співвідношення між витратами та результатами доцільним є обґрунтування тих категорій персоналу, які відповідно до виробничих потреб мають пройти внутрішнє або зовнішнє навчання із попереднім моделюванням очікуваних набутих знань у кожному випадку. Водночас отримати позитивний ефект від заходів професійного розвитку та запобігти ймовірності виникнення опору змінам мож-

ливо виключно шляхом формування такого мотиваційного профілю працівника, що базувався би на внутрішніх мотивах, стимулах, прагненні до безперервного професійного удосконалення й кар'єрного зростання, поступовому формуванні інноваційної культури, що обов'язково має бути підкріплені відповідною матеріальною й нематеріальною винагородами. Водночас слід пам'ятати, що для українського працівника найбільш дієвим виступає матеріальний фактор, а саме «заробітна плата і всі види доплат, надбавок і матеріальних чинників» [23, с. 69]. Тому для результативного втілення означених умов на практиці, замість однотипних, що використовуються на більшості промислових підприємств України, мають бути створені унікальні, відповідні конкретним особливостям виробничо-господарської діяльності підприємства «схеми проведення професійного розвитку та мотивації персоналу» [23, с. 95; 24].

Ще одним важливим внутрішнім чинником забезпечення ефективності процесу формування персоналу є створений на підприємстві морально-психологічний мікроклімат. При цьому процедура його створення має здійснюватися у напрямі формування «здорового клімату в колективі», що дозволить стабілізувати та покращити «духовну атмосферу й психологічний настрій» працівників [25, с. 71]. Керівництво має використовувати всі можливості для того, щоб перебування працівників у трудовому колективі у робочий час або за його межами супроводжувалося виключно їх позитивними емоціями, що природним шляхом створить умови для мотивації до високих результатів праці, надихання до розробки і впровадження інноваційних ідей, внутрішнього прагнення до конкурентного лідирування підрозділу за звітними показниками на підприємстві, а підприємства у галузі й регіоні. Саме за таких умов буде спостерігатися зростання лояльності персоналу до керівництва і підприємства.

Отже, проведене дослідження дозволило виокремити п'ять основних і найбільш потужних внутрішніх чинників впливу на процес формування персоналу промислового підприємства, а саме: прийнятий на підприємстві підхід по підбору персоналу; морально-психологічний клімат у колективі; прогресивність матеріально-технічного забезпечення виробничо-господарської діяльності; створена система прогресивного розвитку персоналу та дієвість профспілкової організації. Комплексно оцінити рівень впливу кожного з названих чинників на національному рівні за допомогою виключно даних офіційної статистики достатньо складно через обмеженість та неповноту інформації. Проте зробити узагальнені висновки щодо тенденцій впливу означених чинників на процеси формування персоналу промислових підприємств в Україні дані офіційної статистики дозволяють. Для цього в якості інтервалу дослідження обрано період 2010-2016 рр. (див. таблицю).

Динаміка показників, що характеризують внутрішні чинники впливу на ефективність процесу формування персоналу промислових підприємств України протягом 2010-2016 рр.*

Показники	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.
<i>Підхід до підбору персоналу</i>							
Коефіцієнт обороту робочої сили по приходу, %	25,0	28,3	26,1	26,6	22,8	24,0	26,1
Коефіцієнт обороту робочої сили по звільненню, %	27,7	30,5	29,9	30,3	30,3	30,2	29,2
Середньомісячна заробітна плата у промисловості за період з початку року, грн	2580	3120	3500	3763	3988	4791	5902
Реальна заробітна плата, % до попереднього року	110,2	108,7	114,4	108,2	93,5	79,8	109,0
Заборгованість із виплати заробітної плати на кінець року, млн грн	1254,9	1037,3	885,4	953,6	2366,9	2010,9	2004,0
<i>Морально-психологічний клімат у колективі та діяльність профспілкових організацій</i>							
Кількість зареєстрованих трудових договорів, од.	11733	10800	10657	8951	7520	6703	6095
Відсоток працівників, охоплених колективними договорами, % до облікової чисельності	90,6	89,0	89,2	87,8	81,4	85,1	82,7
Кількість колективних трудових спорів виробничого та територіального рівня, які взято на облік протягом року, од.	64	84	102	104	82	95	117
Вирішено колективних трудових спорів виробничого та територіального рівня, од.	66	86	88	110	91	118	105
Не вирішено колективних трудових спорів виробничого та територіального рівня, на кінець року, од.	89	87	101	95	86	63	75
Кількість підприємств, установ, організацій, працівники яких брали участь у колективних трудових спорах виробничого та територіального рівня, од.	215	263	248	209	213	242	205
Середньооблікова кількість штатних працівників підприємств, установ, організацій, де мали місце колективні трудові спори виробничого та територіального рівня, тис. осіб	116,9	129,2	113,7	129,2	123,4	91,3	107,0
Кількість підприємств та організацій, на яких відбувалися страйки, од.	1	-	-	-	4	2	-
Кількість працівників, які брали участь у страйках, тис. осіб	0,3	-	-	-	1,5	0,8	-
Кількість невідпрацьованих годин у середньому на одного страйкуючого, год.	32	-	-	-	202	156	-
<i>Матеріально-технічне забезпечення виробничо-господарської діяльності</i>							
Залишкова вартість основних фондів у фактичних цінах на кінець року, млн грн	407616	482459	685030	753733	769518	889183	939965
Ступінь зносу основних засобів, %	63,0	56,8	57,3	56,9	60,3	76,9	69,4
Капітальні інвестиції у інженерні споруди, млн грн	39062,6	57935,2	61380,3	51844,2	46599,3	50948,7	67517,1
Капітальні інвестиції у машини, обладнання та інвентар, млн грн	54059,2	71771,4	77015,4	79032,9	68948,8	84423,2	123133,3
Капітальні інвестиції у транспортні засоби, млн грн	11025,3	17014,0	27015,9	16246,8	13830,4	19650,0	36685,7
Капітальні інвестиції у нематеріальні активи, млн грн	6912,7	9375,8	8402,3	10479,8	7384,8	18385,5	11825,6
Придбання машин, обладнання та програмного забезпечення, млн грн	5051,7	10489,1	8051,8	5546,3	5115,3	11141,3	19829,0
Впроваджено нових технологічних процесів, всього, од.	2043	2510	2188	1576	1743	1217	3489
у т.ч. маловідходних, ресурсозберігаючих	479	517	554	502	447	458	748
<i>Професійний розвиток персоналу</i>							
Витрати на персонал підприємств, млн грн	122811,9	146319,4	170564,2	176528,9	158300,9	169362,1	182065,5

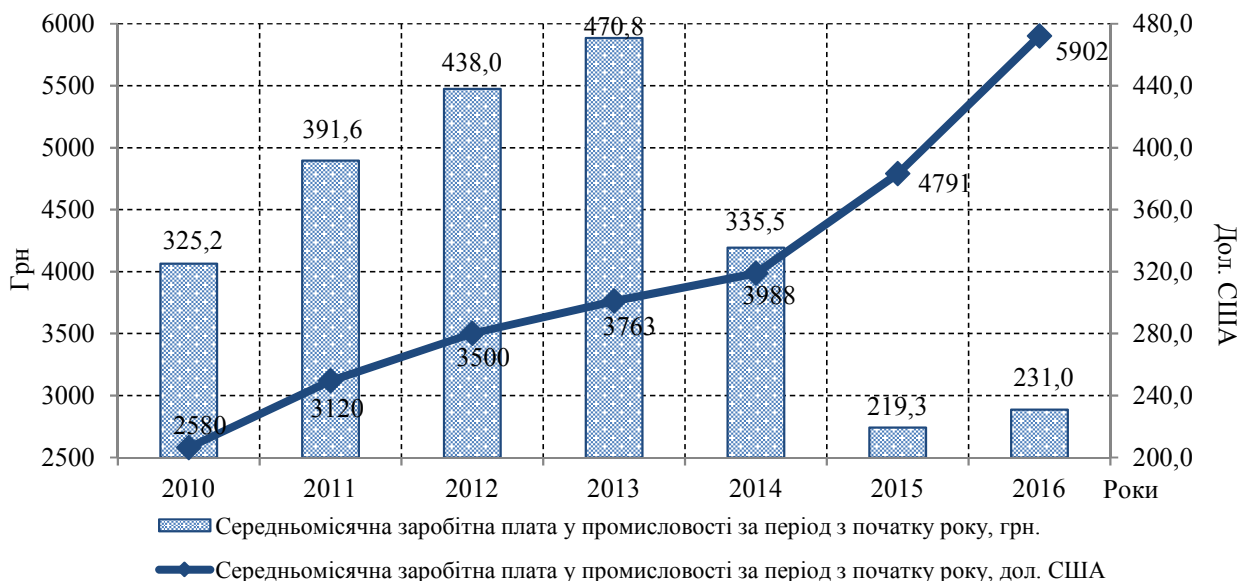
* Джерело: URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Аналіз показників, що непрямо характеризують обраний промисловими підприємствами підхід до підбору персоналу дозволяє здійснити висновок, що

протягом досліджуваного періоду спостерігалася стійка тенденція до скорочення чисельності персоналу, задіяного у промисловості України, про що

свідчить щорічне перевищення значення коефіцієнта обороту робочої сили по звільненню над відповідним рівнем показника по прийому. При цьому із часу загострення кризових явищ в українській економіці інтенсивність процесів вивільнення персоналу на промислових підприємствах значно посилилася, що є загрозою для подальшої соціально-економічної стабільності в країні та ознакою скорочення їх виробничого потенціалу та людського капіталу. Ситуація також погіршується через тенденцію скорочення рівня і якості життя працівників промислових підприємств, що відбувається незважаючи на

щорічну тенденцію зростання номінальної середньомісячної заробітної плати (див. рисунок). Так, починаючи з 2014 р. відбулося різке падіння доларового еквівалента середньомісячної заробітної плати працівників промислових підприємств, що підтверджується аналогічною динамікою реальної заробітної плати. До того ж, протягом досліджуваного періоду спостерігається суттєве зростання заборгованості із виплати заробітної плати. Отже, за таких умов залучити талановитих молодих і досвідчених працівників на промислові підприємства є досить складно.

Рисунок. Динаміка середньомісячної заробітної плати у промисловості України протягом 2010-2016 рр.*

* Розраховано та побудовано за даними: URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Узагальнена непряма оцінка морально-психологічного клімату у колективі та діяльності профспілкових організацій дозволила зробити висновок про відсутність позитивних тенденцій у цьому напрямі протягом всього періоду дослідження. Так, інтенсивність підписання трудових договорів у абсолютному та відносному вимірах із часом скорочується, що свідчить про негативну тенденцію зменшення рівня захищеності прав працівників. Одночасно зростає кількість колективних трудових спорів виробничого та територіального рівня. Існують також випадки страйків, кількість яких у найбільш важкий для економіки країни період зростає. При цьому слід зазначити, що практично всі взяті на облік та розв'язані трудові спори було вирішено шляхом знаходження компромісу за сприяння Національної служби посередництва і примирення, а не завдяки більш кардинальним діям через страйки. Отже, можна стверджувати, що досить складна ситуація, яка протягом досліджуваного періоду спостерігалася у соціально-трудовій сфері, поширилася і на внутрішні трудові відносини, загостривши їх. У результаті протікання процесів формування персо-

налу на промислових підприємствах здійснюється в несприятливих умовах, що скорочує можливості досягнення їх ефективності.

Оцінка ж рівня матеріально-технічного забезпечення виробничо-господарської діяльності дозволила виявити деякі позитивні тенденції. Так, протягом періоду дослідження щорічно зростала залишкова вартість основних фондів, зросли обсяги капітальних інвестицій у основні групи основних фондів і нематеріальні активи промислових підприємств, збільшилася кількість впроваджених нових технологічних процесів, у тому числі маловідходних й ресурсозберігаючих, підвищилися розміри коштів, на які було придбано машини, обладнання та програмне забезпечення. Водночас всі означені процеси не дозволили кардинальним чином вплинути на зменшення ступеня зносу основних засобів промислових підприємств України, який у 2016 р. становив 69,4%, що є неприпустимо високим рівнем. Отже, можна стверджувати, що промисловість України через активізацію процесів модернізації і оновлення основних фондів потребує відповідного залучення високо компетентних, досвідчених і талановитих

кадрів різного віку, проте реалізувати таку мету на практиці можливо лише за умови зміни негативної динаміки на позитивну показників, що характеризують виокремленні внутрішні чинники впливу на процеси формування персоналу промислових підприємств.

Слід зазначити, що за відсутності у підприємств реальних можливостей до реалізації означеної мети, дієвим інструментом подолання кадрового голоду має стати запроваджений внутрішній механізм професійного розвитку персоналу. Водночас всебічно проілюструвати дію даного механізму на основі даних офіційної статистики досить складно через несистемність досліджень та відсутність вичерпної інформації. Така ситуація склалася в наслідок багатьох причин, найбільш вагомими серед яких є зміна відповідних статистичних форм звітності підприємств та недостатня кількість й інформативність показників у них. Виходячи з наявних даних можна бачити, що протягом досліджуваного періоду спостерігається переважно позитивна динаміка зміни обсягу витрат, які підприємство спрямовує на персонал. Водночас з цих сум лише 0,1% у 2014 р. та 0,2% у 2010 р. спрямовувалося на професійний розвиток персоналу, що у гривневому еквіваленті дорівнювало лише 6 грн на місяць [27, с. 34, 41]. Звичайно, що таких коштів замало, щоб не лише підвищити професійний рівень персоналу, а й підтримувати наявні у нього компетенції.

Отже можна стверджувати, що протягом досліджуваного періоду в Україні спостерігалися переважно негативні тенденції в динаміці показників, що кількісно з різних боків характеризують вплив п'яти обґрунтованих внутрішніх чинників на процеси формування персоналу промислових підприємств. Подолання набутої тенденції дозволить наблизитися до розв'язання основних кадрових проблем промислових підприємств та намітити шляхи реалізації планів стратегічного розвитку.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження дозволило виявити та обґрунтувати основні чинники внутрішнього середовища, що різним чином впливають на забезпечення ефективності процесів формування персоналу промислового підприємства. В якості таких чинників було встановлено: прийнятий на підприємстві підхід по підбору персоналу; морально-психологічний клімат у колективі; прогресивність матеріально-технічного забезпечення виробничо-господарської діяльності; створена система прогресивного розвитку персоналу та дієвість профспілкової організації. На основі даних офіційної статистики здійснено кількісну оцінку ступеня впливу кожного з виокремлених внутрішніх чинників на протікання процесів формування персоналу промислових підприємств України. Подальші дослідження мають бути спрямованими на розробку дієвих заходів щодо вчасного запобігання негативного та посилення позитивного впливу на протікання кожного етапу формування

персоналу промислового підприємства, що має створити умови для оздоровлення.

Література

1. **Sandeep K., Singh M.** Strategic human resource management: a three-stage process model and its influencing factors. *South Asian Journal of Management*. 2011. Vol. 18, №1. Pp. 60-82.
2. **Bi N.Z.** The impact of national factors on personnel management: a cross-national examination of HRM practices in Singapore and Thailand. *International Journal of Business and Management*. 2012. Vol. 7, №13. Pp. 21-27.
3. **Zhang Y.J.** A Review of employee turnover influence factor and countermeasure. *Journal of Human Resource and Sustainability Studies*. 2016. №4. Pp. 85-91.
4. **Zelinska H.O.** Classification and analysis of factors that affect stability of oil and gas enterprise staff. *Economic Processes Management: International Scientific E-Journal*. 2016. №4. URL: http://epm.fem.sumdu.edu.ua/download/2016_4/epm2016_4_5.pdf.
5. **Kostunets T.A.** Influence of external and internal factors on personnel management of a modern enterprise. *Інноваційна економіка*. 2016. №3-4. С. 123-125.
6. **Климчук А.О.** Вплив факторів на формування та підвищення конкурентоспроможності персоналу підприємства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Вип. 7. Ч. 2. С. 6-9.
7. **Factors** affecting the role of human resource department in private healthcare sector in Pakistan: a case study of Rehman Medical Institute (RMI) / Md.Y. Rosman, F.A. Shah, J. Hussain, A. Hussain. *Research Journal of Recent Sciences*. 2013. Vol. 2(1). Pp. 84-90.
8. **Mark A.** Capital, resource or people? Contemporary trends in personnel management. *Annales. Ethics in Economic Life*. 2014. Vol. 17. № 2. Pp. 75-84.
9. **Технології управління персоналом: монографія** / О.А. Гавриш, Л.Є. Довгань, І.М. Крейдич, Н.В. Семенченко. Київ: НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського», 2017. 528 с.
10. **Шевченко Л.С.** Ринок праці: сучасний економіко-теоретичний аналіз: монографія. Харків: Видавець ФОП Вапнярчук Н.М., 2007. 336 с.
11. **Лісогор Л.С.** Трансформація ринку праці: можливості реалізації інноваційних змін в сучасних умовах. *Вісник Прикарпатського університету. Економіка*. 2015. Вип. XI. С.177-183.
12. **Інноваційна Україна 2020: національна доповідь** / за заг. ред. В.М. Гейця та ін. Київ: НАН України, 2015. 336 с.
13. **Цілі розвитку тисячоліття Україна: 2000-2015: національна доповідь.** Київ, 2016. 125 с.
14. **Портер М.** Международная конкуренция / под ред. В.Д. Щетинина. Москва: Междунар. отношения, 1993. 896 с.
15. **Сущенко О.А.** Управління взаємодією суб'єктів експортної діяльності підприємства. *Вісник Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського*. 2016. Вип. 1. С. 129-133.
16. **Грішнова О.А.** Взаємозв'язок цінностей людини й цінностей організації в системі соціальної відповідальності. *Чернігівський науковий часопис Чернігівського державного інституту економіки і управління. Сер. 1: Економіка і управління*. 2011. № 2. С. 109-116.
17. **Колот А.М.**

Соціально-трудова сфера України в умовах глобальних викликів. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2012. № 2. С. 51-54. 18. **Лібанова Е.М.** Проблеми розвитку ринку праці в контексті соціальної політики України, загроз та викликів XXI століття. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2012. № 2. С. 41-46. 19. **Чернявська О.В.** Регіональні аспекти аналізу та регулювання ринку праці України: монографія / в 2 ч. Ч. 1; Полтав. ун-т економіки і торгівлі. Полтава, 2011. 222 с. 20. **Відповідальна** поведінка бізнесу: рекомендації / Укладачі: Зінченко А., Деркач Т., Саприкіна М. Київ: Видавництво «Юстон», 2017. 33 с. 21. **Людський** розвиток регіонів України: аналіз та прогноз: кол. монографія / за ред. Е.М. Лібанової. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. 367 с. 22. **Маршавін Ю.М.** Регулювання ринку праці України: теорія і практика системного підходу: монографія. Київ: Альтерпрес, 2011. 396 с. 23. **Нижник В.М., Харун О.А.** Механізм мотивації високопродуктивної праці персоналу підприємств: монографія. Хмельницький: ХНУ, 2011. 210 с. 24. **Захарова О.В.** Управління інвестуванням у людський капітал: методологія, оцінка, планування: монографія. Донецьк: ДВНЗ ДонНТУ, 2010. 378 с. 25. **Бакало Н.В., Струцька К.О.** Ефективність управління кадровою політикою підприємства, що здійснює зовнішньоекономічну діяльність. *Економіка і регіон: Науковий вісник Полтавського національного технічного університету ім. Юрія Кондратюка*. 2016. №6 (61). С. 71-75. 26. **Амоша О.І., Шамілева Л.Л.** Розвиток трудового потенціалу промисловості на засадах соціальної відповідальності: концептуальне та науково-методичне забезпечення. *Вісник економічної науки України*. 2016. № 2. С. 3-8. 27. **Витрати** на роботу силу за 2014 р. *Статистичний бюлетень*. Київ: Державна служба статистики України, 2015. 65 с.

Придятько Е. М. Внутрішні умови забезпечення ефективності процесу формування персоналу промислового підприємства

Обґрунтовано доцільність виокремлення внутрішніх чинників впливу на процеси формування персоналу промислових підприємств. Встановлено основні чинники внутрішнього середовища, що різним чином впливають на забезпечення ефективності процесів формування персоналу промислового підприємства: прийнятий на підприємстві підхід по підбору персоналу; морально-психологічний клімат у колективі; прогресивність матеріально-технічного забезпечення виробничо-господарської діяльності; створена система прогресивного розвитку персоналу та дієвість профспілкової організації. На основі даних офіційної статистики здійснено кількісну оцінку ступеня впливу кожного з виокремлених внутрішніх чинників на протікання процесів формування персоналу промислових підприємств України. Здійснено висновки щодо впливу кожного чинника на процеси формування персоналу промислового підприємства.

Ключові слова: персонал, промислове підприємство, процес, формування персоналу, ефективність, чинники впливу, внутрішнє середовище.

Придятько Э. Н. Внутренние условия обеспечения эффективности процесса формирования персонала промышленного предприятия

Обоснована целесообразность выделения внутренних факторов влияния на процессы формирования персонала промышленных предприятий. Установлены основные факторы внутренней среды, которые различным образом влияют на обеспечение эффективности процессов формирования персонала промышленного предприятия: принятый на предприятии подход к подбору персонала; морально-психологический климат в коллективе; прогрессивность материально-технического обеспечения производственно-хозяйственной деятельности; созданная система прогрессивного развития персонала и действенность профсоюзной организации. На основе данных официальной статистики выполнена количественная оценка степени влияния каждого из выделенных внутренних факторов на протекание процессов формирования персонала промышленных предприятий Украины. Сделаны выводы о влиянии каждого фактора на процессы формирования персонала промышленного предприятия.

Ключевые слова: персонал, промышленное предприятие, процесс, формирование персонала, эффективность, факторы влияния, внутренняя среда.

Pridatko E. Internal conditions of maintenance of efficiency of process of formation of the personnel of the industrial enterprise

The expediency of distinguishing internal factors of influence on the processes of personnel formation of industrial enterprises is substantiated. The main factors of the internal environment that have different influence on ensuring the effectiveness of the processes of forming the personnel of an industrial enterprise are established: the approach to recruitment adopted at the enterprise; moral and psychological climate in the team; Progressiveness of material and technical support of production and economic activities; created a system of progressive development of personnel and the effectiveness of the trade union organization. Based on the official statistics, a quantitative assessment of the degree of influence of each of the identified internal factors on the course of the formation processes of the personnel of industrial enterprises of Ukraine was made. Conclusions are drawn about the influence of each factor on the processes of forming the personnel of an industrial enterprise.

Keywords: personnel, industrial enterprise, process, personnel formation, efficiency, factors of influence, internal environment.

Стаття надійшла до редакції 13.03.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

І. В. Бриль,

кандидат економічних наук,

Інститут економіки промисловості НАН України, м. Київ

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ЯК ФАКТОР ДОДАНОЇ ВАРТОСТІ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДВИЩЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ АКТИВНОСТІ В ДЕРЖАВІ

Постановка проблеми. Останнім часом, інтелектуальний капітал та інноваційна активність підприємств виступають одними з основних факторів підвищення їх доданої вартості, конкурентоспроможності для економічного зростання країни. Основним носієм інтелектуального капіталу підприємства є спеціально підібраний і підготовлений, висококваліфікований персонал, знання, інформація, підтримка якого потребує відповідного фінансування.

Незважаючи на наявність численних досліджень сутності інтелектуального капіталу в рамках концепції вартості, його мотиваційного механізму, виявлення інтелектуальної складової в управлінні та капіталізації, доданої вартості підприємств, визначення сфер впливу інтелектуального капіталу на соціальний та економічний розвиток, залишаються актуальними подальші наукові пошуки вирішення проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку інтелектуального капіталу в процесі створення та визначення ринкової вартості підприємства. Тому доцільним є проведення досліджень у визначенні взаємозв'язку інтелектуального капіталу, доданої вартості та інвестиційної активності.

Аналіз досліджень і публікацій. Найбільш активно термін інтелектуального капіталу почав використовуватися з початку 90-х років ХХ ст. Значний внесок у розроблення і визначення ефективності застосування цього поняття, його складу та структури внесли світові дослідники Т. Стюарт, Е. Брукінг, Дж. Гелбрейт, К. Макконелл, С. Брю [1-4], Л. Едвінссон, М. Мелоун [5, с. 12-16], російські вчені В. Іноземцев, Б. Леонтьєв [6-7]; в Україні – О. Бервено, А. Чухно, І. Булеев, В. Антонюк, Я. Брюховецький [8, с. 91-96; 9, с. 48-55; 10; 11, с. 7-12; 12, с. 74-77] та ін. Ними та їх однодумцями розкрито основний зміст сутності і досліджено структуру понять інтелектуальний капітал, економіка знань, їх мотиваційний механізм, пояснено вплив цих категорій на конкурентоспроможність, визначено їх роль у розвитку сучасних організаційних структур та підвищенні капіталізації підприємства.

Дослідженням доданої вартості займалось і продовжує займатися багато вітчизняних та світових вчених, економістів, серед яких: С. Марков [13, с. 6], М. Васильєва [14, с. 55], К. Маркс [15, с. 5-9], Кемпбелл Р. Макконелл, Стенлі Л. Брю [16, с. 52].

Класичні доктрини інвестування набули розвитку у працях “економістів нової хвилі” – Ж.Б. Сея, Дж. Лодердейла, Т. Мальтуса, Сенсора, Ф. Бастія, Дж. Мілля [17-21] та інших, які висвітлили проблеми відповідного етапу розвитку суспільства. Їх особистий внесок у теорію інвестицій полягає у визначенні ролі держави у регулюванні інвестицій та інвестиційних процесів. Сучасні проблеми інвестиційної активності підприємств висвітлені у роботах вчених: О. Амоші [22], Н. Брюховецької [23], А. Землянкина [24], Т. Коритько [25], О. Богуцької [26], С. Пілецької [27] та ін.

Оцінку інвестиційно-інноваційної активності держави із використанням статистичного інструментарію проводили О. Раєвнева [28], Л. Гриневич [29], Ю. Харазішвілі [30] та інші.

Тематику даних напрямів дослідження висвітлено в роботах: [10; 12; 31; 32, с. 124-127; 33, с. 28-40; 34, с. 42-44] тощо.

Проте в цих дослідженнях здійснюється робота, яка зводиться в основному до визначення рівня інвестиційно-інноваційної активності країни і підприємств у цілому, зокрема без урахування інтелектуального капіталу як фактору доданої вартості.

Тому визначення взаємозв'язку даних категорій доцільно проводити у ракурсі їх впливу на інвестиційну активність.

Мета статті полягає у визначенні особливостей впливу інтелектуального капіталу як фактору доданої вартості на інвестиційну активність економіки України.

Виклад основного матеріалу дослідження. На величину доданої вартості впливають економічні, інституційні та соціальні показники.

Економічні показники, що впливають на рівень доданої вартості можна поділити на загальноекономічні та внутрішні.

Загальноекономічні показники у свою чергу поділяються на дві групи – економічні та політичні.

Внутрішні економічні показники підприємства, які впливають на величину його доданої вартості, слід поділити на чотири групи (рис. 1).

Внутрішні показники є повністю підконтрольними керівництву підприємства, тому в управлінні їх можна регулювати.

Дослідження внутрішніх та зовнішніх чинників впливу на додану вартість підприємства дає можливість виявити причини її зміни та розвитку.

Рис. 1. Класифікація внутрішніх показників підприємства, що впливають на величину доданої вартості

Промисловість виступає основною ланкою національної економіки, оскільки від ступеня ефективності її діяльності залежить рівень розвитку всієї країни. Отже, саме промислові підприємства визначають ділову активність національного господарства, саме на них відбувається створення продукції та безпосередній зв'язок працівника з капіталом.

Основними показниками, які характеризують стабільність взаємовідносин між підприємствами та органами влади є прибуток та виручка. Отже, показниками, що характеризують стабільність підприємств, пропонується вважати їх ефективність, стійкість і зростання. При цьому ефективність підприємства буде представлена рентабельністю продажів. Цей коефіцієнт найповніше характеризує здатність підприємства контролювати свої витрати і виступає індикатором вибраної цінової політики. Показник стійкості і зростання підприємства буде представлений темпом зростання виручки від реалізації.

На ефективність діяльності підприємств, що виробляють продукцію з високою доданою вартістю, здійснюють вплив різні інституційні показники. Під інституційними показниками слід розуміти групу показників, які пов'язані з управлінням, регулюванням окремих сфер, областей економічних

та суспільних відносин між різними інститутами [35; 36].

Досліджуючи вплив інституційного середовища на діяльність підприємств, що виробляють продукцію з високою доданою вартістю, слід виділити такі основні аспекти: доступність фінансових ресурсів, сучасне податкове навантаження, наявність адміністративних бар'єрів, що змінюються у відповідності до нестабільної економічної та політичної законодавчої системи України.

Серед соціальних аспектів галузевих особливостей діяльності підприємств, що виробляють продукцію з високою доданою вартістю можна виділити організаційні технології, а також інтелектуальний капітал, яким володіють працівники підприємства, а саме: компетентність, професійні знання і навички, досвід роботи, кваліфікацію, генетичні схильності, якість охорони здоров'я, рівень життя, здатність до навчання, ділову репутацію підприємства, товарні знаки і знаки обслуговування та інше.

Дана група факторів є невливою, однак надає якісний і довгостроковий вплив на процес функціонування підприємства та призводить до збільшення прибутку від його господарської діяльності.

У даний час, коли економічним співтовариством в якості основної парадигми розвитку бізнесу прийнята концепція вартості, головним критерієм успішності функціонування підприємства стає додана вартість. Це пов'язано з тим, що прибуток, виручка й інші бухгалтерські показники, які довгий час використовувалися для визначення ефективності роботи підприємств, не здатні повною мірою відобразити вигоди, створені в процесі виробництва.

На рис. 2 запропоновано структуру показників, що впливають на величину доданої вартості підприємства, та їх взаємодія.

Отже, як було зазначено вище, на величину доданої вартості впливають безліч показників. Умовно їх можна розділити на три групи. Це економічні, інституційні та соціальні показники.

Підприємства і галузі з високою доданою вартістю вносять найбільш значний вклад у забезпечення процвітання країни.

Інноваційні умови виробництва доданої вартості реалізуються в таких формах, як освоєння принципово нових видів продукції, нових форм обліку та планування, роботи з персоналом.

До резервів зростання доданої вартості відносяться: розширення асортименту продукції, що випускається, в основному за рахунок продукції з новими споживчими властивостями, оптимізація чисельності та структури персоналу, розширення ринку збуту. Стримуючими факторами зростання доданої вартості є: недостатня якість і асортимент продукції, що виробляється, несприятлива ситуація на ринку збуту (ціни, попит, наявність конкурентів), слабкий технічний і технологічний рівень виробництва, високий рівень зносу основних фондів, недостатність коштів для розробки або придбання інноваційних технологій.

Проводячи аналіз рис. 2, доведено, що стабільність розвитку економічної діяльності підприємств забезпечується не тільки наявністю матеріальних ресурсів. Важливу роль у виробничому процесі відіграють інтелектуальний капітал та нематеріальні активи. В даний час вони стають одними з головних чинників, що впливають на зростання конкурентоспроможності підприємств. Тому в світовому співтоваристві відбувається зміна концепцій розвитку. Здійснюється перехід від економіки, заснованої на матеріальних активах, до економіки, заснованої на знаннях, інноваціях і інтелектуальному капіталі. Таким чином, все більше зростає роль соціальних факторів.

Розглянуті вище фактори, що впливають на величину доданої вартості, носять різнобічний характер. Запропонована система структурної взаємодії показників є універсальною та може бути використана у роботі підприємств різних форм власності і розмірів.

Бюджетні та державні фінансові вкладення у будь-яке виробництво є частиною національного доходу держави у вигляді грошових коштів різноманітних бюджетів. Залежно від вкладника інвестиції бувають:

- іноземні;
- приватні;
- державні.

Державні інвестиції – це частина національного доходу у вигляді коштів державного бюджету та місцевих бюджетів, які вкладають в економіку для розвитку виробництва та соціальної сфери з метою забезпечення сталого економічного зростання. В умовах ринкової економіки основна частина державних інвестицій здійснюється у вигляді інвестиційних проектів – це комплекс заходів (організаційно-правових, управлінських, аналітичних, фінансових та інженерно-технічних), визначених на основі національної системи цінностей і завдань інноваційного розвитку національної економіки та спрямованих на розвиток окремих галузей, секторів економіки, виробництв, регіонів, виконання яких здійснюється суб'єктами інвестиційної діяльності [37, Ст. 2, п. 3].

Державні (капітальні) інвестиції здійснюються за рахунок бюджетних і позикових коштів, а також за рахунок позабюджетних фондів, фінансуються з прибутку і податків державних підприємств.

Аналіз джерел фінансування інвестицій виділяє зовнішні, а також внутрішні джерела фінансування.

До внутрішніх джерел належать:

- власні фінансові кошти підприємства;
- заощадження населення;
- ресурси фінансового ринку;
- бюджетні інвестиції.

До зовнішніх джерел відносяться:

- кредити;
- позики;
- іноземні інвестиції.

Значна частина фінансових вкладень здійснюється у виробництво і товари, які є конкурентоспроможними на зовнішньому ринку. В першу чергу забезпечити розширення внутрішнього ринку повинне зростання економіки.

Аналіз обсягу капітальних інвестицій за останні 8-10 років в Україні дозволяє простежити їх динаміку (рис. 3, рис. 4).

У 2008–2010 рр. відбувся спад обсягу капітальних інвестицій, пов'язаний з економічною кризою. Динаміка показників у 2014 р. пояснюється зменшенням інвестиційної діяльності у зв'язку з нестабільністю політичної ситуації у Донецькому та Луганському регіонах [39]. У 2016 р. капітальні інвестиції склали 326163,7 млн грн – 119,4% від рівня капітальних інвестицій 2015 р., що дозволяє спостерігати тенденцію до їх подальшого зростання.

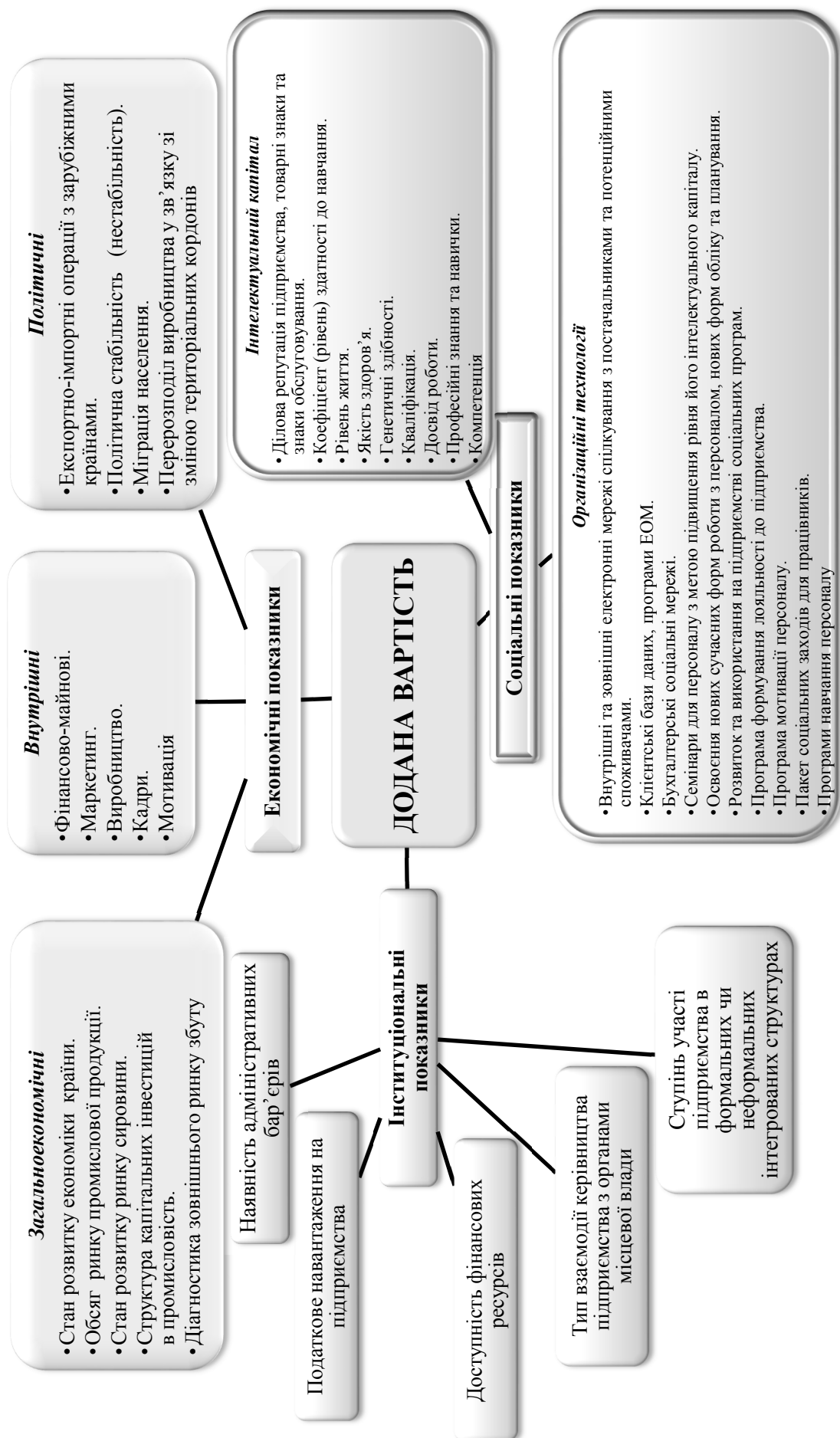

Рис. 2. Взаємодія показників підприємств що виробляють продукцію з високою доданою вартістю (розроблено автором)

Рис. 3. Динаміка обсягу капітальних інвестицій в Україні за 2008-2016 рр., млрд грн [38]

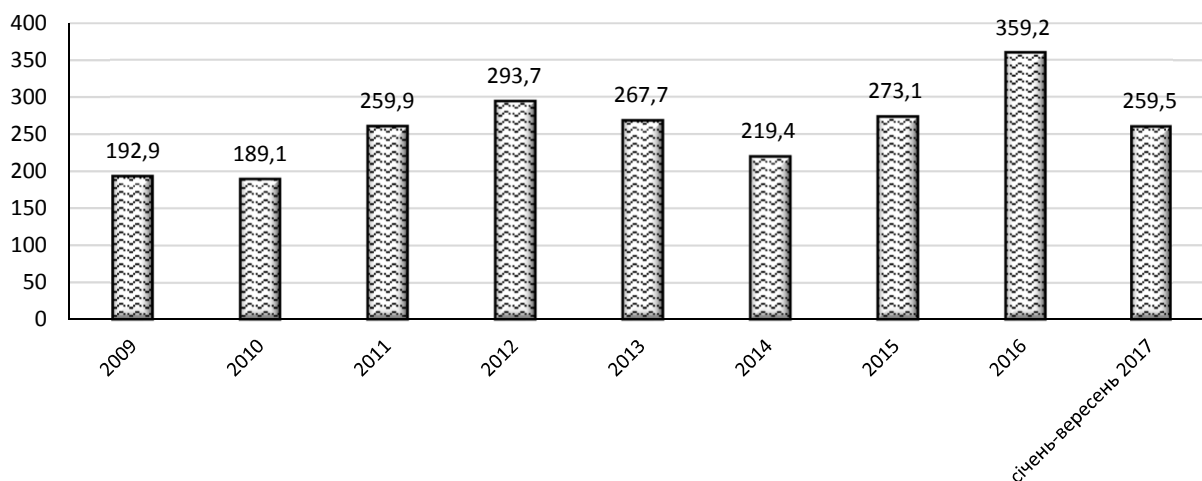

Рис. 4. Обсяг капітальних інвестицій у 2009-2017 рр., млрд грн

Обсяги освоєння капітальних інвестицій підприємств України у січні-вересні 2017 р. складають 259,5 млрд грн, що на 20,7% більше від обсягу капітальних інвестицій за відповідний період 2016 р. (рис. 5) [40].

Провідними сферами економічної діяльності, за обсягами освоєння капітальних інвестицій, у січні-вересні 2017 р. залишаються: промисловість – 33,6%, будівництво – 13,0, сільське, лісове та рибне господарство – 15,8, інформація та телекомунікації – 4,3, оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів – 7,5, транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність – 7,7, державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування – 5,1% (рис. 5).

Головним джерелом фінансування капітальних інвестицій, як і раніше, залишаються власні кошти підприємств та організацій, за рахунок яких у січні-вересні 2017 р. освоєно 72,7% капіталовкладень (рис. 6).

Частка кредитів банків та інших позик у загальних обсягах капіталовкладень становила 5,5%.

За рахунок державного та місцевих бюджетів освоєно 8,7% капітальних інвестицій. Частка коштів іноземних інвесторів становила 1,8% усіх капіталовкладень, частка коштів населення на будівництво житла – 8,5%. Інші джерела фінансування становлять 2,8%.

Аналіз державних (капітальних) інвестицій 2017 р. в Україні за статистичними даними по кварталах: капітальні інвестиції за джерелами фінансування; капітальні інвестиції за видами активів; капітальні інвестиції за видами економічної діяльності; капітальні інвестиції за видами промислової діяльності (повні дані за капітальними інвестиціями згідно результатів 2017 р.) [41]; – дозволяє уявити сучасний стан та проблеми даного напрямку дослідження.

Проведене дослідження (капітальних) інвестицій за останні 8-10 років дає можливість побудувати моделі впливу чинників на формування державних (капітальних інвестицій) (табл. 1).

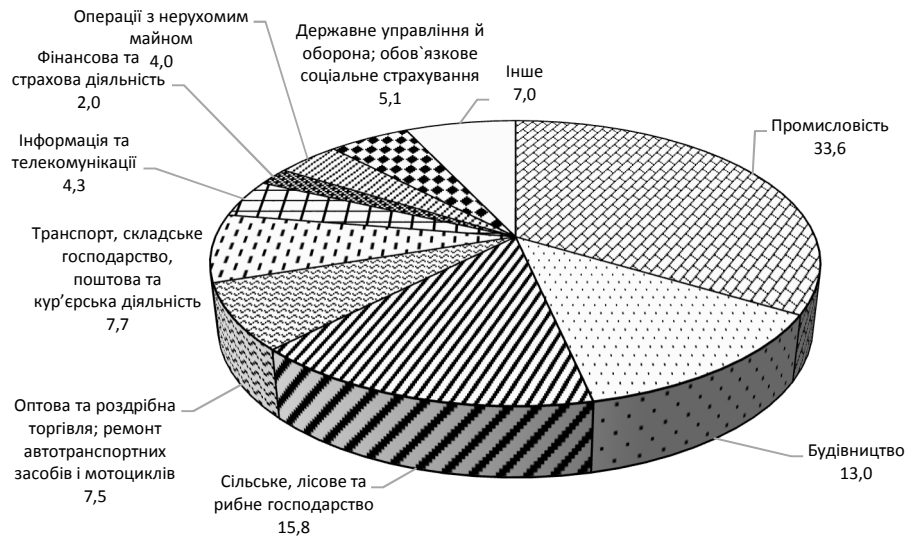

Рис. 5. Обсяг освоєння капітальних інвестицій в Україні за 2017 р., %

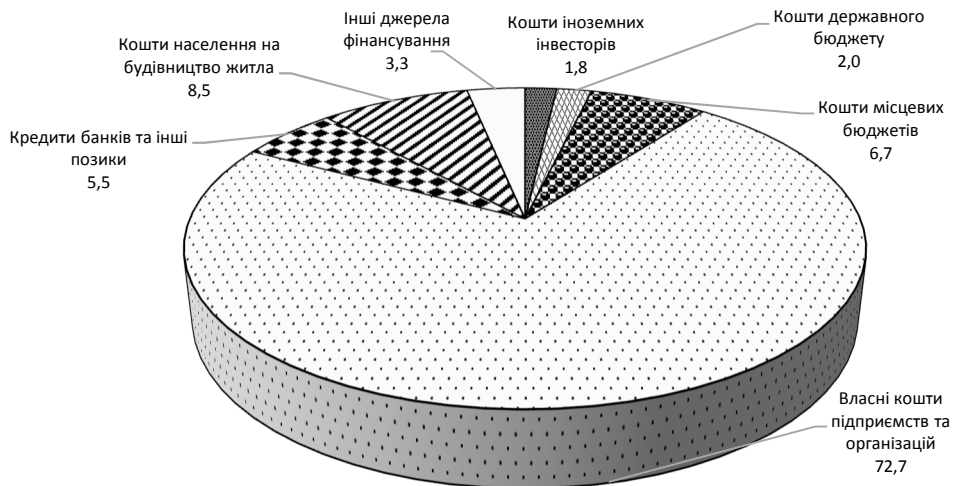

Рис. 6. Джерела фінансування капітальних інвестицій в Україні за 2017 р., %

Таблиця 1

Динаміка показників інноваційно-інвестиційної активності України у 2010-2017 рр.*

Показник	Роки							
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Динаміка обсягу капітальних інвестицій, млрд грн	180,5	241,2	273,2	249,8	219,4	273,3	359,2	412,8
Витрати на виконання НДР у загальному ВВП країни, %	0,75	0,65	0,67	0,7	0,6	0,55	0,48	0,45
з них за рахунок коштів державного бюджету, %	0,33	0,29	0,33	0,32	0,25	0,2	0,16	0,16
Обсяг капітальних інвестицій за видами економічної діяльності, млрд грн	189,1	259,9	293,7	267,7	219,4	273,1	359,2	259,5
з них на розвиток інтелектуального капіталу (інноваційна активність підприємств, що займалися інноваціями, за загальною сумою витрат; інформація та телекомунікації, ін.), млрд грн	0,08	0,14	0,11	0,095	0,077	0,11	0,115	0,13

* Джерело: складено автором за даними Державної служби статистики України [38, 40, 41].

Для побудови регресійних моделей також обрано та проаналізовано динаміку і взаємозв'язок показників інтелектуального капіталу для подальшого проведення імітаційного моделювання (табл. 2).

На основі проведеного аналізу статистичних даних та визначенні динаміки і взаємозв'язку по-

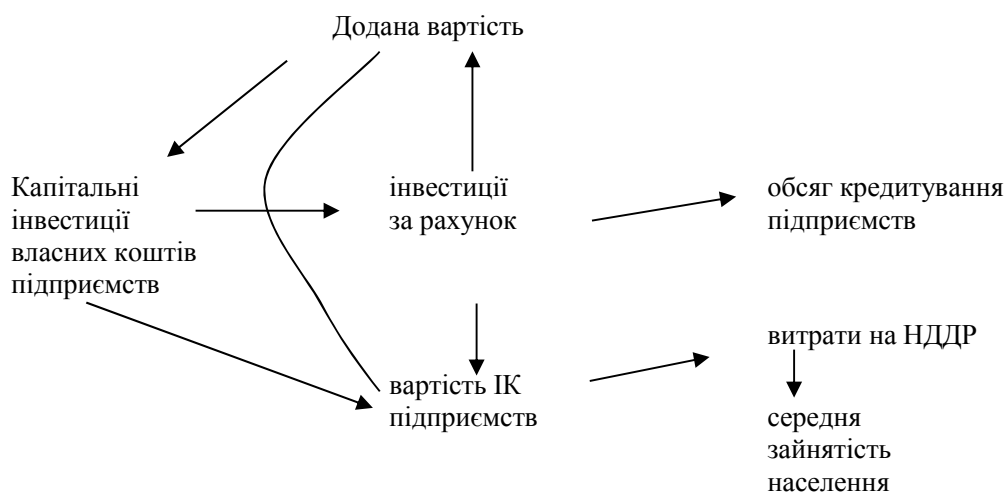
казників інтелектуального капіталу (рис. 3-6, табл. 1, 2) доведено залежність: Державні інвестиції в інфраструктуру та розвиток інтелектуального капіталу (ІК), людського капіталу (ЛК) → Інвестиції в промисловість → Додана вартість (рис. 7).

Таблиця 2

Взаємозв'язок показників інтелектуального капіталу для проведення імітаційного моделювання*

№ з/р	Показник	Кількісна оцінка	Взаємозв'язок	Динаміка
1.	ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ КАПІТАЛ			
1.1	Ділова репутація підприємства, товарні знаки та знаки обслуговування	Виражається у вартості бренду та рівні популярності компанії	З якістю продукції та рівнем прибутковості, капіталізації компанії	Якісна продукція впливає на позитивну динаміку конкурентоспроможності компанії
1.2	Рівень здатності до навчання	Кількість бажаючих підвищити свої професійні знання	Бажання співвідноситься з можливістю отримати якісну освіту	Позитивна чи негативна практика використання навичок навченого персоналу
1.3	Рівень життя	Вартість місячного матеріального доходу людини	Рівень співвідношення доходів з витратами людини за місяць	Підвищення доходів позитивно впливає на рівень життя, їх зменшення – негативно
1.4	Якість здоров'я	Кількість лікарняних листів на рік	Рівень лікарняних послуг, що може дозволити собі хворий	Якість відпочинку впливає на рівень здоров'я
1.5	Генетичні здібності	Рівень розвитку з'ясовується ще дитячому садку, і визначається як В (високий), С (середній), Н (низький)	З рівнем життя, доходів сім'ї, оточення	Життєві ситуації можуть сприяти здатності до розвитку здібностей
1.6	Кваліфікація	Освітній рівень людини/роки навчання	З практичним застосуванням теоретичних знань, якість оплати	Залежить від кількості відпрацьованих років та отримання практичних навичок
1.7	Досвід роботи	Кількість відпрацьованих років	Рівень професіоналізму	Отримання задоволення від роботи позитивно впливає на її виконання
1.8	Професійні знання та навички	Кількість відпрацьованого часу після отримання професійних знань та навичок	З рівнем якості отриманої освіти, рівнем зарплатної плати	На загальну прибутковість та конкурентоспроможність підприємства
1.9	Компетенція	Практичний досвід, авторитет успіху	Кваліфікація, професіоналізм	Позитивізм потребує постійного оновлення знань та практичного досвіду

*Розроблено автором.

Рис. 7. Система причинно-наслідкових зв'язків факторів оцінки інвестиційної активності економіки України за показником капітальних інвестицій

Наведені результати стану інвестиційної діяльності в Україні у 2017 р. дозволяють виокремити такі моделі впливу чинників на формування капітальних інвестицій, з яких до інтелектуального капіталу відносяться результати по моделях 2, 3, 6, 7, 8:

1. Модель, яка демонструє зв'язок між капітальними інвестиціями та інвестиціями за рахунок власних коштів підприємств та організацій:

$$y = 37497,6 + 1,3X, \quad R^2 = 0,82. \quad (1)$$

2. Модель, яка демонструє зв'язок між витратами підприємств на інновації та витратами на виконання наукових досліджень і розробок:

$$y = -4461,98 + 1,75X, \quad R^2 = 0,64. \quad (2)$$

3. Модель, яка демонструє зв'язок між витратами на виконання наукових досліджень і розробок та середньою зайнятістю населення:

$$y = 23281,65 - 0,74X, \quad R^2 = 0,80. \quad (3)$$

4. Модель, яка демонструє зв'язок між інвестиціями за рахунок власних коштів підприємств та організацій та обсягом кредитування підприємств:

$$y = 6043,8 + 255,8X, \quad R^2 = 0,79. \quad (4)$$

5. Модель, яка демонструє зв'язок між інвестиціями за рахунок власних коштів підприємств та організацій та доданою вартістю:

$$y = 4353,7 + 0,14X, \quad R^2 = 0,79. \quad (5)$$

6. Модель, яка демонструє зв'язок між капітальними інвестиціями та витратами підприємств на інновації:

$$y = 138953,2 + 9,34X, \quad R^2 = 0,96. \quad (6)$$

7. Модель, яка демонструє зв'язок між інвестиціями за рахунок власних коштів підприємств та витратами підприємств на інновації:

$$y = 83812,5 + 6,77X, \quad R^2 = 0,84. \quad (7)$$

8. Модель, яка демонструє зв'язок між витратами підприємств на інновації та доданою вартістю:

$$y = -8847,77 + 0,017X, \quad R^2 = 0,86. \quad (8)$$

Отже, в умовах реформування економіки в Україні мають бути розроблені власні механізми державного регулювання інвестиційних процесів, орієнтованих на створення правових основ функціонування на ринку капіталу, формування стратегічних та тактичних цілей і пріоритетів, дотримання соціальних цінностей, розвиток інтелектуального капіталу, спрямованість інвестицій на вирівнювання сукупного попиту і сукупної пропозиції, частковий перерозподіл доходів галузей і виробництв, а також регулювання зовнішніх інвестицій і валютного ринку, спрямування інвестицій на розвиток економіки і повну зайнятість.

Державне регулювання інвестиційної діяльності в країні здійснюється з метою реалізації еконо-

мічної, науково-технічної і соціальної політики. Воно визначається показниками економічного і соціального розвитку України, регіональними програмами розвитку народного господарства, місцевими бюджетами, а також передбачуваними в них обсягами державного фінансування інвестиційної діяльності. Для забезпечення сприятливого та стабільного інвестиційного клімату держава має встановлювати державні гарантії захисту інвестицій.

Висновки. Таким чином, за результатами дослідження інноваційно-інвестиційної діяльності встановлено, що на додану вартість впливають економічні, інституційні та соціальні показники. Інноваційні умови виробництва та галузей з високою доданою вартістю забезпечують найбільш значний внесок у процвітання країни. Доведено, стабільність розвитку економічної діяльності підприємств відбувається не лише за наявності матеріальних ресурсів, важливу роль у виробничому процесі відіграє інтелектуальний, людський капітал підприємства, нематеріальні активи, та його загальна інтелектуалізація.

Обґрунтовано підхід до визначення структурної взаємодії чинників впливу на додану вартість підприємств, що забезпечують підвищення інвестиційної активності країни.

Проведений аналіз інноваційно-інвестиційної активності України за 2010-2017 рр. та динаміки і взаємозв'язку показників інтелектуального капіталу довів залежність між державними інвестиціями в інфраструктуру та розвитком інтелектуального капіталу, людського капіталу, інвестиціями в промисловість та доданою вартістю. Це дозволило виокремити моделі впливу чинників на формування капітальних інвестицій, та визначити в них вартість інтелектуального капіталу.

Отримані результати системи причинно-наслідкових зв'язків факторів оцінки інвестиційної активності економіки України за показником капітальних інвестицій доводять вплив інтелектуального капіталу, інтелектуальних ресурсів, інтелектуалізації, інноваційної мотивації у складі доданої вартості на забезпечення підвищення інвестиційної активності.

Перспективи подальших досліджень. Розробка положень і методичних рекомендацій щодо ролі інтелектуального капіталу, інтелектуалізації, у забезпеченні інноваційно-інвестиційного рівня промислових підприємств для підвищення їх конкурентоспроможності, капіталізації, доданої вартості.

Література

1. **Стюарт Т.** Интеллектуальный капитал. Новый источник богатства организаций. *Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология* / под ред. В.Л. Иноземцева. Москва: Academia, 1999. С. 372-401.
2. **Брукинг Э.** Интеллектуальный капитал / пер. с англ.; под ред. Л.Н. Ковачина. СПб.: Питер, 2001. 288 с.
3. **Гелбрейт Д.** Экономические тео-

- рии и цели общества / под ред. акад. Н.Н. Иноземцева. Москва: Прогресс, 1979. 406 с. 4. **Макконел К.Р., Брю С.А.** Экономикс: в 2 т. / пер. с англ. Москва: Республика, 1992. Т. 1. 399 с. 5. **Edvinsson L.** Some perspectives on intangibles and intellectual capital 2000. *Journal of Intellectual Capital*. 2000. Vol. 1, No 1. С. 12-16. 6. **Иноземцев В.Л.** За пределами экономического общества. Москва: «Academia» – «Наука», 1998. 640 с. 7. **Леонтьев Б.Б.** Цена интеллекта. Интеллектуальный капитал в российском бизнесе. М.: Акционер, 2002. 200 с. 8. **Бервено О.В.** Интеллектуальный капитал: от иерархии к партнерству. *Соціальне партнерство та його роль в становленні ринкової економіки в Україні*: зб. наук. праць. Харків: ХІБМ, 2000. С. 91-96. 9. **Чухно А.А.** Интеллектуальный капитал: сущность, формы и закономерности развития. *Економіка України*. 2002. №11. С. 48-55. 10. **Булєєв І.П., Берсуцький А.Я., Бриль І.В.** Стратегія управління інтелектуальним капіталом підприємств: монографія / НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Донецьк: ДонУЕП, 2013. 207 с. 11. **Антонюк В.П.** Структурні зрушення в національній економіці як загроза для сталого розвитку України. *Вісник економічної науки України*. 2017. № 2 (33). С. 7-12. 12. **Bryl I., Bryukhovetsky J.** Definition of the intellectual component in the management and capitalization of the enterprise. *European integration of economics, education and law: Proceedings of the International Scientific Conference (March 22-23, 2018)*. Warsaw: BMT Eridia Sp. z o.o. Wydawnictwo Eridia, 2018, 352 p. (P. 74-77). 13. **Марков С.В.** Оперативное управление добавленной стоимостью продукции металлургического предприятия с использованием процедуры оптимизации: автореф. дис... канд. эконом. наук : 08.00.05 – «Экономика и управление народным хозяйством / Нац. исслед. технол. ун-т "МИСиС". Москва, 2010. 24 с. 14. **Васильева М.В.** Методика оценки добавленной стоимости в условиях функционирования комплекса учетно-аналитического обеспечения социальной и отраслевой бюджетной поддержки. *Вестник Госуниверситет-УНПК*. 2012. № 10. С. 55-62. 15. **Маркс К., Энгельс Ф.** К критике политической экономии. *Сочинения*. – 2-е изд. Т.13. С. 5-9. 16. **Макконелл, Кемпбелл Р., Брю Стенлі Л.** Аналітична економія. Принципи, проблеми і політика. Ч.1. Макроекономіка: пер. з англ. Львів: Просвіта, 1997. 672 с. 17. **Сэй Жан-Батист.** Трактат по политической экономии. Бастиа Фредерик. Экономические софизмы. Экономические гармонии. Москва: Дело, 2000. 232 с. 18. **Блауг М.** 100 великих экономистов до Кейнса / пер. с англ. под ред. А. А. Фофонова. СПб.: Экономическая школа, 2008. 352 с. 19. **Мальтус Т.** Опыт о законе народонаселения. «Диррект-Медиа», 2012. 20. **Блауг М.** Джон Стюарт Милль. Экономическая мысль в ретроспективе = Economic Theory in Retrospect. Москва: Дело, 1994. 627 с. 21. **Шумпетер Й.** Глава 8. Ирвинг Фишер (1867-1947). *Десять великих экономистов от Маркса до Кейнса = Ten Great Economists: From Marx to Keynes*. Москва: Институт Гайдара, 2011. С. 306-327. 22. **Моделивання та прогнозування економічного розвитку регіонів України / О.І. Амоша, В.М. Геєць, С.О. Довгий, І.В. Сергієнко, В.П. Вишневський ; ред.: О.І. Амоша, В.М. Геєць ; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування, Ін-т економіки пром-сті, Ін-т кібернетики ім. В.М. Глушкова, Ін-т телекомунікацій і глобал. інформ. простору.** Київ : Інформ. системи, 2013. 439 с. 23. **Брюховецька Н. Ю., Хасанова О. В.** Моделивання інвестиційної привабливості публічного акціонерного товариства як основа прийняття управлінських рішень. *Бізнес Інформ*. 2014. №1. С. 307–313. 24. **Землянкин А. И., Моисеев Г. В.** Вопросы стратегического развития инвестиционной деятельности на промышленных предприятиях. *Економіка промисловості*. 2008. № 3. С. 88–95. 25. **Коритько Т.Ю., Крук О.М.** Процесс формирования инвестиционной политики предприятия. *Вісник ДДМА*. 2016. №3(39). С. 86–91. 26. **Богуцька О. А., Брюховецький Я. С.** Оценка уровня инвестиционно-инновационной активности во взаимосвязи с политикой интеллектуализации и мотивации труда персонала промышленных предприятий. *Вестник экономической науки Украины*. 2017. №1. С. 19–25. 27. **Пілецька С.Т.** Організаційно-економічний механізм реалізації стратегії забезпечення інноваційної активності авіапідприємств. *Економічний вісник Національного гірничого ун-ту*. 2016. № 1 (53). С. 102–109. 28. **Расвєнєва О.В., Гриневич Л.В.** Статистична оцінка інвестиційної активності в Україні. *Бізнес Інформ*. 2012. № 7. С. 111-114. 29. **Гришко В.А., Колещук О.Я., Лесик Л.І.** Оцінювання інвестиційної та інноваційної активності підприємств та аналізування чинників їх інвестиційно-інноваційного потенціалу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*; Серія: Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. 2011. № 714. С. 194-200. 30. **Харазішвілі Ю.М.** Стан та стратегічні орієнтири інвестиційно-інноваційної безпеки України. *Вісник економічної науки України*. 2015. № 2 (29). С. 113-120. 31. **Бриль І.В.** Формування та використання нематеріальних активів підприємств для підвищення їх капіталізації: моногр. / НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2015. 84 с. 32. **Бриль І.В.** Про склад доданої вартості підприємств промислового сектору великого міста. *Управління розвитком великих міст та агломерацій: економіко-правовий аспект* (м. Київ, 21.10.2016): матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. / [НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень]. Харків: ФОП Панов А.М., 2016. 171 с. 33. **Брюховецька Н.Ю., Коритько Т.Ю., Бриль**

І.В. Оцінювання інвестиційної активності підприємства за фактором доданої вартості. *Стратегія і механізми регулювання промислового розвитку*: зб. наук. праць / НАН України, Ін-т економіки пром-сті; редкол.: О.І. Амоша (голов. ред.), І.П. Булеєв (відп. ред.) та ін. Київ, 2016. С. 28-40. 34. **Бріль І.В.** Інтелектуальний капітал – вагома складова основи визначення доданої вартості підприємства / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Передова наука», (30.04.-07.05.2017.). Великобританія, 2017. С. 42-44. 35. **Современный** экономический словарь / Б.А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. 2-е изд., испр. Москва: ИНФРА-М, 1999. 479 с. 36. **Булеєв І. П., Брюховецкая Н. Е.** Формирование институциональной среды в трансформируемых экономиках постсоциалистических стран. *Проблемы экономики*. 2016. №4. С. 13-21. 37. **Про інвестиційну діяльність**: Закон України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1560-12>. 38. **Державна** служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. 39. **Махник Я.** Аналіз інвестиційної діяльності в Україні та напрями державного стимулювання. URL: <https://conferencekneu.wordpress.com/2017/04/20/>. 40. **Інвестиційна** діяльність в Україні. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&tag=%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BD%20%D1%96%D0%BD%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82>. 41. **Капітальні** інвестиції / Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Бріль І. В. Інтелектуальний капітал як фактор доданої вартості щодо забезпечення підвищення інвестиційної активності в державі

Обґрунтовано підхід до визначення структурної взаємодії чинників впливу на додану вартість підприємств, що забезпечують підвищення інвестиційної активності країни. Доведено залежність між державними інвестиціями в інфраструктуру та розвитком інтелектуального капіталу, людського капіталу, інвестиціями в промисловість та додану вартість. Виокремлено моделі впливу чинників на формування капітальних інвестицій, визначено в них вартість інтелектуального капіталу. Проаналізовано інноваційно-інвестиційну діяльність економіки України та визначено динаміку і взаємозв'язок інтелектуального капіталу як фактору доданої вартості для забезпечення підвищення інвестиційної активності.

Ключові слова: інтелектуальний капітал, людський капітал, додана вартість, інноваційно-інвестиційний розвиток, промислові підприємства, інвестиційна активність держави.

Бріль И. В. Интеллектуальный капитал как фактор добавленной стоимости по обеспечению повышения инвестиционной активности в государстве

Обоснован подход к определению структурного взаимодействия факторов влияния на добавленную стоимость предприятий, обеспечивающих повышение инвестиционной активности страны. Доказана зависимость между государственными инвестициями в инфраструктуру и развитием интеллектуального капитала, человеческого капитала, инвестициями в промышленность и добавленной стоимостью. Выделены модели влияния факторов на формирование капитальных инвестиций, определена в них стоимость интеллектуального капитала. Проанализирована инновационно-инвестиционная деятельность экономики Украины и определена динамика и взаимосвязь интеллектуального капитала как фактора добавленной стоимости для обеспечения повышения инвестиционной активности.

Ключевые слова: интеллектуальный капитал, человеческий капитал, добавленная стоимость, инновационно-инвестиционное развитие, промышленные предприятия, инвестиционная активность государства.

Bryl I. The intellectual capital as the value added factor on ensuring increase in investment activity in the state

The approach to the definition of structural interaction of influencing factors on the value added of enterprises, which provide increase in investment activity of the country was substantiated. The dependence between public investment in infrastructure and the development of intellectual capital, human capital, industry investments and value added was proved. The models of influencing factors on formation of capital investments in which the value of intellectual capital is determined. Innovative and investment activity of the Ukrainian economy were analyzed. The dynamics and interconnection of intellectual capital as value added factor for ensuring increase in investment activity is defined.

Keywords: intellectual capital, human capital, value added, innovative and investment development, industrial enterprises, investment activity of the state.

Стаття надійшла до редакції 11.05.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

Т. Ю. Коритько,

кандидат економічних наук,

Інститут економіки промисловості НАН України, м. Київ

МОТИВИ ТА МЕТОДИ МОТИВАЦІЇ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ АКТИВНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ

Постановка проблеми. Результативність діяльності кожного підприємства залежить від ефективності його виробничої діяльності, рівня конкурентоспроможності, цінової ніші на відповідному ринку та інших факторів. Досягнення високої рентабельності виробництва та реалізації продукції, збереження майнового потенціалу підприємства, впровадження раціоналізаторських пропозицій і передових досягнень науково-технічного прогресу стає можливим не тільки при впровадженні підприємством відповідної політики в межах обраної стратегії розвитку, але й за умови відповідного бажання з боку працівників, оскільки правильна мотивація персоналу на досягнення загальної стратегії підприємства сприяє підвищенню командного духу трудового колективу, та розуміння кожним працівником власного успіху не лише в межах власного розвитку, а й у зміцненні позицій підприємства в цілому.

Аналіз останніх досліджень. Значний вклад у розвиток теорії мотивації, розробку й вдосконалення її прикладних аспектів внесли такі українські вчені як: О. Амоша [1], І. Булеєв [2], О. Богуцька [3], І. Бриль [4], Я. Брюховецький [5], А. Колот [6], О. Чернушкіна [7] та ін. Однак при всій важливості проведених досліджень низка положень щодо процесу формування та реалізації інвестиційної політики діяльності підприємства залишаються невизначеними та потребують подальшого дослідження.

Метою статті є процес формування та реалізації інвестиційної політики діяльності підприємства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні економічні умови вимагають значної уваги до організації інвестиційної діяльності, підвищення інвестиційної активності персоналу, підвищення ефективності роботи всіх учасників інвестиційного процесу. Успіх інвестиційної діяльності залежить від методів та форм стимулювання інвестиційної активності підприємства. Мотивація інвестиційної активності підприємства стає одною з основних проблем управління, яке визначає інвестиційну політику підприємства.

Залежно від рівня економічної системи виділяють різні групи мотивів, які спонукають до проведення інвестиційних перетворень:

1) мотивація інвестиційної активності на рівні працівників підприємства, які займаються інвестиційною діяльністю;

2) мотивація інвестиційної діяльності підприємств. Можна виділити наступні основні причини,

що зумовлюють зміни рівня інвестиційної активності та інтенсивності інвестиційної діяльності.

Важливу роль у підвищенні інвестиційної активності підприємств відіграють керівники підприємств, інвестори, акціонери та інші учасники інвестиційного процесу.

В табл. 1 наведено мотиви та оцінку інвестиційної активності підприємств.

Виокремлення в роботі мотивів інвестиційної активності підприємства обумовлюється таким: мотиви прибутковості, тобто бажанням отримати прибуток у конкурентній боротьбі, забезпечення випуску продукції з високою доданою вартістю. З одного боку, прибуток виступає як джерело фінансування, а з іншого боку, прибуток є метою інвестування.

Таблиця 1

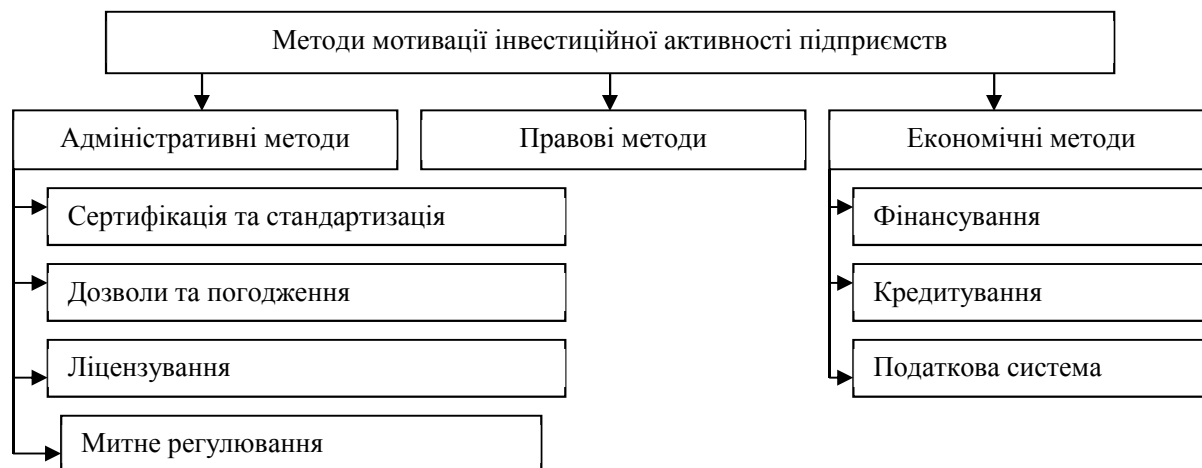
Мотиви та оцінки інвестиційної активності підприємства

Мотиви інвестиційної активності	Оцінка
Науково-технічний розвиток	Обсяг випуску нової продукції
Прибутковість	Розмір дивідендів
Залучення інвесторів	Норма прибутку
Залучення інвестиційних ресурсів	Ефективне використання інвестиційних ресурсів, капіталовіддача
Рівень конкурентоспроможності	Якість та конкурентоспроможність продукції
Результативність діяльності підприємства	Валова додана вартість

Мотиви виживання – це бажання забезпечити виживання підприємства в умовах євроінтеграції. Мотиви стабільності – прагнення до стабільності виробничого процесу, збільшення обсягів виробництва продукції з високою доданою вартістю, підвищення конкурентоспроможності підприємства як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку.

Підвищення інвестиційної активності підприємства залежить від бажання учасників інвестиційного процесу швидко реалізувати інвестиційні проекти у виробництво продукції з високою доданою вартістю. Суттєву роль в цьому відіграють методи мотивації підвищення інвестиційної активності підприємств.

На основі праць вчених [8-12] запропоновано проводити класифікацію методів мотивації підвищення інвестиційної активності підприємств, яка наведена на рис. 1.

Рис. 1. Методи мотивації інвестиційної активності підприємства

Правові методи мотивації – це діяльність держави щодо встановлення обов’язкових для виконання юридичних норм поведінки суб’єктів права. Проте відсутність стабільності законодавства в Україні значно ускладнює дію мотиваційних механізмів інвестиційної активності підприємств, наявність значної кількості різноманітних законодавчих та нормотворчих актів антимотивує розвиток підприємства.

Адміністративні методи державного регулювання інвестиційної активності підприємств – це інструменти прямого впливу держави на їх діяльність. Основними є сертифікація та стандартизація, дозволи та погодження, ліцензії, квоти, санкції, норми, стандарти, державні замовлення, ціни тощо.

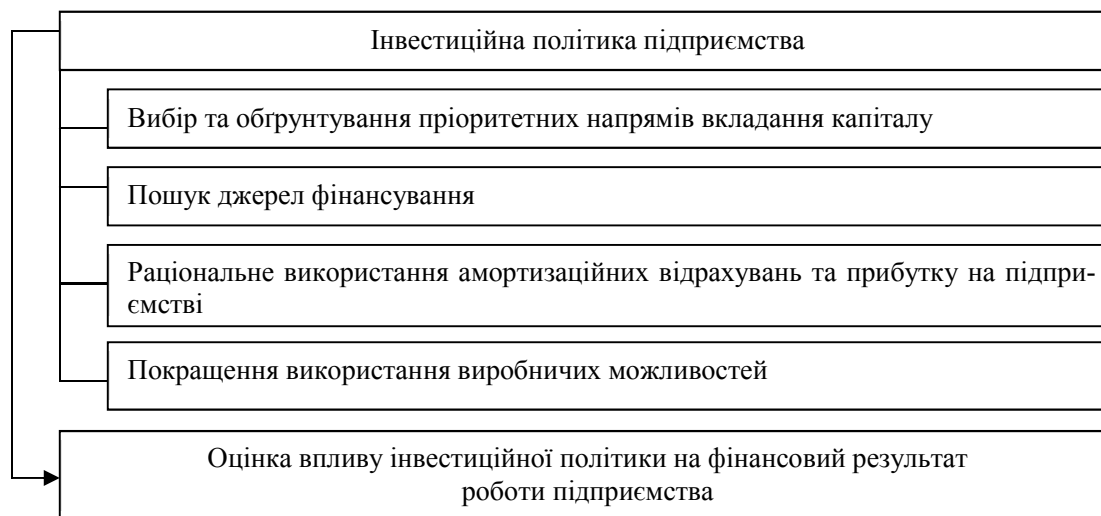
Застосування економічних методів мотивації інвестиційної активності підприємств дає змогу створювати умови, які спонукають їх діяти в необхідному для суспільства напрямі, виконувати ті чи

інші завдання згідно із загальнодержавними та приватними інтересами. Ці методи включають фінансові, кредитні механізми та механізм оподаткування.

Така структуризація дає можливість диференціації системи винагород та дозволяє керівництву більш детально та цілеспрямовано здійснювати процес щодо залучення й ефективного використання інвестиційних ресурсів та фахівців.

Основним інструментом активізації мотивів інвестиційної активності підприємств виступає інвестиційна політика, яка є своєрідним регулятором системи економічних взаємодій між суб’єктами інвестиційної діяльності (рис. 2).

Отже, інвестиційна політика підприємства являє собою комплекс заходів, які забезпечують прибуткове вкладання власних, залучених та інших коштів в інвестиції з метою забезпечення фінансової стійкості як у поточному, так і довгостроковому періоді.

Рис. 2. Організація процесу формування та реалізації інвестиційної політики діяльності підприємства

До основних блоків інвестиційної політики доцільно віднести:

1. Вибір та обґрунтування пріоритетних напрямів реалізації інвестицій та стратегічних цілей розвитку підприємства. Обґрунтування пріоритетних напрямків реалізації інвестиційних проектів проводиться на основі ранжування проектів за важливістю та строками їх реалізації.

2. Визначення джерел фінансування інвестицій. На основі проведення аналізу грошових потоків визначаються можливості реалізації інвестицій за рахунків власного капіталу.

3. Раціональне використання амортизаційних відрахувань та прибутку підприємства, оскільки ці показники можуть виступати джерелами фінансування інвестицій та повинні мати цільовий характер використання.

4. Покращення використання виробничих потужностей. Введення нових виробничих потужностей повинне відбуватися тільки з урахуванням повного використання виробничих потужностей, які є у розпорядженні підприємства.

Результатом реалізації інвестиційної політики є покращення фінансових результатів діяльності підприємства в поточному та перспективному періоді.

Необхідність розробки методики оцінки ефективності інвестиційної політики підприємства обумовлено тим, що у більшості випадків вона зводиться до оцінки ефективності інвестиційних проектів. Методи оцінки інвестиційних проектів у цьому випадку виступають лише як інструменти для обґрунтування ефективності використання певної складової всього капіталу.

Недостатнє науково-методичне опрацювання питань комплексної оцінки ефективності інвестиційної політики підприємства обумовлено наявністю двох основних проблем. Оскільки різні підприємства знаходяться на різних етапах життєвого та інвестиційного циклу, мають різні внутрішній потенціал і можливості в зовнішньому середовищі, то одні і ті ж фінансово-інвестиційні показники слід інтерпретувати з урахуванням цих індивідуальних особливостей.

Інформаційну базу для проведення аналізу оцінки ефективності інвестиційної політики складають:

- бухгалтерська звітність (форми 1 - 5);
- статистична і корпоративна звітність та інші джерела.

Для проведення оцінки ефективності інвестиційної політики розроблено методичний підхід щодо розрахунку інтегрального показника ефективності інвестиційної політики і містить такі етапи:

1) формування набору показників-чинників фінансово-інвестиційної діяльності підприємств;

2) збір інформації для розрахунку обраних показників за аналізований період і їх розрахунок за сукупністю підприємств;

3) оцінка рівня бажаності для кожного з обраних показників-чинників;

4) розрахунок загального інтегрального показника бажаності за кожним із наявних підприємств;

5) ранжирування підприємств відносно значення інтегрального показника ефективності інвестиційної політики;

6) угруповання досліджуваних підприємств за отриманим інтегральним показником.

Ефективність інвестиційної політики характеризується прибутковістю на вкладений капітал. Для проведення цієї оцінки необхідно використовувати систему показників-чинників, які відображають структуру інвестиційних ресурсів, що є на підприємстві, і напрями їх вкладення, рентабельність і віддачу відповідних активів і зобов'язань. До таких показників доцільно віднести: частку оборотних активів в загальній величині активів підприємства; коефіцієнт автономії; оборотність оборотних активів; віддача необоротних активів; рентабельність активів; рентабельність власного капіталу; коефіцієнт майна виробничого призначення; коефіцієнт оборотності короткострокових зобов'язань.

Для кожного з наведених показників на основі економічної практики підприємств встановлені бажані значення: частка оборотних активів – 0,6; коефіцієнт автономії – 0,6; коефіцієнт майна виробничого призначення – 0,5. Для решти показників бажаним є фактичне найбільше значення за сукупністю підприємств.

Оцінку ефективності інвестиційної політики підприємства пропонується проводити на основі розрахунку інтегрального показника з використанням методу функції бажаності. При використанні цього методу проводиться співвідношення поточного значення того або іншого показника з бажаним значенням, в якості якого можуть виступати: максимальне значення показника за сукупністю підприємств або за аналізований період; модальне значення, тобто що найчастіше зустрічається по досліджуваній сукупності підприємств або за певний період; нормативне (еталонне) значення, встановлене на практиці.

Для визначення бажаності по кожному показнику використовується наступна формула:

$$d_i = \frac{x_{\phi}}{x_{\text{жс}}}, \quad (1)$$

де d_i – бажаність i -го показника-чинника ($i = \overline{1, m}$);

m – число показників-чинників, які використано для розрахунку;

x_{ϕ} – фактичне значення i -го показника-чинника;

$x_{\text{жс}}$ – бажане значення i -го показника-чинника.

Функція бажаності є середньою геометричною бажаностей окремих показників-чинників:

$$D = \sqrt[n]{d_1 \cdot d_2 \cdot \dots \cdot d_i} \quad (2)$$

Після порівняльної характеристики кожному з використовуваних у розрахунку показників приписується певний рівень значущості в межах від 0 до 1 за умови, що функція бажаності прагне до 1. У загальному випадку це означає, що чим ближче показник за рівнем значущості до 1, тим вище його бажаність.

Узагальнена величина отриманої функції бажаності виступає інтегральним показником ефективності інвестиційної політики, який характеризує її стан за певний проміжок часу.

На основі значення інтегрального показника по кожному з досліджуваних підприємств проводиться їх угруповання залежно від набутих його значень. Пропонується виділити чотири рівня, що характеризують ефективність інвестиційної політики (табл. 2).

Таблиця 2

Характеристика ефективності інвестиційної політики підприємств

Інтервали значень інтегрального показника	Характеристика ефективності інвестиційної політики
0,2 – 0,4	Низька ефективність
0,4 – 0,6	Задовільна ефективність
0,6 – 0,8	Середня ефективність
0,8 – 1,0	Висока ефективність

Проведемо оцінку ефективності інвестиційної політики на прикладі машинобудівних підприємств на основі запропонованого методичного підходу на основі урахування функції бажань. Отримані значення загального інтегрального показника ефективності інвестиційної політики наведені у табл. 3.

Таблиця 3

Інтегральний показник ефективності інвестиційної політики машинобудівних підприємств у 2016 році

Підприємство	Значення	Характеристика ефективності інвестиційної політики
ПАТ «НКМЗ»	0,86	Висока
ПАТ «СКМЗ»	0,61	Середня
ПАТ «ДЗМВ»	0,98	Висока

На основі отриманих даних (табл. 3) до підприємств, з високою характеристикою ефективності відносять ПАТ «НКМЗ» та ПАТ «ДЗМВ», а ПАТ «СКМЗ» відноситься до групи підприємств з середньою ефективністю.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Запропоновано методичний підхід щодо розрахунку інтегрального показника оцінки ефективності інвестиційної політики підприємства, що

включає формування системи показників, які характеризують структуру інвестиційних ресурсів, а також напрями їх вкладення; оцінку відповідності фактичного значення показників їх бажаному значенню.

Слід наголосити на необхідності розробки заходів щодо стимулювання інвестиційної діяльності на всіх рівнях, тільки в цьому випадку слід очікувати певних зрушень. По-перше, повинна бути вироблена система заходів щодо стимулювання інвестиційної діяльності на рівні економіки в цілому; по-друге, повинна проводитися робота щодо створення системи мотивації інвестиційної активності на рівні підприємств; по-третє, мотивація менеджерами конкретних працівників до результативної та ефективної інвестиційної діяльності.

Перспективою подальших наукових досліджень слід розглядати особливості формування системи мотивації інвестиційної активності підприємства що виробляють продукцію з високою доданою вартістю.

Література

1. Амоша О.І., Ськов О.Л., Дарченко Н.Д. Мотивація персоналу підприємства в ринкових умовах. Донецьк: ІЕП НАН України, 2011. 200 с.
2. Інституціональні аспекти мотивації праці на промислових підприємствах України / І. П. Булеєв, Н. Ю. Брюховецька, Г. С. Атаманчук // *Формування ринкової економіки* : зб. наук. праць. КНЕУ, 2010. С. 518–532.
3. Богуцька О. А., Брюховецький Я. С. Оцінка рівня інвестиційно-інноваційної активності во взаємозв'язи з політикою інтелектуалізації і мотивації труда персоналу промислових підприємств. *Вестник економічної науки України*. 2017. №1. С. 19-25.
4. Бриль І.В. Особливості формування нематеріальних активів та їх управління в ринковій економіці. *Стратегія і механізми регулювання промислового розвитку*: зб. наук. пр. Донецьк: ІЕП НАН України, 2013. С. 80-93.
5. Брюховецький Я.С. Мотивація персоналу в інноваційному розвитку промислових підприємств. *Стратегія і механізми регулювання промислового розвитку*: зб. наук. пр. 2012. С. 240-249.
6. Колот А.М. Мотивація персоналу : підручник. Київ: КНЕУ, 2002. 337 с.
7. Чернушкіна О. О. Мотивація у механізмі підвищення продуктивності виробництва : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.07. Київ, 2007. 20 с.
8. Булеєв І.П., Брюховецький Я.С., Іваненко Л.В. Моделирование повышения уровня интеллектуализации труда работников предприятий. *Економіка промисловості*. 2017. № 2(78). С. 80-96.
9. Узин М. В. Внутрішній механізм інноваційної діяльності персоналу морських портів. Маріуполь, 2016. 191 с.
10. Ярмош В. В. Підходи до класифікації сучасних методів мотивації пе-

рсоналу. *Економічний аналіз* : зб. наук. праць / Тернопільський національний економічний університет. 2014. Т. 15. № 3. С. 263-268. 11. **Богацька М. Н.** Мотивація як основний чинник підвищення ефективності праці підприємств. *Науковий вісник державного херсонського університету*. 2015. Вип. 3. С. 210-214. 12. **Ерфан В.Й., Мателешка Н.Т., Ворон М.В.** Мотивація персоналу на підприємствах в сучасних умовах господарювання. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2016. Вип. 2(48). С. 191-194.

Коритько Т. Ю. Мотиви та методи мотивації інвестиційної активності підприємств

Статтю присвячено дослідженню мотивів та методів мотивації інвестиційної активності підприємств. Досліджено різні групи мотивів, які спонукають до проведення інвестиційних перетворень та виділено методи мотивації інвестиційної активності підприємств. Запропоновано етапи організаційного процесу формування та реалізації інвестиційної політики діяльності підприємства. Узагальнено теоретико-методологічні основи оцінки ефективності інвестиційної політики підприємства. Оцінка ефективності інвестиційної політики підприємства включає формування системи показників, що характеризують структуру інвестиційних ресурсів, а також напрями їх вкладення; оцінку відповідності фактичного значення показників їх бажаному значенню.

Ключові слова: мотивація, інвестиційна активність, додана вартість, стимули, мотиви, інвестиційна політика, методи мотивації.

Корытко Т. Ю. Мотивы и методы мотивации инвестиционной активности предприятий

Статья посвящена исследованию мотивов и методов мотивации инвестиционной активности предприятий. Проведено исследование различных групп мотивов, побуждающих к проведению инвести-

ционных преобразований, и выделены методы мотивации инвестиционной активности предприятий. Предложены этапы организационного процесса формирования и реализации инвестиционной политики предприятия. Обобщены теоретико-методологические основы оценки эффективности инвестиционной политики предприятия. Оценка эффективности инвестиционной политики предприятия включает формирование системы показателей, характеризующих структуру инвестиционных ресурсов, а также направления их вложения; оценку соответствия фактического значения показателей их желаемому значению.

Ключевые слова: мотивация, инвестиционная активность, добавленная стоимость, стимулы, мотивы, инвестиционная политика, методы мотивации.

Korytko T. Motives and methods of motivating investment activity of enterprises

The article is devoted to research of motives and methods of motivation of investment activity of enterprises. A study was made of various groups of motives that lead to investment transformations, and methods for motivating investment activity of enterprises were identified. Stages of the organizational process of formation and implementation of the investment policy of the enterprise are proposed. The theoretical and methodological bases of an estimation of efficiency of an investment policy of the enterprise are generalized. Evaluation of the effectiveness of the investment policy of the enterprise includes the formation of a system of indicators that characterize the structure of investment resources, as well as the direction of their investment; an assessment of the correspondence of the actual value of the indicators to their desired value.

Keywords: motivation, investment activity, value added, incentives, motives, investment policy, methods of motivation.

Стаття надійшла до редакції 11.05.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

Т. П. Гітис,
кандидат економічних наук,

В. Б. Гітис,
кандидат технічних наук,

Д. П. Діденко,
Донбаська державна машинобудівна академія, м. Краматорськ

ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ ЗАДОВОЛЕНОСТІ ПРАЦЕЮ ПЕРСОНАЛУ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Огляд деяких досліджень [1-3] дозволив виділити основні визначення поняття «задоволеність працею»:

1. Це позитивний емоційний стан людини, що виходить з оцінки його роботи; результат сприйняття самими працівниками того, наскільки їхня робота забезпечує задоволення важливих, з їх точки зору, потреб.

2. Це сила прихильності персоналу до підприємства.

3. Це соціальна задоволеність, найважливіший показник якості життя індивідів, груп, населення, нації.

У роботі [3] підкреслюється функціонально-виробнича значимість задоволеності працею, тобто вона впливає на кількісні та якісні результати роботи, терміновість і точність виконання завдань, обов'язковість щодо інших людей.

Задоволеність працею можна вважати однією з основних якісних характеристик робочої сили, яка в сучасних умовах господарювання є одним з основних ресурсів кожного підприємства.

Таким чином, визначення рівня задоволеності працівників повинно бути пріоритетним завданням системи управління персоналом. Особливо дослідження ступеня задоволеності працівників необхідно проводити у випадках, якщо [4]:

- спостерігаються високі показники «текучості» кадрів;
- відбулися організаційні зміни;
- помічено відсутність лояльності (незгода працівника наказом, прийнятим рішенням, змінами, що відбуваються в організації).

У цілому, оцінка задоволеності робітників дає важливу інформацію про те, які моменти в управлінні персоналом знаходяться в позитивному стані, а які викликають у робітників негативні емоції і, отже, знижує їх продуктивність і якість роботи. Оцінка задоволеності дає зрозуміти, яким шляхом слід направити вдосконалення системи управління персоналом [5].

Виходячи з вище визначеного, вважаємо, що дослідження рівня задоволеності працею є особливо актуальним для підприємств промисловості, оскільки за даними Державної служби статистики [6] на

них працює близько 12% зайнятого населення України віком від 15 до 70 років. Це найбільший рівень зайнятості серед усіх видів економічної діяльності.

Аналіз останніх досліджень. Факторам, що обумовлюють задоволеність працею, та її впливу на мотивацію персоналу присвячено дослідження таких відомих зарубіжних вчених, як Ф. Герцберг, Дж. Хакман, Р. Олдхам, Е. Мейо, В. Врум, М. Аргайл та ін. Вітчизняні вчені розпочали дослідження проблем задоволеності працею порівняно недавно. На особливу увагу заслуговують наукові праці Д. П. Богині, І. К. Бондаря, Є. І. Булеєва [7], Ю. В. Губаревої [2], В. М. Данюка, А.В. Калини, А.М. Колота, Т.А. Костишиної, Н.Д. Лук'янченко, А. В. Лобза, Л. Г. Петрової [8] та ін.

Метою статті є дослідження рівня задоволеності працею персоналу промислових підприємств України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проаналізуємо рівень задоволеності працею на промислових підприємствах України за 2014-2017 рр. Інформаційним джерелом аналізу є статистичні спостереження Державної служби статистики України [6, 9, 10].

У табл. 1, 2 наведено динаміку зайнятого населення України віком 15–70 років та облікової кількості штатних працівників у промисловості у 2014-2017 рр.

Таблиця 1
Динаміка зайнятого населення України віком 15–70 років у 2014-2017 рр.

Роки	Зайняте населення		
	Кількість, тис. осіб	Абсолютне відхилення до попереднього року, тис. осіб	Відносне відхилення до попереднього року, %
2014	18073,3	-	-
2015	16443,2	-1630,10	-9,02
2016	16276,9	-166,30	-1,01
2017	16156,4	-120,5	-0,74

В останні роки спостерігається падіння рівня зайнятості у промисловості України (табл. 2). Так, у 2015 р. порівняно з 2014 р. облікова кількість штат-

Таблиця 2

Динаміка облікової кількості штатних працівників промисловості у 2014-2017 рр.

Роки	Облікова кількість штатних працівників			У % до зайнятого населення України віком 15–70 років
	Кількість, тис. осіб	Абсолютне відхилення до попереднього року, тис. осіб	Відносне відхилення до попереднього року, %	
2014	2288,4			12,7
2015	2053,0	-235,40	-10,29	12,5
2016	1990,7	-62,30	-3,03	12,2
2017	1872,6	-118,1	-5,93	11,6

них працівників у промисловості знизилась на 235,4 тис. осіб (або на 10,29%). У 2016 р. облікова кількість штатних працівників у промисловості становила 1990,7 тис. осіб, що на 62,3 тис. осіб (або на 3,03%) менше порівняно з 2015 р. У 2017 р. порівняно з 2016 р. скорочення кількості склало 118,1 тис. осіб (або 5,93%). Усього за період з 2014 по 2017 р. кількість штатних працівників промислових підприємств України скоротилася на 415,8 тис. осіб (або 18,2%).

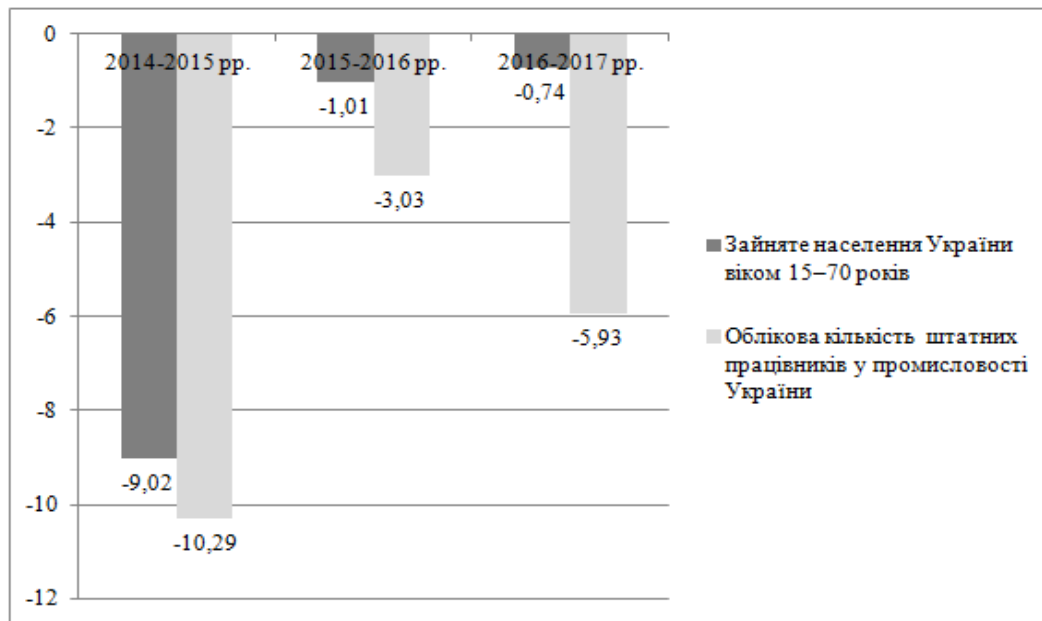
емств України скоротилася на 415,8 тис. осіб (або 18,2%).

Скорочення облікової кількості штатних працівників у промисловості відбувається на фоні загального скорочення кількості зайнятого населення України віком 15-70 років.

На рисунку наведено порівняння темпів скорочення облікової кількості штатних працівників у промисловості та кількості зайнятого населення України віком 15-70 років у 2014-2017 рр.

Як бачимо з даних, що наведені на рисунку, темпи скорочення облікової кількості штатних працівників у промисловості значно перевищують зменшення зайнятого населення України віком 15-70 років у 2014-2017 рр.

Збільшення темпів скорочення облікової кількості штатних працівників у промисловості на фоні гальмування темпів зниження зайнятості населення країни можна визначити як негативну тенденцію, яка свідчить про прагнення працівників промислових підприємств змінити вид діяльності та зниження рівню задоволеності працею у промисловості.

Рисunek. Порівняння темпів скорочення облікової кількості штатних працівників у промисловості та кількості зайнятого населення України у 2014-2017 рр., %

Для більш детальної оцінки змінення облікової кількості штатних працівників промисловості розглянемо динаміку їх руху, що наведена у табл. 3.

У 2016 р. порівняно з 2015 р. спостерігалася позитивна динаміка:

- кількість прийнятих робітників збільшилась на 36 тис. осіб (або на 8,43%);
- кількість робітників, що вибули, зменшилась на 25 тис. осіб (або на 4,37%).

У 2017 р. ситуація змінилася в гіршу сторону: кількість робітників, що вибули, збільшилась на 32,4 тис. осіб (або на 5,92%).

На протязі усього періоду аналізу інтенсивність вибуття перевищує інтенсивність прийняття, що є негативним моментом і свідчить про зменшення трудового потенціалу промислових підприємств.

Як визначено у роботі [8], збільшення рівня задоволеності професійною діяльністю веде до поліпшення робочої моралі серед працівників: зменшення кількості прогулів, зменшення випадків порушення трудової дисципліни, зменшення плинності кадрів.

У зв'язку з цим розглянемо динаміку звільнення працівників промисловості у 2014-2017 рр., приділяючи особливу увагу кількості звільнених з причин плинності кадрів (табл. 4).

Таблиця 3

Динаміка руху працівників у промисловості у 2014-2017 рр.

Роки	Прийнято			Вибуло		
	кількість, тис. осіб	абсолютне відхилення до попереднього року, тис. осіб	відносне відхилення до попереднього року, %	кількість, тис. осіб	абсолютне відхилення до попереднього року, тис. осіб	відносне відхилення до попереднього року, %
2014	471	-	-	668	-	-
2015	427	-44,00	-9,34	572	-96,00	-14,37
2016	463	36,00	8,43	547	-25,00	-4,37
2017	541,5	78,5	17	579,4	32,4	5,92

Таблиця 4

Динаміка звільнення працівників промисловості у 2014-2017 рр.

Роки	Звільнення з причин плинності кадрів			Звільнення з причин скорочення кадрів		
	кількість, тис. осіб	абсолютне відхилення до попереднього року, тис. осіб	відносне відхилення до попереднього року, %	кількість, тис. осіб	абсолютне відхилення до попереднього року, тис. осіб	відносне відхилення до попереднього року, %
2014	539,4	-	-	43,1	-	-
2015	467,8	-71,60	-13,27	28,8	-14,30	-33,18
2016	454,3	-13,50	-2,89	21,4	-7,40	-25,69
2017	489,4	35,1	7,96	21,5	0,1	1

Результати розрахунків, що наведені у табл. 4, демонструють позитивну динаміку щодо звільнення працівників промисловості у 2014-2016 рр. Так, протягом цього періоду зменшувалась кількість звільнених, як з приводу плинності кадрів, так і у зв'язку зі скороченням кадрів.

У 2017 р. ситуація змінилась: кількість звільнених з приводу плинності збільшилась на 35,1 тис.

осіб (або 7,96%) порівняно з 2016 р. Взагалі близько 84% вибуття персоналу відбувається з причин плинності.

Необхідно відзначити, що в найближчий час ситуація може погіршитися. Про це свідчать данні про кількість працівників, які перебували в умовах вимушеної неповної зайнятості (табл. 5).

Таблиця 5

Динаміка кількості працівників промисловості, які перебували в умовах вимушеної неповної зайнятості у 2014-2017 рр.

Роки	Знаходились у відпустках без збереження заробітної плати (на період припинення виконання робіт)			Переведені з економічних причин на неповний робочий день (тиждень)		
	кількість, тис. осіб	абсолютне відхилення до попереднього року, тис. осіб	відносне відхилення до попереднього року, %	кількість, тис. осіб	абсолютне відхилення до попереднього року, тис. осіб	відносне відхилення до попереднього року, %
2014	52,8	-	-	429,4	-	-
2015	37,4	-15,40	-29,17	391,9	-37,50	-8,73
2016	85,7	48,30	129,14	310,4	-81,50	-20,80
2017	88,9	3,2	3,73	502,8	192,4	61,98

Так, у 2016 р. значно (на 129,14%) зросла кількість робітників, що знаходились у відпустках без збереження заробітної плати, та у 2017 р. продовжує збільшуватися. Також у 2017 р. порівняно з 2016 р. значно (на 61,98%) зросла кількість робітників переведених з економічних причин на неповний робочий день (тиждень). Збереження цієї тенденції може привести у майбутньому до зниження мотивації персоналу, задоволеності працею і, як слідство, підвищити плинність кадрів.

Одним з основних факторів, що забезпечують задоволеність персоналу працею, є заробітна плата. Це, насамперед, пов'язано з тим, що заробітна плата є основним (і часто єдиним) джерелом доходів най-

маних працівників, основою матеріального добробуту та якості життя самих працівників та членів їхніх сімей.

Значимість заробітної плати проявляється в її функціях [11]:

1. Відтворювальна функція полягає у забезпеченні працівників та членів їхніх сімей необхідними життєвими благами для відновлення робочої сили, для відтворення поколінь. Ця функція тісно пов'язана з особливостями державного регулювання заробітної плати, із встановленням на державному рівні такого її мінімального розміру, який би забезпечував відтворення робочої сили.

2. Стимулююча функція заробітної плати полягає у встановленні залежності її розміру від кількості й якості праці конкретного працівника, його трудового внеску в результати роботи підприємства. Ця залежність повинна бути такою, щоб стимулювати до постійного покращення результатів праці.

3. Регулююча функція заробітної плати полягає в оптимізації розміщення робочої сили за регіонами, галузями, підприємств з урахуванням ринкової кон'юнктури.

4. Соціальна функція заробітної плати полягає у забезпеченні соціальної справедливості, по-перше, при розподілі доходу між найманими працівниками

і власниками засобів виробництва, і, по-друге, при розподілі між найманими працівниками у відповідності з результатами їхнього трудового внеску.

5. Функція формування платоспроможного попиту населення. Оскільки платоспроможний попит формується під дією двох основних факторів – потреб та доходів населення, то за допомогою заробітної плати в ринкових умовах встановлюються пропорції між товарною пропозицією та попитом.

У табл. 6 наведено динаміку середньомісячної заробітної плати по Україні та в промисловості за 2014-2017 рр.

Таблиця 6

**Динаміка середньомісячної заробітної плати по Україні
та в промисловості за 2014-2017 рр.**

Роки	Середньомісячна заробітна плата по Україні			Середньомісячна заробітна плата у промисловості		
	грн	абсолютне відхилення до попереднього року, грн	відносне відхилення до попереднього року, %	грн	абсолютне відхилення до попереднього року, грн	відносне відхилення до попереднього року, %
2014	3480	-	-	3988	-	-
2015	4195	715	20,55	4789	801	20,09
2016	5183	988	23,55	5902	1113	23,24
2017	7104	1921	37,06	7631	1729	29,30

З табл. 6 бачимо, що середньомісячна заробітна плата в Україні поступово збільшується, причому темпи зростання нарощуються. Так, у 2016 р. порівняно з 2017 р. зростання складало 23,55%, а у 2017 р. порівняно з 2016 р. – 37,06%. У промисловості спостерігається та ж сама тенденція. Необхідно відмітити, що рівень середньомісячної заробітної плати у промисловості є вищим порівняно із середнім по Україні. Так у 2017 р. перевищення складало 7,4%. Але, необхідно відзначити, що таке співвідно-

шення не сприяє ні утриманню, ні притоку робітників на промислові підприємства, як видно з попередніх розрахунків.

Для забезпечення задоволеності працею та мотивації робітників до ефективної діяльності важлива не тільки стабільно підвищувати заробітну плату, а і своєчасно її виплачувати.

У табл. 7 наведено данні про заборгованість із виплати заробітної плати по Україні та у промисловості за 2014-2017 рр.

Таблиця 7

**Заборгованість із виплати заробітної плати по Україні
та в промисловості за 2014-2017 рр.**

Роки	Заборгованість із виплати заробітної плати по Україні			Заборгованість із виплати заробітної плати у промисловості		
	млн грн	абсолютне відхилення до попереднього року, млн грн	відносне відхилення до попереднього року, %	млн грн	абсолютне відхилення до попереднього року, млн грн	відносне відхилення до попереднього року, %
2014	753	-	-	321,4	-	-
2015	1320,0	567	75,30	789,3	467,9	145,58
2016	1880,8	560,8	42,48	1352,7	563,4	71,38
2017	2368,4	487,6	25,93	1844,4	491,7	36,35

Упродовж 2017 р. загальна сума заборгованості з виплати заробітної плати збільшилася на 25,93%, або на 487,6 млн грн та на 1 січня 2018 р. становила 2368,4 млн грн. Зростання суми невикраденої заробітної плати спостерігалось більше ніж у половині видів економічної діяльності. Зокрема найвагоміше збільшення суми невикраденої заробітної плати

спостерігалось у промисловості. Так, упродовж 2017 р. заборгованість з виплати заробітної плати на підприємствах промисловості збільшилася на 36,35%, що перевищує відповідне значення у середньому по Україні. Питома вага заборгованості по заробітній платі у промисловості складає близько 80% загальної заборгованості.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, в ході проведеного дослідження з'ясовано таке:

1. Кількість населення, що працює у промисловості поступово скорочується. Зростає прагнення працівників промислових підприємств змінити вид діяльності.

2. Більшість звільнень відбувається з приводу плинності кадрів.

3. Поступово зростає кількість робітників, що знаходились у відпустках без збереження заробітної плати, та переведених з економічних причин на неповний робочий день (тиждень).

4. Рівень середньомісячної заробітної плати у промисловості є вищим порівняно із середнім по Україні, але цієї різниці недостатньо для забезпечення стабільності кадрів, відновлення та нарощування трудового потенціалу промислових підприємств.

5. Найвагоміше збільшення суми несплаченої заробітної плати в останні роки спостерігалось у промисловості. Збереження цієї тенденції негативно впливає на забезпечення персоналом промислових підприємств.

Таким чином, можна зробити висновок про зниження у 2014-2017 рр. зацікавленості працею у промисловості та відсутність дієвих чинників, які б сприяли підвищенню рівня зацікавленості.

Література

1. Дуракова И. Б., Волокова Л. П. Управление персоналом: учебник. Москва: ИНФРА-М, 2009. 569 с. 2. Губарєва Ю. В. Задоволеність роботою як один з факторів плинності кадрів. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2010. Вип. 7. С. 113-121. 3. Адамчук В. В., Ромашов О. В., Сорокина М. Е. Экономика и социология труда: учебник. Москва: ЮНИТИ, 2000. 407 с. 4. Мекшун Т. Исследование удовлетворенности условиями труда // HR Лига. URL: <https://hrliga.com/index.php?module=profession&op=view&id=1676&print=true>. 5. Джинчарадзе Г. Р. Процедура оценки персонала в рамках системы управления человеческими ресурсами. *Интернет-журнал Науковедение*. 2013. №3 (16). URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/protsedura-otsenki-personala-v-ramkah-sistemy-upravleniya-chelovecheskimi-resursami>. 6. Праця України: стат. збірник / *Державна служба статистики України*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>. 7. Булеев Е. И., Ревва А. Н. Институциональные аспекты мотивации труда в Украине. *Економічний вісник Донбасу*. 2015. № 1. С. 147-154. 8. Петрова Л. Г. Зв'язок між задоволеністю та успішністю професійної діяльності. *Перспективні напрямки світової науки: зб. статей учасників Двадцять третьої всеукраїнської науково-практичної конференції «Іноваційний потенціал світової науки – XXI сторіччя»*. Науки гуманітарного циклу.

Запоріжжя: Вид-во ПГА, 2013. Т. 1. С. 43 - 44. 9. **Зайнятість та безробіття** / *Державна служба статистики України*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>. 10. **Оплата праці та соціально-трудова відносина** / *Державна служба статистики України*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>. 11. **Тюрина Н. М.** Економіка праці: дистанційне навчання. URL: http://www.lubbook.net/book_332.html.

Гітис Т. П., Гітис В. Б., Діденко Д. П. Дослідження рівня задоволеності працею персоналу промислових підприємств України

У статті визначено задоволеність працею як одну з основних якісних характеристик робочої сили, що в сучасних умовах господарювання вважається основним ресурсом кожного підприємства. Оцінка задоволеності працею особливо актуальна для підприємств промисловості, оскільки на них задіяна більшість зайнятих серед усіх видів економічної діяльності.

Досліджено рівень задоволеності працею персоналу промислових підприємств України впродовж 2014-2017 рр. Проаналізовано динаміку кількості зайнятого населення України віком 15–70 років та облікової кількості штатних працівників у промисловості, виявлено основні тенденції руху кадрів (зокрема з приводу плинності). Розглянуто динаміку кількості працівників промисловості, які перебували в умовах вимушеної неповної зайнятості. Виконано порівняльний аналіз динаміки середньомісячної заробітної плати по Україні та в промисловості, а також заборгованості із виплати заробітної плати.

У ході дослідження виявлено негативні тенденції: кількість населення, що працює у промисловості поступово скорочується, зростає прагнення працівників промислових підприємств змінити вид діяльності; більшість звільнень відбувається з приводу плинності кадрів; зростає кількість робітників, що знаходились у відпустках без збереження заробітної плати, та переведених з економічних причин на неповний робочий день (тиждень); рівень заробітної плати у промисловості недостатній для забезпечення стабільності кадрів, відновлення та нарощування трудового потенціалу промислових підприємств; збільшення сум несплаченої заробітної плати негативно впливає на забезпечення персоналом промислових підприємств. У цілому, виявлено зниження рівня зацікавленості працею персоналу промисловості впродовж 2014-2017 рр. та відсутність дієвих чинників, які б сприяли його підвищенню.

Ключові слова: задоволеність працею, зайняте населення, персонал, промисловість, рух кадрів, звільнення, плинність, вимушена неповна зайнятість, середньомісячна заробітна плата, заборгованість по заробітній платі.

Гітис Т. П., Гітис В. Б., Діденко Д. П. Исследование уровня удовлетворенности трудом персонала промышленных предприятий Украины

В статье удовлетворенность трудом рассматривается как одна из основных качественных характеристик рабочей силы, которая в современных условиях хозяйствования считается основным ресурсом любого предприятия. Оценка удовлетворенности трудом особенно актуальна для предприятий промышленности, поскольку на них задействовано большинство занятых среди всех видов экономической деятельности.

Исследован уровень удовлетворенности трудом персонала промышленных предприятий Украины в течение 2014-2017 гг. Проанализирована динамика количества занятого населения Украины в возрасте 15-70 лет и списочной численности штатных работников в промышленности, выявлены основные тенденции движения кадров (в частности по причинам текучести). Рассмотрена динамика численности работников промышленности, находящихся в условиях вынужденной неполной занятости. Выполнен сравнительный анализ динамики среднемесячной заработной платы по Украине и по промышленности, а также задолженности по выплате заработной платы.

В ходе исследования выявлены негативные тенденции: количество населения, занятого в промышленности, постепенно сокращается; растет стремление работников промышленных предприятий изменить вид деятельности; большинство увольнений происходит по причинам текучести кадров; растет количество работников, находящихся в отпусках без сохранения заработной платы, переведенных по экономическим причинам на неполный рабочий день (неделю); уровень заработной платы в промышленности недостаточен для обеспечения стабильности кадров, восстановления и наращивания трудового потенциала промышленных предприятий; увеличение сумм невыплаченной заработной платы негативно влияет на обеспечение персоналом промышленных предприятий. В целом, выявлено снижение уровня удовлетворенности трудом персонала промышленных предприятий в течение 2014-2017 гг. и отсутствие действенных факторов, которые бы способствовали его повышению.

Ключевые слова: удовлетворенность трудом, занятое население, персонал, промышленность, движение кадров, увольнение, текучесть, вынужденная неполная занятость, среднемесячная заработная плата, задолженность по заработной плате.

Gitis T., Gitis V., Didenko D. Research of the level of satisfaction with the work of the personnel of industrial enterprises of Ukraine

The article considers job satisfaction as one of the main quality characteristics of the labor force, which in modern conditions of management is considered the main resource of any enterprise. Job satisfaction assessment is particularly relevant for industrial enterprises, as it involves the majority of employed among all economic activities.

The level of satisfaction with the work of the personnel of industrial enterprises of Ukraine during 2014-2017 is studied. The dynamics of the number of employed people in Ukraine aged 15-70 years and the number of employees in the industry are analyzed, the main trends in the movement of personnel are revealed (in particular, for reasons of fluidity). The dynamics of the number of industrial personnel in forced underemployment is considered. A comparative analysis of the dynamics of the average monthly wage in Ukraine and industry, as well as arrears of payment of wages.

The study revealed negative trends: the number of people employed in the industry is gradually decreasing; the desire of industrial personnel to change the type of activity is growing; most layoffs occur due to for reasons of fluidity; the number of employees on vacation is growing without salary preservation, transferred for economic reasons to part-time work (week); the level of wages in industry is insufficient to ensure the stability of personnel, recovery and capacity-building of industrial enterprises; the increase of the amount of unpaid wages has a negative impact on the formation of personnel of industrial enterprises. In general, there was a decrease in the level of satisfaction with the work of the personnel of industrial enterprises during 2014-2017 and the lack of effective factors that would contribute to its increase.

Keywords: job satisfaction, employed population, personnel, industry, personnel movement, dismissal, fluidity, involuntary part-time employment, average monthly wage, wage arrears.

Стаття надійшла до редакції 28.05.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

НАУКОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК 33.837:334:332.1

О. В. Лях,

кандидат економічних наук,

Інститут економіки промисловості НАН України, м. Київ

В. І. Ляшенко,

доктор економічних наук,

Н. В. Кузьменко,

Міжнародний центр дослідження соціально-економічних проблем модернізації та розвитку кооперації, м. Полтава

КОНЦЕПЦІЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ ПІДТРИМКИ ІНКЛЮЗИВНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

Актуальність теми. Протягом останніх двох десятиліть в усьому світі, особливо в країнах економічно розвинених і в країнах з економікою, що розвивається, спостерігається досить помітне зростання ділової активності, спрямованої на працевлаштування, підвищення добробуту та обслуговування потреб громадян, що потерпають від соціальної ізоляції, економічної та інших видів нерівності у громадах з низькими доходами. За цей час виникли тисячі нових бізнес-ініціатив, програм інституцій розвитку та інноваційних інвестиційних фондів, спрямованих на подолання бідності та соціальної ізоляції. Проведене в європейських країнах-членах ОЕСР дослідження показало, що більш ніж третина дорослого населення, скоріше за все, будуть самозайнятими, ніж найманими працівниками, якщо їм буде надано шанс на вибір та існуватимуть відповідні можливості¹.

У той же час існує великий підприємницький потенціал у соціальних групах, котрі або знаходяться в не вигідному становищі на ринку праці (наприклад, молодь, мігранти та працівники з низькою кваліфікацією), або недостатньо представлені у підприємницькому середовищі (наприклад, жінки та пенсіонери). Тому політика, що націлена на підтримку інклюзивного підприємництва, спрямована на те, щоб дати можливість людям з цих груп почати бізнес та стати самозайнятими як з економічних причин, так і для досягнення мети більшої соціальної інтеграції.

З 80-х років минулого століття в світі з'явився новий рух, відомий як «соціальне підприємництво» або «соціальні підприємства» (в широкому сенсі феномени соціального підприємництва та соціального підприємства розглядаються нами як співвідношення сутності та форми, тобто як пов'язані явища, де соціальне підприємництво означає діяльність, а соціальне підприємство – це носій цього процесу, організаційна структура, в рамках і за посередництвом якої відповідна діяльність відтворюється і дося-

гає бажаного результату). Цей інститут, поряд з корпоративною соціальною відповідальністю, став в багатьох країнах дієвим механізмом соціальних перетворень і сталого розвитку в рамках неприбуткової, або прибуткової (якщо отримання прибутку підпорядковане досягненню соціального ефекту) підприємницької діяльності.

Інноваційність соціального підприємництва полягає у використанні бізнесових підходів в якості засобу для вирішення соціальних проблем і задоволення соціальних потреб людей, тобто – це з'єднання двох, здавалося б, важко сумісних сфер. Тим не менш таке з'єднання отримало визнання в якості нового підходу для зниження рівнів безробіття, бідності, соціальної виключності, пом'якшення впливу браку бюджетних коштів на фінансування соціальних послуг, особливо в постсоціалістичних країнах.

У проекті Резолюції конференції «Інклюзивний розвиток бізнесу», яка відбулася 22-23 листопада 2017 р. в Києві завдяки Проекту «ПРОМІС», відзначається: «Інклюзивний розвиток підприємництва в сучасних умовах розглядається як політика щодо забезпечення можливості започаткування власного бізнесу чи самозайнятості для всіх груп населення. Особливий наголос в цій політиці робиться на підтримці тих соціальних груп, які недостатньо представлені серед підприємців, або є вразливими на ринку праці: молодь, жінки, пенсіонери, люди з обмеженими можливостями, іммігранти чи безробітні громадяни. В Україні до них також належать внутрішньо-переміщені особи (ВПО) та ветерани анти-терористичної операції (ветерани АТО). Інклюзивний розвиток бізнесу та інклюзивний бізнес в Україні гальмується низкою причин, бар'єрів і перешкод національного, регіонального та місцевого рівнів. Можна констатувати, що як серед державних управлінців, так і серед представників малого та середнього підприємництва (МСП) досі немає належного усвідомлення того факту, що інклюзивний підхід до

¹ Marchese, M. Entrepreneurial Activities in Europe – Finance for Inclusive Entrepreneurship OECD Employment Policy Papers, 2014. – No. 5, OECD Publishing, Paris. 28 p.

розвитку бізнесу може стати дієвим інструментом економічного зростання суспільства» [13].

Зростання соціального підприємництва спровокувало трансформацію поведінки гравців з комерційного, неприбуткового (громадянського суспільства) та державного секторів, залучення їх до міжсекторного діалогу та спільних ініціатив. Натхнені соціальними підприємцями, корпорації почали змінювати свою традиційну політику корпоративної соціальної відповідальності завдяки все більш активному впровадженню ініціатив та практик впливу, які приносять користь суспільству, тоді як державні службовці почали впроваджувати у практики та політику програми та окремі заходи, які ініційовані соціальними підприємцями або ж передбачають участь цих підприємців в їх реалізації. З огляду на зростаючу очеvidність та успіх соціального підприємництва, протягом останнього десятиліття виник впливовий інвестиційний простір для фінансування цих інноваційних ініціатив та організацій, тобто соціальних інвестицій. Таким чином, соціальне підприємство є рухом, який завойовує ширший простір у суспільстві та створює основи для справжнього впливу на соціально-економічне становище окремої громади та країни в цілому.

Кейси інклюзивного розвитку. «Ми маємо переосмислити модель стосунків між індивідом та державою. Знаєте, чим займатимуться в Україні ваші праправнуки через 100 років? А нащадки через 300? Ні? Вони будуть відчайдушно прагнути змін і, не роззираючись навкруг, казати, що нічого не відбувається. А якщо говорити серйозно, то ми вже якось зачекалися "свого Вашингтона з новим і праведним законом". Який усе-все змінить.

Справді, багато держав, фактично, створювалися сильними політичними лідерами. Однак це було раніше. А суспільство ХХІ ст. – занадто складне і внутрішньо диференційоване, аби реально одна людина могла змінити всі сфери. На цьому й побудовані модерні держави: процедури замінюють характери окремих людей, а ідеї, що закладені в основі цих процедур, – примхи окремих характерів.

Ми постійно живемо в очікуванні змін, однак чомусь часто забуваємо, що суспільні перетворення мають супроводжуватися не тільки низовим активізмом і не тільки якісною законотворчою та імплементаційною роботою державних органів, а й інтелектуальними дискусіями. На жаль, їх важливість дуже недооцінена в нашому суспільстві. А дарма. Адже саме активне проговорювання ідей накладає рамки на те, що політики можуть здійснювати безболісно для своєї репутації та за чим потім на виборах оцінюватимуть їхню діяльність.

Тому було б дуже корисно серед усіх наших поточних справ таки знаходити час на ці дискусії. Адже тільки ми, і ніхто інший, маємо сформулювати візію, тобто бачення, майбутнього України.

І, попри велике різноманіття поглядів на те, якою саме могла би бути ця візія, гадаю, абсолютна

більшість із нас погодиться, що вона мала би базуватися насамперед на людиноцентричних засадах, тобто на принципах, відповідно до яких людина, її життя та здоров'я є найвищими цінностями. Тільки тоді ми по-справжньому зможемо започаткувати нову країну, в якій на цінності самореалізації та знаходження себе в цьому житті буде більший попит, ніж на цінності виживання, що й так гарантуватиметься загальною гуманною організацією суспільства. Ми зможемо започаткувати країну, в якій людина не боїтиметься втілювати свої мрії, навіть коли на шляху до їх здійснення будуть невдачі.

Згадаймо, адже навіть у Декларації незалежності США, що понад 240 років тому започаткувала одну з найдавніших у світі демократій, серед невідчужуваних прав людини окремо згадуються три – на життя, свободу та "гонитву за щастям" (pursuit of happiness). І це у ХVІІІ ст.! У наших же сучасних вітчизняних політичних стратегіях такі речі, як людський вимір загальної задоволеності життям чи його комфорт, часто не беруться до уваги.

Від свого імені я б лише скромно хотіла окреслити основні засади цієї можливої людиноцентричної візії майбутнього для нашої країни.

Знайти баланс між індивідом та державою. Насамперед ми маємо переосмислити модель стосунків між індивідом та державою. Наш історичний колоніальний і тоталітарний досвід сприяв формуванню в нас викривлених уявлень про цю сферу. Ще досі нашому суспільству не чуже переконання, що держава – це ідол, якому треба служити й поклонятися. Йому треба приносити жертву, а то покарає. І в обмін на це він тебе не битиме громом з неба і, можливо, ще й кине якісь крихти зі свого олімпу. Політичні лідери, якими б недолугими вони не були, сакралізуються, але для цього вони мають у руках приносити якісь дари. Таким чином, посттоталітарна модель стосунків держави та індивіда полягає в поєднанні двох ідей: державі треба служити, однак в обмін на пасивну німу покору ця держава має про тебе піклуватися.

На сучасному етапі нашої історії вихідні умови змінилися, однак саме така концепція взаємостосунків індивіда і держави продовжує домінувати в наших головах. Так, тепер держава більше не нав'язує людям тоталітарних ідеологем і не втручається в їхнє особисте життя. Проте рівень бюрократизованості державних інституцій та зарегульованості економіки продовжує бути значним. Однак і здатність 1) гарантувати кожному певний мінімальний соціальний рівень для виживання та 2) заховати кожного в інформаційній капсулі цензури від обговорення всіх проблем – порушена. І це підважує її легітимність в очах громадян, які соціалізувалися ще в попередню епоху.

У незалежній Україні ми, фактично, обрали найгіршу з усіх моделей розвитку – суміш капіталізму без конкуренції та соціалізму без соціальних гарантій.

Саме тому відходити від цієї ретроградної авторитарної та патерналістичної моделі мають паралельно і держава, і окремі громадяни.

З одного боку, дерегуляція економіки та інтеграція у світові ринки має створити новий тип діяльних людей, які більше не перебуватимуть у повній залежності від держави і зможуть самі відповідати за власне майбутнє. Потік залучених іноземних інвестицій та вивільненої внутрішньої підприємницької ініціативи буде здатний створити динамічне суспільство нових можливостей. Демократія може життєдайно функціонувати тільки в тій країні, де в людей є реальний вибір, куди йти і чим займатися, забезпечений справедливою системою освіти та належною пропозицією робочих місць від приватного сектора. Активно створюваний нині квазікастовий поділ суспільства, де діти часто не можуть стрибнути вище професійного чи економічного рівня своїх батьків, має бути знищений економічною відкритістю та забезпеченою нею соціальною мобільністю.

З іншого боку, громадяни мають змінити свою модель поведінки. Не чекати, що хтось прийде і вирішить усі їхні проблеми – від курсу валюти до неприбраного сміття в під'їзді. Конституція гарантує громадянам можливість впливати на політику – як на виборчих дільницях у визначений для цього час, так і в щоденному житті шляхом реалізації прав на мирні збори та вільне висловлювання своїх думок.

Звісно, пряме народовладдя неможливе у великих спільнотах, однак не слід забувати, що граніт демократії шліфується тільки різцями публічного контролю. Критична незалежна журналістика, діяльні громадські організації, різноманітні форми артикуляції групових інтересів відповідно до професійної чи будь-яких інших ідентичностей і мають стати цими різцями. Кожен повинен розуміти, що держава – це не ідол-годівничка, а механізм вирішення колективних проблем людей, який фінансується їхнім коштом і який очолюють наймані громадянами працівники. Така учасницька культура має формуватися змалечку. Усвідомлення громадянського виміру власних прав має бути не менш важливим нарізним каменем української ідентичності, ніж знання історії чи шанування державних символів.

Три Майдани (студентська революція на граніті, Помаранчева революція та Революція Гідності) і волонтерський рух постмайданного періоду виконали титанічну роботу з перекодування політичних смислів у свідомості українців. Однак без виконання першого завдання – економічної лібералізації – ці нові цінності так і не будуть запущені в судини державних інституцій і не зможуть реалізуватися повною мірою. Бо в політиці цінності показують свою силу лише тоді, коли ведуть до успіху.

Будувати інклюзивне суспільство. Знаходження оптимальної рівноваги між індивідом та державою – дуже актуальне для України завдання, однак ми мусимо розуміти, що воно є, радше, іспитом ХХ ст., який нам належить перескласти. Попри

те, час не стоїть на місці, і світ не змінюється тільки тоді, коли ми внутрішньо готові до такої трансформації. Тому ХХІ ст. ставить перед нами вже абсолютно новий виклик. І я б сформулювала цей виклик як побудову інклюзивного суспільства.

Під інклюзивним суспільством я маю на увазі таку модель функціонування людської спільноти, яка максимізує її гармонійний розвиток на засадах економічної справедливості, соціальної відкритості та усвідомлення екологічних викликів.

Таким чином, для реалізації цього ідеалу ключовими є три складові.

Перша – створити таку модель економіки, прогрес у якій не ставатиме набутком лише якогось одного прошарку населення. Відповідальність великого бізнесу за суспільства, в яких він оперує, стала очевидною для всіх найпрогресивніших осіб із 1% найбагатших людей світу. Говорачи образно, не можна будувати бізнес-імперію в оточенні канав та халуп. Перерозподіл коштів завжди був тією річчю, якою наш традиційно корумпований бюрократичний апарат звик виправдовувати свій контроль над економікою, однак сучасний світ поступово починає напрацьовувати альтернативи в цьому напрямі – від культури філантропії до збільшення прозорості та підзвітності державного апарату і поглиблення партнерства між бізнесом та державою в соціальній сфері.

Друга складова – забезпечити соціальну інклюзивність. Адже інклюзивність – поняття, що стосується насамперед формування цінностей сприйняття Іншого, коли виключається переслідування людей за їхню несхожість із нами в чомусь чи за те, що їм довелося пережити. Тут ідеться не тільки про різні культурні чи світоглядні відмінності, а й про такі особливо гострі для нашого суспільства проблеми, як ставлення до переселенців чи неповносправних людей.

Нам ще дуже багато належить зробити в цьому напрямі. Для нас це завдання не з простих, адже ми вийшли з суспільства, в якому навіть писати лівою рукою вважалося чимось аномальним, і дітей у школах переучували писати правою. Як бачимо з іще одного історичного прикладу, тоталітарна система прагнула до тотальної шаблонності, адже суспільством, котре функціонує як органічна єдність індивідів у розмаїтті їхніх особистостей, не покеруєш, наче солдатською шеренгою. І цю психологію нам часто важко відкинути й через чверть століття після розпаду СРСР, – наприклад, ідея, що неповносправні діти можуть навчатися в загальноосвітніх школах, аби не почуватися соціально ізольованими, ще нерідко може наштовхуватися на опір.

Як бачимо, великі політичні структури починаються на соціальному мікрорівні. Однак саме формування такої нової етики забезпечує функціонування економічних моделей, до яких ми прагнемо.

І третя складова. Природа, хоч як би це парадоксально звучало, теж заслуговує на "гуманність". На Заході вже розроблено багато концепцій т. зв. "зеле-

ної економіки", "блакитної економіки" і т.д., які б доповнювали експлуаторські стосовно доквілля моделі економічного прогресу перспективою сталого розвитку, гармонійного з природою. Адже людина – аж ніяк не "цар природи": вона є лише частиною величезної екосистеми під назвою "планета Земля". І якщо буде поводитися в ній як деструктивний елемент, це може мати дуже сумні наслідки.

Низьковуглецевий розвиток формально вписаний у тексти українських урядових стратегій, однак до реального, а не символічного входження його в наше повсякденне мислення та управлінський світогляд знадобиться ще багато зусиль різних груп: учених-дослідників, публічних інтелектуалів, журналістів і, звісно ж, політиків.

Мрії мають значення. І найважливіший мій меседж може виявитися найбільш несподіваним. Окрім забезпечення автономії особистості від держави та відповідальності за стосунки як людей між собою, так і людства з природою, ми маємо пам'ятати і про третій інгредієнт: мріяти та ділитися своїми мріями з іншими.

Для нашого політичного життя характерне негативне ставлення до мрії як такої. Ми обираємо прагматичних політиків. Або, точніше, типу прагматичних. Але, попри всі діяльно орієнтовані гасла, робота цих впевнених у собі "прагматиків" так і не дала очікуваного результату. Як наслідок, нам поки що, на жаль, далеко не тільки до стабільності в економічному розвитку, а й до консенсусу в найабстрактніших питаннях бачення нашого майбутнього. Безперечно, наше суспільство динамічно розвивається, і ми можемо навести десятки й навіть сотні особистих історій успіху, але це переважно відбувається всупереч державі, а не завдяки їй.

Можливо, в цих політиків із конкретними прикладними знаннями просто не було широких орієнтирів, куди рухатись? Згадаймо сакраментальну фразу: "Скажіть мені, що побудувати, і я побудую". І тут я маю на увазі щось набагато ширше, ніж просто пошук зовнішньополітичної орієнтації.

У Василя Симоненка є чудові рядки: "Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок, є тисячі ланів, але один лиш мій". Перефразовуючи, можна сказати, що існує мільйон доріг, якими ми, українці різних регіонів, віку та походження, можемо втікати одне від одного, як розбігаються врізнобіч потічки з талого снігу по весняних вулицях. Однак є лише один шлях, який може нас, з усіма нашими індивідуальними поглядами, груповими цінностями та національними ментальностями, зібрати до купи.

Це дорога мрії. Мрії, яка б мобілізувала все наше суспільство. Не ненависть до остогидлої корупції та брехні політиків: вона, радше, є деструктивною, на ній нічого кардинально нового не збудуєш. Не прагнення окремих політиків налаштувати жителів єдиної країни одне проти одного. А мрія, яка б дозволила всім нам, попри наші внутрішні відмінності та різницю в поглядах, рухатися спільно в одному напрямку. Зовсім недавно ми мали можливість

спостерігати за блискучим успіхом американців у запуску ракети *FalconHeavy*. Ця нація звикла мислити масштабно, і вже зараз вона усвідомлює, що блакитне небо над ними більше не є стелею для їхніх можливостей.

І тут цікава річ. Уривок з інтерв'ю для CNN Ллона Маска, ініціатора проекту запуску цієї ракети.

Ведуча: *Яка ваша улюблена ракета?*

Маск: *Не враховуючи зроблену мною? Тоді "Zenit" є, напевно, другою найкращою ракетою.*

"Zenit" – це марка українських ракет-носіїв, що здатні виводити на земну орбіту штучні супутники. Їх ще з 1980-х випускає вітчизняний завод "Південмаш". Як бачимо, космос для нас теж не чужий. То чому ж ми не плекаємо візії, що наші українські ракети одного дня зможуть доставляти виготовлену в нашій країні їжу для майбутніх поселень людей на Марсі?)

У когось така пропозиція може викликати лише іронічну посмішку. Але саме це і є найточнішим індикатором оцінки успішності всієї нашої політики. Політики не як балаканини, а як способу змінювати життя людей на краще. Адже для найуспішніших – божевільних мрій чи ідей немає. Вони просто записують їх у своїх блокнотах на декілька сторінок далі. Тому будьмо вільними особистостями, не забуваючи про свою відповідальність перед іншими, та, звісно ж, мріймо. Бо тільки так ми зможемо щоденно малювати своє спільне майбутнє навіть на сірих стінах нашого повсякдення!» [14].

«Стати креативним містом – така кінцева мета стратегії розвитку Львова. Перші її напрацювання представили 9-10 березня під час форуму «Креативний прорив», у рамках якого до Львова завітав відомий британський урбаніст Чарльз Лендрі – автор концепції креативного міста. В чому полягає ця ідея? Чому її так прагнуть втілити львів'яни? І що може стати їм на заваді? «День» вирішив відшукати відповіді на ці та інші запитання. 9 років тому у Львові ухвалили стратегію підвищення конкурентоспроможності, відповідно до якої зобов'язалися сприяти розвитку сфер туризму та інформаційних технологій. Ідея спрацювала. 2008 року у Львові працювали 3 тисячі людей. ІТ-галузі, а зараз – орієнтовно 20 тисяч. 2008-го місто відвідали 0,46 млн туристів, а нині Львів щороку приймає майже 3 млн гостей. Туризм і ІТ стали локомотивами економічного зростання міста.

«Львову потрібен прорив», – із таким меседжем львів'яни підійшли до розробки нової візії розвитку міста. Якими мають бути нові точки зростання? Протягом останніх двох років відповідь на це питання шукала так звана візійна група, до складу якої ввійшло кілька десятків львівських (і не тільки) громадських і культурних діячів, представників міської адміністрації, а також сфер бізнесу, ІТ та освіти. Висновок – рухатися шляхом креативного міста, сприяючи концентрації у Львові креативного класу. Ще наприкінці 1980-х концепцію креативного міста представив уже згаданий британський урбаніст

Чарльз Лендрі. Його книжка «Креативне місто: інструменти для міських інноваторів» (1995) без перебільшення змінила світ, адже з того часу понад сотня міст стали кращими, зосередившись на розкритті творчого потенціалу своїх мешканців і здійснюючи перехід до так званого «міста 2.0», де панують креатив, інтелект і де тисячі нових лідерів творять нові спільноти. Сам Лендрі особисто допомагав розробляти стратегії для Дубліна, Амстердама, Лейпцига, Любліна і ще понад двох десятків міст.

Автори українського веб-порталу «Креативні міста», конспектуючи ідеї Лендрі, наголошують, що культура креативності залежить від критичної маси людей, які зацікавлені у спільній роботі та впровадженні змін. Чарльз заохочує використання уяви та креативу в державних, приватних і суспільних сферах, тим самим створюючи банк ідей для можливостей і потенційних вирішень будь-якої міської проблеми. Мовляв, кожне місто – це тверда та м'яка інфраструктури. Перша включає будівлі, дороги, водопостачання чи каналізацію. А друга полягає в людях, які творять менталітет міста, що свідчить про можливості і проблеми, атмосферу міста, стимули розвитку і регулювання.

Креативні міста розвивають м'яку інфраструктуру: вони намагаються приваблювати висококваліфіковану і гнучку робочу силу, мислителів, творців і виконавців. Йдеться не лише про генерацію та застосування ідей, а й про створення можливості для їхньої появи через стимулювання розвитку людських ресурсів.

Відкрита лекція Чарльза Лендрі викликала чималий ажіотаж у Львові. Виступ урбаніста швидко розібрали на цитати, найцікавішими з них ділимося й ми:

– Культура визначає місто, а креативність – це кров, нервова система цього міста. Це те, що дає кисень будь-якому місту.

– Місто громадян у світі кочівників. Для Львова важлива рівновага між тими, хто їде звідси і приїжджає або повертається до Львова. Якщо якість останніх буде високою, тоді буде позитив.

– Насамперед потрібно бути відкритим до допитливості, дозволити людям ставити запитання. Тоді вони можуть подавати ідеї, з яких може з'явитися інновація. Безумовно, не всі райони Львова будуть хабом потужної активності, але мають бути різні зони, які стануть точками інновацій та експериментів.

– Коли 30 років тому в мене лише виникла ідея креативного міста, Британія була у часі перетворень. Ми зрозуміли, що наша креативність – це нереалізований потенціал. Кожна людина, як і кожне місто, мають потенціал зростання і можуть стати на 5 – 10% більш креативними. Навіть такий ріст може дати великий результат.

– Одне з правил креативного міста: перейти від культури «ні, тому що» до культури «так, якщо». Кожному місту треба хоча б 1% людей із таким мисленням. І якщо метрополія Львова має близько

мільйона мешканців, то 1% активних людей – це насправді багато – 10 тисяч осіб!

– Сьогодні ми використовуємо уяву для того, щоб замінити фізичні ресурси, людський розум і уява стають ключовими міськими ресурсами.

– Люди можуть бути креативними де завгодно. Формат роботи й те, як ми працюємо сьогодні, зовсім інші, ніж колись. Саме тому я кажу про силу так званих третіх місць, тобто це не робота, і не ваш дім. А просто «третє місце», де можна подумати і покреативити.

– Хай би що робив Львів – намагайтеся бути собою. Львів повинен бути містом, яке запам'ятовується у свідомості певними якорями. Ясно, що люди хочуть бачити передовсім оновлену інфраструктуру. Якщо оновлюється інфраструктура, наприклад, аеропорт, то треба робити так, щоб він був не схожим на решту.

– Спадщина та креативність – це великі друзі і партнери. Хоча креативність – це відновлювальний ресурс, а спадщина – ні, але якщо їх поставити в партнерство, ми отримаємо дуже цікаві рішення.

Амбітне місто XXI століття: де люди виходять за свої рамки, у спільні громади й публічні простори; де панує довіра – ви даєте, а не берете; де розуміють глибоку руку культури; знаходять способи об'єднувати старше покоління з молодим; де панує екологічна свідомість; де архітектори й будівельники мають естетичну відповідальність.

– Треба вміти поєднати старе й нове. Не лякати, не залякувати людей, щоб не було нерозуміння. Ви маєте дати розуміння, що ми знаємо, хто ми, але ми хочемо бути успішними й тому потрібні зміни.

– Амбітне місто XXI століття: де люди виходять за свої рамки, у спільні громади й публічні простори; де панує довіра – ви даєте, а не берете; де розуміють глибоку руку культури; знаходять способи об'єднувати старше покоління з молодим; де панує екологічна свідомість; де архітектори й будівельники мають естетичну відповідальність.

Як ідею креативного міста бачать у Львові? Під час форуму голова Ради конкурентоспроможності Тарас ЮРИНЦ виокремив чотири напрями розвитку міста: «По-перше, це виховання творчості та креативності в місті. Ми хотіли б, щоб у Львові розвивалося начало, яке допомагало творити нові знання. По-друге – це утримання креативних мешканців у місті. Сьогодні найкращі представники міста реалізують себе всюди, але тільки не у Львові – в Києві, Польщі, США. У Львові їм складно себе реалізувати, адже вони хочуть робити більше, але таких можливостей немає. По-третє, це залучення. Важливо не тільки утримувати людей, які планують покинути Львів, а й апелювати до тих, які вже поїхали. Для цього потрібно створити умови, щоб вони повернулися, і той багаж знань, той досвід, який вони здобули за кордоном, вони почали втілювати в нашому місті. Важливо запрошувати та залучати людей, які не є львів'янами. По-четверте, концентрація креативних людей. Нам потрібні середовища, лока-

ції, де такі люди зможуть зустрічатися, обговорювати свої ідеї і потім утілювати в життя».

«Львів – історично креативне місто», – переконаний ресторатор, громадський діяч Марк ЗАРХІН. – Так, у нас немає грошей. Усі скажуть, що це погано. Але я вважаю, що коли немає грошей, треба думати та креативити. Тому передовсім треба зосереджуватися не на галузях діяльності, а на людському потенціалі мешканців Львова.

Наприклад, Дублін, який завжди був бідним і консервативним містом, зумів перетворитися на місто креативних індустрій. Раніше там, як і у Львові, думали, як поїхати за кордон і заробити гроші. А сьогодні зарплата всіх мешканців Дубліна виросла в п'ять разів і люди повірили, що креативний клас може їх змінити».

Очевидно, що залучити і втримати креативний клас можна лише за умови значного підвищення рівня життя в місті. Український економіст і засновник майстерні стратегій «Прорив» Павло ШЕРЕМЕТА влучно зауважив: «В Україні є багато стратегій, але в нас є проблема з впровадженням хороших ідей. Якщо цитувати Світовий економічний форум, насправді, люди ставлять 4 запитання, коли вони обирають, де їм жити. Чи є у місті гідна робота, чи є робочі місця? Чи я можу дозволити собі життя в цьому місті? Чи є місто достатньо відкритим і толерантним? Чи тут весело, чи тут є дозволя?»

Наприклад, у Львові є проблема з транспортом. Про який би креатив ми не говорили, цю проблему треба вирішувати. Жителів спальних районів більше цікавить не креативний клас, а затори та поліклініки в районах. Якщо місто не справиться з цими проблемами, йому не стати креативним».

Під час представлення стратегії учасник візійної групи, підприємець Ярослав РУЩИШИН окреслив візію Львова в 2027 році, як «міста гідного життя, базованого на довірі, чесності, взаємоповазі та взаємодії, що веде до добробуту, самореалізації та суспільного блага через розвиток креативності – творення нових ідей і знань та їх впровадження». «Креативність – не самоціль, а засіб досягнути великого», – підсумував він.

Так, озвучені ідеї та задекларовані стратегії звучать красиво. Та головне питання полягає в тому, як вони впроваджуватимуться на практиці. Розвиток креативних індустрій для Львова є пріоритетним. Однак важливо, щоби реалізація стратегії не звелася до однієї лише спекуляції цінностями та обговорень експертів під час дискусійних панелей.

«Думаю, що туристична й освітня галузі, а також IT-кластер розвивалися й без стратегії конкурентоспроможності Львова. Хоча, можливо, не так успішно, – критично відзначив Павло Шеремета. – Треба розуміти, що ті люди, які зараз прибирають столи в ресторанах, готують обіди в ресторанах, які зараз прибирають ліжка, які ходять на роботу в IT-компанії, зробили для прориву туризму та IT значно більше, ніж консультанти, які радили розвивати ці кластери».

Нинішня обрана стратегія Львова складніша в реалізації за попередню, адже передбачає значно більший обсяг роботи. Львів не стане креативним містом сам по собі. Йдеться про питання конкретної системної роботи, лише завдяки якій можна мріяти про «місто гідного життя». Направду, немала частина цієї роботи навіть виходить за межі компетенції самого міста. Виховати і розвинути креативний клас можна лише через ґрунтовні освітні зміни. Залучити до міста креативний клас можна, запропонувавши йому комфортні умови життя. Йдеться і про питання заробітної платні, і зрештою про стан доріг і транспортної мережі. Слухати дискусійну панель у львівському Центрі Шептицького було цікаво. Далі черга за реалізацією. А її краще робити, як підказував сам митрополит Андрей: «Не потоком шумних і галасливих фраз, а тихою, невтомною працею...» [15].

«Про розвиток креативної економіки в Україні говорять давно, зокрема й у владних кабінетах. На думку Володимира Гройсмана, Україна має всі передумови, щоб стати «нацією стартапів», і уряд цьому сприятиме. За словами прем'єра, у новоствореному Фонді підтримки інновацій та стартапів вже закладено близько \$2 млн. Зрозуміло, що це радше символічний жест. Для порівняння: свого часу український стартап Petcube (гаджет для розваги домашніх тварин) зібрав понад \$250 тис. лише завдяки краудфандингу, а Senstone (гаджет для перетворення голосу на друкований текст) протягом 2017-го – близько \$400 тис. Однак, враховуючи економічні обставини, сподіватися на рясні бюджетні потоки не слід. Тим більше що брак державної фінансової підтримки зовсім не головна проблема українських креативних індустрій, та й самі вони далеко не панацея для української економіки.

Концепція креативної економіки стала набувати популярності з початку 2000-х. У її основі лежить твердження, що на зміну нинішній економіці, рушієм якої є експлуатація та промислова обробка природних ресурсів, іде економіка, зосереджена навколо створення нових ідей, тобто творчості. Як зазначає британський професор Джон Гокінс, до креативних індустрій належать реклама, архітектура, мистецтво, ремесла, дизайн, мода, кіно та музика, радіо і телебачення, наукові дослідження, розробка програмного забезпечення, відеоігри та іграшки. На думку Гокінса, саме в цих галузях центральну роль відіграє людська творчість, а тому креативність стає «четвертим капіталом» (поряд із фінансовим, матеріальним та людським). Рушійною силою креативної економіки є «креативний клас». За визначенням американського економіста Річарда Флоріди, до креативного класу належать всі, хто «створює значущі нові форми». Його ядро становлять науковці та інженери, університетські професори, письменники, митці, дизайнери, архітектори, актори, а також інтелектуальна еліта сучасного суспільства: редактори видань, аналітики, публіцисти та всі, чий погляд формують суспільну

думку. Ці люди цілком поглинені творчим процесом і займаються цим на регулярній основі, у формі оплачуваної праці. Окрім них до креативного класу належать «креативні фахівці», зайняті в основаних на знанні галузях: високих технологіях, фінансах, праві, охороні здоров'я, управлінні бізнесом тощо. Вони також час від часу створюють нові продукти й шукають нові рішення, хоч це і не входить до їхніх професійних обов'язків.

Такі ідеї швидко набули величезної популярності, оскільки «апостоли» креативної економіки не лише апелювали до економічних фактів, а й малювали дуже привабливу картину майбутнього. Вона цілком відповідала ідеалам епохи Відродження з її антропоцентризмом, культом знання й пошаною до творчості. Притому творцями цього майбутнього оголошувалися ті, чиє теперішнє становище є досить непевним і загроженим. Із заручників вузького корпоративного менеджменту, урядового планування та забанок публіки креативний клас мав перетворитися на революційну силу, котра змінюватиме не лише економіку, а й соціокультурні ландшафти. Річард Флоріда навіть розробив «індекс богемності» міст, від якого напряду залежить, наскільки високою там буде концентрація високотехнологічних та інноваційних індустрій. Хто був ніким, мав стати майже всім. У деяких працях, присвячених креативній економіці, проглядає відвертий утопізм. Приміром, британський урбаніст Чарльз Лендрі окреслив концепцію, у якій міста мають перетворитися на творчі лабораторії, де все покликане стимулювати творчість. «Кожне місто може стати всесвітнім центром певного виду діяльності, як Фрайбург став центром екологічних досліджень, Новий Орлеан – центром блюзу, а Хай-он-Вай – центром книжкової торгівлі», – пише Лендрі, малюючи, за власними словами, «пейзаж нової міської цивілізації». До речі, з аналогічними ідеями Лендрі днями виступив і в Україні – на форумі «Креативний про-рив» у Львові.

Річард Флоріда не був рафінованим теоретиком і намагався втілювати власні переконання, консультуючи муніципалітети. Але дійсність виявилася такою несхожою на теорію, що у 2017-му – через 15 років свого апостоляту – він був змушений публічно визнати свої помилки, випустивши книжку з промовистою назвою «Нова міська криза: як наші міста збільшують нерівність, поглиблюють сегрегацію та знищують середній клас». Виявилося, перебудова міст під потреби креативного класу не збільшує спільне благо, а просто виштовхує проблеми на околиці, за межі «хіпстерських районів». Креативні індустрії зробили вагомий внесок у розвиток окремих національних економік, але жодним чином не змінили плин історії. Зростання глобальної нерівності та економічної вразливості, бідність, ексклюзія – все, що затьмарювало майбутнє на початку 2000-х, нікуди не поділося і сьогодні. Та й потенціал креативних індустрій виявився не таким вже й великим. Заперечувати позитивну динаміку неможливо: за

даними UNCTAD, у 2003–2012 роках товарообіг у цій сфері зріс майже наполовину – з \$302 млрд до \$547 млрд. Однак загалом, за підрахунками міжнародної консалтингової організації EY, у 2013-му на креативні індустрії припадало менш як 3% світового ВВП (\$2,25 трлн) та близько 1% робочих місць на планеті (29,5 млн осіб).

Що ж стосується України, тутешні показники не набагато відрізняються від середньосвітових. За різними оцінками, у креативних індустріях України працює від 500 тис. до 1 млн осіб, тобто близько 3–5% економічно активного населення. Щоправда, враховуючи високу тінізацію ринку праці та різні методики підрахунку, простір для припущень є чималим. Економічна продуктивність креативних індустрій України перевищує \$4 млрд, що приблизно дорівнює 4,5% ВВП. Найбільше доходів приносить IT-сегмент: за підсумками 2017-го, його експорт становив \$3,6 млрд. Державного фінансування у цій сфері не потребують: за даними фонду AVentures Capital, у 90% випадків основними інвесторами українських IT-компаній є іноземні суб'єкти, а загальний обсяг інвестицій у галузь у 2017-му становив \$265 млн – на 230% більше, ніж у 2016-му. Що ж стосується стартапів, то тут також є чим пишатися. Окрім загаданих Petcube та Senstone великий інтерес здобув винахід киянина Антона Головаченка – екзоскелет, який допомагає частково паралізованим людям рухатися. Наприкінці 2017-го проект переміг на міжнародному конкурсі інновацій та робототехніки Robot Launch. Передзамовлення на автономні високотехнологічні будинки, які розробив уродженець Маріуполя Максим Гербут, уже оформили близько 8 тис. американських родин. Масове виробництво будинків PassivDom має розпочатися вже у 2018-му в штаті Невада. А інтерактивні столи для ресторанів від Kodisoft не лише з'явилися в Українському домі в Давосі, а й здобули визнання такого корпоративного «монстра», як Microsoft. Звісно, це лише поодинокі приклади – попри всі труднощі, українські креативні індустрії торують собі шляхи для розвитку й зростання. Однак про «креативну революцію» поки що не йдеться – ані в Україні, ані навіть у ЄС, де креативні індустрії забезпечують лише 5% ВВП.

Але легковажити креативним сектором також не слід: за сприятливих умов він може давати й набагато кращі показники. Наприклад, у Великій Британії креативні індустрії дають 19% ВВП, а у Франції – близько 14%. Крім того, слід пам'ятати, що і в решті галузей виробництва зростає креативний складник. Навіть «прив'язана» до ґрунту аграрна промисловість перетворюється на високотехнологічну наукомістку індустрію, що вимагає інноваційних рішень та нетривіальних підходів. У недалекому майбутньому креативний сегмент навряд чи замінить собою інші галузі виробництва, але, безсумнівно, може стати драйвером їхнього інноваційного розвитку. Проте для розвитку креативних індустрій передусім потрібні не оптимізовані під хіпстерів

міські локації, а сприятливе інституційне середовище. Оскільки капіталом креативної економіки є творчість, наріжним каменем її функціонування є інститут інтелектуальної власності. У цьому сенсі креативним індустріям України потрібна не так держпідтримка, як функціональна система захисту авторських прав та гарантована недоторканність власності. А от із цим у нас чималі проблеми, і річ не лише в обшуках, від яких потерпають ІТ-компанії. За оцінками Офісу торгового представника США, Україна належить до країн, де інтелектуальні права є захищеними недостатньо, зокрема через недосконалість чинного законодавства. Вкупі з дисфункційною судовою системою, загрозами рейдерства та банального піратства чимало стартаперів воліють легалізувати свої творчі здобутки в іноземній юрисдикції поближче до потенційних інвесторів і споживачів та подалі від турбулентних українських реалій.

Власне, сприятливого інституційного середовища потребують не лише креативні індустрії, а й будь-яка інша галузь економіки. Якщо державні інституції не забезпечують належного захисту власності й не встановлюють прозорих та зрозумілих правил гри, розвиток будь-якої бізнес-ідеї, будь-яка підприємницька діяльність залишатимуться ризикованими. І ніякі вливання з державних фондів цих ризиків не компенсують. Звичайно, певні позитивні зрушення є: торік у рейтингу Doing Business Україна піднялася на чотири сходинки на 76-те місце. Однак аналіз структури рейтингу оптимізму не додає: у категорії «Створення підприємств» Україна опустилася на 32 позиції, на 11 позицій – за рівнем захисту міноритарних інвесторів, а проблеми із забезпеченням виконання контрактів опустили нас із ганебного 81-го місця на 82-ге. І якщо помилки проповідників «креативної революції» можна списати на властиву ідеалізму короткозорість, то знайти виправдання для влади досить важко. Та й, власне, річ не у виправданні, а в проблемах, які вони не здатні (або не вмотивовані) розв'язати. І стосуються ці проблеми не лише «креативників», а й усієї країни загалом» [16].

Досвід сприяння інклюзивному підприємництву. В країнах Європейського Союзу, незважаючи на відсутність єдиної і безперечної дефініції соціального підприємництва, ця концепція частіше використовується для виявлення альтернативного способу ведення самостійного бізнесу, який виникає у разі, коли підприємство створюється для того, щоб досягати в першу чергу соціальних цілей при одночасному здійсненні комерційної діяльності. Таким чином, соціальне підприємництво відрізняється від явища, що зветься корпоративною соціальною від-

повідальністю (КСВ), через різницю пріоритетів у цілях, переслідуваних власниками або засновниками компанії. У разі КСВ, соціальні результати є вторинними, в той час як соціальні підприємства вдаються до комерційної діяльності, насамперед, щоб забезпечити фінансову стабільність для соціальної діяльності.

Європейський економічний і соціальний комітет Європейської Комісії замість дефініції пропонує опис соціального підприємства, заснований на загальних характеристиках таких, як:

- підприємство має за основну мету соціальні результати, а не прибуток, приносячи соціальну вигоду широкому загалу громадськості або членам підприємства;
- підприємство створено в першу чергу не для прибутку, а отриманий надлишок в основному реінвестується і не розподіляється між приватними акціонерами або власниками;
- підприємства можуть мати різні правові форми і моделі такі, наприклад, як: кооперативи, товариства взаємного страхування, добровільні асоціації, фонди, прибуткові або неприбуткові компанії; часто комбінуючи різні правові форми, а іноді й змінюючи правові форми відповідно до їх потреб;
- підприємства мають бути економічними операторами, які виробляють товари та послуги (нерідко загального споживання), часто з сильним елементом соціальних інновацій;
- підприємства працюють в якості незалежних суб'єктів господарювання, з сильним елементом участі в управлінні та спільного прийняття рішень (персонал, споживачі, інші зацікавлені особи), демократичне управління (представницьке або відкрите);
- підприємства часто створені або пов'язані з громадськими організаціями¹.

Фонд «Східна Європа», котрий разом з консорціумом партнерів – Британською Радою, РwС України, Erste Bank в Україні, Міжнародний Фонд «Відродження», Erste Stiftung, Американською торговельною палатою (AmCham) та компанією ДТЕК починаючи з 2010 р. реалізував в Україні проект «Сприяння соціальному підприємництву» в містах присутності ДТЕК». Партнери проекту визначають соціальне підприємство як «прибутковий бізнес, який має соціальні цілі, і прибутки якого спрямовуються головним чином на розвиток цього бізнесу або на громадські справи»². Інший досвід створення соціально орієнтованих підприємств частково узагальнений у Додатку до цієї записки.

На вищезгаданій конференції були розроблені деякі конкретні пропозиції щодо розвитку інклюзивного підприємництва, зокрема стосовно жіночого бізнесу, соціального підприємництва та бізнесу,

¹ European Economic and Social Committee. Social economy and social entrepreneurship. *Social Europe guide*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2013. Vol. 4. P. 2.

² Фонд «Східна Європа». Розвиток соціального підприємництва та створення нових робочих місць. URL: <http://www.eef.org.ua/ua/mistsevyi-ekonomichnyi-rozvytok/340-rozvytok-sotsialnoho-pidpriemnytstva-ta-stvorennia-novykh-h-robochykh-mists.html>.

який є дружнім до довкілля. Наведемо їх більш детально. Стосовно «жіночого бізнесу»: 1) стимулювати залучення до роботи на підприємствах інклюзивного бізнесу жінок, які потрапили у складні життєві ситуації, внутрішньо переміщених осіб, самотніх жінок, які мають дітей, а також жінок із сільської місцевості; 2) надавати юридичні, фінансові та адміністративні консультації жінкам, які мають намір працювати у сфері інклюзивного бізнесу, створити умови для тендерної рівності у питаннях доступу до фінансових ресурсів та ринків реалізації товарів і послуг; 3) поширити досвід кращих практик діяльності підприємств Інклюзивного бізнесу шляхом організації тренінгів, круглих столів, конференцій, зустрічей із жінкам, які мають успішний досвід роботи у цьому сегменті малого та середнього підприємництва.

Для «Бізнесу дружнього до довкілля»: 1) популяризувати ідею та кращі практики розвитку «зелених» бізнесів; 2) стимулювати створення нових підприємств інклюзивного бізнесу в сфері зеленої енергетики, екологічного туризму, екологічного будівництва, переробки відходів і повторного використання матеріалів, надання різних видів екологічних послуг, виробництва органічної продукції; 3) організувати навчальні центри у містах для людей, які мають намір створити інклюзивні підприємства і працювати в екологічному бізнесі; 4) проводити моніторинг діяльності малих і середніх підприємств на предмет їхньої відповідності чинним екологічним нормам; 5) стимулювати створення МСП з урахуванням потенційного впливу на довкілля.

В частині «Соціального підприємництва»: 1) розкрити перспективи розвитку соціального підприємництва у середовищі інклюзивної економіки; 2) популяризувати серед приватних інвесторів та широкої громадськості соціальний вплив та значення соціальних підприємств для інклюзивного економічного зростання; 3) сприяти зростанню та розвитку потенціалу соціальних підприємств шляхом підтримки та супроводження стартапів, навчання, підвищення кваліфікації, залучення до державних закупівель; 4) активно залучати соціально вразливі верстви населення до соціального підприємництва та використання інших Інклюзивних бізнес-моделей; 5) стимулювати започаткування нових видів діяльності, пошук нових технологій, бізнес-ідей та новаторських підходів у середовищі соціального підприємництва; 6) сприяти формуванню бізнес-спільноти соціального підприємництва; 7) вивчати та узагальнювати напрацьований досвід

функціонування соціальних підприємств, організувати поширення досвіду та обмін ним.

Соціальні підприємства у всьому світі наявно демонструють, що вони можуть генерувати значну віддачу від коштів, що витрачено на їх підтримку на національному та місцевих рівнях:

- Соціальні підприємства за низкою показників соціальної ефективності перевершують показники малих підприємств, орієнтованих виключно на прибуток. Так, згідно з висновками спеціального статистичного обстеження у Великобританії, 41 відсоток соціальних підприємств створили робочі місця за 12 місяців 2015 у кількості рівній 22 відсоткам робочих місць всього сектору малих підприємств країни¹.

- Сектор соціальних підприємств зменшує нерівність шляхом надання стабільної зайнятості тим, хто зазвичай виключається з ринку праці. У провінції Манітоба (Канада) цей сектор щороку заощаджує понад 200 мільйонів канадських доларів на витрати, пов'язані з безробіттям².

- Соціальні підприємства мають високу економічну норму віддачі від інвестицій, особливо в довгостроковій перспективі. Наприклад, прибутковість інвестицій у соціальні підприємства в Сполучених Штатах включає економічний мультиплікатор, який дорівнює 2,23 (тобто інвестиція 1 дол. в сектор соціальних підприємств генерує додаткові інвестиції у розмірі 2,23 дол.) і економію для платників податків 1,31 дол. на кожний долар, інвестований в сектор через податкові та інші пільги³.

- Сектор соціальних підприємств може стати суттєвим джерелом росту валового внутрішнього продукту та драйвером для сталого та всеосяжного економічного зростання. У Південній Кореї внесок соціальних підприємств, які у більшості створені у кооперативній формі, становить 3% валового внутрішнього продукту країни⁴.

Концептуальні засади створення Центру сприяння інклюзивному підприємництву. Вивчення досвіду країн Європейського Союзу, США та інших країн ОЕСР [1-9] дозволяє зробити висновки про можливий внесок сектора інклюзивного підприємництва в пост- або неоіндустріальну модернізацію промислових міст і регіонів України в разі його розвитку на їх території. Сектор інклюзивного підприємництва виконує важливі функції для досягнення збалансованого сталого соціо-екологічного економічного розвитку місцевих громад шляхом: 1) сприяння розвитку місцевої економіки і суспіль-

¹ State of Social Enterprise Survey 2015. Social Enterprise UK, 2016. URL: <http://socialenterprise.org.uk/uploads/editor/files/Publications/FINALVERSIONStateofSocialEnterpriseReport2015.pdf>.

² O'Connor P. *The new regulatory regime for social enterprises in Canada: potential impacts on nonprofit growth and sustainability.* (AFP Foundation for Philanthropy Canada, 2014). URL: http://www.sess.ca/english/wp-content/uploads/2014/10/OConnor-Social-EnterpriseRegRegime.FINAL_2014.pdf.

³ Maxwell, Nan L., and Rotz, Dana. *Building the Employment and Economic Self-Sufficiency of the Disadvantaged: The Potential of Social Enterprises.* Working Paper 35. Oakland, CA: Mathematica Policy Research, February 2015. P. 27.

⁴ How Korea supports Social Enterprise and What Policy Makers Can Learn. May 16th, 2016. URL: <http://www.socialenterprisebuzz.com/2012/08/14/how-korea-supports-social-enterprise-and-what-policy-makers-can-learn/>.

ства, пропонуючи певні можливості для створення робочих місць і нових форм підприємництва і зайнятості, передусім шляхом поживлення кооперативного руху в регіонах; 2) надання допомоги в подоланні соціальної ізоляції (через реалізацію заходів щодо працевлаштування неохоплених ринком праці людей); 3) активізації участі громадян в добровільних роботах, що зміцнює єдність суспільства; 4) сприяння розвитку широкого спектра соціальних послуг, які необхідні для місцевої громади, але не є цікавими для бізнесу, налаштованого на отримання певної норми прибутку (через низьку прибутковості діяльності, що пов'язано зі значними витратами для спеціальної підготовки персоналу тощо); 5) зменшення навантаження на місцеві бюджети у вирішенні соціальних проблем; 6) вдосконалення структури соціальних програм в регіоні; 7) екологічної орієнтації бізнесу.

Сприяючи активізації самоорганізації членів громади та підтримуючи соціальні підприємства, діяльність яких спрямована на вирішення проблем громад, місцеві органи влади підвищують рівень зайнятості, в тому числі самозайнятості, урізноманітнюють набір соціальних послуг, зміцнюють цілісність місцевих громад, таким чином, значно знижують рівень соціальної напруженості і сприяють підвищенню соціальної безпеки.

Інший аспект ефективності розвитку соціального підприємництва в містах та регіонах пов'язаний з тим, що в результаті функціонування цих підприємств виникає своєрідний ефект аутсорсингу: залучення соціальних підприємств до вирішення соціальних, економічних та екологічних проблем територій веде до підвищення рівня «інклюзії», тобто включення громадськості та її ресурсів в діяльність місцевих органів влади, у якій виникає можливість переадресувати власні ресурси на інші види діяльності або проекти, які в протилежному випадку неможливо реалізувати взагалі.

В цілому можна констатувати, що регіональні та локальні стратегії розвитку, які в якості важливого стратегічного напрямку використовують підтримку і стимулювання зростання сектора соціальних підприємств, сприяють посиленню соціального капіталу на відповідній території. Цю тезу можна підтвердити наступними аргументами:

- заходи з просування соціального підприємництва – агітація, пошук і об'єднання зацікавлених сторін (громадських організацій і окремих осіб), відповідні тренінги та підготовчі заходи – все це сприяє посиленню самоорганізації населення для вирішення нагальних проблем громад, окремих колективів, а також висуванню серед них реальних лідерів,

здатних відстоювати інтереси цих громад і колективів перед представниками влади, а також викристалізувати реальні їхні потреби для актуалізації з відповідних програм, проектів і поточних рішень органів влади;

- включення соціальних підприємців в якості важливого актора в процеси прийняття і реалізації стратегічних рішень щодо місцевого розвитку вимагають від відповідних органів влади бути більш відкритими і приймати власні рішення не келійно, а прозоро;

- місцевий бізнес, у тому числі крупний, переконавшись в ефективності соціальних підприємств, стане активніше залучати таких підприємців до реалізації власних соціальних програм, використовуючи ресурси зацікавлених сторін, що забезпечить більшу актуалізацію цих програм, в результаті чого довіра місцевого населення до бізнесу буде зростати.

Проте наявності явних переваг, що надає розвиток цього інституту, потенційний внесок соціальних підприємств в інтеграцію соціально вразливих верств населення в трудову діяльність, створення робочих місць і надання послуг населенню залишається в Україні значною мірою нереалізованим¹. Тому необхідно розвернути інформаційно-пропагандистську кампанію для широкого загалу стосовно користі та переваг соціально-орієнтованого бізнесу та створити необхідні інституційні засади задля забезпечення в країні та її регіонах стійкого розвитку інклюзивного підприємництва, зокрема соціального. Необхідно прийняти рамковий закон, котрий би легалізував таку форму підприємництва в країні, визначив критерії для визнання підприємства або фізичної особи-підприємця в якості соціального, при цьому надавши право органам місцевої влади визначати форми підтримки і стимулювання соціального бізнесу, виходячи з наявних на місцях ресурсної бази і фінансових можливостей. Прийняття такого закону необхідно хоча би для того, щоб мати інформацію стосовно поширення феномена соціального підприємництва в країні в цілому та на території окремих адміністративно-територіальних одиниць, а також в окремих секторах економіки, для проведення аналізу впливу соціального підприємництва на рівень зайнятості, ступінь ефективності надання соціальних послуг, соціальну згуртованість суспільства, визначення бар'єрів для розвитку цієї форми інклюзивного підприємництва та проблем, з якими стикаються соціальні підприємці в повсякденній практиці.

Створення та покращення умов для виникнення та поширення діяльності вітчизняних соціальних

¹ Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості: національна доповідь / кер. авт. колективу Е.М. Лібанова // Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. С. 369 – 370.

Bibikova, V. Social Enterprise in Ukraine / Bibikova Viktoriia // *ICSEM Working Papers*, No. 12. Liege: The International Comparative Social Enterprise Models (ICSEM) Project. 2015. P.8-9.

Школяр М.В. Соціальне підприємництво як інструмент вирішення соціальних проблем. *Науковий вісник НЛТУ України. Серія економічна*. 2017. Вип. 27, № 2. С. 86.

підприємств має будуватися на певних інструментах та інфраструктурі підтримки як на рівні держави, так і на рівні місцевого самоврядування. До цього мають бути залучені також великий бізнес в рамках програм корпоративної соціальної відповідальності, освітні установи, банки та інші фінансові організації, благодійні фонди, неурядові організації.

Все вищевикладене дає можливість зробити висновки про доцільність створення в місті Полтава (можливо на базі вже існуючої громадської спілки «Міжнародний центр дослідження соціально-економічних проблем модернізації та розвитку кооперації» с залученням відповідних зацікавлених структур) Центру сприяння інклюзивному підприємництву, яке має за мету надання соціальних послуг населенню та сприяння місцевому розвитку. Такий центр с залученням міжнародної технічної допомоги буде: 1) надавати таким підприємцям консультативні послуги, інформаційну та професійну підтримку для розробки бізнес-планів, проведення маркетингових досліджень, підготовки інвестиційних проектів; 2) сприяти пошуку зовнішніх джерел фінансування, проводити тренінги для менеджерів соціальних підприємств; 3) виступати медіаторами для налагодження контактів соціальних підприємств с великим бізнесом та органами місцевого самоврядування; 4) здійснювати роботу щодо популяризації та поширення знань про інклюзивний бізнес та інклюзивне економічне зростання серед представників органів місцевого самоврядування, МСП, недержавних організацій; 5) забезпечувати сприятливі умови для розвитку соціального партнерства між державними організаціями, бізнесом і некомерційним сектором, ініціювати обговорення питань розвитку інклюзивних бізнес-моделей; 6) сприяти доступності МСП до кредитних ресурсів в рамках розвитку інклюзивного бізнесу, зокрема за рахунок розроблення та виконання цільових кредитних програм та за рахунок грантових коштів; 7) популяризувати ідеї інклюзивного розвитку бізнесу серед підприємницьких кіл, вивчити та поширювати досвід національних і закордонних прикладів успішної діяльності інклюзивних малих і середніх підприємств шляхом проведення семінарів, тренінгів, зустрічей з діючими підприємцями; 8) визначити найбільш перспективні та соціально значущі ніші розвитку, де відсутня або зведена до мінімуму конкуренція із комерційним бізнесом, стимулювати створення мережі бізнес-партнерів, які володіють досвідом роботи, мають контакти та навички діяльності і готові надати підтримку підприємствам інклюзивного бізнесу; 9) сприяти доопрацюванню бізнес-ідей ініціаторів-початківців Інклюзивного бізнесу та їх інтеграції до місцевої підприємницької спільноти (включення до спілок, надання порад та консультацій, нагородження відзнаками на кшталт підприємця року тощо); 10) надавати послуги інклюзивному бізнесу на різних стадіях його розвитку - від моменту реєстрації до моменту завершення діяльності; 11) акцентувати увагу суспільства на найбільш гострих соці-

альних проблемах місцевого та регіонального рівнів, які можуть бути вирішені за рахунок інклюзивного розвитку підприємництва; 12) стимулювати зростання зацікавленості з боку приватних інвесторів, широкої громадськості до інклюзивного бізнесу та його потенційних можливостей у вирішенні соціальних проблем міст; 13) ініціювати створення інклюзивних бізнес-моделей для вирішення конкретних соціальних проблем.

Література

1. **Poverty**, Business Strategy, and Sustainable Development / Stuart Hart, Sanjay Sharma, Minna Halme. *Organization & Environment*. 2016. Vol. 29(4). P. 401-415.
2. **World Bank Group**. Government Support to the Social Enterprise Sector: Comparative Review of Policy Frameworks and Tools / Agapitova Natalia, Sanchez Belén, and Tinsley Elaine, 2017. Washington: The World Bank. 68 p.
3. **Marchese M.** Entrepreneurial Activities in Europe - Finance for Inclusive Entrepreneurship OECD Employment Policy Papers, 2014. No. 5. Paris: OECD Publishing. 28 p.
4. **European Economic and Social Committee**. Social economy and social entrepreneurship // Social Europe guide. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2013. Vol. 4. 146 p.
5. **Defourny J., Nyssens M.** Conceptions of Social Enterprise and Social Entrepreneurship in Europe and the United States: Convergences and Divergences. *Journal of Social Entrepreneurship*. 2010. № 1/1. P.32 – 53. URL: http://msc.pef.czu.cz/msc_em/data/Jones/1213/Communication%20J.%20Defourny,%20M.%20Nyssens.pdf.
6. **Maxwell, Nan L., and Rotz, Dana.** Building the Employment and Economic Self-Sufficiency of the Disadvantaged: The Potential of Social Enterprises. *Working Paper 35*. Oakland, CA: *Mathematica Policy Research*, February 2015. 34 p.
7. **OECD**. Job creation through the social economy and social. *OECD Publishing*. 2013. URL: http://www.oecd.org/cfe/leed/130228_Job%20Creation%20through%20the%20Social%20Economy%20and%20Social%20Entrepreneurship_RC_FINALBIS.pdf.
8. **Planes-Satorra S., Paunov C.** Inclusive innovation policies: Lessons from international case studies. *OECD Science, Technology and Industry Working Papers 2017/02*. Paris: OECD Publishing. 2017. 57 p.
9. **UNDP and EMES European Research Network project**. Social enterprise: a new model for poverty reduction and employment generation // Ed. by C. Borzaga, G. Galera, and R. Nogales. URL: http://www.emes.net/uploads/media/11.08_EMES_UNDP_publication.pdf.
10. **Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості: національна доповідь** / кер. авт. колективу Е.М. Лібанова; Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. 412 с.
11. **Bibikova V.** Social Enterprise in Ukraine. *ICSEM Working Papers*, No. 12. Liege: The International Comparative Social Enterprise Models (ICSEM) Project. 2015. 36 p.
12. **Школяр М.В.** Соціальне підприємництво як ін-

струмент вирішення соціальних проблем. *Науковий вісник НЛТУ України. Серія економічна*. 2017. Вип. 27, № 2. С. 85-89. 13. **Резолюція** учасників конференції “Інклюзивний розвиток бізнесу” (22-23 листопада 2017 р.). *Проект «ПРОМІС»*. Київ. 14. **Войцицька В.** Візія України XXI століття. *Дзеркало*

тижня. 2018. №10. С. 2. 15. **Плахта Д.** Треба вміти поєднати старе і нове. Стати креативним містом – така кінцева мета стратегії розвитку Львова. *День*. 2018. 16 бер. С. 18. 16. **Віхров М.** Креативна (недо)революція. URL: <http://tyzhden.ua/Economics/210729>.

Додаток

ПРИКЛАДИ СОЦІАЛЬНИХ ПІДПРИЄМСТВ ТА ІНШИХ ІНКЛЮЗИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Товариство з обмеженою відповідальністю «Ноувейст Юкрейн» (м. Київ)

Заснування: влітку 2015 року було створено товариство з обмеженою відповідальністю, щоб продавати рішення для сортування і надавати бізнес-послугу, а наприкінці 2015 року була також зареєстрована Громадська організація «Україна без сміття».

Організаційна форма діяльності: ТОВ.

Місія: «Ми прагнемо системних змін заради чистого та безпечного довкілля». Громадський проєкт «Україна без сміття» має на меті покращити стан навколишнього середовища, залучаючи громади до сортування сміття. Це зменшить навантаження на сміттєві полігони і сприятиме розвитку ринку переробки вторинної сировини в Україні.

Діяльність: «Майстер Добрих Справ» – мобільний пункт прийому вторинної сировини, який обслуговує містян та організації Києва. В рамках проєкту також здійснюється продаж постерів та контейнерів для сортування цінного упакування (пластик, метал, скло, папір). Кошти від продажу контейнерів та вторинної сировини спрямовуються на покриття адміністративних витрат (оренда, паливо, зарплата та інше), решта – на підтримку освітніх та соціальних проєктів: інтерактивні лекції в школах та дитсадках України, ініціативних груп ОСББ, впровадження екологічного аудиту, просування проєкту «Кришка Прожект» (перетворення небезпечного пластику на корисні навчальні посібники для уроків природознавства).

Кількість працівників: 3 офіційно, ще 4-6 залучено за необхідності, волонтери для участі в акціях та фестах.

Історія створення: Все почалося з бажання сортувати сміття в умовах квартири. Євгенія Аратовська, керівник проєкту, сортувала сміття вдома, але, коли вирішила віднести його до пункту прийому, виявилось, що не всі види підлягають переробці або деякі види сміття можна було б переробляти, але цього ніхто не робить. Згодом Євгенія побачила, що проблема з сортуванням сміття існує і в інших людей. Також бракувало спеціальних недорогих і зручних рішень для сортування (контейнери).

Спочатку організатори зробили контейнери для сортування сміття в умовах квартири та офісу, окремо для пластику, скла, паперу та металу. Логічним продовженням продажу контейнерів було започаткування сервісу з вивозу вторинної сировини, що

включає збирання ретельно відсортованої офісними працівниками або населенням вторинної сировини, заготівляння її і продаж переробним підприємствам.

Можна сказати, що коли проєкт розпочав свою роботу, попиту на ці послуги майже не існувало і організаторам довелося запит на нього створювати самотужки, просуваючи ідею сортування сміття серед бізнес-структур і людей. Завдяки своїй діяльності, організатори побачили великий пласт під назвою «сортування сміття» та розпочали просвітницьку діяльність, почали розказувати зрозумілими словами про те, що таке сміття, з чого воно складається і як його позбутися найбільш екологічним способом. Головна фішка: розповідати про складне питання, проблему сміття, дуже просто, навіть примітивно.

Пізніше було започатковано безкоштовний сервіс для киян, щоб люди, які сортують сміття, могли принести його у мобільний пункт прийому «Майстер Добрих Справ». Отже, протягом тижня машина працює на вивезення вторинної сировини з офісів (бізнес-послуга), а на вихідні зупиняється за маршрутом, куди кияни приносять відсортоване сміття (безкоштовна послуга).

Фінансування на початку: Організатори не шукали гранти чи кредити, розраховували на себе. Спочатку розробили спеціальні контейнери, які купували великі організації. Потім до проєкту приєднався соціально відповідальний партнер – «Рено Україна», які надали безкоштовно авто для вивозу вторинної сировини з офісів, – і компанії вже мали змогу отримати сервіс вивезення вторинної сировини з офісу.

Маркетинг: Найбільша маркетингова стратегія – сторінка у Фейсбуці. Особливістю ведення сторінки організації у соціальній мережі є подання інформації про світову практику переробки сміття у вигляді зрозумілої та яскравої інфографіки, акцент на тому, що можна робити зі сміттям, і що «Ноувейст Юкрейн» вже роблять з ним. Окрім цього, задля поширення інформації про свою діяльність представники організації беруть участь у різноманітних заходах, міських фестах, передачах на радіо та телебаченні.

Складнощі у роботі: По-перше, важливо знайти однодумців, які розуміють цю тему так само, як ти сам. Проблема у пошуку людей, які хочуть цю справу продовжувати і розвиватися разом. По-друге, підтримка стрімкого росту підприємства. Потреба у запровадженні технологічних нововведень,

наприклад, створення додатку для телефону, купівля та встановлення інноваційних технологій з переробки сміття.

Успіхи: Стали першими на конкурсі СП в Одесі у вересні 2015 року та фіналістами конкурсі «Підприємницький талант України» від «Amway». Керівник соціального підприємства, Євгенія Аратовська, стала першою лауреаткою премії «Земля жінок 2016», від Фонду «Ів Роше» в Україні. Відзнаки – не лише доказ успіху підприємства, вони також стали поштовхом вперед, допомогли в поширенні інформації про соціальне підприємство серед громадськості завдяки підтримці ЗМІ.

Джерело: Соціальне підприємство: від ідеї до суспільних змін / Свинчук А.А., Корнецький А.О., Гончарова М.А., Назарук В.Я., Гусак Н.Є., Туманова А.А. Київ: ТОВ «Підприємство «ВІЕНЕЙ», 2017. С. 35-36.

Соціальне підприємство «Барвіста» (смт. Озерне, Житомирський район, Житомирська обл.)

Заснування: жовтень 2015 року.

Організаційна форма діяльності: унітарне комерційне підприємство, засновником та власником є Громадська організація «Жіночий інформаційно-консультативний центр» (ГО ЖІКЦ).

Місія: досягнення соціальних результатів, зокрема, надання соціальних послуг, підтримка соціально-вразливих груп населення та створення додаткових робочих місць.

Діяльність, яку виконує організація:

- проведення діяльності орієнтованої на соціальний, юридичний захист та соціальну адаптацію громадян України, які перебувають у складних життєвих обставинах, в тому числі осіб, що потерпіли від насилля та торгівлі

людьми, через створення робочих місць на швейному підприємстві;

- виробництво текстильних виробів, одягу та ремонт одягу;

- художня та машинна вишивка на текстильних виробах та одязі;

- відкриття магазинів для реалізації власних швейних виробів;

- фінансова підтримка статутної діяльності ГО ЖІКЦ.

Кількість працівників: 4 штатних працівниці, додатково до 4 працівників залучають на тимчасові роботи в залежності від обсягів та строків виконання замовлень.

Історія: Пошук ідеї щодо самофінансування та стабільної діяльності ГО ЖІКЦ хвилювало членів та засновників організації постійно з дня заснування організації (2000 рік). Грантові програми короткострокові. Після закінчення гранту, через відсутнє фінансування, організацію залишали кваліфіковані фахівці, які за час виконання проекту підвищували свої знання на спеціалізованих навчаннях та набували практичного досвіду роботи в сфері надання допомоги жінкам, постраждалим від насильства в

сім'ї та торгівлі людьми. Також організація втрачала можливість утримувати будь-який офіс та підтримувати комунікативні зв'язки з партнерами та клієнтами.

З 2005 по 2010 рік Міжнародна організація з міграції в Україні підтримувала притулок для жінок, які стали жертвами торгівлі людьми, для проходження ними реінтеграційної програми на базі ГО ЖІКЦ. В притулку була створена майстерня з пошиття та вишивання з метою надання жінкам можливості підвищити свій рівень життя шляхом самозайнятості, створення власної справи чи працевлаштування на швейних виробництвах. З 2011 року громадська організація ЖІКЦ почала самостійно вирішувати питання утримання офісу за рахунок надання послуг населенню з ремонту одягу. Для того, щоб відновити надання юридичних, психологічних та соціальних послуг притулку для цільової групи, потрібні більші кошти. Тому Правління ГО ЖІКЦ прийняло рішення про участь у конкурсі грантів Координатора проектів ОБСЄ в Україні спрямованого на створення соціального підприємства в рамках проекту «Запобігання торгівлі людьми в Україні шляхом посилення економічних можливостей представників груп ризику».

Фінансування на початку: 10 місяців роботи над бізнес-планом завершилися успіхом: отримано професійне швейне обладнання від ОБСЄ в Україні. Тепер на підприємстві можна не тільки ремонтувати одяг, але й шити жіночий одяг на замовлення дизайнерів, корпоративний одяг для організацій. Протягом 6 місяців грант підтримував фондом заробітної плати офіційне робоче місце на підприємстві «Барвіста» 9-ом дівчатам групи ризику та жінці зі статусом ВПО. Також грант профінансував консультантів, які допомогли ЖІКЦ підготувати Статут підприємства до реєстрації та налагодити бухгалтерський облік підприємства. Тканини, нитки, матеріали для лекал виробів, закуплені за кошти гранту, також дали можливість стартувати виробництву.

Маркетинг: Для підприємства на початковій стадії розвитку, коли працюють на виробництві початківці без практичного досвіду, найскладнішим стало завдання реалізації виробленої продукції. Просування продукції та продаж – це окремий вид бізнесу. Залучити професійного менеджера з продажу також виявилось непростим завданням. Вироблена якісно та за доступною ціною продукція (білі жіночі сорочки) «застрягла» надовго на складі. Саме тому підприємство змінило маркетингову стратегію з «просування власної продукції» на «виготовлення продукції на замовлення» фізичних і юридичних осіб. Якість пошиття та відповідальність надали можливість встановити ділові зв'язки з менеджерами українських дизайнерів та виготовляти жіночий одяг і білі ділові жіночі сорочки. Підприємство досягло постійних замовлень від корпоративних клієнтів на виготовлення сувенірних еко-торбинок.

СП «Барвіста» рекламує свою діяльність через соціальні мережі і шляхом участі у ярмарках, виставках, форумах.

Складнощі у роботі: Придбання додаткового обладнання та відкриття додаткових робочих місць покращило б фінансовий стан підприємства, але для цього потрібно брати кредит. Без виробничої історії, напрацьованих ринків збуту і бази постійних клієнтів, споживачів продукції та послуг, підприємство не може отримати кредит в банку. Отримати соціальне замовлення від бюджетних організацій, які фінансуються з бюджетів органів місцевого самоврядування (амбулаторії, дитячі садочки та інші) ще складно внаслідок обмеженої потужності підприємства. Тому розвиток відбувається дуже повільно з постійним ризиком втрати навчених фахівців.

Ще однією складністю для підприємства є відсутні в Україні сприятливі умови для розвитку соціальних підприємств: відсутність пільгових кредитів, пільг на оренду приміщень, системи оподаткування доходів, які передбачено перераховувати на соціальні програми громадської організації.

Успіхи: Працюють без гранту з 2017 р. Сформована команда однодумців. Працівники не втрачають оптимізму та вірять у розвиток, працюють над створенням нових видів продукції на замовлення корпоративних клієнтів.

Джерело: Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін / Свинчук А.А., Корнецький А.О., Гончарова М.А., Назарук В.Я., Гусак Н.С., Туманова А.А. Київ: ТОВ «Підприємство «ВІЕНЕЙ», 2017. С. 50-52.

Міська громадська організація «Туристсько-спортивний клуб «Манівці» (м. Львів)

Заснування: грудень 2003 року.

Організаційна форма діяльності: громадська організація + ФОП.

Місія: промоція активного туризму та здорового способу життя.

Діяльність: організація активного відпочинку та корпоративних заходів. Прибуток спрямовується на підтримку діяльності громадської організації: соціальні (будівництво спортивного залу у Львові, спортивної школи у с. Березина Миколаївського району Львівської області), спортивні (веслувальний слалом, водний туризм, дзюдо, скелелазіння та акробатика для дітей, молоді і дорослих), культурні заходи, свята та фестивалі (Фестиваль «Манівці» та «небу-ХАЙ!»), навчально-тренувальні збори і мандрівні дитячі табори.

Кількість працівників: 1 офіційно працевлаштована особа (ФОП), інші працівники та волонтери залучаються за необхідності – до 70 осіб.

Історія створення: З того моменту, як майбутні члени Тур-клубу почали займатися туризмом і зрозуміли, що від держави, державних інституцій отримати кошти для фінансування участі у чемпіонатах марно, вирішили самостійно шукати гроші. На початку спортивний туризм ніхто не розглядав як

комерційну діяльність. Ідея зробити екскурсії та активний відпочинок не лише діяльністю Тур-клубу, а й платною послугою, з'явилася сама собою. Під час роботи Туристично-спортивний клубу «Манівці» постійно виникала потреба у купівлі нового спортивного обладнання, місця для тренувань взимку та для навчання греблі, інше. Необхідність постійної підтримки діяльності клубу вимагала від його членів постійного використання волонтерської роботи та пошуку фінансових ресурсів (власних чи благодійних внесків). Несподівано до Тур-клубу звернулися шестеро хлопців з австрійської компанії, які хотіли спробувати покататися на гірських річках. За отриманими коштами від проведеного заходу Тур-клубу придбав весла. Далі почали звертатися інші компанії з проханням провести літній відпочинок, і так все почалося. З того часу Тур-клуб організовує активні мандрівки та корпоративні заходи, таким чином забезпечуючи громадську діяльність організації.

Фінансування на початку: Перші кошти необхідні для купівлі спортивного спорядження та інших матеріалів Туристично-спортивного клубу «Манівці» були власними заощадженнями членів Клубу.

Маркетинг: Організація соціальних проектів є найкращим маркетинговим ходом, на думку працівників соціального підприємства. Кожен захід Тур-клубу «Манівці» збирає велику кількість учасників чи просто глядачів, які пізніше розповідають про Клуб знайомим. Фактично найбільша зала в гіпсовій печері «Оптимістична» називається «Манівці». Чемпіонати України знову ж таки пов'язані з ім'ям клубу. Всі проекти, соціальна діяльність є найкращою рекламою.

Складнощі в роботі: Найбільша проблема – це плінність кадрів. Часто в

громадських організаціях працівники змінюються кожні 4 роки (2 роки вчиться, 2 роки працюють на ГО, а потім йдуть). Поки що в організації немає можливості працевлаштувати людей офіційно на достойні заробітні плати.

Інша проблема – законодавство. Не створено жодних пільг чи кредитів з низькими відсотковими ставками для соціальних підприємств.

Успіхи: У 2008 році були абсолютними чемпіонами України у водному туризмі – це був спортивний злет. Різноманітні проекти, наприклад, очищення озера на Погулянці, Фестиваль екстремального туризму і дозвілля «Манівці», відкриття Соціального мульти-спортивного залу на Погулянці, будівництво одного з найвищих скеледромів України, Фестиваль «небу-ХАЙ!» та інші заходи – досягнення Туристично-спортивного клубу «Манівці».

Джерело: Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін / Свинчук А.А., Корнецький А.О., Гончарова М.А., Назарук В.Я., Гусак Н.С., Туманова А.А. Київ: ТОВ «Підприємство «ВІЕНЕЙ», 2017. С. 58-59.

Центр реабілітаційної медицини, психологічної та соціальної допомоги Благодійний фонд «ВАМ» (м. Черкаси)

Заснування: січень 2014 року.

Організаційна форма діяльності: благодійна організація.

Місія: профілактика та призупинення негативних проявів шляхом впровадження комплексної програми медико-психологічної, правової та соціальної допомоги населенню м. Черкаси та області. Девіз: «Покращимо долю України – допоможемо собі».

Діяльність: надання якісних та доступних послуг, у тому числі дослідження організму на клітинному рівні на наявність функціональних змін, розробка індивідуальних реабілітаційних (відновних) та профілактично-оздоровчих програм спеціалістами вищої кваліфікованої категорії (спеціаліста з відновної медицини, психолога, психотерапевта, нарколога та інших); інформування про збереження фізичного та психологічного здоров'я населення, особливо серед дітей та молоді; пропагування здорового способу життя, гендерної рівності та відносин без насильства. Центр проводить пільгові та приватні прийоми і консультації, а також семінари, тренінги і групові заняття (безкоштовні – при наявності грантового чи спонсорського фінансування). Кошти, отримані від надання платних послуг в Центрі, спрямовуються на забезпечення пільгового чи безоплатного обслуговування вразливих груп населення та діяльності благодійної організації.

Кількість працівників: 5 офіційних працівників, інші на волонтерських засадах (близько 7-ми).

Історія створення: Фонд працював у напрямку профілактики ВІЛ, гепатиту, наркоманії, алкоголізму, зменшення вірусних захворювання та негативних проявів серед дітей та молоді. З початком АТО фінансування організації з боку грантодавців на профілактику ВІЛ та інших інфекційних захворювань зменшилося. Благодійна організація прийняла рішення розширити свій напрямок діяльності, почали більше займатися підтримкою проектів, спрямованих на переселенців, учасників АТО, волонтерських проектів. Виникла ідея більше сконцентруватися на відновній медицині та реабілітації. Центр відновної медицини, психологічної та соціальної допомоги працював на базі Фонду раніше, але для вузької цільової аудиторії – людей з наркозалежністю та їх близького оточення. Щоб продовжити існування Центру, потрібно було розширити цільову аудиторію та запровадити платні послуги для населення. Послуги для малозабезпечених та деяких інших категорій клієнтів й надалі надаються на пільгових умовах чи безкоштовно. Центр також розпочав роботу з учасниками АТО та членами їх сімей, переселенцями, людьми з інвалідністю, пенсіонерами.

Фінансування на початку: До 2014 року фінансування Центру підтримувалося за рахунок

грантів, донорських проектів. Після прийняття відповідного рішення Фондом, у 2014 році були запроваджені платні послуги.

Маркетинг: У Центру є як власний сайт, так і сайт в Черкаському рекламному агентстві «Ти в Черкасах». Використовуються також безкоштовні рекламні агентства та соціальні мережі. Інформація про роботу закладу систематично надається під час різноманітних акцій, які проводить Фонд в ЗМІ.

Складнощі в роботі: Головною проблемою є фінансування. Організації потрібні кошти для ремонту приміщення, покращення іміджу організації. У Центрі працюють висококваліфіковані фахівці та є достатня кількість волонтерів. Але волонтери часто змінюються, адже немає можливості їх працювати. Для того, щоб зберегти волонтерів, працівники Центру підвищують їх зацікавленість шляхом проведення тренінгів, навчальних заходів.

Успіхи: Успішні періоди в роботі організації, коли звертаються більше волонтерів для допомоги Благодійному Фонду.

Джерело: Соціальне підприємство: від ідеї до суспільних змін / Свинчук А.А., Корнецький А.О., Гончарова М.А., Назарук В.Я., Гусак Н.С., Туманова А.А. Київ: ТОВ «Підприємство «ВІЕНЕЙ», 2017. С. 65-66.

Благодійна крамниця «Шафа добра» (м. Харків)

Заснування: січень 2014 року.

Організаційна форма діяльності: ФОП.

Місія: повернення невикористаної цінності речей суспільству через перерозподіл для допомоги нужденним, переробку у нові товари.

Діяльність: крамниця приймає безоплатно речі (одяг, взуття, прикраси, негабаритну техніку, сумки, книги), які більше не потрібні господарям. Отримані речі сортуються: 90% розподіляють між міськими благодійними та соціальними організаціями або проводять благодійний ярмарок в маленьких селищах Харківської області. А решту 10% продають у магазині за демократичними цінами. Отримані кошти спрямовують на фінансову підтримку благодійних програм БФ «Харківський центр допомоги вагітним».

Кількість працівників: 3 співробітники в магазині, волонтери.

Історія створення: Засновником благодійної крамниці є підприємець Наталія Рябуха. Знайомство з роботою подібних благодійних магазинів сталося завдяки відео-сюжету, після чого прийшла думка про реалізацію. Оскільки досвід подібних крамниць є досить успішним за кордоном, було вирішено реалізувати подібну ідею в місті Харкові, щоб отримати постійне джерело фінансування благодійних проектів. З часом керівництво крамниці було передано Карібовій Тетяні, працівниці Благодійної організації «Харківський центр допомоги вагітним». В основі ідеї благодійної крамниці – промоція екологічної культури, розумного споживання: у речей залишається невикористана цінність, тому

речі можуть або використовуватися повторно, або стати основою для створення чогось нового. Крамниця – не лише майданчик для продажу речей, у приміщенні закладу також відбуваються майстер-класи, є місце для спілкування. Щодо соціальної складової, більшість речей віддаються людям, які їх потребують, безкоштовно. Також допомагають коштами і працевлаштуванням. Зараз планують взяти на роботу двох жінок, які переселилися до Харкова після початку АТО та мають малих дітей. Одна жінка вже працевлаштована.

Фінансування на початку: Відкриття першої крамниці відбувалося без залучення кредитних чи додаткових коштів. Наталя Рябуха використовувала власні ресурси для започаткування проекту. Для відкриття другої крамниці в Харкові було використано частину прибутку від першої крамниці. Також допомагали у закупівлі меблів та проведення ремонту два фонди, волонтери.

Маркетинг: Завдяки висвітленню у місцевих та київських ЗМІ відкриття крамниці про проект дізналося багато людей, що стало великим поштовхом. Обов'язково використовують також соціальні мережі. Один зі співробітників постійно займається підтримкою крамниці в соціальних мережах: публікує новини, фотографії цікавих речей, які приносять люди, історії, пов'язані з магазином, тощо. Окрім того, так зване «сарафанне радіо» сприяє поширенню інформації про заклад. Позитивні відгуки від покупців спонукають їх знайомих відвідати крамницю. Серед інших маркетингових стратегій – виїзні заходи, вуличні акції та ярмарки.

Складнощі в роботі: Від початку проект тримався на допомозі волонтерів. Але волонтери, як правило, можуть бути присутніми в крамниці лише кілька годин чи один день на тиждень. До того ж волонтери часто змінюються, що може призводити до хаосу, втрати єдиного розуміння, які речі мають цінність.

Успіхи: Вдалими періодами для крамниці є періоди підняття продажів та підвищення активності населення, принесення речей. В ці періоди в крамниці також організують цікаві заходи, наприклад, майстер-класи з дизайну одягу, перешивання речей тощо.

Джерело: Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін / Свинчук А.А., Корнецький А.О., Гончарова М.А., Назарук В.Я., Гусак Н.Є., Туманова А.А. – Київ: ТОВ «Підприємство «ВІЕНЕЙ», 2017. С. 73-74.

Кінний клуб «Айвенго» (м. Одеса)

Заснування: квітень 2015 року.

Організаційна форма діяльності: приватне підприємство.

Місія: формування гармонійних відносин між людиною та природою, отримання позитивних емоцій від спілкування з конями.

Діяльність: надання послуг з навчання верховій їзді, кінні прогулянки до моря та парку для дорослих та дітей. Заняття з іпотерапії для бійців АТО

та їх родин, дітей-сиріт та дітей з порушеннями опорно-рухового апарату.

Кількість працівників: 1 працівник, 5-6 волонтерів.

Історія створення: На 16-й день народження Ольга Олійник отримала у подарунок кобилу, у якої згодом народилося лоша. Далі кількість коней та коней ставало все більше і було вирішено відкрити власний кінний клуб. Частина послуг є платними: навчання верховій їзді, іпотерапія, прокат і оренда карет, коней. Для ветеранів АТО та їх сімей, дітей-сиріт іпотерапія безкоштовна. Щодо соціальної складової, все почалося з допомоги воїнам АТО: поїздок на Схід з метою передати волонтерські вантажі та загалом волонтерської підтримки. Пізніше потрібно було допомагати ветеранам АТО. Ольга Олійник звернулася до громадських організацій, які також допомагали ветеранам АТО. Так розпочалася діяльність з проведення іпотерапії, спілкування з конями для ветеранів АТО та їх сімей. Згодом безкоштовні заняття з іпотерапії почали влаштовувати також для дітей-сиріт.

Фінансування на початку: Відкриття відбулося за рахунок особистих збережень та власних ресурсів. На початку був один кінь і заробітки від його роботи. Поступово кількість коней збільшувалася: почали з одного – зараз близько десяти.

Маркетинг: Кінний клуб має свій сайт в Інтернеті, також роздають флаєри. Люди, які позитивно відгукуються про клуб, поширюють інформацію серед знайомих.

Складнощі в роботі: Кінний клуб «Айвенго» має у своєму розпорядженні конюшню. Але під час зими чи несприятливих погодних умов (сильний вітер, дощ чи сніг) діяльність клубу призупиняється, адже всі заняття проходять на вулиці. Відсутність коштів для побудови критого приміщення, де можна було б займатися увесь рік, складає головну проблему в діяльності клубу.

Успіхи: Коні викликають позитивні емоції у людей, які приходять на заняття. Позитивні відгуки від людей, а також отримані грамоти від громадських організацій за допомогу ветеранам АТО та дітям-сиротам – винагорода для працівників клубу.

Джерело: Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін / Свинчук А.А., Корнецький А.О., Гончарова М.А., Назарук В.Я., Гусак Н.Є., Туманова А.А. Київ: ТОВ «Підприємство «ВІЕНЕЙ», 2017. С. 97-98.

Товариство з обмеженою відповідальністю «ТРІНІТІ» (м. Київ)

Заснування: вересень 2000 року.

Організаційна форма діяльності: ТОВ.

Місія: працевлаштування ВПО із зони АТО та окупованих територій.

Діяльність: пошиття уніформи та спецодягу на замовлення.

Кількість працівників: 92.

Історія створення: ТОВ «ТРІНІТІ» від початку складався з кількох підприємств: виробництво

в місті Києві з пошиття дитячого взуття для танців (чешки з натуральної шкіри), шкіро-галентерейної продукції та аксесуарів для мобільних телефонів (чохли, папки, різноманітні шкіряні кейси, візитниці, обкладинки, ключниці, портмоне та ін.) і виробництво в м. Севастополі з пошиття спеціалізованого та форменого одягу. Ці два напрямки існували паралельно з 2000 року. З 2008 року підприємство почало брати участь у тендерах, державних закупівлях на формений та спеціалізований одяг, внаслідок чого суттєво збільшилися об'єми виробництва. Після анексії Криму у 2014 році, була повністю призупинена робота підприємства в м. Севастополі. Підприємству довелося створювати заново виробництво з пошиття спецодягу в Києві, купувати нове обладнання та шукати працівників, адже не всі змогли переїхати з Севастополя до Києва. З початком війни на Донбасі постало також питання працевлаштування переселенців. Оскільки підприємству терміново потрібні були працівники, а в Київ переїжджали люди із зони АТО і шукали роботу, підприємство дало оголошення про прийом на роботу переселенців та готовність навчати їх майбутній професії. Таким чином, з початку 2014 року ТОВ «ТРІНІТІ» почали займатися працевлаштуванням ВПО. Для того, щоб люди могли навчатися шиттю та працювати, було прийнято рішення також допомагати їм у пошуку житла. Люди, які проходять навчання чи розпочали роботу і ще не отримують високі заробітки, як правило, не можуть забезпечити себе житлом. Керівництвом підприємства було прийнято рішення піти на зустріч: допомагати у пошуку квартири з прийнятною для працівників вартістю оренди або оплачувати місце в готелі, доки працівник проходить процес адаптації, навчання.

Фінансування на початку: Щодо відкриття нового цеху в Києві – це були переважно власні ресурси і частково підтримка програми ПРООН з працевлаштування вимушено переміщених осіб в Україні: купівля частини необхідного обладнання для нового цеху.

Маркетинг: Є свій сайт, де представлені виробничі товари, які відшиваються на підприємстві – основна реклама. Окрім того, ТОВ «ТРІНІТІ» постійно беруть участь у державних закупівлях. Великі українські підприємства: ДП «Українська залізнична швидкісна компанія», ДП «Міжнародний аеропорт «БОРИСПІЛЬ», Міністерство оборони України – клієнти підприємства, які давно знають про їх продукцію завдяки державним закупівлям.

Складнощі в роботі: Гострою є проблема житла для деяких працівників: не всі можуть жити у готелі (наприклад, сім'ї з дітьми), чи умови в готелі не найкращі. Підприємство хотіло б створити власний гуртожиток для працівників, що було б набагато дешевше для підприємства і дозволило б створити необхідні умови для життя працівників. Окрім гуртожитку, потрібні ресурси для подальшого розвитку виробництва, автоматизації та пришвидшення деяких виробничих процесів. Закупівля

нового обладнання дозволить зробити продукцію більш конкурентоздатною, прискорить роботу та підвищить заробітну платню працівників.

Успіхи: Найбільший успіх – це працевлаштування людей, те що вони змогли навчитися новій професії, незважаючи на відсутність попереднього досвіду, та залишилися працювати на підприємстві.

Джерело: Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін / Свинчук А.А., Корнецький А.О., Гончарова М.А., Назарук В.Я., Гусак Н.С., Туманова А.А. Київ: ТОВ «Підприємство «ВІЕНЕЙ», 2017. С. 137-138.

**Підприємство громадської організації
«Білоцерківське учбово-виробниче підприємство
Українського товариства сліпих»
(м. Біла Церква, Київська обл.)**

Заснування: червень 1933 року.

Організаційна форма діяльності: організація громадського об'єднання.

Місія: працевлаштування людей з порушенням зору або повною його відсутністю, створення адаптованих робочих місць і особливих побутових умов та соціальний захист.

Діяльність: виробництво електротехнічної продукції: низьковольтна апаратура й електроустановчі вироби, системи безпеки для ліфтобудівної, машинобудівної галузей, транспорту та товарів широкого вжитку. Близько 80% виробленої продукції реалізується за кордоном. Соціальний захист та адаптація працівників забезпечується шляхом проведення соціальної, медичної та професійної реабілітації людей з інвалідністю.

Кількість працівників: близько 800 (більше 50% працівників – люди з інвалідністю різних нозологій).

Історія створення: У 1933 році було створено Українське товариство сліпих, а пізніше – Білоцерківське УВП УТОС. Підприємство займалося виготовленням чорнила та синьки, мотузок. З початком війни діяльність організації була припинена. Після 1943 року Білоцерківське УВП УТОС відновлює свою роботу. Поступово відбувалося розширення діяльності, і з кінця 60-х початку 70-х років минулого століття підприємство встановлює нове обладнання та розпочинає виробництво низьковольтної електротехнічної продукції. В період СРСР підприємство виконувало великі державні замовлення з виготовлення складної технічної продукції (сигнальної арматури та електровиробів). Але у зв'язку з тим, що на початку незалежності України відбувся спад виробництва, Білоцерківське УВП УТОС втратило частину ринку збуту. З метою покращення фінансового стану підприємства, відбулася зміна пріоритету виробництва на виготовлення різноманітних виробів широкого використання та реалізації товару на міжнародному ринку машинобудівної та ліфтобудівельної галузей. Паралельно з розвитком виробництва, Білоцерківське УВП УТОС приділяє також увагу соціальній сфері. З метою реабілітації працівників та розвитку їх здібностей, на базі підприєм-

ства діють спортивні секції, гуртки художньої самодіяльності. Окрім того, у власності підприємства перебувають медичний пункт, 2 гуртожитки, бібліотека, комп'ютерний клас. У комп'ютерному класі використовуються спеціальні тифлокомплекси – звукові програми, адаптовані для незрячих.

Фінансування: Про джерела фінансування підприємства на початку його роботи невідомо. Зараз підприємство є самоокупним, а також одержує пільги від держави: не сплачує податок на землю та прибуток, щороку отримує державну підтримку для розвитку соціальної сфери.

Маркетинг: Специфіка даного підприємства полягає у тому, що більшість продукції реалізується завдяки зв'язкам з підприємствами ліфтової галузі країн СНД, які підтримуються багато років. Просування продукції виробництва відбувається також через веб-сайт підприємства.

Складнощі у роботі: Головна проблема – обмежений ринок збуту продукції підприємства в Україні. Продукція Білоцерківського УВП УТОС орієнтована на промисловість (ліфтова, машинобудівельна), а в Україні простежується тенденція до зниження обсягів виробництва підприємств даних галузей промисловості. Поза тим, відбувається постійне підвищення вартості сировини та енергоносіїв, що підвищує собівартість виготовленої продукції та ускладнює пошуки ринку збуту за кордоном. Брак кваліфікованої робочої сили також є викликом для підприємства. Підприємство потребує молодих кваліфікованих фахівців технічного профілю для підвищення конкурентоспроможності виробництва

Успіхи: Підприємство займається пошуком замовлень, розробкою та виготовленням електротехнічної продукції (повний цикл) та її збутом. Окрім того, багато уваги приділяється колективу підприємства: підтримка та реабілітація людей з проблемами зору, допомога в реалізації потенціалу працівників та організація відпочинку. Тяжка робота з подолання усіх складнощів на шляху роботи підприємства та одночасна підтримка працівників з інвалідністю – головне досягнення Білоцерківського УВП УТОС.

Джерело: Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін / Свинчук А.А., Корнецький А.О., Гончарова М.А., Назарук В.Я., Гусак Н.Є., Туманова А.А. Київ: ТОВ «Підприємство «ВІЕНЕЙ», 2017. С. 153-154.

Об'єднання сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів «Чернігівщина екологічна» (м. Чернігів)

Заснування: грудень 2014 року.

Організаційна форма діяльності: обслуговуючий кооператив.

Місія: сприяння покращенню добробуту громадян та пом'якшенню зміни клімату за допомогою відновлення земель на осушених торфовищах та створення кооперативів.

Діяльність: збір та переробка молока, виробництво паливних брикетів з деревини та деревної

стружки, відновлення деградованих сільськогосподарських торфовищ з метою зменшення викидів вуглецю та збереження біорізноманіття.

Кількість працівників: 15.

Історія створення: Об'єднання сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів «Чернігівщина екологічна» створене в Ніжинському районі Чернігівської області. В рамках проекту «ClimaEast: Збереження та стале використання торфовищ» (впроваджувальна агенція – Програма Розвитку Організації Об'єднаних Націй в Україні) об'єднанню було надано технічну допомогу від Європейського Союзу. ОСОК «Чернігівщина екологічна» об'єднує кооператив «Калина» у селі Кукшин, та кооператив «Вертіївський» (с. Вертіївка). Кооператив у селі Кукшин приймає молоко у місцевого населення. Завдяки сучасному обладнанню працівники кооперативу проводять аналіз молока та доплачують людям за якість і підвіз молока до місця прийому. Переробкою молока займається безпосередньо об'єднання кооперативів. Виробництво відбувається за замкнутим циклом: починаючи з прийому молока від місцевого населення до виробництва пастеризованого молока, сиру, вершків та масла. Споживачі продукції кооперативу: громади навколишніх сіл, є напрацювання щодо постачання продукції в школи. Окрім того, ОСОК «Чернігівщина екологічна» отримала ще один грант від Програми Розвитку ООН в Україні для створення робочих місць внутрішньо переміщених осіб. Кошти від гранту були витрачені на закупівлю та встановлення обладнання для розливу та пакування меду. Завдяки відкриттю кооперативу, вдалося створити нові робочі місця та умови для вигідного продажу сільськогосподарської продукції селян, покращити рівень життя людей в сільських громадах. В с. Вертіївка об'єднанням кооперативів налагоджено виробництво паливних брикетів, які використовують жителі місцевої громади та бюджетні організації для опалення приміщень. Відкриття цеху створило нові робочі місця для працевлаштування місцевої молоді. ОСОК «Чернігівщина екологічна» завдяки технічній підтримці Європейського Союзу також розвиває напрямок щодо заготівлі кормів для ВРХ як членів кооперативу, так і жителів навколишніх сіл. Об'єднання кооперативів також займається збереженням природного середовища, оскільки збереження та раціональне використання торфовищ – один із головних напрямків реалізації пілотного проекту ЄС та ПРООН в Україні. Збереження екосистеми відбувається завдяки проведеному очищенню та ремонту осушувально-зволожувальної системи «Смолянка» і створенню Ніжинського регіонального ландшафтного парку. Завдяки даній діяльності було збережено кілька десятків рідкісних видів флори та фауни. В даний час ОСОК «Чернігівщина екологічна» працює над проектом покращення санітарно-гігієнічного стану замуленого ставка, який знаходиться в селі Кукшин на території Кукшинської сільської ради.

Фінансування на початку: В рамках реалізації проекту «ClimaEast: Збереження та сталі використання торфовищ», що впроваджується ПРООН в Україні, ОСОК «Чернігівщина екологічна» була надана технічна допомога на початку діяльності.

Маркетинг: Продукція, вироблена ОСОК «Чернігівщина екологічна», реалізовується як серед місцевого населення, так і серед жителів м. Києва та м. Чернігова. Розроблений дизайн власної торгової марки, інформація розміщується на сайті, через друковані ЗМІ.

Складнощі у роботі: Однією з основних проблем, які виникли в процесі створення переробних підприємств в селах Ніжинського району – це відсутність достатньої кількості кваліфікованих працівників. Не менш важливий фактор успішності роботи кооперативу – це співпраця з органами місцевого самоврядування. Негативно на роботу підприємства впливає і нестабільна політична ситуація в країні.

Успіхи: Одним із найбільших досягнень роботи об'єднання – успіхи в заготівлі молока від населення за справедливою ціною, виготовлення якісної продукції за доступними цінами, створення робочих місць для жителів громад і як результат – покращення добробуту населення сіл, в яких працює ОСОК «Чернігівщина екологічна».

Джерело: Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін / Свинчук А.А., Корнецький А.О., Гончарова М.А., Назарук В.Я., Гусак Н.С., Туманова А.А. – К: ТОВ «Підприємство «ВІЕНЕЙ», 2017. – с. 170-171.

Соціальне підприємство «Горіховий дім» (м. Львів)

Заснування: 2012 р.

Організаційна форма діяльності: громадська організація + ФОП.

Місія: долати бідність, використовуючи моделі соціального підприємництва.

Діяльність: надання смачного і якісного харчування та пропонує послуги кейтерингу, пекарні, їдальні (доставка обідів у офіс). Прибуток, отриманий внаслідок продажу виробів і надання послуг, скеровується на фінансування потреб жіночого Центру та іншу діяльність благодійної організації «Фонд горіховий дім», який надає соціальні послуги потребуючим особам.

Кількість працівників: 9.

Історія створення: Цей бізнес розпочався як громадська організація «Народна допомога», яка опікувалась проблемою жінок в складних життєвих обставинах, тих, які опинились на вулиці. Організація займалась їх соціалізацією спочатку за грантові кошти, але потім з'явилась ідея створити бізнес-модель, яка б надавала можливість підтримувати організацію власними силами. Так виникла пекарня «Горіховий дім», яка не тільки отримує прибуток для фінансування жіночого центру, але і надає місце

професійної інтеграції для жінок. Засновникам соціального бізнесу довелося вчитися веденню справ та виробничим процесом. У 2016 році завдяки програмі WNISEF підприємство отримало кредит на розвиток нового напрямку – кейтерингу. Це дозволяє йому бути найкращими з точки зору якості надання послуг та, одночасно, підтримувати і розширювати соціальну складову підприємства – допомагати жінкам, які потрапили у складні життєві обставини. Зараз пекарня працює 24 години на добу та випікає більше як 1,5 тонни продукції на місяць. Клієнтами є магазини, кафе, приватні особи та компанії. Громадська організація «Народна допомога» працює у форматі юридичної особи, а пекарня – як фізична особа-підприємець, разом вони формують соціальне підприємство «Горіховий дім».

Завдяки партнерам Renovabis та Благодійному Фонду ім. Митрополита Андрія Шептицького соціальне підприємство «Горіховий дім» впроваджує курс «Соціальне підприємництво: від ідеї до втілення» у різних містах для громадських активістів, ділиться досвідом створення та розвитку соціального бізнесу.

Джерело: URL: <http://gorihoviydim.com.ua>; <https://catering.walnut.house/>.

Соціальне підприємство «Миті» (м. Київ)

Заснування: 2015 р.

Організаційна форма діяльності: унітарне підприємство засноване громадською організацією.

Місія: створення можливостей для самореалізації та фінансової самостійності людей, переважно жінок, з особливими потребами (ВПО, СЖО, ЛЖВ) шляхом надання матеріальної допомоги.

Діяльність: займається виготовленням та розповсюдженням косметичних гігієнічних засобів: мило, шампуні, в тому числі тверді шампуні, скарби для обличчя та тіла, креми, бальзамы для губ, тверді парфуми. Всі надходження від продажу товарів використовуються на оплату праці та розвиток підприємства. 10% від прибутку щомісяця перераховуються на благодійність.

Історія створення:

У 2007 р. в Києві засновано БО Мережа ЛЖВ. У 2016 р. ми розширили свою діяльність за рамки боротьби з епідемією СНІДу, оновили статут і змінили назву на БО «100% життя. Київський регіон».

У 2015 р. для підвищення організаційної спроможності створено Соціальне підприємство «Миті», яке займається виробництвом і продажем засобів гігієни. В 2016 р. зареєстровано ТМ «Миті». Під цим брендом здійснюється продаж засобів гігієни і догляду власного виробництва. На підприємстві працюють жінки з особливими потребами (ВПО, СЖО, ЛЖВ), що дозволяє стабілізувати їх життя і покращити матеріальний стан їх родин.

Джерело: URL: <http://myti.com.ua/about-us/>; <http://www.socialbusiness.in.ua/>.

Приклади з публікації Перспективи розвитку соціального підприємництва в Україні (08.10.2016 <http://odesinform.com>)

Один із свіжих прикладів – відкриття 1 жовтня 2016 року в Одесі кафе “Buongiorno”. Прикметами часу є не лише те, що ініціатором сучасного підприємства громадського харчування став вимушений переселенець з Луганська Андрій Залогін, а й отримання підприємцем міжнародного гранту, що послужив стартовим капіталом для відкриття власного бізнесу. Характерно й те, що на нові робочі місця запрошено переселенців, які втратили житло й роботу внаслідок російської агресії на сході України. І в цьому закладі надають знижки учасникам Антитерористичної операції на Донбасі.

Схоже підприємство успішно функціонує і в сусідньому Миколаєві, де соціальний підприємець Микола Данцев реалізував проєкт кафе-кондитерської бельгійського шоколаду ручної роботи. Від 20 до 50% прибутку власник закладу вирішив спрямувати на фінансування іпотерапії для дітей з особливими потребами, а також надати робочі місця для їхніх батьків. У Києві соціальний підприємець Леонід Остапчук відкрив піцерію “Pizza Veterano”, ставлячи за мету сприяти забезпеченню робочими місцями демобілізованих воїнів-учасників АТО. І водночас пройти реабілітацію. Крім того, частину прибутку планується спрямовувати на реалізацію проєктів розвитку міської інфраструктури. Та чи найбільш яскравим взірцем соціального підприємства є івано-франківський ресторан “Urban 100”, власники якого – 100 підприємців вклали по 1000 доларів у розвиток справи – спрямовують весь прибуток на реалізацію громадських проєктів міста. Водночас “Urban 100” слугує майданчиком, де обговорюються актуальні громадські ініціативи.

Ветерани АТО із Хмельницької області організували два кооператива: один виробляє мед, другою його переробляє і пакує.

– *Полюбуйтеся, яка краса! – с добродушною улыбкою говорить учасник АТО Максим Петрик із міста Шепетовка Хмельницької області, демонструючи нам коробку і корзинку з продукцією кооператива «ФронтМед», який він організував разом з побратимами минулої осені. – Це подарочні набори на Різдво і Новий рік. В баночках мед найкращих сортів, ядра грецьких орехів в меді (цей продукт сприяє роботі головного мозку), сухофрукти в меді (відмінний імуностимулятор), цвітоцвітна пчелина (очищає судини), сушені фрукти, цілющі трав'яні чаї. Разом з баночками поклали ручної роботи свічки із вошину (порожніх бджолиних сот) і електричні іграшки. З випуску таких комплектів починаємо роботу нашого кооператива. Кому хочеться нас підтримати, замовляйте подарочні набори на сторінках «ФронтМед» в соціальних мережах: «Фейсбук», «Твіттер», «Інстаграм».*

Розповідати про війну Максим не любить. Сказав нам лише, що потрапив в армію в третю хвилю мобілізації восени 2014 року. Служив санітарним інструктором в 26-й артилерійській бригаді. Пробыв на війні півтора року. Демобілізувався після другого поранення.

«Обучение ветеранов ведению медового дела провели за польский грант в 19 тысяч евро».

– *Членами кооператива стали не тільки ми, ветерани АТО, а й наші жінки, матері, – продовжує Максим Петрик. – Дело в том, что «ФронтМед» специализируется на переработке и расфасовке меда, так что для женщин работы предостаточно.*

Работаем с продукцией кооператива «Медокрай», который тоже организовали ветераны АТО – из соседнего Красиловского района Хмельницкой области. Они создали свое предприятие одновременно с нашим – минувшей осенью. В «Медокрай» вошли фронтовики-поселенцы (следует сказать, что в селах Хмельниччины многие семьи занимаются пчеловодством). Лидером «Медокрая» стал ветеран АТО Файзиддинджон Рахимов из поселка городского типа Антонины. Он местный житель, имеет высшее образование (закончил Каменец-Подольский национальный университет имени Ивана Огиенко), по специальности школьный учитель.

Толчком к созданию обоих наших кооперативов стало то, что минувшим летом фронтовиков Шепетовского и Красиловского районов пригласили пройти обучение в «Школе социальной апитерапии для воинов АТО» (апитерапия – лечение с помощью пчел и продуктов пчеловодства. – Авт.).

– *Эту школу мы организовали за грант в 19 тысяч евро, предоставленный Министерством иностранных дел Польши, – говорит руководитель общественной организации «Украинский кооперативный альянс», доцент Папского Григорианского университета в Риме Зиновий Середа. – Нужно не только помогать бойцам на фронте, а и поддерживать их после демобилизации, ведь адаптироваться к мирной жизни многим фронтовикам довольно сложно. У нас возникла идея научить вернувшихся с войны бойцов заниматься бизнесом, связанным с медом. Мы им сказали: если вам не удастся найти работу, сами станьте предпринимателями.*

В нашей команде есть небольшая группа, которая ищет сведения о зарубежных грантовых программах и разрабатывает проєкты для получения средств по ним. Благодаря этим людям удалось выиграть польский грант на то, чтобы провести обучение фронтовиков в «Школе социальной апитерапии для воинов АТО».

Нам также пошли навстречу органы власти поселка Антонины. Там находится старинный замок польских шляхтичей Сангушко-Потоцких. Сохранились несколько строений бывшего дворцового ансамбля (сам дворец был сожжен большевиками

в 1919 году. – Авт.). Эти здания в хорошем состоянии благодаря усилиям местной общины. Нам разрешили провести там обучение ветеранов АТО. В селах новости распространяются быстро, так что о нас узнали все местные жители. Освоить науку ведения бизнеса изъявили желание более 80 фронтовиков. Однако финансовые возможности позволили взять на обучение только 30. Лекции в течение трех месяцев им читали опытные предприниматели, экономисты, юристы, технологи, маркетологи... В ходе обучения слушатели составляли бизнес-планы.

*Максим Петрик: «Наши кооператив начал работу с создания вот такого подарочного набора продуктов на основе меда»

«В бизнесе побеждают сильные духом. На войну в числе первых пошли именно такие люди»

– Занятия проводились в июле, августе и сентябре, – говорит глава благотворительного фонда, участвовавшего в создании школы, Татьяна Василик. – Это время различных сельскохозяйственных работ, тем не менее почти все слушатели каждые выходные исправно являлись на занятия. Уже упоминавшийся Файзиддинджон Рахимов на все лекции приходил вместе с женой и дочерью. Он человек ответственный, деловой. Неудивительно, что когда в ходе работы курсов возникла идея создать два кооператива, руководителем одного из них – «Медокрай» – избрали Файзиддинджона. Лидером «ФронтМеда» стал Максим Петрик. Эти предприятия увеличили число своих работников за счет ветеранов, которые не смогли пройти курс обучения в нашей школе. В результате в каждом из кооперативов стало примерно по 40 человек.

– В Шепетовке работает общественный центр, который предоставил нам помещение пло-

щадью 150 квадратных метров для размещения цеха по производству продуктов на основе меда и их расфасовке, – говорит Максим Петрик. – В наших планах – создать целый завод с современными технологическими линиями.

Мы в кооперативе решили, что десять процентов прибыли будем тратить на профессиональное обучение фронтовиков и создание для них рабочих мест. Намерены оказывать помощь семьям погибших.

– Меня пригласили в «Школу социальной апитерапии для воинов АТО» прочесть лекции по ведению бизнеса, но, познакомившись со слушателями, я решил стать инвестором и консультантом кооперативов, которые организовали ветераны, – говорит предприниматель Василий Миракин. – Общаясь с этими людьми, я подметил: у них есть очень важное для предпринимателя качество – внутренняя готовность начать что-то новое, идти на риск. В бизнесе побеждают сильные духом. На войну в числе первых пошли именно такие люди.

Сейчас вместе с диетологами и специалистами по пищевым технологиям создаем новые продукты для оздоровительного питания. Например, обезвоженные яблоки, морковь, имбирь, лимон, свеклу, чеснок, лук и различные сочетания этих продуктов в меду (он, кстати, является превосходным консервантом).

– Мы намерены расширить наш ассортимент за счет местных минеральных вод, – делится планами Максим Петрик. – Я по специальности медик, поэтому заинтересовался возможностью лечения людей с помощью пчелиного яда и других продуктов пчеловодства. Планирую ввести в наш ассортимент линейку лечебных продуктов.

– Обычная в Украине практика: оптовики скупают мед у пасечников по цене сырья – гривен по 40 за килограмм, и затем продают за рубеж в несколько раз дороже, – замечает Татьяна Василик. – В результате пасечники зарабатывают немного. В случае с кооперативами фронтовиков ситуация иная: одни производят мед, другие его перерабатывают и фасуют. Вкладывается дополнительный труд, а это заработок для семей ветеранов.

Джерело: Ветераны АТО-кооператоры: «Десять процентов прибыли будем тратить на создание рабочих мест и обучение фронтовиков». URL: <http://fakty.ua/252059-desyat-procentov-pribyli-budem-tratit-na-sozdanie-rabochih-mest-i-obuchenie-frontovikov>.

Стаття надійшла до редакції 22.03.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

К. В. Павлов,*доктор экономических наук,***О. В. Котлячков,***кандидат экономических наук,**Ижевский филиал Российского университета кооперации, Российская Федерация*

ПРОБЛЕМЫ И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЙ КООПЕРАЦИИ: РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Удмуртская Республика, этот старопромышленный регион, в настоящее время является субъектом Российской Федерации – одной из 22 республик в составе Российской Федерации. Как отдельное территориальное образование она впервые была образована 4 ноября 1920 г. в виде Вотской автономной области, 1 января 1932 г. была переименована в Удмуртскую автономную область, 28 декабря 1934 г. преобразована в Удмуртскую АССР, а с 11 октября 1991 г. преобразована в Удмуртскую Республику в составе Российской Федерации. Столицей региона является город Ижевск с численностью населения около 611 тыс. чел.

Удмуртская Республика расположена в западной части Среднего Урала, в междуречье Камы и Вятки, и занимает площадь 42,1 тыс. км², что составляет 0,25 процента общей площади Российской Федерации. На западе и севере граничит с Кировской областью, на востоке – с Пермской областью, на юго-востоке – с Республикой Башкортостан, на юге и юго-западе – с Республикой Татарстан. Протяженность территории с севера на юг – 297,5 км, с запада на восток – 200 км. Общая протяженность границ 1800 км. Расстояние от столицы Удмуртской Республики города Ижевска до Перми составляет 376 км, до Казани – 395, до Екатеринбурга – 800, до столицы Российской Федерации города Москвы – 1129 км.

Удмуртская Республика имеет все виды транспортных сообщений с другими регионами России. Транспортная сеть включает в себя 777 км железных дорог, 6302 км – автомобильных дорог общего пользования, в том числе с твердым покрытием – 6028 км, 180 км – судоходных речных путей с выходом на Каспийское, Черное и Балтийское моря [1]. Важнейшие пристани – Камбарка и Сарапул. Судоходство по реке Кама – в пределах республики. Республику пересекает 12 магистральных газопроводов и 4 магистральных нефтепровода.

Природа Удмуртии по растительному покрову относится к таежной зоне: почти половина территории покрыта лесами, в основном хвойными. Республика богата нефтью, торфом, строительными материалами, открыты запасы каменного угля. Отмечены рудопоявления меди, железа, марганца, минеральных красок [2]. Распространены известняки, глины, пески, гравий. Основные отрасли промышленности – нефтедобыча, производство машин и

оборудования, производство пищевых продуктов, металлургическое производство и производство готовых металлических изделий, производство электрооборудования, электронного и оптического оборудования. В сельском хозяйстве – зерноводство, льноводство, овощеводство, производство мяса, молока и яиц.

Удмуртия находится на востоке Русской равнины, в европейском Приуралье, в междуречье Камы и ее правого притока Вятки [3]. Положение республики в средних северных широтах и отсутствие поблизости морей и океанов обуславливают умеренно-континентальный климат с холодной снежной зимой и теплым летом. Самый холодный месяц – январь; среднемесячная температура воздуха минус 9,9 градусов по Цельсию. Самый теплый – июль; средняя температура месяца 20,9 градусов выше нуля. На территории Удмуртии расположено 5 городов республиканского, в том числе Воткинский, Глазов, Сарапул и Можга и 1 – районного подчинения (Камбарка), 25 сельских районов, 5 поселков городского типа, 317 сельских администраций, 1961 сельских населенных пунктов. Численность населения республики на 01.01.2015 г. – 1529,2 тыс. человек. Городское население – 67,8%. Плотность населения – 36 человек на квадратный километр [4].

Значительную роль в процессе устойчивого развития экономики Удмуртской Республики играла и по-прежнему играет система потребительской кооперации региона (в последнее время «Удмуртпотребсоюз» регулярно занимает высокие места по важнейшим показателям в системе рейтинговой оценки развития потребительской кооперации Российской Федерации в целом). В ретроспективном аспекте необходимо добавить, что еще в декабре 1890 г. Министерство внутренних дел царского правительства утвердило Устав первого на территории современной Удмуртии Сарапульского общества потребителей. Подписавший этот Устав сенатор Плева невольно способствовал зарождению и развитию на территории национальной окраины царской России нового, доселе неизвестного здесь кооперативного движения. Система потребительской кооперации Удмуртии прошла трудный и сложный путь, ставшая ныне крупной общественно-массовой, хозяйственной организацией, играющая важную роль в деле обслуживания тружеников села.

Важнейшим итогом развития экономики Удмуртии в XXI в. стало стабильное поступательное развитие ее в составе России, когда Удмуртия продемонстрировала устойчивый рост её основных экономических показателей.

В настоящее время Удмуртия – единственный регион, где потребительская кооперация представлена во всех своих административных единицах. Оставаясь уникальной многопрофильной системой, занимающейся производством, закупками сырья и сельхозпродукции в личных подворьях, оказывая услуги населению, Удмуртпотребсоюз в последние годы особое внимание уделял развитию своей торговли. При этом стоит напомнить, что потребительская кооперация – единственная торговая система, снабжающая товарами первой необходимости отдаленные и малонаселенные деревни, где порой проживают несколько человек. Ни одно торговое предприятие не берет на себя такую важную социальную функцию.

В зоне деятельности потребительской кооперации Удмуртии в настоящее время находится 1714 населенных пункта, из которых более 500 – с численностью жителей до 100 человек. В такого рода населенных пунктах в общей сложности проживает 23 тысячи человек. Обеспечение населения необходимым комплексом товаров и услуг в сельских поселениях, без учета административных центров районов, осуществляют 800 магазинов, из которых половина убыточны вследствие малой численности жителей, их низкой покупательной способности, преобладания в структуре оборота дешевых товаров, а также из-за проблем, связанных с состоянием дорог.

В последнее время система потребительской кооперации Удмуртской Республики весьма успешно развивается. Так, за период с 2010 по 2015 г. совокупный объем деятельности Удмуртпотребсоюза вырос с 9297 до 12063 тыс. руб., то есть в 1,3 раза (табл. 1).

Таблица 1

Показатели совокупного оборота кооперативных организаций Удмуртской Республики

Наименование организации	Совокупный оборот					
	2010 г.	2011 г.	2012 г.	2013 г.	2014 г.	2015 г.
Центросоюз, тыс. руб., – всего	228003	239293	246079	258734	243432	231698
Доля, %	100	100	100	100	100	100
Темп роста (к 2010 г.)		1,05	1,08	1,13	1,07	1,02
Приволжский ФО, тыс. руб.	74969	84113	89304	95195	92992	91741
Доля, %	32,88	35,15	36,29	36,79	38,20	39,60
Темп роста (к 2010 г.)		1,12	1,19	1,24	1,24	1,22
Удмуртпотребсоюз, тыс. руб.	9297	10771	12010	13219	13228	12063
Доля в обороте Центросоюза, %	4,08	4,50	4,88	5,11	5,43	5,21
Доля в обороте по Приволжскому округу, %	12,40	12,81	13,45	13,89	14,22	13,15
Темп роста (к 2010 г.)		1,16	1,29	1,42	1,42	1,30

Необходимо отметить, что наблюдается рост доли товарооборота в товарообороте Центросоюза и в товарообороте кооперативных организаций Приволжского федерального округа, что может также характеризовать тенденцию поступательного разви-

тия кооперативных организаций Удмуртской Республики.

Необходимо отметить и наличие тенденции к увеличению оборота по отдельным видам деятельности с сохранением общей тенденции (табл. 2).

Таблица 2

Совокупный объем деятельности кооперативных организаций Удмуртской Республики по направлениям деятельности, тыс. руб.

Год	Оборот розничной торговли	Оборот общественного питания	Оптовый оборот	Закупки сельхоз-продуктов и сырья	Объем промышленной продукции	Платные услуги населению	Итого
2010	5337,4	643,9	1518,5	802,0	892,2	102,7	9296,6
2011	6244,7	756,4	1746,9	915,3	990,4	117,1	10770,8
2012	6931,6	866,5	1930,6	1032,5	1120,1	128,8	12010,2
2013*	7285,1	938,2	2085,0	1180,3	1288,0	135,6	13219,2
2014*	7033,1	910,8	2141,5	1340,0	1307,0	117,1	13227,8
2015*	6544,2	816,7	1819,7	1085,1	1308,2	106,2	12062,6

* Без учета других видов деятельности.

Необходимо отметить, что растет в абсолютном выражении доля не торговых видов деятельности. Наибольший удельный вес среди всех видов деятельности, осуществленных кооперативными организациями является розничная и оптовая торговля,

а наименьший удельный вес – оказание платных услуг населению.

За анализируемый период доля, удельный вес перечисленных видов деятельности изменилась следующим образом: доля оборота розничной торговли

несколько снизилась – с 57 до 54%, удельный вес оптовой торговли практически не изменился и составляет 15-16%, а доля платных услуг населению также не изменилась – около 1% (табл. 3). Необходи-

мо отметить, что имел место рост доли объема промышленной продукции – это может свидетельствовать о развитии собственной производственной базы.

Таблица 3

**Структура совокупного объема деятельности кооперативных организаций
Удмуртской Республики, %**

Год	Оборот розничной торговли	Оборот общественного питания	Оптовый оборот	Закупки сельхозпродуктов и сырья	Объем промышленной продукции	Платные услуги населению	Всего
2010	57,4	6,9	16,3	8,6	9,6	1,1	100,0
2011	58,0	7,0	16,2	8,5	9,2	1,1	100,0
2012	57,7	7,2	16,1	8,6	9,3	1,1	100,0
2013*	55,1	7,1	15,8	8,9	9,7	1,0	100,0
2014*	53,2	6,9	16,2	10,1	9,9	0,9	100,0
2015*	54,3	6,8	15,1	9,0	10,8	0,9	100,0

* Без учета других видов деятельности.

Анализируя показатели базисных темпов роста совокупного объема деятельности кооперативных организаций Удмуртии (табл. 4), можно сделать вывод о том, что к концу исследуемого периода наблюдается замедление темпов роста показателей, характеризующих объемы всех видов деятельности в системе кооперации, исключение – лишь показатель,

характеризующий объем промышленной продукции. Наиболее высокие показатели темпов роста наблюдаются в 2013 г. Дальнейшее снижение указанных показателей в значительной степени связано с экономическим кризисом и началом действия экономических санкций, введенных против России со стороны развитых государств.

Таблица 4

Базисные темпы роста совокупного объема деятельности кооперативных организаций Удмуртской Республики

Год	Оборот розничной торговли	Оборот общественного питания	Оптовый оборот	Закупки сельхозпродуктов и сырья	Объем промышленной продукции	Платные услуги населению	Итого
2011	1,170	1,175	1,150	1,141	1,110	1,140	1,159
2012	1,299	1,346	1,271	1,287	1,256	1,254	1,292
2013*	1,365	1,457	1,373	1,472	1,444	1,321	1,389
2014*	1,318	1,414	1,410	1,671	1,465	1,141	1,382
2015*	1,226	1,268	1,198	1,353	1,466	1,034	1,256

* Без учета других видов деятельности

Учитывая, что розничный товарооборот, включая оборот предприятий общественного питания, как уже отмечалось, дает более половины совокупного объема деятельности кооперативных организаций Удмуртии, целесообразно рассмотреть эту проблему подробнее. Так, из табл. 5 и 6 видно, что показатель розничного товарооборота, включая оборот общественного питания, за период с 2010 по

2015 г. в Удмуртпотребсоюзе вырос, тогда как в Центросоюзе в целом указанный показатель снизился.

Доля Удмуртпотребсоюза и в обороте Центросоюза в целом, и в обороте кооперативных организаций Приволжского федерального округа несколько увеличилась.

Таблица 5

Розничный товарооборот, включая оборот предприятий общественного питания, тыс. руб.

Наименование организации	Розничный товарооборот, включая оборот предприятий общественного питания					
	2010 г.	2011 г.	2012г.	2013 г.	2014г.	2015 г.
Центросоюз, – всего	172383	180549	186478,917	189914	175073	162433
Приволжский ФО	54863,1	61481,2	65099,116	66863,3	63974,1	62103
Удмуртпотребсоюз	5981,27	7001,09	7798,134	8223,37	7943,93	7361

Таблица 6

**Доля товарооборота Удмуртпотребсоюза в общем товарообороте,
включая оборот общественного питания**

Наименование организации	Розничный товарооборот, включая оборот предприятий общественного питания					
	2010 г.	2011 г.	2012 г.	2013 г.	2014 г.	2015 г.
Центросоюз, всего	100	100	100	100	100	100
Приволжский ФО	31,83	34,05	34,05	35,21	36,54	38,23
Удмуртпотребсоюз (доля в обороте Центросоюза)	3,47	3,88	4,18	4,33	4,54	4,53
Удмуртпотребсоюз (доля в обороте Приволжского фед. округа)	10,90	11,39	11,98	12,30	12,42	11,85

Из табл. 7 видно, что к концу анализируемого периода темпы роста розничного товарооборота снизились на всех уровнях управленческой иерар-

хии, однако в наибольшей степени это коснулось Центросоюза в целом.

Таблица 7

Темпы роста розничного товарооборота, включая оборот общественного питания за 2010-2015 гг., %

Наименование организации	Розничный товарооборот, включая оборот предприятий общественного питания				
	2011 г.	2012 г.	2013 г.	2014 г.	2015 г.
Центросоюз, – всего					
темпа роста цепной	1,05	1,05	1,05	1,05	1,05
базисный (к 2010 г.)	1,05	1,08	1,10	1,02	0,94
в том числе Приволжский ФО					
темпа роста цепной	1,12	1,06	1,03	0,96	0,97
базисный (к 2010 г.)	1,12	1,19	1,17	1,17	1,13
в том числе Удмуртпотребсоюз					
темпа роста цепной	1,17	1,11	1,05	0,97	0,93
базисный (к 2010 г.)	1,17	1,30	1,37	1,33	1,23

Из табл. 8 видно, что за период с 2010 по 2015 г. число пайщиков в Удмуртпотребсоюзе почти не изменилось, тогда как в Приволжском федераль-

ном округе число пайщиков снизилось почти вдвое, а для Центросоюза характерно снижение в 1,5 раза.

Таблица 8

Численность пайщиков, тыс. чел.

Наименование организации	2010 г.	2011 г.	2013 г.	2014 г.	2015 г.
Центросоюз, всего	3718	3587,02	2627,18	2469,2	2319
в том числе Приволжский ФО	1008,13	986,19	642,273	594,691	586
в том числе Удмуртпотребсоюз	150,759	151,237	151,507	148,42	149

Данные показатели в целом свидетельствуют о том, что потребительская кооперация Удмуртии развивается достаточно стабильно.

Потребительская кооперация в целом оказывает существенное влияние на развитие аграрной экономики, однако в различных регионах уровень этого влияния значительно варьирует. Объясняется это группой факторов, в том числе территориальными особенностями функционирования экономики различных районов, различиями в экономическом потенциале разных обществ потребительской кооперации, спецификой проведения социально-экономической политики на региональном уровне и пр. Важно также, что изучению количественных оценок влияния организаций потребкооперации на аграрную экономику придавалось недостаточное внимание, чем в значительной мере объясняется слабая изученность данной проблемы, что и определяет в целом актуальность темы.

Количественные оценки уровня влияния потребительской кооперации на развитие социально-экономической системы сельскохозяйственных районов Удмуртской республики будут зависеть также и от выбора статистического показателя. Так, в табл. 9 показаны районные различия в системе Удмуртпотребсоюза по показателю розничного товарооборота в 2015 г. Из нее видно, что в расчете на одного человека в среднем по объему продаж, безусловно, лидирует Дебесское потребительское общество, где анализируемый показатель в 2015 г. значительно превысил средний по Удмуртпотребсоюзу. В лидирующую группу по показателю розничного товарооборота в среднем на одного человека в этом году попали также Красногорское и Карсовайское общества. Наоборот, к группе аутсайдеров следует отнести Завьяловское и Якшур-Бодьинское потребительские общества, что, скорее всего, объясняется существенным пересечением с городской экономикой и

большими возможностями в системе потребительского выбора, тогда как для лидеров, наоборот, удаленностью от городских систем. Необходимо также

отметить значительную долю в товарообороте муниципальных образований, достигающую в отдельных райпо 51-52%.

Таблица 9

Розничный товароборот, включая оборот предприятий общественного питания по Удмуртпотребсоюзу, тыс. руб.

Организации	2015 г.	В % к 2014 г.		Продано на 1 чел. по району, руб.	Численность населения на 01.01.2014 г., чел.	Уд. вес п/к в т/о района (%)*	
		в сопоставимых ценах	в действующих ценах			2014 г.	2015 г.
1. Ярское	242 734	85	98	17 069	14221	25	24
2. Глазовское	193 653	86	100	11 001	17604	20	20
3. Юкаменское	170 315	93	107	18 523	9195	21	22
4. Базинское	238 166	93	107	8 814	27022	14	13
5. Карсвайское	181 268	92	107	31 318	5788	47	49
6. Красногорское	293 112	89	103	30 708	9545	41	41
7. Кезское	289 162	82	95	13 523	21383	14	13
8. Селтинское	492 389	90	104	23 446	21001	39	39
9. Увинское	232 983	77	89	6 049	38517	7	6
10. Дебесское	461 110	87	100	37 541	12283	52	51
11. Игринское	538 980	85	98	14 414	37392	16	15
12. Як.Бодьинское	100 205	75	86	4 660	21501	9	7
13. Завьяловское	128 971	85	99	2 962	43543	4	4
15. М. Пургинское	209 229	77	88	6 283	33299	14	12
16. Воткинское	300 756	87	100	12 181	24690	13	12
17. Шарканское	301 543	95	110	15 937	18921	25	26
18. Сарапульское	141 334	75	86	5 767	24506	12	10
19. Каракулинское	232 375	86	99	20 008	11614	26	25
20. Алнашское	330 076	89	103	17 054	19355	27	28
21. Вавожское	352 076	87	101	22 338	15761	29	29
22. Кизнерское	363 337	87	100	18 698	19432	32	31
23. Граховское	215 065	94	109	24 599	8743	28	30
24. Глазовское ПО «Оптовик»	20 715	105	120				
25. Ижевское ПО «Оптовик»	335323	89	103				
26. Сарапульское ПО «Оптовик»	5 786	81	93				
27. Можгинское ПО «Оптовик»	167772	95	110				
28. ООО «Торговый дом УПС»	516 509	86	100				
Всего по системе, млн руб.	7 361	93	80	15 172	542	18	17

* Оборот п/к- с учетом оборота торговли, общепита, розничного оборота торговых баз и торговой сети «Радамир».

Особенно большое влияние система потребительской кооперации на реализацию розничного товарооборота оказывает в Дебесском районе, где ее доля составляет более половины. Объясняется это рядом факторов, в том числе удаленностью этих районов от городских территорий. Это же справедливо и в отношении Кизнерского и Каракулинского районов. Наименьшее значение в развитии районной экономики по показателю розничного товарооборота (менее 20%) имеют Завьяловское и Якшур-Бодьинское общества потребительской кооперации – здесь как раз таки, наоборот, сказывается фактор близости социально-экономической системы городов Удмуртии (прежде всего, ее столицы – г. Ижевска).

Рассмотренные показатели являются важнейшими, так как именно их действие оказывает наиболее существенное влияние на развитие аграрной экономики со стороны районных потреббществ. Кроме них можно выделить также такие факторы, как отраслевая структура муниципальной экономики, региональные особенности проводимой хо-

зяйственной политики и ряд других. В целом в табл. 10 приводится комплексная оценка влияния потребительских организаций на развитие аграрной экономики Удмуртии.

Заготовки в системе Удмуртпотребсоюза всегда считались приоритетным направлением деятельности кооперативных организаций. Так и в 2014 г. основными видами заготовок с подворий граждан были мясо, молоко, картофель, овощи. Кроме заготовительной деятельности кооперативные организации ежегодно реализуют населению молодняк скота и птицы: поросят, телят, цыплят – хорошее подспорье в крестьянском хозяйстве. В 2014 г. продали молодняка на 26 млн руб. (150 тыс. штук птицы и 8 тыс. голов поросят), работа продолжалась и в 2015 г.

Заготовительные организации Удмуртпотребсоюза уже в январе 2016 г. приступили к массовой реализации населению 4-месячных цыплят кур породы Хайсенс-Браун (коричневая). Особую активность в реализации птицы проявляют заготовители Якшур-Бодьинского, Мало-Пургинского, Алнаш-

ского райпо, обеспечивая селян молодняком домашней живности. Сельское население кооператорам доверяет, считает их своими помощниками, партнерами. Селяне знают, что кооператоры не подведут, качество продукции, предлагаемое ими, проверя-

лось не один год. Население республики, желающее приобрести молодняк кур, может обращаться в райпо, заготовители потребностей помогут им решить проблемы, касающиеся приобретения молодняка скота и птицы.

Таблица 10

Совокупный объем деятельности кооперативных организаций за 2015 г., тыс. руб.

Организации	Товарооборот торговли и общепита	Объем промышленной продукции	Платные услуги	Заготовительный оборот	Оптовый оборот	Другие виды деятельности	Совокупный объем деятельности		Занимаемое место по объему
							всего	в т.ч. на I работающего	
1. Ярское	242 734	35 014	918	8 306	3 779	5478	296 229	1085	18
2. Глазовское	193 653	69 988	1 549	46 405		6958	318 553	1569	16
3. Юкаменское	170 315	25 475	1 073	19 071	1 131	810	217 875	1217	20
4. Базелинское	238 166	86 007	2 967	73 395	9 841	4581	414 957	1265	8
5. Карсовайское	181 268	15 020	634	9 506	1 660	456	208 544	1409	21
6. Красногорское	293 112	11 197	1924	27 340	1 175	591	335 339	1397	15
7. Кезское	289 162	70 844	6 396	34 278	4 010	2545	407 235	1191	9
8. Селтинское	492 389	79 164	3 998	59 423	3 217	4436	642 627	1770	3
9. Увинское	232 983	63 757	1 682	40 797	2 695	5760	347 674	1097	14
10. Дебесское	461 110	31 968	2550	22 521	24 961	5841	548 951	1777	4
11. Игринское	538 980	71 338	3239	36 609	23 187	1176	674 529	1551	2
12. Як.Бодьинское	100 205	3 437	1870	10 805	9 573	3309	129 199	1025	24
13. Завьяловское	128 971	22 607		28 130	56	19584	199 348	1780	22
15. М. Пургинское	209 229	79 176	3655	49 539	38 761	2361	382 721	1377	11
16. Воткинское	300 756	49 531	1 730	25 074	1 267	1593	379 951	1333	12
17. Шарканское	301 543	34 785	3168	23 258	8 024	2595	373 373	1458	13
18. Сарапульское	141 334	1 499	630	19 759	7 922	1621	172 765	1800	23
19. Каракулинское	232 375	18 132	964	17 797	14 571	477	284 316	1329	19
20. Алнашское	330 076	81 628	4 156	59 558	21 563	780	497 761	1546	6
21. Вавожское	352 076	36 364	1872	29 113	4 668	1513	425 606	1438	7
22. Кизнерское	363 337	111 833	1 723	33 034	26 461	9296	545 684	1156	5
23. Граховское	215 065	49 817	958	37 053	10 220	3432	316 545	1759	17
24. Оптовик Ижевск	335 323	14 383	15 938	6 849	22	32444	404 959	1302	10
24. Торговый Дом	516509		16		616 556	8944	1 142 025	3062	1
Всего по системе	7360947	1 308 220	106211	1 085 051	1 819 719	382000	12 062 148	1710	

В результате такого подхода заготовительный оборот за 2014 г. составил 1074 млн руб., что на 124 млн руб. больше, чем в 2013 г. Возросли закупки всех основных видов сельскохозяйственной продукции: мяса, молока, овощей, картофеля, лекарственно-технического сырья. Населению выплачено за сданную продукцию 913 млн руб. (в 2013 г. – 810 млн руб.). Продано 151 тыс. штук птицы и 2,4 тыс. голов поросят, реализовано более 8 тыс. тонн комбикормов и отрубей.

В системе Удмуртпотребсоюза от населения ежегодно закупается до 12 тыс. тонн картофеля и овощей. Кооператоры готовы рассмотреть предложения по сбыту овощей и картофеля не только на территории Удмуртии, но и за ее пределами. Удмуртпотребсоюз имеет два племенных звероводческих хозяйства – ООО «Зверохозяйство «Можгинское» и ООО «Зверохозяйство Кизнерского райпо». Это единственные предприятия такого профиля в

агропромышленном комплексе региона и к тому же весьма заметные даже и на российском уровне – в них разводят норок разных пород: «сапфир», «пастель», «стандартная темно-коричневая», «серебристо-голубая», «клевостка», «скан-блэк». Зверохозяйства имеют возможность реализовать свой племенной молодняк и шкурки различных расцветок.

Общий объем инвестиций в развитие материально-технической базы системы потребительской кооперации Удмуртской Республики в последнее время составил 220 млн руб., в том числе в торговле – 68 млн руб., в производстве и общепите – 50 млн руб., затраты на приобретение автотранспорта составили 25,5 млн руб. В новое строительство и реконструкцию объектов торговли вложено около 70 млн руб. – введен склад по оптовой продаже товаров площадью 2000 м² в г. Ижевске, построено 3 магазина в Граховском районе, д. Лака-

Тыжма Кизнерского района, с. Дебы Красногорского района и приобретено 5 магазинов: в Глазовском, Дебесском, Алнашском, Селтинском и Шарканском райпо общей торговой площадью 470 м²; проведена реконструкция 25 магазинов в 11 райпо с увеличением торговой площади и расширением ассортимента; продолжено строительство магазинов в с. Вавож, с. Селты, п. Ува.

Для безошибочного качественного и количественного ведения учета товаров в рознице и своевременного принятия правильных управленческих решений в торговой отрасли был внедрен инновационный проект: «Автоматизация торговых процессов на базе единой IT-платформы». В рамках проекта в офис Удмуртпотребсоюза был установлен промышленный сервер (мощный компьютер), куда ежедневно передается информация о товародвижении из 25 районных офисов и 373 автоматизированных магазинов. Ежедневно через систему проходит более 3 тыс. документов. Объем информационной базы более 150 Гигабайт. Разработаны и внедрены в работу технологические инструкции, стандарты и регламенты работы. Изменив организационные структуры торговых отделов райпо, были внедрены категорийные менеджеры, перераспределены ответственность и полномочия. Появилась возможность автоматического формирования заявки с учетом фактических статистических данных о продажах согласованного ассортимента, используя аналитические отчеты программы. В автоматизированных магазинах стало возможным быстро и точно проводить продажу товаров, принимать к оплате банковские карты, использовать гибкие схемы скидок и дисконтные карты. Успешное внедрение проекта делает магазины потребительской кооперации конкурентоспособными и более привлекательными для покупателей.

Развитие конкуренции на селе способствует вводу новых технологий, что позволяет предложить качественный товар сельским потребителям и увеличить выпуск собственной продукции. Удмуртпотребсоюз продолжает плановое техническое перевооружение на своих предприятиях, в частности, на хлебопекарнях и хлебокомбинатах. Так, Алнашское райпо для своего хлебокомбината приобрело современное автоматическое оборудование: ротационную печь «Муссон Ротор», упаковочную машину термоусадочную туннельную «Коврига Термо», установку для умягчения воды и котел для обогрева предприятия. Это, по словам директора хлебокомбината Ольги Карповой, объясняется тем, что на предприятии перемены неизбежны, нужно совершенствоваться – технически, технологически, структурно. Большое внимание уделяем повышению производительности труда. Сегодня необходимо повышать конкурентоспособность своего производства, делать продукты более качественными, увеличивать ассортимент выпускаемой продукции,

а внешний вид изделий должен отвечать требованиям самых взыскательных покупателей, иначе эту нишу на рынке займут продукты конкурентов. Это касается абсолютно всех пищевых товаров, в том числе хлеба и хлебобулочных изделий.

При этом Удмуртпотребсоюзом взят курс и на расширение собственной торговой сети «Радамир», которая сегодня является одной из ведущих торговых сетей в Удмуртии. За последние годы кооператорами Удмуртии построен 41 магазин общей торговой площадью более 3 тыс. м², в 122 магазинах проведена реконструкция, что позволило также увеличить их торговую площадь, закуплено торгового оборудования на 100 млн руб. [5].

В результате реализации инновационных проектов по автоматизации торговых объектов и организации объединенных закупок в единую региональную сеть было объединено 400 автоматизированных магазинов и распределительных складов райпо. В условиях жесткой конкуренции Удмуртпотребсоюз видит свое главное преимущество в увеличении доли товаров собственного производства на прилавках и в торговых залах своих магазинов. В 2015 г. через предприятия розничной торговли и общественного питания продано продукции собственного производства на 2 млрд руб.

Доля собственной продукции в разных районах варьируется от 30 до 65 процентов. Развивая торговлю, кооператоры Удмуртии развивают и другие направления своей деятельности. Так, благодаря проводимым закупкам сельхозпродукции в личных подворьях сельские жители смогли пополнить свой семейный бюджет на 730 млн руб. Кроме того, Удмуртпотребсоюз снабжает владельцев личных подсобных хозяйств кормами, поголовьем молодняка скота и птицы, семенным материалом, минеральными удобрениями, средствами малой механизации.

Литература

1. **Гришкина М.В.** История Удмуртии. Первая половина XIX века: учебник. Ижевск: Изд-во «Удмуртия», 2010. 80 с.
2. **Капитонова О.А.** Экология Удмуртской Республики: учеб. пособие. Ижевск: Изд-во «Удмуртский университет», 2010. 381 с.
3. **Павлов К.В.** Региональные эколого-экономические системы. Москва: Магистр, 2009. 382 с.
4. **Социально-экономическое положение Удмуртской Республики. Статистический сборник.** Ижевск, 2016. 142 с.
5. **Становление** и развитие территориальной системы потребительской кооперации и оценка её влияния на функционирование экономики региона (на примере Удмуртской республики): коллективная монография / под науч. ред. К.В. Павлова и О.В. Котлячкова.. Ижевск: Изд-во «Шелест», 2017. 173 с.

Стаття надійшла до редакції 31.10.2017

Прийнято до друку 19.06.2018

ДИСКУСІЙНИЙ КЛУБ

ОБГОВОРЕННЯ ПРОЕКТУ «ЗМІН ДО НАКАЗУ МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ ВІД 17.10.2012 № 1112» НА МЕТОДОЛОГІЧНОМУ СЕМІНАРІ ІНСТИТУТУ ЕКОНОМІКИ ПРОМИСЛОВОСТІ НАН УКРАЇНИ

У зв'язку з громадським обговоренням проекту наказу Міністерства освіти і науки України «Про затвердження змін до наказу Міністерства освіти та науки України від 17 жовтня 2012 року № 1112», який було підготовлено Науковим комітетом Національної ради з питань розвитку науки і технологій та оприлюднено на сайті МОН України, він був обговорений на Методологічному семінарі в Інституті економіки промисловості НАН України в травні 2018 р. У ході обговорення фахівцями інституту було обгрунтовано низку пропозицій та рекомендацій з метою його доопрацювання, які в узагальненому вигляді наведено нижче.

1. Доцільність надання обгрунтувань до положень проекту наказу «Про затвердження змін до наказу Міністерства освіти і науки України від 17.10.2012 р. № 1112»

Оприлюднення будь-якого нормативно-правового документу, що стосується змін у діяльності певної спільноти, потребує перш за все їх позитивного сприйняття цією спільнотою та прогнозування тих наслідків, до яких ці зміни можуть призвести. Намагання забезпечити прискорену орієнтацію діяльності наукових та освітніх установ України на кращі світові зразки заслуговує на схвалення і підтримку, але при втіленні в життя цього намагання необхідно зберігати позитивні надбання вітчизняної науки та враховувати її наявні ресурсні можливості для здійснення задуманих перетворень. Аналіз змісту проекту наказу «Про затвердження змін до наказу Міністерства освіти і науки України від 17.10.2012 № 1112» (далі – Проект наказу) свідчить про наявність значного розриву між вимогами до оцінювання публікацій вітчизняних вчених та реальними можливостями їх виконання, що загрожує посиленням стагнації вітчизняної науки. Україна, втративши внутрішню динаміку розвитку власного науково-дослідницького сектору, вже на сьогодні стала простим ресурсним додатком для інтелектуального розвитку більш могутніх економік та соціальних систем. Так, у середньому за 2005-2015 рр. чисельність дослідників в Україні становила 1026 осіб на 1 млн населення, що у 4-7 разів менше, ніж у країнах-лідерах інноваційного розвитку Європейського Союзу, та у 2-3 рази, ніж, скажімо, у Польщі, Словаччині чи Литві¹. Така тривала негативна динаміка

не відповідає загальносвітовим трендам. Значні геополітичні, соціально-економічні та екологічні зміни, які відбувались у світі протягом останніх років, навпаки, призвели до посилення ролі науки та людського капіталу в багатьох регіонах. За даними ЮНЕСКО, науковими дослідженнями й розробками у світі (станом на 2013 р.) займались близько 7,8 млн дослідників, тобто на 21,2% більше, ніж у передкрізовому 2007 р.²

Вочевидь, що поглиблення цієї тенденції, разом з втратою останніх традицій наукових досліджень та джерел живлення фахової компетентності, позбавить країну останнього шансу на самостійну роль і гідне місце в сучасному розподілі інтелектуально-ємної праці у світі.

Можливими негативними наслідками після затвердження та реалізації Проекту наказу може стати посилення кризового стану у науковій сфері, зростання соціальної несправедливості та дискримінація прав наукових установ при виборі найбільш сприятливих умов для опублікування наукової продукції; зростання відтоку молоді з числа науковців, втрата для вітчизняної науки найбільш талановитої молоді за рахунок їх трудової та інтелектуальної міграції до інших країн світу, з більш вигідними та сприятливими умовами для життя, підвищення кваліфікації, наукової діяльності тощо.

Вельми необхідним і доцільним є більш глибоке обгрунтування та уточнення в межах громадського обговорення тих позицій авторів Проекту наказу, які викликають непорозуміння і негативну реакцію в певних колах науковців і освітян, а саме з таких питань:

1. Чому висунуто різні вимоги до кількості публікацій у виданнях категорії А та іноземних виданнях для різних спеціальностей (чим, наприклад, юристи або журналісти краще економістів, для яких кількісні вимоги вдвічі більші)? Чому культивується міждисциплінарна нерівність? Чому не враховуються складності публікування результатів соціогуманітарних досліджень, особливо прикладного характеру, та їх цитування в іноземних виданнях?

2. Чому пріоритет на здобуття наукових ступенів віддається багатим прошаркам населення, які мають широкі фінансові можливості для оплати власних публікацій у вітчизняних виданнях, вклю-

¹ World Development Indicators: Science and technology. URL: <http://wdi.worldbank.org/table/5.13>.

² UNESCO Science Report: towards 2030. URL: <http://en.unesco.org/USR-contents>.

чених в комерційні наукометричні бази Scopus і WoS, та в іноземних виданнях?

3. Чому так низько цінуються вітчизняні монографії та розділи у наукових монографіях?

4. Якими логічними міркуваннями пояснюється обмеження в кількості монографій і розділів у монографіях (не більше двох) для публікації результатів досліджень у докторських дисертаціях в соціогуманітарних дисциплінах, де (на відміну від природничих і точних наук) монографії є однією з основних форм публікації результатів досліджень?

5. Чому науковим та освітнім установам не надається обіцяна автономія в академічній діяльності, зокрема свобода вибору видавництва для опублікування наукової продукції?

2. Економічна несумісність нових вимог до публікацій результатів досліджень для здобуття наукового ступеня доктора наук з можливостями докторантів

Проект наказу унеможливує особам, які не мають додаткових доходів, за два роки підготовки у докторантурі¹ економічно забезпечити дотримання вимог щодо оприлюднення результатів дослідження. Основний дохід докторанта складає стипендія, а докторантам, які навчаються за денною формою з відривом від виробництва, академічна стипендія установлюється у розмірі 90 відсотків відповідного посадового окладу, визначеного за схемою посадових окладів (з урахуванням наступних змін в оплаті праці на відповідних посадах)². На 1.01.2018 р. для докторантів це 0,9*6026 (19 тарифний розряд) = 5423,4 грн.

Середня вартість публікації у виданнях категорії «А» ПНФВУ та іноземних фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз Scopus та/або Web of Science Core Collection становить 500-1000 євро. Якщо дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук представлена на правах рукопису або монографії за спеціальністю, що належить до галузей науки, яким присвоєно шифри 04, 05, 06, 08, 11, 14, 15, 16, 19, 22 згідно з наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 14.09.2011 р. № 1057 (що відповідає галузям знань, яким присвоєно шифри 05, 07, 10 (тільки коди 101, 103, 106), 13-22, 27-29 згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 р. № 266), то за темою дисертації необхідна наявність не менше 6 таких публікацій.

Дохід докторанта за 2 роки складає 130161,6 грн (без урахування зростання прожиткового мінімуму), а вартість 6 публікацій у виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз Scopus та/або Web of Science Core Collection від 94 200 грн (31,4 (курс євро на 7.05.2018)*6*500) до 188 400 грн (без урахування зростання курсу). Крім того, слід врахувати витрати на аналіз публікацій за темою статті. Більшість іноземних видавництв заохочують (якщо не вимагають), щоб у статті, що подається були посилання на інші статті, які опубліковані раніше у тому ж журналі, або в інших журналах того ж видавництва. Якщо це журнал без відкритого доступу, то скачування однієї статті коштує від 30 до 40 євро (в залежності від цінової політики журналу). Як мінімум 10 посилань на іноземні статті – це 300-400 євро додаткових витрат на публікацію статті. І це витрати без урахування вартості публікацій в інших виданнях для досягнення бажаних 100 балів. Всі витрати на необхідні публікації значно перевищують суму стипендії докторанта за 2 роки.

Для виконання нових вимог щодо публікацій, висунутих Проектом наказу, необхідно, щоб докторанти отримували стипендію збільшену приблизно у 30 разів³. В іншому випадку, і якщо нові вимоги будуть все ж затверджені МОН, слід очікувати, що талановиті потенційні науковці будуть лише короткий час присвячувати науковим дослідженням (за рахунок якості самих досліджень) або взагалі змінювати сферу своєї діяльності.

Таке фінансове обмеження підготовки науковців через аспірантуру та докторантуру вже зараз є однією з головних перешкод для залучення та мотивації талановитої молоді з незаможних прошарків населення до наукової праці. В цілому ці обмеження та нові вимоги щодо опублікування результатів дослідження призведуть до подальшого руйнування наукового потенціалу України, порушенню соціальної справедливості і зниженню можливостей захищати дисертації науковцям, які не мають високого матеріального достатку.

Пропонується, як найменше, розширити попередню редакцію Порядку формування Переліку наукових фахових видань України, затвердженого МОН (далі ПНФВУ), включивши до категорії А не тільки видання, що включені до наукометричних баз Scopus та Web of Science Core Collection, а також видання, що включені до наукометричної бази Index Copernicus та ERIH PLUS Постійного комітету гуманітарних наук (SCH) Європейського наукового фонду (для соціо-гуманітарних дисциплін), вартість

¹ Згідно з умовами «Порядку підготовки здобувачів ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах)», затверджених постановою Кабінету Міністрів України № 261 від 23.03.2016 р.

² Згідно з Порядком призначення і виплати стипендій, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2016 р. № 1050 «Деякі питання стипендіального забезпечення».

³ Інший варіант – відшкодування докторанту витрат на публікацію post ante, або запровадження системи грантів, отримати які можна при наявності погодження редакції певного видання прийняти статтю аспіранта або докторанта до опублікування.

публікації у яких на порядок нижча за вартість публікацій у виданнях, включених до наукометричних баз Scopus та Web of Science Core Collection.

3. Необхідність перегляду запропонованої системи оцінювання публікацій результатів досліджень лише на основі провідних наукометричних баз, особливо для соціогуманітарних наук

Цілком зрозумілим є прагнення МОН України відповідати міжнародним трендам розвитку науки, для яких характерні висока конкуренція; переважання в оцінюванні результатів дослідження якісних критеріїв, а не кількісних; нова термінологія компаративного аналізу отриманих наукових продуктів (результатів). Але між механізмами «визнання» наукових результатів та роботою над ними у розвинутих країнах та Україні є цілковита «прірва». Тобто мова йде про обмеженість, а іноді відсутність, можливостей у вітчизняних науковців відповідати міжнародним стандартам «визнання» результатів їх досліджень.

У Проекті наказу мова йде про вагомість публікації (можливість отримати вищі бали за наукову продукцію) у виданнях, які належать до першого (Q1) або другого (Q2) кuartилів за галуззю знань, що відповідає спеціальності та темі дисертації, відповідно до класифікації SCImago Journal and Country Rank або Journal Citation Reports.

Наукометрія як метод оцінювання наукових результатів не є загальноприйнятною у світі і викликає істотні застереження щодо його використання. Одним з найбільш відомих документів, який піддає критиці систему оцінювання публікацій на основі «фактору впливу» (Impact Factor), на базі якого у тому числі визначається попадання видавництва в той чи інший кuartиль, є Декларація про оцінку досліджень (The Declaration on Research Assessment – DORA). Декларація була прийнята 16 грудня 2012 р. на щорічному з'їзді Американського товариства біології клітин у Сан-Франциско і стала всесвітньою ініціативою з вдосконалення способів оцінки результатів наукових досліджень, яка охоплює всі наукові дисципліни та всі основні зацікавлені сторони, включаючи фонди, видавців, професійні товариства вчених, установи та окремих дослідників (на 24.05.2018 р. її підписали 480 науково-дослідницьких організацій та 11 926 науковців)¹. Як відмічається в

Декларації Impact Factor журналу часто використовується як основний параметр, за допомогою якого можна порівнювати наукові результати окремих дослідників та установ. Цей показник спочатку був створений видавництвом Thomson Reuters², як інструмент, який допомагає бібліотекарам визначати журнали для придбання науковою бібліотекою в тих сферах знань, які є фаховим інтересом для установ, в яких бібліотеки функціонують. Тобто цей показник розроблено зовсім не як міра наукової якості досліджень в публікаціях та наукової вагомості журналів. Але потім він став інструментом у просуванні комерційних інтересів у сфері оцінювання наукових видань та окремих публікацій. З огляду на це, критично важливо зрозуміти, що «фактор впливу» журналу як інструмент оцінки досліджень містить ряд документованих недоліків. До таких недоліків відносяться: 1) розподіл цитат в журналах є не справедливим, оскільки спрямований у бік того журналу, в якому публікується стаття; 2) характеристика «фактору впливу» журналу є специфічним для конкретної області знань: це індекс, складений з декількох дуже різноманітних типів статей, включаючи публікації первинних досліджень та огляди; 3) редакційна політика журналу може маніпулювати чи впливати на «фактори впливу» журналу; 4) дані, що використовуються для обчислення «фактору впливу» журналу, не є ні прозорими, ні відкритими для громадськості.

Лутц Борнманн (Lutz Bornmann) з Товариства Макса Планка у Мюнхені (Німеччина) – знаний у Європі фахівець у сфері бібліометрії та наукометрії (має 373 публікації з відповідної тематики, які цитувалися 8371 раз, є членом редакційних колегій декількох наукових журналів; Clarivate Analytics відносить його до списку найбільш популярних дослідників у світі протягом останніх десяти років³). Л. Борнманн у співавторстві з Джуліаном Маревські (Julian N. Marewski) із Університету Лозанни (Швейцарія) в квітні цього року опублікували статтю під промовистою назвою «Опіум в науці та суспільстві: цифри». Автори взагалі вважають, що діюча система оцінки досліджень, яка ґрунтується на статистичній обробці даних з наукометричних баз, – це наркотик для науки і суспільства, та закликають повернутися до здорового глузду в оцінюванні результатів наукових досліджень (до речі, цю статтю було б корисним

¹ URL: <https://sfdora.org/read/>.

² Зараз публікується незалежною американською компанією Clarivate Analytics, яка в 2016 р. відбрунькувалась від Thomson Reuters; компанія керує базами даних, інформаційними системами та колекціями даних з інтелектуальною власністю, фінансується на основі підписки до її послуг.

³ Lutz Bornmann works as a sociologist of science at the Division for Science and Innovation Studies in the Administrative Headquarters of the Max Planck Society in Munich (Germany). His research interests include research evaluation, peer review, bibliometrics, and altmetrics. He is member of the editorial board of Journal of Informetrics (Elsevier), PLOS ONE, and Scientometrics (Springer) as well as advisory editorial board member of EMBO Reports (Nature Publishing group). URL: https://www.researchgate.net/profile/Lutz_Bornmann Clarivate (<http://highlycited.com>) lists him among the most-highly cited researchers worldwide over the last ten years (since the first release of this service in 2014).

перевести та опублікувати в «Бюлетені ВАК України» і журналі «Науковий світ»¹.

Ще складнішу ситуацію маємо з використанням означених методів оцінювання в суспільних науках. Аналіз запропонованих Проектом наказу рейтингів щодо оцінювання видань показує неготовність вітчизняних наукових видань з суспільних наук до переходу на систему квартилів та провідних західних наукометричних баз (Scopus та/або Web of Science Core Collection). Наприклад, якщо розглянути можливості публікації результатів з економічної науки в українських виданнях, що потрапили у групу А, то в рейтингу SCImago Journal and Country Rank є лише 8 вітчизняних журналів з питань економіки, з яких тільки 4 із загальноекономічної проблематики, інші – вузькоспеціалізовані (банківська справа, інвестиційний менеджмент, корпоративна власність, гірнична справа). Крім того, в розрізі квартилів серед цих 8-ми журналів лише один першого і один другого квартилів, інші – третього та четвертого². Можливості опублікування результатів досліджень у вітчизняних виданнях групи А українськими аспірантами та докторантами обмежені не тільки фінансово, але й фізично: ці видавництва технічно не зможуть потрібну кількість статей опублікувати, а якщо б і змогли, то не стали б цього робити, бо географічний фактор (наявність авторів з однієї країни) призвело б до того, що ці видання були б викинуті з наукометричних баз Scopus та/або Web of Science Core Collection (що вже мало місце з деякими виданнями на початку 2018 р.).

Можна очікувати «слухне» зауваження з цього приводу: треба науковцям-суспільствознавцям подавати статті до іноземних журналів з суспільних наук, які знаходяться у вищих квартилях. Але проблема у тому, що більшість наукових досліджень, скажімо з економіки, – це дослідження, які значною мірою мають прикладний характер і цілком залежать від інституціонального та соціально-економічного контексту, в яких перебуває об'єкт дослідження.

Дослідження, яке було виконано на базі бібліографічних даних наукових статей за 2004, 2009 та 2014 рр. в трьох провідних з наукової точки зору європейських країнах (Німеччина, Голландія та Великобританія)³ показало, що дослідження, які виконані авторами з однієї із трьох країн, побудовані на цитуванні авторів переважно з тієї ж країни, тобто має місце явна тенденція «перецитування» статей

авторів, які мешкають в одній і тій же країні. Причини такої тенденції потребують подальших більш глибоких і масштабніших досліджень, але ця тенденція висвітлює факт, що наявна інституційна залежність переваг авторів щодо цитування, які можуть вплинути на «фактор впливу» публікацій дослідників в залежності від місця їх проживання та / або досліджень. І це в переважній більшості стосується досліджень у сфері суспільних наук.

Візьмемо для прикладу такі теми дослідження: «Інституційні та організаційно-економічні фактори формування регіональної інноваційної інфраструктури та створення наукових парків в Україні» або «Причини гальмування розвитку соціальної економіки та соціальних підприємств в регіонах України», чи такі теми: «Закриття вугільних шахт та можливості розвитку циркулярної економіки на сході України», «Розвиток кооперативних форм інклюзивного бізнесу для зниження безробіття в зоні проведення АТО» (можна цілий список таких тем привести). Актуальні ці теми для української економіки? Риторичне питання... Але іноземних фахівців ці теми не зацікавлять, якщо тільки вони не висвітлюють суто українську проблематику. Звісно, в цих дослідженнях можуть бути порушені питання як загальнотеоретичного характеру, так і концептуальні, але в переважній більшості це будуть питання, які формуються інституціональним середовищем та соціально-економічним контекстом, що іноземним дослідникам навряд чи буде цікавим. Тому елітні видання відвернуться від статей на «суто українські» теми, тому що їм потрібно, щоб їх публікації цитували у статтях не в українських виданнях, а в іноземних, бажано теж елітних (з першого і другого квартилів). Коло замкнулося...

Для того, щоб це коло розірвати, доречно було б МОН України вивчити досвід Індії, яка розробила власну систему оцінювання наукової діяльності – Індійський індекс цитування (Indian Citation Index – ICI⁴), що використовується Університетською грантовою комісією (University Grants Commission – UGC) для визначення установ, яким надаються гранти, а університетами – для оцінювання науковців при призначенні їх на посади та підвищення (зауважте, – не для оцінювання якості публікацій за результатами дисертаційних досліджень).

Мотивом розробки ICI послужило те, що Індія робить значний внесок у різні галузі світових знань, але інструменту для вимірювання та оцінки таких

¹ Marewski, Julian N., & Bornmann, Lutz (2018). Opium in science and society: Numbers // Preprint April 2018. URL: <https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1804/1804.11210.pdf>.

² Для порівняння: в США загальна кількість економічних наукових видань – 220, з яких більше 100 першого або другого квартилів.

³ Bornmann, Lutz, Adams, Jonathan, & Leydesdorff, Loet (2018). The negative effects of citing with a national orientation in terms of recognition: national and international citations in papers from Germany, the Netherlands, and UK. Cornell University Digital Library. Paper submitted on 3 February, 2018. URL: <https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1802/1802.00983.pdf>.

⁴ Див.: URL: <https://www.xn--80abaqzevto0rc.xn--j1amh/2018/03/ugc-approved-list-of-journals.html>;
<http://www.indian-citationindex.com/ici.aspx?target=aboutus>.

національних знань не існувало. Хоча на міжнародному рівні доступні відомі інструменти (бази даних), але висвітлення досягнень індійської науки, зокрема, публікацій у місцевих національних журналах, було незначним. Щоб подолати цей розрив і було розроблено Індійський індекс цитування.

UGC – офіційний орган при Міністерстві розвитку людських ресурсів Індії, що відповідає за стандарти якості вищої освіти та готує офіційний перелік журналів, на основі якого здійснюється оцінювання. У цей перелік входять журнали, які: 1) включені у WoS (Science Citation Index, Social Science Citation Index and Arts and Humanities Citation Index); 2) індексуються в Scopus; 3) індексуються в ICI (біля 1000 журналів); 4) рекомендовані членами Постійного та Мовного Комітетів UGC; 5) рекомендовані університетами. Зараз у переліку UGC приблизно 32000 назв журналів. Наукові журнали, які було рекомендовано для включення у перелік членами Комітетів, або університетами (4 і 5 категорії), проходять додаткову перевірку. Обов'язковими вимогами для цих журналів є наявність власного веб-сайту, на якому повинна бути вказана адреса редакції та офіційні контактні дані про редакційний комітет. Крім того, щоб потрапити до переліку видань UGC, журналам з природничих та соціальних наук ще необхідно набрати не менше 6 балів, а з гуманітарних – не менше 5. Журнали отримують по 1 балу за кожну з наступних позицій: 1) містять вичерпні інструкції для авторів та рецензентів; 2) мають чітку політику опублікування статей та політику рецензування; 3) приймають політику щодо етики публікацій (особливо стосовно плагіату) та суворо її дотримуються; 4) мають прийнятну періодичність публікацій; 5) дотримуються заявленої періодичності публікацій; 6) індексуються у бібліографічній базі даних; 7) не стягують плату за публікацію. Також, журнал отримує додатковий бал, якщо він регулярно видається впродовж 4-6 років, і 2 бали, якщо видається більше 6 років.

4. Необхідність скасування дискримінаційних обмежень щодо публікацій результатів досліджень у монографіях та надання свободи вибору видавництва для опублікування монографії

В Проекті наказу містяться дискримінаційні по відношенню до соціо-гуманітарних наук положення щодо обмеження кількості публікацій результатів дослідження у вигляді монографій або розділів у монографіях (що є основною формою публікацій для дослідників у цих галузях науки; наприклад, кожна завершена НДР у галузі економічних наук має «на виході» монографію). Наявність цих положень в Проекті наказу, очевидно, пов'язане з переважанням

у складі Наукового комітету Національної ради з питань розвитку науки і технологій представників природничих і точних наук, у яких такий формат публікацій результатів досліджень не має такого поширення.

Не зрозумілим і таким, що викликає обурення, є дискримінаційний підхід розробників Проекту наказу щодо різних кількісних і якісних вимог до публікацій результатів досліджень на здобуття наукового ступеня доктора наук з галузей, яким присвоєно шифри 04, 05, 06, 08, 11, 14, 15, 16, 19, 22 згідно з наказом МОН України від 14.09.2011 р. № 1057 (підпункт 3 пункту 2.1) і вимог до публікацій результатів досліджень на здобуття наукового ступеня доктора наук з галузей, яким присвоєно шифри 07, 09, 10, 12, 13, 17, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27 згідно з наказом МОН України від 14.09.2011 р. № 1057 (підпункт 4 пункту 2.1). У першому випадку три публікації «..можуть бути замінені патентами на винахід, зареєстрованими в країнах ОЕСР, що безпосередньо стосуються наукових результатів дисертації» (хоча відомо, що, наприклад, науковці-економісти не можуть отримати патенти, та ще зареєстровані в країнах ОЕСР). А в другому випадку «одна публікація в іноземному виданні може бути замінена розділом у монографії у видавництві категорій А, В або С за класифікацією SENSE».

Викликає заперечення взагалі положення щодо використання класифікації SENSE для оцінювання якості монографій (у наведеному вище пункті, а також у додатку 1, примітка б), особливо для наук, які не мають відношення до сільського господарства, екології та медицини. Ця класифікація – це спільний проект двох голландських дослідницьких структур: Вагенінгенської школи соціальних наук (WASS), яка проводить дослідження в галузі сільського господарства, екології та медицини, а також мережевої структури голландських університетів під назвою SENSE. Ця класифікація розробляється на основі публікацій дослідників, які працюють у закладах, що входять до цих структур, а також цитування їх публікацій. Примітне те, що розробники Проекту наказу не звернули увагу на попередження в кінці сторінки веб-сайту SENSE, на котру вони посилаються (виділено в тексті як в оригіналі): «Будь ласка, майте на увазі, що перелік WASS-SENSE щодо ранжування видавництв було затверджено тільки для WASS і Голландських вищих шкіл, що входять до SENSE. Перелік базується на видавництвах, в яких публікувалися наші дослідники. Їх не слід використовувати іншими інститутами»¹. Слід дотримуватися наведеного попередження.

Міністерству освіти та науки України разом із Національною академією наук України слід розробити власну рейтингову градацію як закордонних,

¹ «Please note that the WASS-SENSE ranking list of publishers has been set up for the WASS and SENSE Dutch Graduate Schools only. The list is based on the publishing houses used by our researchers. It should not be used by other institutes» <http://www.sense.nl/organisation/documentation>.

так і вітчизняних видавництв з урахуванням специфіки вітчизняних наукових досліджень, особливо за галузями «Соціальних та поведінкових наук», «Правознавство».

Дискримінаційним є пункт 5 Додатку 3: «Вимоги до опублікованої монографії, що подається на здобуття наукового ступеня», який передбачає, що монографія має бути опублікованою у видавництві, яке має не менш як 5-річний досвід випуску наукової літератури. Ця вимога є недоречною, тому що відповідальність за якість публікації монографії несе, по-перше, сам автор, рецензенти монографії та вчена рада, яка затвердила рішення про публікацію. Автор має право обирати видавництво на свій розсуд виходячи з власних вподобань та фінансових можливостей, зважаючи на те, що вартість послуг видавництва суттєво відрізняється.

Слід порушити питання доцільності випуску монографії накладом не менше 100 примірників (пункт 7 Додатку 3), що також компенсується за рахунок власних коштів докторанта. Якщо витрати на друк 100 примірників монографії не передбачається відшкодувати за рахунок державних коштів, тоді кількість друкованих екземплярів має бути зведена до мінімально допустимого рівня, рішення ж щодо видання додаткових друкованих екземплярів має прийматися докторантом самостійно. З метою ознайомлення наукової спільноти та широкої громадськості з результатами проведених досліджень, викладених у монографії, останню пропонується видати в електронному вигляді з присвоєнням відповідного ISBN.

Спірним питанням є викладене у проекті наказу «Про затвердження змін до наказу Міністерства освіти і науки України від 17.10.2012 № 1112» положення щодо обмеження можливостей взаємозамінності наукових результатів в межах 100 балів – не більше трьох патентів на винахід, які безпосередньо стосуються наукових результатів дисертації, і не більше двох монографій (розділів у монографіях). Науковець є людиною креативною і різнобічною, яка повинна мати бажання і свободу творити, шукати нове, отримувати задоволення від дослідницької діяльності. Водночас, науковці бувають різними, деякі з них є талановитими теоретиками, інші – відзначаються прагматичним мисленням, дехто – аналітичним мисленням тощо. Тобто мова йде про те, що недоцільно створювати психологічний портрет (профіль) науковця, встановлюючи співвідношення між концептуальною та прикладною складовими досліджень через обмеження його участі в монографіях та патентній діяльності. Достатньо встановити загальні вимоги до якості публікацій, та надати

право самим науковцям (асоціаціям, фондам, мережевим структурам на кшталт голландській SENSE), а не чиновникам оцінювати якість публікацій результатів досліджень за суто формальними ознаками. Навіщо тоді взагалі потрібен публічний захист дисертації?!

5. Висновки та пропозиції

1. У нинішній редакції Проекту наказу його не можна приймати, потрібна суттєва переробка. Єдине правильне рішення у даній ситуації – це розв'язання проблеми оцінювання якості публікацій результатів дисертаційних досліджень, як і взагалі наукової діяльності, системно. Необхідна розробка національної стратегії розвитку науки, усунення чинників, які призводять до імітації науки, як і занадто формалізованих вимог, що посилюють бюрократичний тиск. Слід збільшити ступінь академічної свободи разом з підвищенням відповідальності та самоконтролю наукової спільноти. Саме у цьому контексті належить розглядати і проблему забезпечення якості дисертаційних досліджень та, зокрема, створення прозорої та логічно послідовної системи оцінювання на базі узгоджених з науковою спільнотою критеріїв оцінки та формальних вимог для оприлюднення результатів досліджень.

2. Необхідно розробити національні системи індексування періодичних видань та класифікації видавництв з урахуванням необхідності піднесення рівня наукових видань, інтегрування їх у світовий науковий простір, зміцнення конкурентоздатності вітчизняної науки та підвищення її привабливості для талановитої молоді. Розробка таких систем – спільне завдання МОН України та НАН України.

3. При підготовці проектів наказів МОН України, які будуть втілювати в життя розроблені системи оцінювання та класифікації публікацій, слід уникати таких положень і вимог, які мають дискримінаційний характер по відношенню до окремих галузей наук та спеціальностей.

В обговоренні Проекту наказу взяли участь фахівці Інституту економіки промисловості НАН України: акад. НАН України О.І. Амоша, член-кор. НАН України Ю.С. Залознова, д.е.н., проф. Н.Ю. Брюховецька, д.е.н., проф. В.І. Ляшенко, д.е.н., проф. О.Ф. Новікова, д.е.н., доц. Н.В. Стежко, к.е.н., с.н.с. А.І. Землянкін, к.е.н., с.н.с. О.В. Лях, к.соц.н., доц. О.В. Панькова, к.е.н. І.Ю. Підоричева, к.е.н. І.П. Петрова, к.е.н., с.н.с. М.О. Солдак, к.е.н. Н.В. Трушкіна, к.е.н., доц. О.О. Хандій, к.е.н., доц. Л.В. Щетініна, голов. екон. І.М. Кочешкова, голов. екон. І.І. Лях.

Стаття надійшла до редакції 25.05.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

ИННОВАЦИОННАЯ СИСТЕМА ФОРМИРОВАНИЯ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ЦЕЛЕЙ

Возникновение процесса глобализации, взаимопроникновение рынков, образования крупных межнациональных корпораций и активное внедрение продуктов научной деятельности задают новые требования к стратегическому планированию. По мере возрастания сложности социально-экономических систем меняется природа и скорость информационных потоков, возрастает сложность их обработки, усиливается зависимость принятия решения от действий других субъектов рынка, остро встаёт вопрос определения цели.

Сложная адаптивная система, трактуется учёными, как система, существенной характеристикой которой является «связанность, согласованность изменений», происходящих в системе при изменении условий развития. При этом сложные адаптивные системы подчиняются общим базисным принципам, к которым следует отнести: открытость к потокам энергии и ресурсов, влияния их развития в предыдущих периодах на текущее состояние и структуру в будущем, склонность к разрешению конфликтных ситуаций, их адаптивность, разнообразие и устойчивость.

Учитывая то, что каждый субъект ставит перед собой цели, а также то, что те структуры, с которыми взаимодействуют субъекты тоже имеют свои цели, можно сделать вывод о том, что построение стратегии перспективного развития будет базироваться на постулате достижения компромисса целей всех субъектов, обеспечивающего взаимовыгодное существование.

Следует заметить, что стратегические цели находятся в прямой зависимости от осознания перспектив собственного развития и от того насколько эффективно выстроен сам процесс перспективного познания.

Отметим, что успех в развитии профессиональной деятельности организации во многом зависит от качественного стратегического планирования, в том числе от возможности руководства к восприятию инноваций и способности их внедрения. При стандартном развитии, не ломающем привычное строение бизнес-процессов и устройство взаимодействия структурных подразделений в организации, достаточно усилий отдельных профессионалов. В то время как в момент возникновения новых идей, новых технологий кардинально меняющих профессиональное устройство системы или значительно перестраивающих механизмы функционирования, требуется сплочённые усилия всего коллектива.

Отсутствие желания объединения усилий или недостаток мотивации может вызвать сопротивление внедрению инноваций. В российской экономике в преобладающем большинстве компаний прочно

укрепилась структура профессиональной бюрократии, не отличающейся гибкостью. В первую очередь задача таких компаний – выпуск стандартизированной продукции с наименьшими затратами, а не создание чего-то нового. Продолжительность финансово-хозяйственной деятельности такого рода структур во многом определяется внешней средой, а точнее стабильностью внешней среды. Большинство изменений направлены на совершенствование механизмов и программ действий. Для определённых предсказуемых ситуаций изменения нацелены на поиск новых идей и решений. Возникновение нестандартных задач является серьёзной проверкой на стрессоустойчивость и, как правило, тяжело переносится всей структурой.

В отличие от консервативного планирования, инновационное планирование подразумевает использование индуктивного подхода, определение нового горизонта задач и качественного новой постановки цели. Всё это бросает вызов профессиональной бюрократии и обыденному консерватизму, поэтому не стоит удивляться сопротивлению, возникающему в период освоения новой идеи. Столкновение мнений, равно как и политических убеждений в такие моменты неизбежны. Отчасти поэтому перемены и внедрение инноваций происходит так медленно и болезненно. Но текущая ситуация экономической эволюции требует постоянных изменений, в рамках разумной скорости и потребностей общества, развития новых навыков, новых творческих подходов, отказа от консервативных устоев.

Эффективным решением определения стратегических целей является использование комплекса мер собранных в одной системе исследования будущего под названием форсайт.

Форсайт (от англ. Foresight — «взгляд в будущее») относительно новый термин, получивший более широкое распространения с начала 1990-х. Представленное определение, Беном Мартином (SPRU, University of Sussex) – форсайт это «предпринимаемые на систематической основе усилия по исследованию долгосрочных перспектив развития науки, технологий, экономики и общества с целью выявления стратегических областей научных исследований и новых зарождающихся технологий, которые с высокой степенью вероятности принесут значительный экономический и социальный эффект». Данное определение в большей степени подходит для технологического форсайта и не отражает экономическую сущность.

Позже, в процессе интеграции форсайта в экономическую среду, Бен Мартин уточнил своё определение, в котором форсайт понимается, как процесс систематического определения новых страте-

гических научных направлений и технологических достижений, которые в долгосрочной перспективе смогут оказать серьезное воздействие на экономическое и социальное развитие страны.

Экологи Ф. Берхаут, А. Джордан и Дж. Хертин представили определение, в котором «Форсайт является способом мышления о будущем для выявления возможностей и угроз, которые могут возникнуть в ближайшие годы и десятилетия». Данное определение является достаточно общим и не отражает всю сущность форсайта.

Предлагается иная трактовка форсайта, как процесса по использованию совокупности инструментов видения и исследования состояния будущего, а так же набора механизмов воздействия на будущее, и учитывающего интересы различных субъектов экономических систем, политики и гражданского общества.

Данное определение раскрывает представление о форсайте с более практической точки зрения, выделяет определённые принципы и указывает на конкретные мероприятия свойственные форсайту.

С помощью методологии форсайта разрабатываются долгосрочные, на 25–30 лет, стратегии развития экономики, науки, технологий, направленные на повышение конкурентоспособности и эффективного развития социально-экономической сферы. Особое внимание уделяется достижению согласия между ключевыми субъектами по важнейшим стратегическим направлениям развития путем организации их постоянного диалога.

Главная роль форсайта заключается в формировании целей и путей их достижения, как диалога между различными субъектами политики, бизнеса и общества. Также создание условий для формирования стратегических сетей, включение всех субъектов развития в диалог, организация самого процесса планирования таким образом, чтобы аккумулировать знания и опыт всех субъектов развития и одновременно учитывать их интересы и мотивацию.

Немаловажной проблемой развития инноваций на предприятиях является конвергентность мышления, сближение взглядов, дедуктивность профессиональных суждений, восприятия конкретных ситуаций через призму общего понимания.

Принимая во внимание устоявшуюся бюрократическую структуру, это означает восприятие новых задач, через старые классификационные признаки, а как следствие и попытки решения новых задач с помощью устаревших приёмов.

В период быстрых трансформаций важно не только накапливать знания и интуицию основных субъектов для исследования возможных перспектив развития социальных и экономических систем, но и создавать основу, которая помогла бы различным субъектам самоорганизоваться, что бы их процесс развития стал более структурированным а, следовательно, и более понятным. Форсайт становится такого рода площадкой для диалога и самоорганизации. Самоорганизация взаимодействующих субъек-

тов позволяет более чётко представлять перспективы развития, существенно улучшает качество прорисовки будущего, даёт возможность рассмотреть альтернативные варианты.

Выделяют следующие основные характеристики форсайта:

1. Будущее непредсказуемо, возможны различные траектории развития в будущем. Данный постулат уже не подвергается сомнению и не подлежит обсуждению. Форсайт должен быть нацелен на распознавание и выявление различных перспектив развития в будущем, новых возможностей и проблем, на анализ взаимовлияния различного рода проблем.

2. Форсайт не просто нацелен на перспективу, он должен объединять основных субъектов политики, бизнеса и общества для исследования перспектив развития в будущем и для разработки стратегических документов, закрепляющих основные позиции данных субъектов.

3. Основные субъекты политики, бизнеса и общества с идеологической точки зрения форсайта должны быть ориентированы на разработку стратегий, стратегического видения будущего и стратегического банка знаний, необходимого для понимания перспектив развития и соответственно принятия мер воздействия на траекторию развития в будущем.

4. Форсайт ориентирован не только на исследование и распознавание возможных перспектив развития в будущем, возможных траекторий развития в будущем, но и на реализацию конкретных мер сегодня, принятие определённых действий, способствующих приближению наиболее целесообразного варианта будущего;

5. Форсайт использует методы и модели исследования будущего, которые основаны на систематическом информационном обмене между субъектами, то есть являются интерактивными, а также предполагает вовлечение в процесс разработки форсайта всех субъектов политики, бизнеса и общества.

6. Форсайт основывается на том факте, что будущее формируется действиями различных субъектов политики, бизнеса и общества. Поэтому все субъекты должны исследовать перспективы развития, принимать решения и делать выбор относительно того, какие новые открывающиеся возможности с наибольшей степенью вероятности позволят им реализовать имеющиеся у них конкурентные преимущества. Принятие, каких мер позволит нивелировать возможные угрозы. Субъектам, необходимо формировать стратегические приоритеты и комплекс мер по их реализации. Таким образом, выполнение данных действий субъектами формируют будущее. Координация действий между различными субъектами снижает риски и соответственно повышает шансы для реализации успешных, конкурентных стратегий и стратегических мер по их реализации.

Стратегическое видение перспектив развития является ключевым элементом в инновационном преобразении предприятий регионального энерге-

тического комплекса, в то время как одной из главных задач форсайта является выявление перспектив будущего и их исследование. При организации форсайта, как диалога между влияющими субъектами он превращается в эффективный инструмент для формирования устойчивых связей – сетей, с помощью которых происходит обмен информацией по возможным сценариям и картинам будущего.

Наличие развитых сетей важно для форсайта, поскольку они способствуют субъектам быстро трансформироваться и адекватно реагировать на новые вызовы.

Во избежание возникновения иллюзий относительно видения будущего, необходимо отметить, то, что каждый субъект, вовлечённый в форсайт должен отдавать себе отчёт в том, что перспективы развития будущего должны быть реальны и учитывать интересы все заинтересованных групп.

Необходимо понимать, что для инновационного развития стратегическое планирование не должно пониматься в рамках анализа будущего состояния системы. Анализ будет полезен для создания порядка и обеспечения структурированности исходных данных, но фактически бесполезен для формирования стратегии. Стратегическое инновационное планирование это процесс в большей степени связанный с творчеством, требующий определённой доли профессиональной интуиции и широты взглядов. Руководство предпочитающее полагаться на аналитические инструменты при разработке стратегии в меньшей степени добьются успеха.

При таком подходе осуществляется, в лучшем случае, копирование успешных стратегий или экстраполяция существующей стратегии на будущее с некоторыми незначительными изменениями. Это не означает, что выполняется некачественный анализ или получают некорректные модели развития, но разработка стратегий в полном смысле не происходит.

Инструментарий форсайта был разработан военной и аэрокосмической отраслями более пятидесяти лет назад, но впоследствии распространился и на другие области. Сейчас активно и удачно применяется в социальной и экономической сферах. Япония, США, многие страны Евросоюза, Китай и другие проводят собственные форсайт-исследования уже более 30 лет. Модели и методы, которыми оперирует форсайт, достаточно многообразны. С одной стороны, они представлены направлением количественной оценки существующих тенденций и их последствий, с другой – достаточно большим множеством, основывающихся на знаниях экспертов и специальных процедурах работы с ними. Применение данных методов позволяет рассмотреть альтернативные возможности развития, сформировать представление по наиболее приемлемым вариантам будущего, выявить трудно предсказуемые события с высоким потенциалом воздействия.

Проблема выбора оптимального набора методов для применения в том или ином проекте не

имеет однозначного решения. Набор методов подбирается с учётом множества факторов: размера исследуемого объекта, временных рамок, ресурсных ограничений, наличия необходимого количества высококвалифицированных экспертов, доступа к источникам информации, области исследования и др. При этом, одним из важнейших условий успешности проекта является организация максимально комфортных условий, способных обеспечить эффективную работу.

Литература

1. **Гапоненко Н.В.** Форсайт. Теория. Методология. Опыт. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2008. 239 с.
2. **Данилин О.Е., Ким Ю.Л.** Эффективное планирование с использованием корпоративного стандарта (на примере ОАО «Гатнефть»). *Вестник КИГИТ*. 2013. №08(38). С.116-122.
3. **Дмитриева М.В., Ким Л.Г.** Исследование внешней и внутренней среды ОАО «Глазов-молоко». *Вестник КИГИТ*. 2013. №12-2(42). С.14-20.
4. **Дмитриева М.В., Ким Л.Г.** Стратегическое управление в системе менеджмента организации. *Вестник КИГИТ*. 2013. №12-2(42). С.8-13.
5. **Капизиянов А.И., Ким Л.Г.** Политика развития бизнес планирования / *Сборник научных статей. Гуманитарные и естественные науки 2016*. Российский университет кооперации Ижевский филиал. НИЦ Аэтерна, Уфа 2016. С.34-41.
6. **Ким Л.Г.** Инновационное развитие как повышение конкурентоспособности в экономической среде / под ред. Р. А. Галиахметова, В. К. Тюрева ; М-во образования и науки Российской Федерации, Федеральное гос. бюджетное образовательное учреждение высш. проф. образования "Ижевский гос. технический ун-т им. М. Т. Калашникова". Ижевск : Изд-во ИжГТУ, 2014. 176 с.
7. **Ким Л.Г.** Мониторинг инновационной деятельности промышленных предприятий. *Проблемы экономики и управления нефтегазовым комплексом*. 2014. №6. С. 30-33.
8. **Ким Л.Г.** Формирование научного менеджмента в России по системе Ф. Тейлора. *Федерация*. 2006. № 8(22). С. 25-35.
9. **Ларионова К.С., Ким Л.Г.** Методы управления в здравоохранении. *Вестник КИГИТ*. 2013. №12-2(42). С. 44-47.
10. **Панькина Н.А., Ким Л.Г.** Проблемы функциональности управления. *Первый шаг в науку*. Изд. «Коллоквиум», Йошкар-Ола. 2015. № 9-10. С.51-53.
11. **Панькина Н.А., Ким Ю.Л.** Актуальность ранжирования финансовых рисков. *Вестник КИГИТ*. 2014. №08-2(50). С.46-49.
12. **Сальников П.С., Ким Л.Г.** Процесс управления изменениями в организации. *Вестник КИГИТ*. 2014. № 08-2(50). С.24-29.
13. **Ульянова Н.С., Ким Л.Г.** Методы диагностики финансового состояния предприятия. *Вестник КИГИТ*. 2013. №12-2(42). С.75-78.
14. **Ульянова Н.С., Ким Л.Г.** Роль и функции финансов в корпорации. *Вестник КИГИТ*. 2014. № 2. С.58-61.

Стаття надійшла до редакції 23.01.2018

Прийнято до друку 19.06.2018

РЕЦЕНЗІЇ

Р. И. Маликов,

*доктор экономических наук, профессор,
ФГБОУ ВО «Уфимский государственный нефтяной
технический университет», Российской Федерации*

РЕЦЕНЗИЯ

**на монографию доктора экономических наук, профессора
Павлова Константина Викторовича
«Приграничные регионы: теория и практика»¹**

Экономическая система приграничных регионов является важной составной частью экономики Российской Федерации, также как и экономики ряда других государств на постсоветском пространстве (например, Харьковская, Сумская, Луганская и некоторые другие области Украины). Происхождение и генезис хозяйственной системы в различных приграничных регионах, как правило, существенно отличаются друг от друга, что в значительной мере объясняется особенностями природно-климатических условий развития территориальной экономики, спецификой ресурсного потенциала каждого региона, его географическим расположением и рядом других факторов¹.

Создание условий для оптимального взаимодействия между различными приграничными территориальными образованиями требует системного подхода и полного учета многообразия направлений и форм межрегиональных хозяйственных связей. В частности, крайне важно рассмотреть вопрос о разработке комплекса статистических показателей, на основе которых можно проанализировать динамику изменений в системе межтерриториальных взаимодействий, а также изучить проблему повышения эффективности между приграничными хозяйственными комплексами при переходе к рыночным отношениям и в процессе их развития. Эти и подобные вопросы исследуются в специальных разделах регионалистики, названных приграничной экономикой и приграничной экологией, чему и посвящена монография К.В. Павлова. Автор предлагает также сконцентрировать внимание на важных и в то же время малоизученных научных направлениях, таких, как приграничная социология, приграничная статистика, приграничная социология. Таким образом, в данной монографии рассматривается широкий спектр актуальных проблем функционирования и развития территориальных приграничных социально-экономических и экологических систем в условиях формирования развитых рыночных отношений.

Среди наименее изученных проблем теории региональной, в том числе межрегиональной экономики, как в теоретическом, так и в практическом аспекте являются проблемы анализа межрегиональных социально-экономических и экологических взаимодействий и взаимосвязей между приграничными регионами различных государств. Учитывая актуальность создания условий для оптимального взаимодействия между приграничными территориальными образованиями разных стран, в книге рассматриваются разнообразные вопросы развития приграничной экономики, то есть, иначе говоря, вопросы эффективного развития приграничных регионов.

Россия как крупнейшая по занимаемой площади страна мира имеет также и очень протяженную границу. Наша страна граничит с большим числом государств, как дружественных в настоящее время с РФ (Беларусь, Казахстан, Китай), так и с государствами, у которых с Россией серьезные проблемы и разногласия как политического, так и экономического характера (Прибалтийские государства).

Все это определяет актуальность и значение исследования воспроизводственной системы в приграничных регионах. Учитывая значительное количество находящихся на территории РФ регионов, имеющих приграничный статус, а также разнообразие политических, экологических, социальных и экономических условий и факторов развития приграничных территорий целесообразно интенсифицировать процесс изучения особенностей функционирования экономики приграничных регионов и выявления общих тенденций и закономерностей их развития.

В монографии К.В. Павлова обосновывается необходимость выделения приграничной экономики (то есть экономики приграничных регионов) как важного и перспективного направления регионалистики. Актуальность и необходимость интенсивного развития приграничной экономики определяется также и тем обстоятельством, что во многих других странах также имеется достаточно много приграничных территорий – например, в Китае,

---

¹ Павлов К.В. Приграничные регионы: теория и практика. Ижевск: Изд-во «Шелест», 2017. 161 с.

Украине и многих других государствах (особенно у крупных по занимаемой площади государств – как правило, действует следующая закономерность: чем крупнее по размерам занимаемой территории страна, тем больше у нее число приграничных регионов, хотя это, конечно же, не единственный фактор, определяющий эту величину). Достаточно напомнить, что только Белгородская область России граничит сразу с тремя областями Украины – Харьковской, Сумской и Луганской.

Таким образом, межрегиональные приграничные социально-экономические (в том числе и эколого-экономические) отношения представляют собой один из наименее изученных аспектов теории региональной экономики. В частности, в настоящее время не приходится говорить о существовании достаточно полной системы показателей, на основе которой можно получить всестороннюю комплексную информацию о состоянии и динамике межрегиональных приграничных хозяйственных взаимодействий и связей. Во многом именно с этим обстоятельством связано отсутствие полной и достаточно достоверной статистической информации об эколого-экономических отношениях между разными приграничными регионами. В связи с этим весьма актуально рассмотрение проблемы о системе показателей, характеризующих различные направления

и формы межтерриториальных приграничных хозяйственных взаимосвязей.

Однако необходимо добавить следующее. При изучении проблемы экономических взаимоотношений между приграничными районами, регионами имеет смысл, на наш взгляд, выделить два аспекта – внутренний и внешний. Второй аспект – традиционный, когда рассматриваются два приграничных региона из разных стран, а первый аспект – это когда взаимодействуют в сфере экономики соседние регионы одного государства. Предложенная автором книги система показателей применима не только во втором, но с некоторыми допущениями и в первом случае.

Таким образом, в монографии доктора экономических наук, профессора К.В. Павлова «Приграничная экономика: теория и практика» рассматривается широкий спектр актуальных проблем, решение которых имеет большое значение для эффективного развития не только всей российской экономики, но и народно-хозяйственного комплекса ряда других государств (например, Китая, Украины и других стран, имеющих значительное число приграничных регионов). Книга может быть полезна всем тем, кто интересуется вопросами приграничного взаимодействия в социально-экономической и экологической сферах.

НАШІ ЮВІЛЯРИ

Заслуженому діячу науки і техніки України, заслуженому працівнику вищої освіти України, доктору економічних наук, професору, Віце-президенту Академії економічних наук України, академіку вищої освіти України, завідувачу кафедри обліку та аудиту Приазовського державного технічного університету

БЕЛОПОЛЬСЬКОМУ МИКОЛІ ГРИГОРОВИЧУ – 80!

М.Г. Белопольський очолює кафедру обліку та аудиту ПДТУ з 2000 р. Він ветеран освіти і науки, відомий науковець, активний громадський діяч. Народився М.Г. Белопольський 10 квітня 1983 р. у с. Куцобалка Вільшанського району Одеської області. Батько Григорій – залізничник, мати Ганна – домогосподарка, старший брат Борис – залізничник, молодший Володимир – механік обчислювальної техніки. Закінчив Вільшанську середню школу (1957 р.), служба в Радянській армії (1957-1959 рр.), студент Донецького інституту радянської торгівлі (1959-1964 рр.), науковий співробітник Інституту економіки промисловості Академії наук України (1964-1967 рр.), аспірант, викладач Донецького інституту радянської торгівлі (1967-1974 рр.), заступник завідувача кафедри економічної кібернетики, заступник декана обліково-фінансового факультету Донецького національного університету (1974-1980 рр.), доцент, завідувач кафедри економіки та менеджменту Донецької філії Інституту підвищення кваліфікації Міністерства житлово-комунального господарства (1980-1990 рр.), ректор Донецького економіко-гуманітарного інституту (1990-1993 рр.), завідувач кафедри невиробничого менеджменту Донецького університету управління (1993-1996 рр.), завідувач кафедри бухгалтерського обліку Макіївського економіко-гуманітарного інституту (1996-2000 рр.), завідувач кафедри обліку та аудиту Приазовського державного технічного університету з 2000 р. по теперішній час. Захист кандидатської дисертації (1974 р.) та докторської (1990 р.) у Російській економічній академії ім. Г.В. Плеханова (м. Москва). Доцент з 1975 р. (Донецький національний університет, професор з 1990 р. (Інститут підвищення кваліфікації МЖКХ м. Київ), заслужений діяч науки і техніки України з 2012 р., заслужений працівник вищої освіти, Голова ради орендарів та підприємців Донецької області з 1989 р., голова ради Асоціації платників податків Донецької області з 1999 р., голова спеціалізованої вченої ради по захисту кандидатських та докторських дисертацій Приазовського державного технічного університету з 2004 р., директор аудиторської фірми «Аудит - універсал» з 1996 р.

Він відомий учений-педагог з соціально-економічних та промислово-господарських проблем, торгівлі, економічних проблем, науково-технічного та інноваційного розвитку, з вирішення теоретичних та практичних проблем у провідних галузях економіки на державному, регіональному та галузевому рівнях. Він засновник нової науки – «енвіроніки». Це наука про розвиток та вдосконалення суспільства. Все його творче життя пов'язане з вищими навчальними закладами, де

він багато зробив для виховання студентської молоді, підготовки фахівців високого рівня та написання навчально-методичної літератури для вузів.

М.Г. Белопольський – автор більш ніж 400 наукових друкованих праць, у тому числі десятків особистих та колективних монографій, підручників по управлінню, економіки, фінансам та навчально-методичної літератури, у яких висвітлено науково-методичні підходи до вирішення важливих соціально-економічних проблем теоретичного та прикладного характеру, конкретні рекомендації та пропозиції керівним органам, громадським організаціям, підприємцям, викладачам та студентам.

Особливу увагу М.Г. Белопольський приділяє вихованню студентської молоді та підготовці фахівців, науковців і спеціалістів різних галузей виробництва та комерційної справи. Під його керівництвом підготовлено 38 кандидатів та докторів наук, він – голова спеціалізованої вченої ради по захисту кандидатських та докторських дисертацій, завідувач кафедри обліку та аудиту Приазовського державного технічного університету, член редколегії декількох наукових журналів. М.Г. Белопольський нагороджений Почесними грамотами Кабінету Міністрів України, міністра освіти і науки України, голови вищої атестаційної комісії при Кабінеті Міністрів України, мера м. Маріуполя, аудиторської палати України та багатьма грамотами ректорів вузів та директорів підприємств, де працював, а також медалями «Петра Могили», «За розбудову освіти», «М. І. Туган-Барановського», «Острозька академія», «академіка М.Г. Чумаченка», «Георгія Жукова», «Ветеран праці», орденом «Велика Україна». 25 років незалежності, медаллю Академії наук вищої освіти «Святий Володимир», орденом «Святого Рівноапостольного князя Володимира Великого III-го рівня».

Жінка Валентина – кандидат економічних наук, професор Донецького національного університету, донька Олена – кандидат економічних наук, зять Сергій, онук Антон – підприємці.

Як завжди, М.Г. Белопольський і сьогодні має достатньо творчих сил та енергії для здійснення задумів і планів, що постають перед українською освітою та наукою на благо народу та держави України.

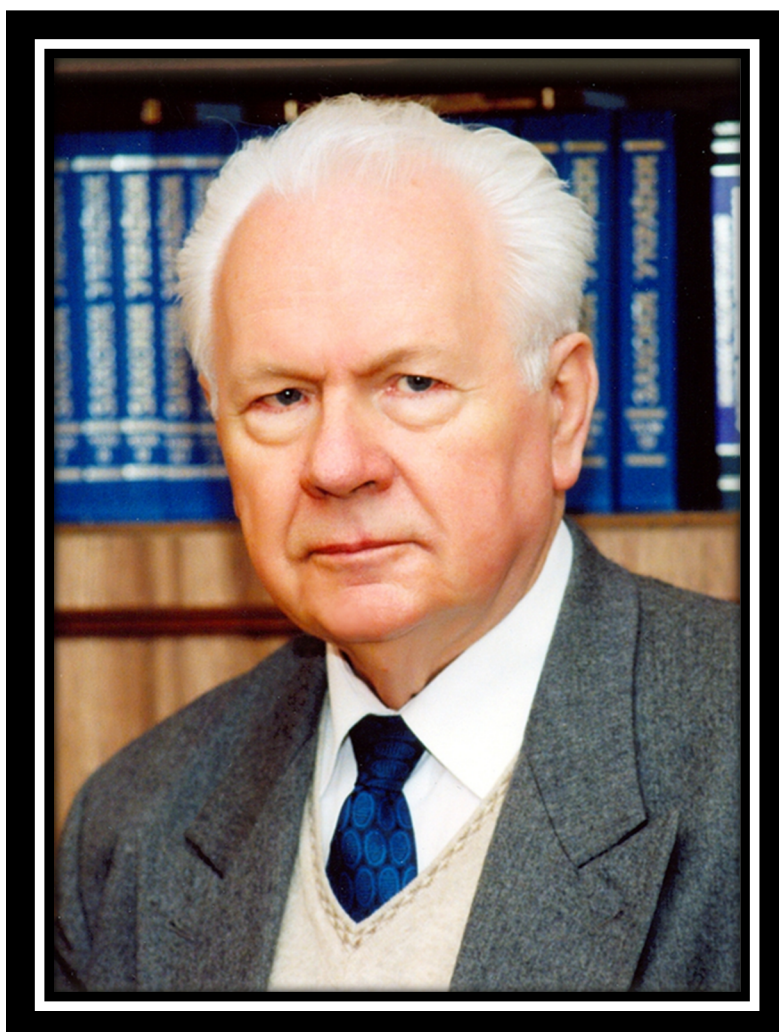
Вчена рада Інституту економіки промисловості НАН України,

Вчена рада Луганського національного університету імені Тараса Шевченка,

Редколегія журналу «Економічний вісник Донбасу»

ПАМ'ЯТІ КОЛЕГ

ПАМ'ЯТІ

**Почесного директора Інституту економіко-правових досліджень
НАН України
Академіка НАН України
Академіка НАПрН України**

**МАМУТОВА ВАЛЕНТИНА КАРЛОВИЧА
(30.01.1928 – 15.03.2018)**

15 березня 2018 року з нами не стало вельмишановного Валентина Карловича Мамутова, видатного вченого в галузі господарського права, заслуженого діяча науки і техніки України, академіка НАН України, академіка НАПрН України, почесного директора Інституту економіко-правових досліджень НАН України, доктора юридичних наук, професора.

Валентин Карлович Мамутов народився 30 січня 1928 р. в Одесі. Життєві обставини склалися так,

що його родина переїхала до Свердловська, де він закінчив середню школу, а в 1949 р. – Свердловський юридичний інститут за спеціалізацією «прокурор».

Після закінчення інституту Валентин Карлович вступає до аспірантури Ленінградського державного університету, одночасно займаючись державною службою та науково-дослідницькою роботою. Результати досліджень були подані в кандидатській (1956 р.) і докторській (1965 р.) дисертаціях, а також

у монографіях, низці наукових статей, підручниках з господарського права.

З 1950 р. В.К. Мамутов працював державним арбітром у Державному арбітражі при Виконкомі Свердловської обласної Ради народних депутатів. З 1956 р. очолював юридичні служби в Міністерстві будівництва підприємств вугільної промисловості, Донецькій раді народного господарства, Міністерстві вугільної промисловості УРСР. Брав активну участь у створенні в 1965 р. Донецького економіко-правового науково-навчального центру, в 1969 р. – Інституту економіки промисловості АН УРСР, заступником директора якого Валентин Карлович працював понад 20 років, і де заснував відділ економіко-правових досліджень.

Все своє життя Валентин Карлович Мамутов присвятив науковій і практичній діяльності з правового регулювання економіки й удосконалення господарського законодавства. Його науковий доробок налічує понад 900 праць, надрукованих в українських і зарубіжних виданнях.

Значна й найбільш плідна частина життя Валентина Карловича присвячена Інституту економіко-правових досліджень НАН України, який він організував у 1992 р. і очолював багато років, віддаючи всі свої сили його становленню, розвитку й процвітанню. З його ім'ям пов'язане створення в інституті наукових шкіл, які займаються дослідженням економіко-правових проблем, розробкою методики економіко-правової оцінки збитку внаслідок нерационального використання природних ресурсів та методології вдосконалення правового регулювання господарської діяльності в умовах адаптації національного господарського законодавства до права ЄС тощо.

Дослідницьку роботу В.К. Мамутов успішно поєднував із науково-організаційною і суспільною діяльністю – він був членом Ради Співки юристів

України, Комісії Кабінету Міністрів України з економічної реформи, Соціально-економічної ради при Президентові України, Міжнародного комерційного арбітражного суду, Президії НАПрН України, бюро Відділення економіки НАН України, головою Донецького регіонального наукового центру НАПрН України, Координаційного бюро з господарського права НАПрН України, Експертної ради ВАК України з юридичних наук, заступником голови Донецького наукового центру НАН та МОН України.

Він очолював спеціалізовану вчену раду з присудження наукових ступенів доктора юридичних та економічних наук при Інституті економіко-правових досліджень НАН України. Не шкодуючи часу й сил, всі свої навички, вміння, знання та багаторічний досвід В.К. Мамутов віддавав своїм учням і послідовникам, серед яких 40 докторів і кандидатів наук.

Наукові досягнення Валентина Карловича Мамутова дістали високу оцінку вітчизняної та світової громадськості, українського уряду. Вчений нагороджений почесною грамотою Верховної Ради УРСР (1978, 1988), орденом Дружби народів (1981), премією АН УРСР ім. О.Г. Шліхтера (1982), медаллю «Ветеран праці» (1984), медаллю «10 років незалежності України» (2001), Почесною грамотою Верховної Ради України (2003), Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2003), орденом князя Ярослава Мудрого V, IV та III ступенів (2003, 2008, 2012), почесною відзнакою Міністерства вугільної промисловості України «Шахтарська слава» (2003), почесною відзнакою Асоціації працівників України «За честь і професійну гідність» (2009) та ін.

Валентин Карлович Мамутов залишиться для нас гарною, щирою, доброю, самовідданою людиною, готовою кожному допомогти у складній ситуації.

Вічна йому пам'ять!

Президія Академії економічних наук України,

Вчена рада Інституту економіки промисловості НАН України,

Вчена рада Луганського національного університету імені Тараса Шевченка,

Редколегія журналу «Економічний вісник Донбасу»

Інститут економіки промисловості
Національної академії наук України

Державний заклад
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

Економічний вісник Донбасу

№ 2 (52) 2018

Здано до склад. 25.06.2018 р.

Підп. до друку 19.06.2018 р.

Формат 60x84 1/8. Папір офсет.

Гарнітура Times New Roman.

Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 24,4.

Наклад 350 прим. Зам. № 1431.

Ціна вільна.

Випускаючий редактор

Лобода С. М., доктор педагогічних наук, професор

Коректор

Кононченко Ю. О.

Виготовлювач

**Відділ інформатизації наукової діяльності
Інституту економіки промисловості НАН України**

вул. Желябова, 2, м. Київ, 03057

Тел.: (050) 476 55 63

E-mail: slaval.aenu@gmail.com